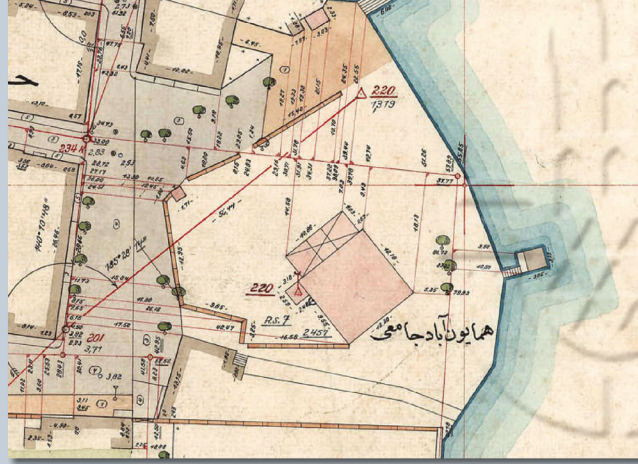

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

26₂₀₂₂

ISSN: 1304-2440
e-ISSN: 2667-5013

ANKARA

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Sayı: 26
Volume: 26
2022

**TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi
Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of
Cultural Inventory**

TÜBA-KED uluslararası hakemli bir dergi olup TÜBİTAK TR Dizin ve Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) veritabanlarında taranmaktadır.

TÜBA-KED is an international refereed journal and indexed in the TUBITAK ULAKBİM (SBVT) and The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS) databases.

Yayın Sahibi / Owner:
Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on behalf of Turkish Academy of Sciences
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Managing Editor**
Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor
Doç. Dr. Haydar YALÇIN

**Basın ve Halkla İlişkiler /
Press & Public Relations**
Asiye KOMUT

Grafik Tasarım / Graphic Design
Fatih Akın ÖZDEMİR

İletişim Asistanı / Communication Assistant
Cansu TOPRAK

**Yayın Şekli ve Yayın Türü
Publication Form and Publication Type**
6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yaygın süreli yayın.
Biannual, Turkish / English. Common periodical.

Baskı / Publisher: Tek Ses Ofset Matbaacılık
Yay. Org. San. Ltd. Şti. 0.312 341 66 19
Sayı / Issue: 26/2022 (500 adet)
Basıldığı Tarih : 15 Aralık 2022
Publication Date: 15 December 2022
ISSN: 1304 - 2440
e-ISSN: 2667-5013

**TÜBA-KED Yazışma Adresi
TUBA-KED Postal Address**

Türkiye Bilimler Akademisi
Rabi Medresesi Süleymaniye Mahallesi
Mimar Sinan Caddesi
No: 24 34116 Fatih – İstanbul / TÜRKİYE
Tel: +90 212 513 4824
Faks: +90 212 514 9996
E-posta - *E-mail:* cansu.toprak[at]tuba.gov.tr
Web: tubaked.tuba.gov.tr

**Türkiye Bilimler Akademisi
Turkish Academy of Sciences**

Vedat Dalokay Cad. No: 112 06670
Çankaya- Ankara / TÜRKİYE
Tel: +90 312 442 29 03
Faks: +90 312 442 72 36
www.tuba.gov.tr
© Türkiye Bilimler Akademisi, 2022
© Turkish Academy of Sciences, 2022
(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

All rights are reserved. Except for the short citations, the manuscripts cannot be reproduced, converted into CDs or magnetic tape in any way without the written permission of the publisher. (All images without specific references can be accepted as authors' images)

Kapak Fotoğrafı / Cover Image

Bebek Camisi ve Çevresi
Rumeli Ciheti 1926
Sezgi Giray Küçük

**TÜBA-KED
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ**

TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

Kültürel mirasın belgelenmesi, tanıtımı ve yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla 2003 yılında yayımlanmaya başlayan TÜBA-KED, her türlü maddi kalıntı, kültürel peyzaj, dekoratif sanatlar, doğal çevre, sözlü gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, inançlar, ritüeller, şölenler, doğa ve evrenle ilgili toplumların belleklerinde yer etmiş olay ve uygulamalar olmak üzere sayısı daha da arttırılabilecek her türlü somut ve somut olmayan değerleri içeren uluslararası hakemli bir dergidir.

Kültür kavramı altında gerçekleşen tüm faaliyetlerin ortak zemini olmayı hedefleyen TÜBA-KED, ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmaksızın arkeoloji, sanat tarihi, kırsal ve kentsel mimari, kırsal ve kentsel peyzaj, kültürel peyzaj, kentsel arkeoloji, endüstriyel arkeoloji, etnografya, etnobotanik, jeoarkeoloji ve tarih ile ilgili çalışmalara yer vermektedir. Ayrıca toplulukların, grupların ve bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araç-gereçler ile kültürel mekânlara gibi farklı ölçek ve nitelikteki kültürel mirasa yönelik her türlü belgeleme, envanter ve sözlü tarih çalışmaları derginin kapsamı içindedir. Bununla birlikte dergimiz, kültür kavramı içinde tespit edilen tüm uygulamaların korunması, onarımı, sergilenmesi, topluma kazandırılması ve kültür sektörü olarak değerlendirilmesine yönelik proje ve fikirlere açık olup bu alanlarda bir forum oluşturma işlevini de üstlenmiştir.

2003 yılında “Kültür Envanteri Dergisi” adı ve içeriği ile yola çıkan TÜBA-KED, sadece envanter çalışmaları ile sınırlı kalmayıp, yukarıda sıralanan çalışma alanlarının tamamından bilimsel nitelikte olmak üzere her türlü bilimsel yazıyı kabul etmektedir. Derginin ilgili kurulları tarafından değerlendirmeye alınan yayın başvurularının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması ön şarttır. Derginin yayın ilkeleri ve yazım kuralları ile ilgili detaylı bilgilere <http://tubaked.tuba.gov.tr> adresinden ulaşmak mümkündür.

**TÜBA-KED
THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY**

TÜBA-KED is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

THE SCOPE AND PUBLICATION POLICIES OF TÜBA-KED

Turkish Academy of Sciences - Journal of Cultural Inventory (TÜBA-KED), which started publication in 2003 with the aim to document, promote and transfer cultural heritage to the new generation, is an international peer-reviewed journal with a wide-ranging scope covering all kinds of tangible remains, cultural landscapes, decorative arts, natural environment, oral traditions and narrations, performing arts, beliefs, rituals, festivals, events and praxes concerning nature and the universe that have made a place in the memory of the society as well many other tangible and intangible values.

Striving to become a common ground for all activities that take place under the concept of culture, the TÜBA- Journal of Cultural Inventory, as a principle, is open to all kinds of studies about archeology, art history, rural and urban architecture, rural and urban landscaping, urban archeology, industrial archeology, ethnography, ethno-botany, geo-archeology and history without limitation of period and geographical region. Also documentation, inventory and oral history studies concerning cultural heritage in different scales and types such as praxes, representations, narratives, information, skills, tools related to these and cultural spaces attributed as a constituent of their cultural heritage by societies, groups and individuals, are within the scope of the journal. In addition, our journal is open to all projects and ideas concerning the conservation, preservation, presentation of all the features defined within the concept of culture, their repossession to the society as well as their appraisal as culture sector; while it has also undertaken the role to establish a forum in these fields.

Having set out with the name and content of the “TÜBA- Journal of Cultural Inventory” in 2003, the journal is not limited to inventory work only, and hence, all kinds of articles with scientific content on the fields mentioned above are accepted as well. While, it is a prerequisite that, the manuscripts submitted to the journal and accepted for the evaluation by the journal’s relevant boards, should not be under consideration or peer review somewhere else, or should not have been accepted for publication or in press or published elsewhere. Detailed information about the publication principles of the journal and the instructions for the authors are available at <http://tubaked.tuba.gov.tr>.

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Kurucu (Founder)

Prof.Dr. Ufuk ESİN (İÜ)

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)

Prof. Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (İÜ)

Prof. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)

Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İSTE)

Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ (İKÇÜ)

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Füsün ALİOĞLU (Kadir Has Ü)	Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)
Prof. Dr. Elvan ALTAN (ODTÜ)	Prof. Dr. Rafet Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Ü)
Prof. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)	Prof. Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (İÜ)
Prof. Dr. Köksal ALVER (İstanbul Ü)	Prof. Dr. İclal DİNÇER (YTÜ)
Prof. Dr. Rüçhan ARIK (ÇOMÜ)	Prof. Dr. Necmettin DOĞAN (İstanbul Ticaret Ü)
Prof. Dr. Oluş ARIK (ÇOMÜ)	Prof. Dr. Ersin DOĞER (Ege Ü)
Prof. Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü)	Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Ü)
Prof. Dr. Işık AYDEMİR (Ticaret Ü)	Prof. Dr. Neslihan DOSTOĞLU (İstanbul Kültür Ü)
Doç. Dr. Mehmet Ali AYDEMİR (Selçuk Ü)	Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Ü)
Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Ü)	Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Ü)
Prof. Dr. Serpil BAĞCI (Hacettepe Ü)	Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Ü)
Prof. Dr. Ömür BAKİREK (ODTÜ)	Prof. Dr. Cevat ERDER (ODTÜ)
Prof. Dr. Ali BAŞ (Selçuk Ü)	Prof. Dr. Namık ERKAL (TEDÜ)
Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Ü)	Prof. Dr. Osman EROL (İstanbul Ü)
Prof. Dr. Kenan BİLİCİ (Ankara Ü)	Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof. Dr. Cânâ BİLSEL (ODTÜ)	Doç. Dr. Akın ERSOY (İKÇÜ)
Prof. Dr. Demet BİNAN (MSGSÜ)	Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Ü)
Prof. Dr. Can BİNAN (YTÜ)	Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege Ü)
Prof. Dr. Hümeysra BİROL (Dokuz Eylül Ü)	Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY (Hitit Ü)
Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Ü)	Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Emel EKİM (FSMVÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Hülya BULUT (Muğla Sıtkı Koçman Ü)	Dr. Fuat GÖKÇE (ODTÜ)
Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Ü)	Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İKÇÜ)
Prof. Dr. Cengiz CAN (YTÜ)	Prof. Dr. Emel GÖKSU (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Kenan ÇAĞAN (Afyon Kocatepe Ü)	Prof. Dr. Tülin GÖRGÜLÜ (YTÜ)
Doç. Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (İKÇÜ)	Prof. Dr. Neriman ŞAHİN GÜÇHAN (ODTÜ)

Prof. Dr. Nuran ZEREN GÜLERSOY (İTÜ) Doç. Dr. Ebru OMA Y POLAT (YTÜ)
Prof. Dr. Deniz GÜNER (Dokuz Eylül Ü) Prof. Dr. Gür can POLAT (Ege Ü)
Prof. Dr. Gül İŞİN (Akdeniz Ü) Doç. Dr. Yasemin POLAT (Ege Ü)
Prof. Dr. Başak İPEKOĞLU (İYTE) Doç. Dr. Mert Nezih RİFAİOĞLU (İskenderun Teknik Ü)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Ü) Prof. Dr. Christopher ROOSEVELT (Koç Ü)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT (Ege Ü) Prof. Dr. Nadide SEÇKİN (Kı rklareli Ü)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Ü) Doç. Dr. Semra SÜTGİBİ (Ege Ü)
Prof. Dr. Machiel KİEL (Netherlands Institute in Turkey) Prof. Dr. Zeren TANINDI (Sabancı Ü)
Prof. Dr. Osman KONUK (İKÇÜ) Prof. Dr. Cumhur TANRIVER (Ege Ü)
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (MSGSÜ) Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Ayşegül KÖROĞLU (Ankara Ü) Prof. Dr. Cahit TELCİ (İKÇÜ)
Doç. Dr. Sema KÜSKÜ (İKÇÜ) Prof. Dr. Tamer TOPAL (ODTÜ)
Prof. Dr. Heath LOWRY (Princeton Ü) Doç. Dr. Elvan TOPALLI (Uludağ Ü)
Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Ü) Dr. Öğr. Üyesi Faruk TUNCER (YTÜ)
Prof. Dr. Hasan MERT (Ege Ü) Dr. Öğr. Üyesi Nüket TUNCER (YTÜ)
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (Marmara Ü) Doç. Dr. Sarp Selim TUNÇOKU (İYTE)
Prof. Dr. Gülrü NECİPOĞLU (Harvard Ü) Prof. Dr. Ahmet TÜRER (ODTÜ)
Prof. Dr. Mehmet OCAKÇI (İTÜ) Prof. Dr. Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Ü)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Ü) Prof. Dr. Ali Osman UYSAL (ÇOMÜ)
Prof. Dr. Gönül ÖNEY (Ege Ü) Prof. Dr. Nil UZUN (ODTÜ)
Prof. Dr. Hakkı ÖNKAL (Dokuz Eylül Ü) Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL (Ege Ü)
Prof. Dr. Mustafa ÖZER (İstanbul Medeniyet Ü) Prof. Dr. Zeynep Gül ÜNAL (YTÜ)
Dr. Nimet ÖZGÖNÜL (ODTÜ) Prof. Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)
Doç. Dr. Devrim ÖZKAN (İKÇÜ) Doç. Dr. Haydar YALÇIN (İKÇÜ)
Prof. Dr. Deniz ÖZKUT (İKÇÜ) Prof. Dr. Zekiye YENEN (YTÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Şebnem PARLADIR (İKÇÜ) Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Koç Ü)
Doç. Dr. Saim PARLADIR (İKÇÜ) Doç. Dr. Hasan YILDIRIM (Ege Ü)
Prof. Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Ü) Prof. Dr. Yılmaz YILDIRIM (İKÇÜ)
Prof. Dr. Şule PFEIFFER (Atılım Ü) Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Ü)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu	8
<i>Editor's Note</i>	9
Kapadokya Doğal ve Kültürel Miras Alanlarının Koruma ve Planlama Süreçleri <i>Conservation and Planning Processes of Cultural and Natural Heritage Sites in Cappadocia</i>	11
Funda SOLMAZ ŞAKAR	
Türkiye'de Petrol Sanayinin Tarihsel Gelişimi ve Endüstri Mirası Bağlamında Batman ve Ataş Rafineri Tesisleri <i>Historical Development and Cultural Heritage of Oil Industry in Turkey: Batman and Ataş Refineries</i>	31
Nida NAYCI - Tolga BOZKURT	
Zonguldak/Çaycuma'da Çantı Tekniğinde İnşa Edilmiş Bir Cami: Akçahatipler Köyü Cami <i>A Mosque Built With the "Çantı" Technique in Zonguldak/Çaycuma: Akçahatipler Village Mosque</i>	55
Arif MISIRLI	
Kırsal ve Yerel Bağlamda Ermenek Yerleşimi ve Mimarisi <i>Settlement and Architecture in Ermenek in Rural and Local Context</i>	71
Nisa YILMAZ ERKOVAN - Lale ÖZGENEL	
İstanbul-Bebek (Hümayûnabâd) Camisi'nin Dünü ve Bugünü <i>Past and Present of İstanbul-Bebek (Hümayûnabâd) Mosque</i>	87
Sezgi GİRAY KÜÇÜK	

Conservability of Yoran/Didyma Traditional Rural-Archaeological Settlement: A Historical Review on the Change in Perceptions of Cultural Heritage Values <i>Yoran/Didyma Geleneksel Kırsal-Arkeolojik Yerleşiminin Korunabilirliği: Kültürel Miras Değer Algılarının Değişimine Tarihsel Bir Bakış</i>	109
Ebru HARMAN ASLAN - Mehmet Cengiz CAN	
Eski Smyrna'da Ele Geçen Kemik ve Fildişi Objeler <i>Bone and Ivory Objects Found in Old Smyrna</i>	135
Duygu AKAR TANRIVER - Serhat FOÇA	
İkhnoarkeolojik Bir Bakış: Andriake'de Bulunan Roma Kiremitlerindeki Hayvan Ayak İzleri <i>An Ichnoarchaeological Perspective: Animal Footprints on Roman Tiles Found in Andriake</i>	157
Cüneyt ÖZ	
Kandıra-Yağbolu Meter/Kybele Mağara Kutsal Alanı <i>Cave Sanctuary of Meter/Kybele in Kandıra-Yağbolu</i>	167
Günay KARAHAN - Serkan GEDÜK - Aysin KONAK	
Ruhr Bölgesi'ndeki Dönüşümlerin Üzülmez Taşkömürü İşletme Müessesesi İçin Değerlendirilmesi <i>Evaluation of the Conversions in the Ruhr Region for the Üzülmez Hard Coal Operating Institution</i>	185
Merve VAROL CAN - Kunter MANİSA - Burçin Cem ARABACIOĞLU	
Adıyaman Bayram Taplamasının Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Adıyaman Holiday Taplama in the Scope of Intangible Cultural Heritage</i>	215
Turgut TÜRKOĞLU - Mustafa SANDIKCI - Ömer SARAÇ	
Hasankeyf Kalesi'nden Üç Konut Örneği <i>Three House Examples from Hasankeyf Castle</i>	229
Şerif TÜMER	

EDİTÖR'ÜN NOTU

Türkiye Bilimler Akademisi bünyesinde 2003 yılında yayın hayatına başlayan TÜBA-KED bugün 26. sayısı ile sizlere ulaşmanın gururunu yaşamaktadır. Editör grubu olarak 10. sayısından itibaren katkıda bulunmaya çalıştığımız ve her geçen gün daha da güçlenerek yoluna devam eden dergi, özellikle son sayıları oluşturan makale içeriklerine bakıldığında kültürel birikimin çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk “...*Medeniyet kültürden başka bir şey değildir*” diyerek konuyu en iyi şekilde özetlemiştir aslında. Bugün hâlâ kültür kavramının Türk lehçelerindeki karşılığının medeniyet kelimesi ile açıklanması da bu çeşitliliği açıklar mahiyettedir hiç kuşkusuz.

25. sayısını “Kültürel Miras: Bilgi Aktarımı ve Eğitim” temasıyla yayınlayan TÜBA-KED, önümüzdeki süreçte de belli temalarla okurlarıyla buluşmayı hedeflemektedir. 26. sayı yine geniş bir yelpaze ile; mağara kutsal alanından cami mimarisine, kültürel mirasın planlama sürecinden değer algılarının değişimine dair tarihsel perspektife, konut geleneği ve arkeolojik buluntulardan geleneksel bayram yemeklerine, petrol ve kömüre bağlı gelişen endüstri ve buna bağlı gerçekleşen endüstri mirasına ait tespitlerin kaleme alındığı 12 makaleden oluşmaktadır. Kültür varlığı kapsamına giren somut ve somut olmayan her türlü değerın tespiti, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasını ana hedefi olarak belirlemiş, aynı zamanda da yayınladığı makalelerle gündem belirleyen ve vizyon oluşturan dergimiz kültür kavramı ile ilişkili çalışmaların adeta ortak yayın platformu haline gelmiştir.

Derginin en önemli paydaşı olan ve kıymetli bilimsel çalışmalarını bizimle paylaşan yazarlarımıza, tüm yoğunluklarına rağmen özveri ile detaylı ve yönlendirici değerlendirmeler yaparak derginin bilimsel kalitesinin artmasına vesile olan hakemlerimize, iletişim, dizgi ve teknik konularda destekleri ile sürece önemli katkıda bulunan Asiye Komut, Fatih Akın Özdemir, Cansu Toprak ve Doç. Dr. Haydar Yalçın’a teşekkür ederiz.

Derginin yayın hayatının devamında kararlı ve yönlendirici duruşu ile her zaman yanımızda olan Türkiye Bilimler Akademisi Başkanı Sayın Prof. Dr. Muzaffer Şeker’e editörlük görevini birlikte üstlendiğim Prof. Dr. Ebru Erdönmez, Prof. Dr. Güliz Bilgin Altınöz, Doç. Dr. Mert Nezih Rifaoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Sarp Alatepeli adına teşekkür eder yeni sayının tüm akademik camia ve kültür kavramına hizmet eden herkese faydalı olmasını dileriz.

Prof. Dr. Harun Ürer
Editör

EDITOR'S NOTE

TÜBA-KED, which started its publication in 2003 under the auspice of the Turkish Academy of Sciences, is proud to reach you with its 26th issue today. The journal, which we have been trying to contribute since the 10th issue as the editorial group, and which continues to grow stronger day by day, draws attention to the diversity of its cultural accumulation, mainly when the contents of the articles in its last issues are considered. In fact, Gazi Mustafa Kemal Atatürk summed up the subject in the best way by saying, "...*Civilization is nothing but culture*". The fact that the concept of "culture" is still explained with the word "civilization" in Turkish dialects undoubtedly explains this diversity.

Publishing its 25th issue with the theme of "Cultural Heritage: Knowledge Transfer and Education," TÜBA-KED aims to reach its readers with specific themes in the upcoming period. The 26th issue consists of 12 articles, with a wide range; varying from the cave sanctuary to the mosque architecture, from planning process of the cultural heritage to the historical perspective on the changing of value perceptions, from the housing tradition and archaeological finds to the traditional holydays' meals, the industry that developed due to oil and coal and industrial heritage. Our journal has determined as its primary objective the identification, protection, and transfer of all kinds of tangible and intangible values which fall within the scope of cultural assets to future generations. At the same time, our journal, which sets the agenda and creates a vision with the articles it publishes, has become a common publishing platform for studies related to the concept of culture.

We would like to thank our authors, the most important contributors to the journal who shared their valuable scientific studies with us, and our referees, who made detailed and guiding evaluations with devotion despite their busy work schedule, helping to increase the scientific quality of the journal. In addition, we would like to thank Asiye Komut, Fatih Akın Özdemir, Cansu Toprak, and Assoc. Prof. Dr. Haydar Yalçın contributed significantly to this process with their support in communication, typesetting, and technical issues.

We would like to thank the President of the Turkish Academy of Sciences, Mr. Muzaffer Şeker, who has always been with us with his determined and guiding stance in the continuation of the journal's publication life. I would like to thank Prof. Dr. Ebru Erdönmez, Prof. Dr. Güliz Bilgin Altınöz, Assoc. Prof. Dr. Mert Nezih Rifaioğlu and Asst. Prof. Dr. Sarp Alatepeli, with whom I am in the editorial group, and we hope that the new issue will benefit everyone who serves the whole academic community and the concept of culture.

Prof. Dr. Harun Ürer
Editor

KAPADOKYA DOĞAL VE KÜLTÜREL MİRAS ALANLARININ KORUMA VE PLANLAMA SÜREÇLERİ

CONSERVATION AND PLANNING PROCESSES OF CULTURAL AND NATURAL HERITAGE SITES IN CAPPADOCIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 11 Kasım 2021	Received: November 11, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 15 Ocak 2022	Peer Review: January 15, 2022
Kabul: 12 Şubat 2022	Accepted: February 12, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.001

Funda SOLMAZ ŞAKAR*

ÖZET

Türkiye’de 19. yüzyılın sonunda başlayan kültürel mirası koruma çalışmaları 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanmıştır. Bu bağlamda, ülkenin birçok yerinde envanter ve tescil çalışmalarına başlanmış, koruma ve sit alanı tanımlamaları yapılmış, sınırlar belirlenmiş ve çeşitli kurumsal ve idari yapılanmalar oluşturulmuştur.

Korumaya yönelik ülke genelinde sürdürülen bu çalışmalar, Kapadokya özelinde de yürütülmüş ve Kapadokya, 1968’de ülkede en erken Milli Park Uzun Devreli Gelişme Planı hazırlanan alanlardan biri olmuştur. 1976’da GEEAYK tarafından bölge genelinde sit alanı sınırları belirlenmiş ve tek yapı tescilleri yapılmıştır. Kapadokya’nın 1985’te İstanbul ile birlikte Türkiye’nin ilk Dünya Miras Alanı olarak ilan edilmesi, ardından 1986’da Milli Park olarak tescil edilmesi alanın koruma statüsünü ulusal ve uluslararası anlamda güçlendiren gelişmeler olmuştur. 1990’lı ve 2000’li yıllar boyunca da Kapadokya’nın korunmasına yönelik birtakım düzenlemeler yapılmış ve en nihayetinde 2019 yılında Kapadokya’ya özel bir alan kanunu yürürlüğe konulmuştur.

Bu çalışmada, Türkiye’de önemli bir kültürel ve doğal miras alanı olan Kapadokya’nın 1960’larda başlayan koruma süreçleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ülke genelinde korumaya yönelik oluşturulan yasal ve idari çerçeve göz önünde bulundurularak Kapadokya’nın koruma tarihi belli dönemlere bölünerek analiz edilmiştir. Böylece Türkiye’nin ilk Dünya Miras Alanı olan bölgeyi, ülke genelindeki koruma faaliyetleri bağlamında tarihsel süreklilik için izlemek mümkün olmuştur.

Kapadokya’daki koruma geçmişini tarihsel süreklilik içinde anlayabilmek için koruma kurulları tarafından alınan koruma kararları, çeşitli kurum arşivleri, Bakanlık uzmanları tarafından hazırlan raporlar, toplantı tutanakları, plan ve yapılaşma koşulları incelenmiş ve bölgenin koruma tarihi bütüncül bir şekilde ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kapadokya Koruma Tarihi, Kültürel Miras, Doğal Miras, Dünya Miras Alanı, Milli Park.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gebze Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Kocaeli/Türkiye.

e-posta: solmazfunda@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8319-2591

Bu çalışma, yazarın, 2020 yılında, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Doktora Programı’nda Prof. Dr. Yegan Kahya Sayar danışmanlığında tamamladığı “Kapadokya Kültürel Miras Alanlarının Değişimi ve Yorumlanması 1960-2020” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ABSTRACT

Conservation activities of cultural heritage in Turkey were started in the late 19th century and accelerated after the second half of 20th century. In this context, inventory and registration activities were started, site and boundary definitions were carried out and administrative and organizational institutions were structured throughout the country.

These conservation activities were also expanded in Cappadocia, one of the Turkey's first region that a National Park Long-Term Development Plan was prepared for in 1968. Moreover, boundary of conservation sites was determined in regional scale and inventory recordings of single buildings were carried out by the decision of High Council for Immovable Antiquities and Monuments in 1976. Designation as a World Heritage Site in 1985, then as a National Park in 1986 strengthened the conservation status of the Cappadocia in terms of national and international level. However, there has been number of regulations done through the 1990s and 2000s in the scope of conservation of the site, a special conservation law for the Cappadocia came into force in 2019.

In this study, Cappadocia as a significant cultural and natural heritage site were discussed regarding the conservation approaches and processes. The conservation history of the site was analyzed by subdividing into several periods by taking into consideration of the country's general conservation and administrative aspects. Thus, it could be possible to monitor the conservation of Cappadocia, one of the first World Heritage Site of Turkey, in the context of historical continuity.

In order to establish a holistic approach for the conservation history of Cappadocia, decisions of the conservation councils, institutional archives, expert reports of Ministries, official reports of the meetings, structuring conditions of the plans were examined and evaluated in this study.

Keywords: Cappadocia Conservation History, Cultural Heritage, Natural Heritage, World Heritage Site, National Park.

GİRİŞ

Ülkemizde kültürel mirasın korunmasına yönelik ilk düzenleme olarak ele alınabilecek çalışmalar, ilki 1869 olmak üzere 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnameleridir (Madran, 1996, s.60-61). 20. yüzyılın başında arkeolojik alanlarda bulunan taşınır kültür varlıklarını kapsayan müzecilik çalışmaları ve yüzyılın ilk yarısında arkeolojik alanlarda başlatılan kazı çalışmaları Türkiye’de koruma kültürünün gelişmesi adına önemli adımlardandır. 1924’te yeniden onaylanan talimatname ile kurulan ve İstanbul özelinde çalışma da ülkede koruma alanında denetleme ve karar alma konusunda yetkileri olan ilk kurum olan İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni (Madran, 1996, s.64-80), 1935 yılında kurulan Vakıflar Genel Müdürlüğü ile 1951 yılında kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK) gibi kurumlarla koruma alanındaki çalışmaların güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir (Şahin Güçhan ve Kurul, 2004, s.26). 1950 ve 1970’li yıllar ülkede tarihi yapılarla ilgili envanter oluşturma işlemlerinin yürütüldüğü, koruma ve belgeleme üzerine idari yapılanmanın kurulmaya çalışıldığı dönemdir (Şahin Güçhan ve Kurul, 2004, s. 28).

1973 yılında Türkiye’nin ilk koruma yasası olan 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu (EEK) yürürlüğe konulmuş ve bu Kanun ile ilk defa sit kavramı ele alınmıştır. Böylece, sadece tekil yapıların değil; tarihi çevrelerin korunması konusu da gündeme gelmiştir (Şahin Güçhan ve Kurul, 2004, s.29). 1983’te 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu (KTVK)’nın yürürlüğe girmesi, 2004’te bu Kanun’da temel değişiklikler yapan 5226 sayılı Kanun’un, 2011’de 648 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK)’nin yürürlüğe girmesi Türkiye’deki koruma alanının örgütlenmesindeki başat noktalaradır.

Bu doğrultuda bu çalışmada, korumanın yasal ve idari çerçevesini Türkiye’nin önemli miras alanlarından olan Kapadokya Bölgesi üzerinden irdelemek; bölgede bulunan koruma örgütlerinin ve yasal mevzuatın koruma ve planlama süreçlerini ne ölçüde etkilediklerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Çalışmada, Kapadokya Bölgesi’nin sahip olduğu kültürel ve doğal varlıkların korunması amacıyla 1960’lı yıllardan günümüze kadar yürütülen koruma çalışmaları, tarihsel süreklilik içinde ele alınmış; bölgenin koruma tarihindeki kilit noktalar belirlenmiş ve koruma süreçlerinin alanı nasıl etkiledikleri ortaya çıkarılmıştır. Bu doğrultuda, Kapadokya’nın koruma geçmişini daha doğru ve çok yönlü analiz edebilmek için yukarıda özetlenen ülke genelinde kültürel ve doğal varlıkların korunmasına yönelik çıkarılan kanunların yılları ile bu

kanunlarda yapılan ana değişiklik yılları temel alınarak bir dönemlemeye gidilmiştir.

Bu yöntem ile Kapadokya; 1710 sayılı EEK’nun yürürlüğe girdiği **1973 yılı öncesi dönem**, Kanun’un yürürlüğe girdiği **1973 dönemi**, 2863 sayılı KTVK Kanunu’nun yürürlüğe girdiği yıl olan **1983 dönemi**; bu Kanun’da ana değişikliğin yapıldığı (5226 sayılı Kanun) **2004 dönemi**; doğal ve kültürel varlıkların birbirinden ayrıldığı 648 sayılı KHK’nın yürürlüğe girdiği yıl olarak **2011 dönemi** ve son olarak da bölge için özel olarak hazırlanan 7174 sayılı Kapadokya Alanı Hakkında Kanun’un çıkarıldığı **2019 dönemi** olarak altı dönemde ele alınmıştır.

Bu dönemler içinde Kapadokya’da kültürel ve doğal miras alanlarının korunmasını etkileyen yasal ve yönetsel değişiklikler ile yine bölgenin korunmasında etkileri olan koruma eksenli kararlar ele alınmıştır. Bu amaçla, Kapadokya için merkezi yönetim tarafından hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuş plan ve uygulamalar, koruma kurullarının aldığı kararlar, çeşitli Bakanlıklardan uzmanların bölge ile ilgili yazdığı raporlar, bölgede oluşturulan komisyonların toplantı tutanakları, yerel yönetimlerce sunulan çeşitli dilekçe ve raporlar incelenmiştir.

Kapadokya, kültürel ve doğal varlıkları koruma sorunları bağlamında irdelendiğinde, bölgenin 60’lı yıllardan başlayarak günümüze ulaşan koruma ve planlama süreçlerinin incelenmesi oldukça önemlidir. Bu çalışma ile koruma tarihi ve bununla ilgili süreçlerin doğru bir şekilde analiz edilmesi; geçmiş dönem koruma süreçlerinin, bugün bölgenin korunmasına yönelik oluşturulacak politika ve stratejiler için önemli bir giridi olması amaçlanmaktadır.

KAPADOKYA’ DA KORUMA ve PLANLAMA SÜREÇLERİ

Kapadokya; İç Anadolu Bölgesi’nin ortasında, volkanik faaliyetler sonucu meydana gelmiş tüflü jeolojik katman(lar), yer üstünde aşınım(lar)la ortaya çıkan oluşumlar ve bu jeolojik katmanın ve oluşumların altına, içine ve üzerine kurulmuş yerleşimler ve yapılarla tanımlanır. Alan doğal oluşum evreleri geçirdiğinden, aşınım ve dolayısıyla oluşum süreci hala devam etmektedir (Andolfato ve Zucchi, 1971, s.59); yayılım alanı oldukça geniştir ve sınırlarını net olarak çizmek zordur.

Tarihsel coğrafyayla da ilişkili olacak şekilde bugüne kadar yapılan araştırmalarda “Kapadokya” için Nevşehir, Niğde, Kırşehir, Aksaray, Kayseri illerini içine

alacak şekilde bir alan tanımı yapılmıştır¹. Fakat kısmi benzerlikler gösterse de İç Anadolu Bölgesi'nin önemli bir kısmını tarif eden bu geniş alanın tamamında jeolojik yapı ve fiziksel çevre ilişkisi aynı yoğunlukta ve biçimde değildir. Bu çalışmada, Nevşehir ili sınırları içinde kalan ve "Kapadokya" imajının oluşmasını sağlayan yoğun jeolojik oluşumların, bu oluşumlarla iç içe geçerek biçimlenen yapıları fiziksel çevrenin yer aldığı merkezi Kapadokya, odak noktası olarak seçilmiştir.

Merkezi Kapadokya olarak adlandırılan bu alan hem ulusal hem de uluslararası anlamda korunması gereken önemli kültürel ve doğal varlıklara sahiptir. Bölge, barındırdığı Kentsel Sit, Doğal Sit, Arkeolojik Sit, Dünya Miras Alanı (DMA), Milli Park (MP) gibi koruma alanları ve statüleri ile çok katmanlı bir koruma yapısı sunar. Adı geçen koruma statüleri birçok alanda birbiri içine geçmiş ya da üst üste binmiş durumdadır.

Koruma alanlarının bu girift ve karmaşık yapısı ile bu alanlardaki koruma süreçlerinin ilişkisi, Kapadokya'nın günümüzdeki korunmuşluk durumunu doğrudan etkilemiştir. Aynı durum, bölgede yürütülen koruma çalışmalarını hem yasal ve yönetsel anlamda hem de yerel koruma dinamikleri bağlamında ülkedeki diğer miras alanlarından farklılaştırmıştır. Bu doğrultuda Kapadokya'nın 60'lı yıllardan başlayarak günümüze ulaşan koruma ve planlama süreçleri, yasal ve yönetsel çerçeve baz alınarak dönemlere ayrılmış ve detaylı olarak incelenmiştir.

1973 DÖNEMİ ÖNCESİ KARAR VE SÜREÇLER

Kapadokya'da 1973 öncesi dönemde koruma bağlamında yaşanan en önemli gelişme tüm bölge içinde Göreme'nin Milli Park (MP) olarak gelişmesi düşüncesidir. Bu amaçla, dönemin Orman Genel Müdürlüğü, Milli Parklar Dairesi Başkanı Zekai Bayer'in girişimiyle 1968 yılında Göreme Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme (İnkişaf) Planı (UDGP) hazırlanmıştır. Amerikan Milli Park Servisi uzmanlarıyla birlikte hazırlanan ve Türkiye'de milli parklar için hazırlanmış ilk gelişme planlarında biri olan bu plan, 1972 yılında ufak revizyonlar yapılarak tekrar yayınlanmıştır. Fakat bu dönem ilgili yasalar gereği,

¹ Bölgenin sınırları Strabon (MÖ 63- MS 24) tarafından kuzeyde Kızılırmak'ın güney ucu ve Pontus; güneyde Kilikya Torosları; doğuda Armenia; batıda Frigya ve Lykaonia olarak tariflenmekte; bölgenin kuzey güney genişliğinin 334 km, doğu batı genişliğinin ise 554 km'ye uzandığı belirtilmektedir (Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 1,11). Günümüzde ise Kapadokya ismi, İç Anadolu Bölgesi sınırları içinde, benzer jeolojik özellikler göstermesi nedeni ile Nevşehir, Niğde, Aksaray, Kırşehir, Kayseri illerini kapsayan oldukça geniş bir alanı tanımlayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu kullanım daha çok idari bölünmeye yönelik bir kullanım şeklidir ve bölgedeki bazı resmî kurumların yetki alanları ile de örtüşmektedir.

Kapadokya Milli Park ilan edilemediği için planlar geçerli kılınamamış ve uygulanamamıştır.

Bu dönemde miras alanlarının korunması ile ilişkili bir başka gelişme de yaşanan kaya düşmeleri ve mağara çökmeleri sonrasında çeşitli yerleşimlerde alınan afete maruz bölge kararlarıdır. 1956'da Ortahisar'da, 1963'te Göreme'de, 1969'da Ürgüp'te geleneksel dokunun yoğun olarak bulunduğu alanlar afet statüsüne alınmıştır. Bu kararlar dolayısıyla afetzedede kabul edilen vatandaşlar için yeni gelişme alanlarında devlet desteğiyle "afet evleri" yapılmış ve giderek yaygınlaşan bu uygulamalarla yerleşimlerde geleneksel dokunun bulunduğu mahallelerin terk edilme süreci başlamıştır. Afete maruz bölge ilan edilmesi ile başlayan bu süreç, ilerleyen yıllarda yerleşimlerdeki özgün mimari yapı stokunun dönüşüm geçirmesine neden olacak önemli kararlardandır (Foto. 1).

Fotoğraf 1: Ürgüp'te afete maruz bölge ilan edilen Kayakapı mahallesi 1960 (üst, Kayakapı Proje arşivi) ve 2017 (alt, URL 1) / Ürgüp Kayakapı neighborhood listed as disaster area in 1960 (top, Kayakapı project archive) and 2017 (bottom, URL 1)

1973 Dönemi

Bu dönem, Kapadokya'nın korunması konusunda ilk resmi kararların alındığı dönem olarak ele alınabilir. 1973 yılında Eski Eser Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin hemen ardından, Kapadokya'da da alan ölçeğinde koruma kararları alınmaya başlamıştır.

Bu kararlardan ilki, Ürgüp Belediyesi'nin başvurusu sonucu GEEAYK tarafından alınan 09.03.1974 tarihli, 7737 no.lu karardır. Bu karar ile Ürgüp tarihi dokusu büyük ölçüde “*korunması gereken sit sahası*” olarak tescil edilmiştir. Ayrıca bu alanda uygulanacak 27 maddelik koruma şartları belirlenmiş, alanda korunacak yapılar tek tek listelenmiştir. Koruma şartları arasında, mağara niteliğindeki yapıların yıkılmaması, afet ilan edilen alanlarda kapsamlı bir bilimsel çalışmanın yapılması ve bu alanların mümkün olan en az oranda boşaltılmasına izin verilmesi gibi şartlar bulunmaktadır. Kararda yerleşim için “*sit anlayışlı plan*” in bir an önce yapılması gerektiği özellikle vurgulanmıştır.

1976 yılında Kültür Bakanlığı uzmanlarınca bölge genelini içerecek incelemeler yapılmış ve bu çerçevede korunması gereken alanlar tespit edilmiştir. Uzman raporları doğrultusunda 1/25.000 ölçekli harita ile önerilen alan, GEEAYK'nın 10.07.1976 tarihinde İstanbul'da yaptığı toplantı sonucunda alınan A-69 no.lu kararla Tarihi ve Doğal Sit alanı ilan edilerek tescillenmiştir². Bölge ölçeğinde alınan bu karar daha sonra Çevre Düzeni Planına (ÇDP) da temel teşkil edecek bir ana karar niteliğindedir.

GEEAYK'ın A-69 no.lu kararına göre, koruma sınırları içinde tek yapılarla ilgili tespit ve tescil işlemleri Kültür Bakanlığı uzmanları tarafından yapılacak; yerleşmelere ilişkin koruma planlarının yapılması konusunda Turizm Tanıtma Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunulacaktır. Alanın tümünün Doğal Sit karakterinde olduğu fakat bazı bölgelerde tarihi ve kültürel değerlerin fazla olmasından dolayı buraların Tarihi Sit kapsamına alındığı belirtilmektedir.

Kararda, alanda uyulması gereken kurallar, Tarihi ve Doğal Sit alanları, tampon bölgeler, turizm yerleşme alanı, mevcut yerleşmeler başlıkları altında ayrı ayrı tespit edilmiştir.

Tarihi ve Doğal Sit alanlarında, sadece Bakanlık olumlu görüşü ve kurul kararı ile servis ihtiyaçlarını karşılayacak alt ve üst yapı tesislerinin yapılabileceği; bu yapıların malzeme, renk, doluluk-boşluk, kütle oranları ve çatı biçim ve malzemesi vb. bakımlardan mevcut mimari ile uyumlu olması gerektiği; bunların dışında bu alanlarda herhangi bir alt yapı yapılamayacağı belirtilmiştir. Tarihi ve Doğal Sit alanlarına reklam tabelaları yerleştirilemeyeceği; ayrıca sit alanı içinde, tespit edilecek bölgeler dışında mağara, soğuk hava deposu, taş, hışır ve kum ocakları açılmayacağı plan kararları içindedir.

Tampon bölgelerde, yerleşmenin büyüme alanlarında, yerleşim alanları için hazırlanacak koruma planları yürürlüğe girinceye kadar yapılacak yapılar için çeşitli koşullar belirlenmiştir. Bu koşullara göre; azami yapı alanı katsayısı %5, azami yapı yüksekliği 6.5m, azami yapı alanı 250 m² olmalıdır. Yapılar, form, kütle, renk, doluluk-boşluk oranları, malzeme vb. yönlerden yöredeki mimari ile uyumlu olmalıdır. Tampon bölgelerde de Doğal ve Tarihi Sit alanlarında belirtilen zorunlu servis yapıları haricinde yapı yapmak yasaklanmıştır.

Turizm yerleşme alanlarında ise hazırlanacak 1/5000 ve 1/1000 ölçekli mevzi imar planları GEEAYK'nın olumlu görüşü alındıktan sonra ilgili bakanlıkça tasdik edilecektir. Mimari projelerin form, malzeme ve renk vb. koşullarının plan hükümleri içinde yer alması gerektiği belirtilmiştir.

Mevcut yerleşmelerde, koruma planlarının Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından hazırlanarak altı ay içinde GEEAYK'a sunulması gerektiği, bu süre içinde de alanda geçici ruhsat ve inşaat ruhsatı verilemeyeceği plan hükümleri arasında yer almaktadır.

Kapadokya Bölgesi Genel Koruma Planına İlişkin Rapor (1975-76)³ başlıklı metin ise yukarıda bahsedilen plan kararlarına ek olarak hazırlanmış bir çalışmadır ve Kapadokya Bölgesi için makro düzeyde koruma tedbirlerini içerdiği ve bölgenin acil sorunlarına çözüm yolları arandığı vurgulanmaktadır. Nevşehir- Ürgüp-Avanos üçgeni arasında kalan alan ile Soğanlı ve Ihlara vadileri bu çalışmanın merkezini oluşturmaktadır. Hazırlanan bu metinde bölge, insan-doğa ilişkisinin ön planda olduğu kültürel öneme sahip bir “ekolojik belge” olarak ele alınmaktadır.

Yine aynı raporda, “doğal ve tarihi çevreyi bozucu nitelikteki belli başlı sorunlar” başlığı altında, ilk resmi koruma kararlarının alındığı 1970'li yılların sonu için bölgenin sorunlarına ilişkin önemli tespitler yapılmıştır. Raporda, Kapadokya'daki kültür varlıklarının en önemli sorunları; nüfus artışı ve buna bağlı olarak gelişen alt yapı sorunları ve turizm hareketleri olarak ele alınmıştır. Turizm amaçlı konaklama tesislerinin doğal ve kültürel değerlerin yoğun olduğu bölgelerde yoğunlaşma eğiliminde olduğu, bu tesisler için alan seçiminin tek yatırımcı düzeyinde kaldığı belirtilmektedir. Alanın mevcut değerlerinin korunabilmesi için turizm faaliyetlerinin yönlendirilmesi ve yerleşmelere ilişkin sit kararlarının acilen alınması gerektiği vurgulanmaktadır (Kapadokya Bölgesi Genel Koruma Planına İlişkin Rapor, 1975-76).

² Orhan Alsaç, Kemal Söylemezoğlu, Semavi Eyice, Sedat H. Eldem, Hüsrev Tayla, Abdullah Kuran, Semra Ögel, Doğan Kuban GEEAYK kararında imzaları olan isimlerdir.

³ Bakanlık uzmanları tarafından hazırlanan bu raporda tarih bulunmamaktadır. Rapor içeriğinden 1975-76 yılları olduğu tahmin edilmektedir.

Söz konusu belgenin ilgi çekici noktalarından biri de bölgedeki soğuk hava depoları ile ilgilidir. Bölge ekonomisinin önemli bir unsuru olan kaya oyma depoculuğun doğal yapıya zarar verdiği ve bu depolara bağlı olarak gelişen ulaşım altyapısının bölgenin kapasitesini zorladığı belirtilmektedir (Kapadokya Bölgesi Genel Koruma Planına İlişkin Rapor, 1975-76). Raporda, “mevcut depoların büyümesinin önüne geçilmesi ve doğal ömrünü dolduranların ruhsatlarının yenilenmemesi koruma hedefleri açısından zorunludur” denilmektedir. Ayrıca yöresel yapı malzemesi olan tuf taşının çıkarıldığı taş ocakları doğal yapıya zarar verici etkenler olarak görülmektedir. Sit alanları içinde kalan ocakların kapatılması ve ruhsatlarının iptal edilmesi önerilmektedir. Böylelikle taş ocaklarının koruma alanlarının dışına çıkacağı düşünülmüştür. Son olarak, bölgedeki reklam tabelalarının koruma alanının dışına çıkarılması ve yapılacak afet evlerinin tasarımlarının bölgenin görsel özellikleri göz önüne alınarak yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Kapadokya Bölgesi Genel Koruma Planına İlişkin Rapor, 1975-76).

1976 tarihli A-69 no.lu karardan sonra, Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan ve daha sonra ÇDP olarak anılacak olan Kapadokya 1/25000 Nazım İmar Planı, 1981’de İmar ve İskan Bakanlığı (İİB) tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Şek. 1). Söz konusu plan için 1988 yılında başlayan revizyon çalışmaları 2020 yılı itibarıyla hala sonuçlanamamıştır.

1982 yılında bölgedeki kaçak yapıların önlenmesi ve mevcut kaçak yapıların tespiti için Nevşehir Valiliği bünyesinde İl Kültür Müdürlüğü, İl İmar Müdürlüğü, Turizm Bölge Müdürlüğü, Milli Emlak Müdürlüğü ve Hazine avukatlarından oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun Kasım 1982’de gerçekleştirdiği toplantı sonucunda Nevşehir Valiliğince hazırlanan raporda, bölgedeki kaçak yapılaşmalara dikkat çekilmiş, yerleşimler tek tek ele alınarak krokiler ve fotoğraflarla mevcut kaçak yapılar tespit edilmiştir (T.C. Nevşehir Valiliği Komisyon Raporu, 1982), (Şek. 2). Komisyon tarafından hazırlanan bu belgelerle, bölgede dönemin koruma sorunlarına ışık tutacak önemli tespitler ve öneriler yapıldığı görülmektedir:

§ Turizm tesislerine ayrılan alanlar yeniden değerlendirilmelidir. Örneğin, Göreme yakınlarında peri bacaları açısından zengin bir alan turizm tesis alanı ilan edilmiştir.

§ Kaçak yapılar için mevcut kanunlara uygunluğu araştırılmadan resmî kurumlarca destek sağlanmamalı ve hizmet götürülmemelidir. Örneğin; doğal sit içindeki kaçak bir yapıya kredi verildiği tespit edilmiştir.

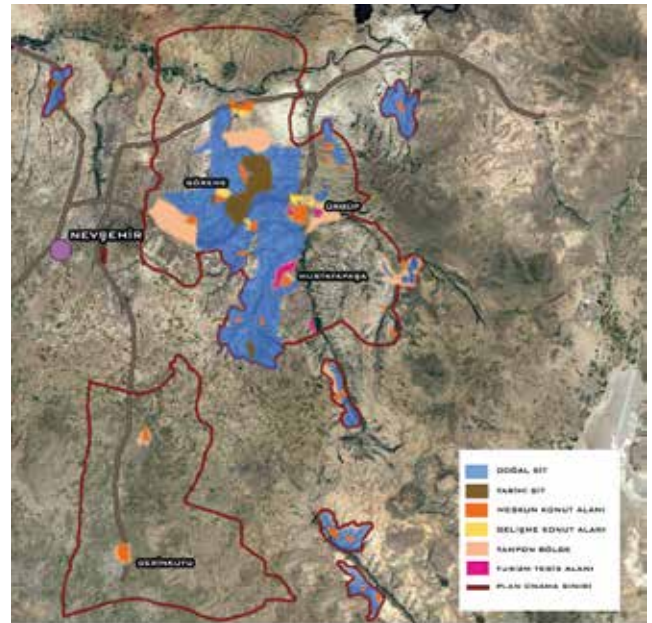
§ İlgili resmi kurumlar koordineli olarak çalışmalıdır. Bir bakanlığın yapılaşma yasağı getirdiği alanın bir başka bakanlık tarafından toplu konut alanı olarak gösterildiği tespit edilmiştir.

§ Sit alanı ilan edilen yerleşmeler için imar planlarının hazırlanarak gelişme alanlarının belirlenmesi gerekmektedir. Uçhisar ve Ortahisar yerleşimindeki olumsuz gelişme eğilimi, bu durumun önemini göstermektedir (T.C. Nevşehir Valiliği Komisyon Raporu, 1982).

Bu dönemde Ürgüp, Ortahisar, Göreme, Uçhisar gibi yerleşmelerde kaya düşesi ve mağara çökmesi dolayısıyla afete maruz bölge kararları alınmaya devam etmiştir. Birçoğu sit alanı içinde kalan afete maruz konutların yıkılması yönünde öneriler getirilmiştir (T.C. Nevşehir Valiliği Komisyon Raporu, 1982).

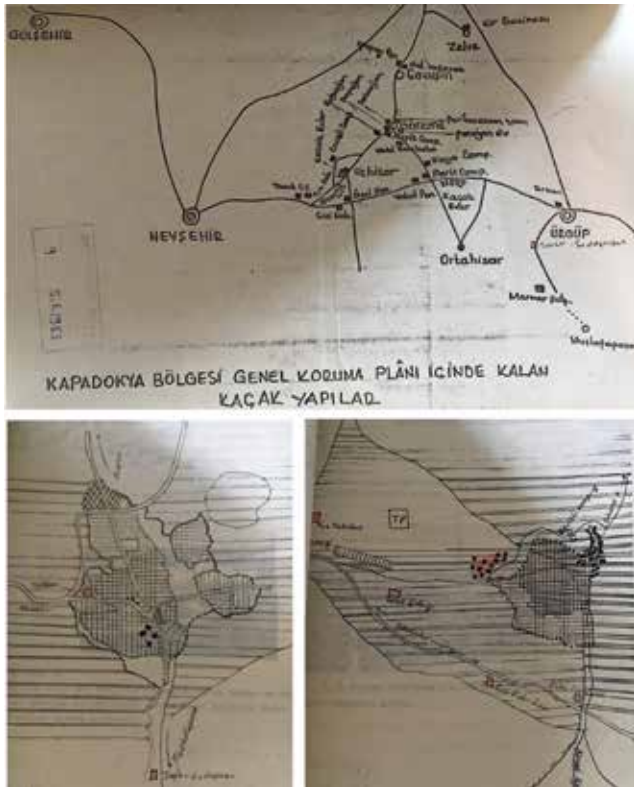
1983 Dönemi

Yukarıda bahsedilen Nevşehir Valiliğinin kaçak yapılarla ilgili raporuna istinaden 1983 yılında Kapadokya’da yerinde incelemelerde bulunmak ve izlenecek yolu belirlemek üzere İİB ve Kültür ve Turizm Bakanlığı (KTB) uzmanlarında oluşan bir çalışma grubu kurulmuştur. Bu çalışma grubunun yaptığı toplantıda⁴

Şekil 1: 1976 yılında A-69 no.lu kararla belirlenen, daha sonra 1981 yılında ÇDP’nda da aynen kabul edilen sit sınırları (1981 ÇDP’na ait imajlar rektifiye edilerek yeniden haritalandırılmıştır, Google Earth uydu görüntüsü altlık olarak kullanılmıştır) / Boundaries of protected sites, which were determined by the decision no. A-69 in 1976 and later adopted in the Environment Plan in 1981 (Images of 1981 Environment Plan were rectified and re-mapped, Google Earth satellite image was used as template).

⁴ 13.06.1983 tarihinde yapılan toplantı.

Şekil 2: Bölge geneli ile Ürgüp ve Uçhisar'daki kaçak yapıların gösterildiği krokiler (Nevşehir Valiliği Komisyon Raporu, 1982) / Sketches showing unlicensed buildings in Ürgüp and Uçhisar in 1982 (Nevşehir Governorship Commission Report, 1982).

hazırlanan tutanak, önerileri açısından dikkat çekicidir. Burada, Kapadokya Bölgesi'nin imar affi içeren kanun kapsamı dışında tutulması ve Bakanlar Kurulu tarafından Kapadokya'nın özel kanunla korunması gereken bir bölge olarak ilan edilmesi gerektiği belirtilmiştir (Toplantı tutanağı, 1983).

1983'te 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma (KTVK) Kanunu'nun ve 1986'da 3194 sayılı İmar Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile Kapadokya'da yerleşimler özelinde planlama ve sit çalışmaları hız kazanmıştır. 1984 yılında 2981 sayılı kısaca İmar Affi⁵ olarak anılan Kanun'un 6. maddesinde belirtilen, "Şimdiye kadar karar verilmiş eski eserler ile bunların koruma alanları ve sit bölgelerine ilişkin kararlar, 2863 sayılı Kanun uyarınca, Kanun'un yürürlüğe girdiği tarihten başlamak üzere en geç 2 yıl içinde yeniden KTB tarafından belirlenir ve ilan edilir." hükmü gereği 80'lerin ikinci yarısında bölge genelindeki yerleşimler için sit alanları tekrar irdelenmiş ve yeniden sit tescil kararları alınmıştır. Bu irdeleme çalışması sonrasında sit alanı sınırlarının büyük oranda korunduğu

görülmeyle birlikte⁶, tescil işlemlerinde sayısal olarak nasıl bir değişim olduğuna arşiv kayıtlarından ulaşılamamaktadır.

Bu dönemin hem bölge hem Türkiye için en önemli gelişmelerinden biri de 1985 yılında Kapadokya'nın Dünya Miras Listesi'ne girmesidir. İstanbul ile birlikte Türkiye'nin ilk DMA olan Kapadokya'da merkezde kalan ve daha sonra MP ilan edilen Ürgüp, Göreme, Ortahisar, Uçhisar ve Çavuşin yerleşimlerini içeren bir alan ile Derinkuyu ve Kaymaklı yer altı şehirleri, Karlık, Karain, Yeşilöz ve Soğanlı olmak üzere toplam yedi alan DMA içerisine dahil edilmiştir (Şek. 3).

Kapadokya'nın Dünya Miras Listesi'ne, kültürel ve doğal varlık olarak karma alanlar kategorisinde dahil olmasında, alanın Bizans sanatının post-ikonoklastik döneminin en önemli temsilcilerinden biri olması (Dünya Miras [DM] kriterleri I); 4. ve 11. yy. arasında bölgede hüküm sürmüş Bizans İmparatorluğu'nun izlerini taşıyan konutlara, manastır ve kiliselere ve köylere sahip olması (DM kriterleri III); geleneksel yerleşim alanları barındırması (DM kriterleri V); bölgenin kültürel etmenleriyle de yakın ilişki içinde olan aşınım sonucu oluşmuş yüzey şekilleri ve peribacalarının olması (DM kriterleri VII) etkili olmuştur (UNESCO, 2019).

Bununla birlikte, DMA sınırları içinde bölgenin merkezinde kalan ve Göreme Açık Hava Müzesi ve çevresini içeren alan, ulusal mevzuatlar çerçevesinde, 1986 yılında Milli Park olarak ilan edilmiştir⁷ (Şek. 3).

1987 yılında KTVK Kanunu'nda değişiklik yapan 3386 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesi ile birlikte Bakanlığın belirlediği alanlarda Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulları kurulmuştur. Bu kapsamda 1987 yılında, Kapadokya'yı da içine alan bölgeden sorumlu olmak üzere, Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (KTVKK) kurulmuştur.

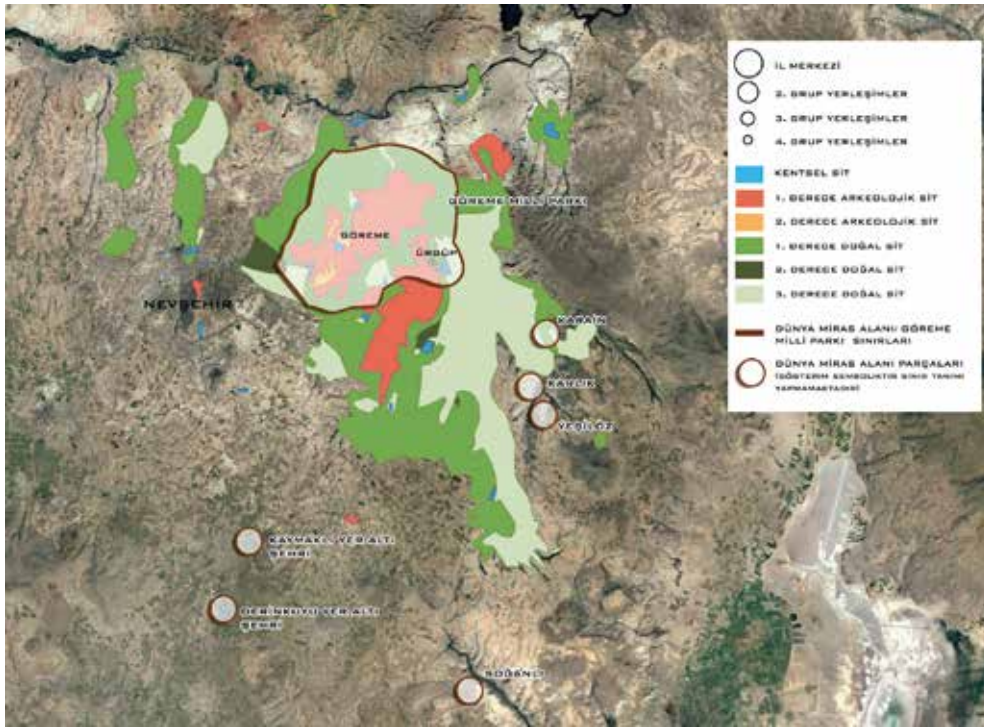
1987 yılının şubat ayında Nevşehir Valiliği, bölgedeki kaçak yapılaşmanın önüne geçebilmek için İl Jandarma Alay Komutanlığı, Bayındırlık ve İskân Müdürlüğü ve Müze Müdürlüğünden birer uzmanla, düzenli olarak bölgede denetimler yapılmasını kararlaştırmıştır. Bugün bile Kapadokya'daki en önemli koruma sorunlarının başında alanda gerekli denetimlerin yapılamıyor olması sıralanabilirken, 80'li yıllarda bu durumun fark edilip önlenmeye çalışılması, alanın korunması adına önemli bir girişim olarak ele alınabilir. Bu konuyla ilgili

⁵ Kanunun tam ismi: İmar ve Gecekondu Mevzuatına Aykırı Yapılara Uygulanacak Bazı İşlemler ve 6785 Sayılı İmar Kanunu'nun Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun.

⁶ Bu dönemde hazırlanan haritaların vektörel olmadığı; alanın genişliği dolayısıyla 1/25000 ölçekli haritanın oldukça geniş bir alanı kapladığı göz önünde bulundurulmalıdır.

⁷ 25.11.1986 tarihli ve 19292 sayılı Resmî Gazete 'de yayınlanan 86/11135 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile.

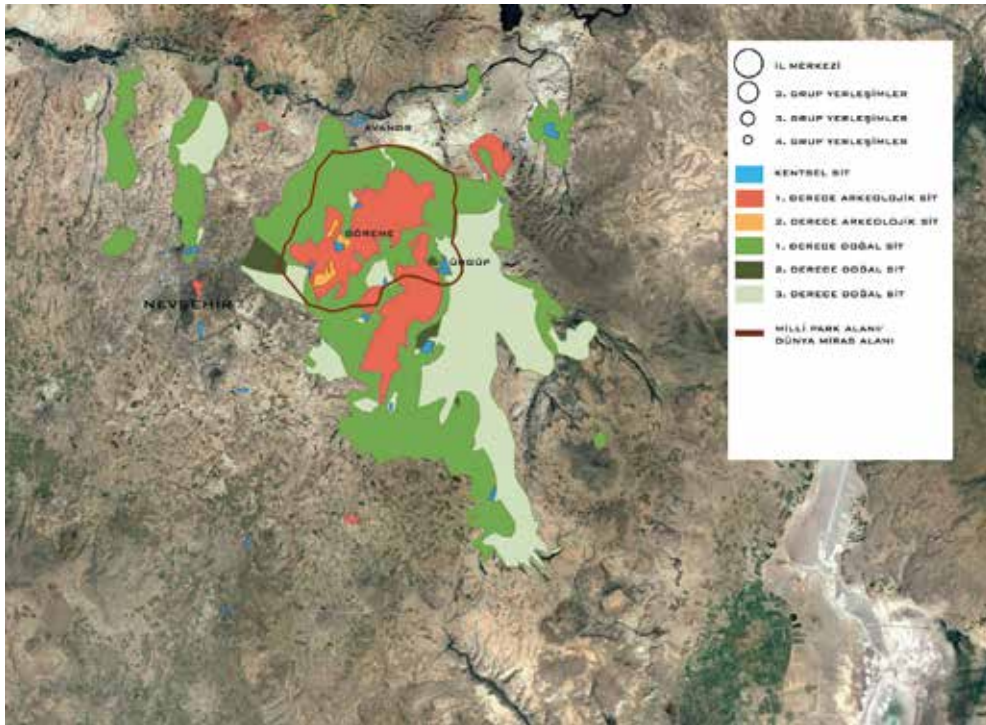
Şekil 3: 1985 yılında ilan edilen Dünya Miras Alanı sınırları (Google Earth uydü görüntüsü altlık olarak kullanılmıştır), (Solmaz Şakar, 2021) / *Boundaries of UNESCO World Heritage Site designated in 1985 (Google Earth satellite image is used as template), (Solmaz Şakar, 2021).*

Kayseri KTVKK, 11.07.1987 tarihli 71 no.lu kararı ile söz konusu Komisyon tarafından belirlenen izinsiz yapıların durdurulması, gerekirse yıkılması ve bundan sonraki her türlü plan ve proje için Kurul kararının alınması gerektiğini belirtmiştir. Fakat Komisyon gerekli tespitleri yapmış ve Kurul kararları alınmış olmasına rağmen maalesef alanda kaçak yapılara ilişkin etkin bir uygulamaya gidilememiştir.

Mart 1987'de Ürgüp Müze Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu üç rapor (Türkmen, 1987a; Türkmen, 1987b), Kapadokya'nın koruma sorunlarına yönelik oldukça dikkat çekici tespitlere sahiptir. GEEAYK'ın A-69 no.lu kararı ile ilan edilen sit sınırı kararlarının, 1983 yılında KTVK Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra ilgili kurumlar tarafından halka ilan edilmesi ve tapu şerhlerinin konması zorunlu hale gelmiştir. Fakat müze raporlarında, 1/25.000 ölçekte belirlenen sit sınırlarının oldukça geniş bir alana yayılmasından ve teknik yetersizliklerden dolayı ilgili parsellere tapu şerhlerinin konmadığı belirtilmektedir. Sit alanı sınırların 100.000'den fazla parseli içerdiği ve haritada belirtilen sit konturunun bile 100 m'den fazla genişlikte bir alana denk geldiği özellikle vurgulanmıştır (Türkmen, 1987a). Bu noktada, Ürgüp İlçesi'nin yaklaşık %30'nun sit sınırları içinde kaldığı ve bu tarihlere Ürgüp Müzesinde görevli sadece bir uzman olduğu ve kuruma ait herhangi bir aracın olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Yine aynı kurumun bir başka raporunda tapu şerhlerinin bulunmamasından dolayı bölgede yargıya giden uygulamalar için herhangi cezai bir işlem yapılamadığı belirtilmektedir (Türkmen, 1987b). Bölgede özel ve resmi kuruluşlarca yaptırılan bazı tesislerin de olumsuz emsal oluşturdukları vurgulanmaktadır. Turban Oteli, Çimenli, Yakut ve Kaya Camping tesisleri ve kaya oyma depolar bu tesislerden bazılarıdır. Yerleşimler özelinde herhangi bir plan olmadığından sit alanlarında uygunsuz yapılaşmalar olduğu, ayrıca Belediyelerin imar planı olan yerlerin sit sınırları içinde sayılmayacağını iddia ederek müzenin müdahalesine karşı olumsuz tutumları olduğu; dolayısıyla Bakanlığın devreye girmesi gerektiği belirtilmektedir. Mevcut sit alanı sınırları dışında bulunan fakat sit özelliklerini gösteren başka alanların da olduğuna vurgu yapılarak bu alanlar ve özellikleri sıralanmıştır (Türkmen, 1987a).

Bölgedeki sorunların ilgili Bakanlığa gönderildiği 1987 tarihli bu raporlarda müze uzmanının tespiti dikkat çekicidir (Türkmen, 1987b): "En az 10 yıl önce alınmış olması gereken tedbirlerde daha da gecikildiği takdirde zaten kısmen özelliği bozulmaya başlamış olan Kapadokya'nın doğal yapısı ve tarihi kalıntılarında turizmde değerlendirilebilecek bir özellik kalmayacaktır." Bu rapordan da anlaşıldığı üzere yerelde koruma bilincinin henüz çok gelişmediği, vatandaşların sıklıkla tescil kararlarının iptaline ya da sit alanı sınırlarının değiştirilmesine yönelik talepleri olduğu görülmektedir.

Şekil 4: 1999 yılında Nevşehir Koruma Kurulu 1123 no.lu kararı ile belirlenen sit sınırları (Google Earth uydu görüntüsü altlık olarak kullanılmıştır), (Solmaz Şakar, 2021) / *Boundaries of protected sites designated by Nevşehir Conservation Council with decision number 1123 in 1999 (Google Earth satellite image is used as template), (Solmaz Şakar, 2021).*

Kayseri KTVKK, 05.08.1988 tarihli ve 264 no.lu karar ile bölgedeki Doğal ve Tarihi Sit alanları içerisinde yeni yapılaşma ve bazı alanlar için sit kararının iptal edilmesi taleplerine yönelik bir çözüm getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, Kurul, 264 no.lu kararla acilen bölgesel nazım plan yapılmasını istemiş; yerleşik alan sınırı dışında kalan sit alanlarında ve tampon bölgelerinde her türlü yapılaşmayı dondurmuş ve taşınmazların tescilden düşürülme isteklerinin ancak o alan için hazırlanacak 'koruma imar planı' çerçevesinde tartışılabileceğini belirtmiştir. Karardan kısa bir süre sonra yine aynı kurum tarafından 02.02.1989 tarih ve 352 no.lu başka bir karar daha alınmış ve sit alanlarında daraltma ve tescilden kaldırma taleplerinin koruma amaçlı imar planı yapılmadan Kurul tarafından değerlendirilmeyeceği tekrar vurgulanarak en kısa zamanda sit alanları için 'koruma-geliştirme planlarının' yapılması istenmiştir.

Kayseri KTVKK'nun 1988 yılında aldığı 264 sayılı kararla bölgesel nazım plan yapılmasının istenmesi üzerine, aynı yıl ÇDP revizyonu için çalışmalar başlamıştır. Oldukça kaotik ve uzun bir süreç geçiren ÇDP revizyon çalışmaları 90'lı yıllarda ve hatta 2000'li yılların başında Kapadokya'daki koruma çalışmalarının en temel konusu olmuştur.

Kapadokya'nın korunmasıyla ilgili konu başlıkları artıkça bölge özelinde bir "koruma kurulu" ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, 1994 yılında Nevşehir'de

Kültür Bakanlığı tarafından, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (KTVKK), kurulmuştur. Nevşehir, Niğde, Aksaray, Kırşehir illerinde 1994'ten sonraki korumayla ilgili her türlü işlem bu Kurul tarafından yürütülmüştür.

1996 yılının mayıs ayında Turizm Bakanı'nın bölgeyi ziyareti sırasında Kapadokya'nın sorunları gündeme gelmiş ve ziyaret sonucunda Bakanlık tarafından ilgili kuruluşlara bir yazı yazılmıştır (Turizm Bakanlığı, 1996). Bu yazıda, bölgeye özel "Kapadokya Koruma Kanunu" çıkarılması gerektiği özellikle belirtilmiştir⁸.

Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü 1996 yılında Kapadokya'da hem sit alanı sınırları ve derecelerine yönelik Belediyelerin ve vatandaşların sıkça değişiklik talep etmesi hem de ÇDP'na temel teşkil etmesi için sit sınırlarının irdelenmesini istemiştir. Bu doğrultuda, Nevşehir KTVKK, 1998 yılında 838 sayılı kararda mevcut durumu inceleyerek sit sınırlarında bazı değişiklik yapılmıştır⁹.

⁸ Yazıda ayrıca Göreme Açık hava Müzesi ve 1. Derece Doğal Sit alanı olan Dervent Vadisi içerisinde kaçak yapılaşma olduğu belirtilmiş, bölgedeki sit sınırlarının yeniden gözden geçirilerek kaçak yapıların yıkılması; Göreme Açık Hava Müzesi içinden geçen yolun kiliselere zarar vermesinden dolayı yaya yoluna dönüştürülmesi ve Avanos için koruma amaçlı imar planının hazırlanması talep edilmiştir. Göreme Açık Hava Müzesi içinden geçen yol, bu tarihten sonra da pek çok kez kapatılmak istenmiş ve teşebbüste bulunulmuş olmasına rağmen, 2020 yılı itibarıyla halen kullanılmaya devam etmektedir.

⁹ Alınan kararlar şunlardır: 1. Derece Doğal Sit alanına dahil olan

Bu kararın akabinde, 12.11.1999 tarihinde Nevşehir KTVKK'nun 1123 no.lu kararı ile 1996'da başlayan sit irdeleme çalışmaları üç yıl sonunda kesinleştirilmiştir. Bu kararlar 1/25.000 ölçekli harita üzerinden 1., 2. ve 3. Derece Doğal, Arkeolojik ve Kentsel Sit sınırlarının belirlenmesi; ayrıca Kentsel Sit sınırlarının detaylandırılabilmesi için koruma amaçlı imar planlarının hazırlanması istenmiştir. Bu alanlardaki geçici dönem yapılaşma koşulları ise 26.11.1999 tarihli 1148 no.lu kararlarla belirlenmiştir.

1123 no.lu kararın en önemli özelliği, bölgede daha önce sadece Doğal, Tarihi Sit ve tampon bölge olarak adlandırılan alanlarda tampon bölgelerin kaldırılarak Doğal Sit derecelendirmelerinin yapılması ve ayrıca Arkeolojik ve Kentsel Sit sınırlarının belirlenmesidir (Şek. 4).

2000 yılının ikinci yarısında geçiş dönemi yapılaşma koşulları bir yıllık süresini doldurduğu ve bu süre içerisinde çoğu yerleşme için koruma amaçlı imar planları hazırlanmadığı için sürenin uzatılması kararı alınmıştır. 2000 yılı itibariyle koruma amaçlı imar planı (KAİP) hazırlanan yerleşmeler; Nar (1993), Göreme (1994), Derinkuyu (1992), Suvermez (1995), Avanos (1998)'tur. Plan çalışmaları devam eden yerleşme ise Mustafapaşa (başlangıç 1998)'dir. Bu tarihte halen geçiş dönemi yapılaşma koşulları uygulanan yerleşmeler ise; Ürgüp, Ortahisar, Uçhisar, Mustafapaşa, Özkonak, Tatlılar ile bu yerleşmeler dışında fakat ÇDP sınırları içerisinde kalan diğer yerleşmelerdir. Bölgede KAİP hazırlama süreçleri gereğinden fazla uzun sürmüş ve bu durum yerleşimlerin korunmuşluk durumlarını doğrudan etkileyen faktörlerden biri olmuştur. Bu alanlardan örneğin, Uçhisar' da KAİP, ancak 2014 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiş; Ortahisar' da ise 2020 yılı itibariyle hala KAİP hazırlanamamıştır (Solmaz Şakar, 2020).

2000'li yılların başında önce Orman Bakanlığının daha sonra ise adı değiştirilen Çevre ve Orman Bakanlığının (ÇOB) üst ölçek plan yapma yetkileriyle ilgili çeşitli girişimleri olmuştur. Alanın MP olmasından dolayı yetki ve sorumluluğun kendilerinde olduğunu belirtilen bu girişimler, ÇDP revizyon çalışmalarının çok önceden bitirilmesi gerektiği halde 2003 yılında hala yetki karmaşasının yaşandığını göstermektedir.

ve İmar Planı sınırları içinde kalan kentsel yerleşim alanlarının, 3. Derece Doğal Sit alanına dönüştürülmesi; 1976 yılında A-69 no.lu kararlarla belirlenen tampon bölgelerin, bütüncül bir koruma sağlamak amacıyla 3. Derece Doğal Sit alanına dönüştürülmesi; mevcut sit alanları arasında ve çevresinde kalan alanın, yine aynı amaçla 3. Derece Doğal Sit alanına dönüştürülmesi; (1. Derece Doğal Sit alanında kalan) turizm alanlarının 2. Derece Doğal Sit alanına dönüştürülmesi; kaya oyma depolar ve turizm alanları ile taş ocakları için bakanlıkların ve MTA'nın görüşü alınarak yapılacak bir araştırmayla karar verilmesi.

2004 Dönemi

2000'li yılların başında ÇOB tarafından gündeme getirilen bu yetki karmaşası sorunu aynı dönemde çıkan turizm odaklı başka bir yasayla kısmen çözülmeye çalışılmıştır. 2003 yılında 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu (TTK)'nda yapılan değişiklikler bölgede oldukça etkin bir uygulama alanı bulmuştur.

Söz konusu yasa doğrultusunda, daha önce 1989 yılında tespit edilen "Nevşehir ve Çevresi Turizm Alanı", 2005 yılında sınırları değiştirilerek "Kapadokya Kültür ve Turizm Koruma Geliştirme Bölgesi (KTKGB)" adıyla tekrar tescil edilmiştir. KTKGB ilanı ile söz konusu alanda her ölçekteki imar plânını yapmaya, yaptırmaya, re'sen onaylamaya ve tadil etmeye KTB yetkili kılınmıştır. Bu alanlardaki planlama eylemleri "Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgelerinde ve Turizm Merkezlerinde İmar Planlarının Hazırlanması ve Onaylanmasına İlişkin Yönetmelik" kapsamında yürütülmüştür.

Bu çerçevede, Haziran 2019'a kadar, Kapadokya'da oldukça geniş bir alana yayılan kültürel ve doğal miras alanları ile birlikte çok sayıda yerleşim alanını da barındıran KTKGB sınırları içinde, yerleşim alanları için hazırlanan imar planlarından turizm kararı içerenler KTB tarafından; içermeyenler ise ÇŞB tarafından onaylanmıştır. Aynı sınırlar içinde çevre düzeni planı gibi üst ölçek planlamalar ise ilgili kurumların görüşü ile ÇŞB tarafından onaylanmıştır. Bu durum Kapadokya'da turizm faaliyeti sürdüren yerleşimlere yönelik ayrıcalıklı bir durum ortaya çıkarmış ve kurumlar arasında plan hazırlama ve onaylama yetkisinin kullanımı konusunda karışıklıklara yol açmıştır. Bu dönem ortaya çıkan yasal ve yönetsel düzenlemelerin bölgeye yansıyan uygulamaları dolayısıyla Kapadokya'da 2000'li yılların başı itibariyle planlama yetkilerinin daha da karmaşıklaşmaya başladığı söylenebilir.

Bu dönemde bölgeyle ilgili başka bir üst ölçekli çalışma da ÇOB tarafından 2007 yılında onaylanan Kırşehir-Nevşehir-Niğde-Aksaray planlama bölgelerini kapsayan 1/100.000 ölçekli ÇDP'dir. Bu planda, Kapadokya KTKGB plan kapsamı dışında tutulmuş olmasına rağmen Nevşehir iliyle ilgili bazı temel hedefler yer bulmuştur. Buna göre; Nevşehir kent ekonomisinin tarım yanında turizm sektörü odaklı gelişmesinin sağlanması ve *Kapadokya başta olmak üzere kentsel gelişme baskılarının turizm potansiyeli olan yerlerden uzak tutularak tarihi ve kültürel değerlerin korunmasını sağlamak* bu hedeflerdir (1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı, Plan Hükümleri, 2006, 2-3).

2006 yılında çeşitli ulusal yayın organlarında bölgeyle ilgili çıkan haberlere istinaden Kurul, bölgede bir üst ölçek planının olmadığını belirterek yukarıda bahsedilen yetki karmaşasını tekrar gündeme getirmiştir. Kapadokya'nın etkin bir şekilde korunabilmesi için bölgeye has bir kanun çıkartılması KTB'na önerilmiştir (Nevşehir KTVKK, 2016).

2004 yılında 2863 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 5226 sayılı Kanun ile Türkiye'deki koruma mevzuatına, yeni tanımlar ve kurumlarla birlikte restorasyon ve koruma çalışmalarında kullanılacak çeşitli yeni mali kaynaklar da girmiştir. Özellikle emlak vergilerinden alınan %10'luk payın koruma çalışmalarında kullanılabilmesi ve taşınmaz kültür varlıklarının restorasyonu alanında devlet tarafından verilen hibe ve kredi imkanları Kapadokya'da da kendini göstermiştir. Devlet tarafından özellikle tescilli konutlar için proje ve uygulamalara sağlanan ekonomik desteklerin etkisiyle, bölgede tescilli konut sayılarında bir artış yaşandığı görülmüştür. Örneğin; Ürgüp merkez ilçesinde 1987 yılında 94 adet konut, korunması gereken taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiş ve bu tarihten sonra 2004 yılına kadar uzun bir süre tescile yönelik işlem yapılmamıştır. Envanter listeleri incelendiğinde aynı yerleşimde 2004-2012 arası 61 konutun tescil edildiği; 2012 sonrası dönemde de 167 konutun tescil edildiği görülmektedir (Nevşehir KVKBK arşivi, 2016). 2004-2012 arası dönemde gerçekleşen tescilli konut sayılarındaki artışta devlet tarafından tescilli konutlara verilen finansal desteklerin etkisi olduğu açıktır. 2012 sonrasındaki tescilli konut sayısındaki artışın ise 2013 yılında, KAİP çalışmaları kapsamında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 1980'li yılların sonunda sit ve tescil kararlarına karşı verilen itiraz dilekçeleri, 2000'li yıllarda tam tersi bir sürece girerek tescil edilmek istenen yapılarda artış yaşanmasını sağlamıştır.

Yine 5226 sayılı Kanun'a dayanarak 2009 yılında İl Özel İdaresi, İmar ve Kentsel İyileştirme Şube Müdürlüğü altında Koruma Uygulama Denetleme Bürosu (KUDEB) kurulmuştur. Bu büro İl Özel İdaresi bünyesinde kurulduğu için sadece mücavir alan sınırları dışında, ilgili kurumun yetki alanında kalan, daha çok köylerin oluşturduğu yerleşimlerde görev yapmıştır. 2010 yılında Ortahisar Belediyesinin talebi üzerine Bakanlık tarafından bu beldede de KUDEB yetkili kılınmıştır.

Bu dönemde vurgulanması gereken bir olay da UNESCO periyodik raporunun yayınlanmış olmasıdır. Bu ilk periyodik raporda bölgede sürdürülen turizm faaliyetlerinin olumsuz etkileri gündeme getirilmiştir. Böylece Kapadokya'da sürdürülen turizm ilk defa bir tehdit olarak ele alınmış ve negatif ve yıpratıcı etkileri vurgulanmıştır (UNESCO, 2006).

2011 Dönemi

2011 yılında önce 644 sayılı KHK ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığının (ÇŞB) Teşkilat ve Görevlerinin belirlenmesi, ardından aynı yıl bu kararnamede bazı değişiklikler yapan 648 sayılı KHK'nın yayınlanmasıyla Kapadokya'daki kültürel ve doğal varlıkların korunması ile ilgili yasal ve yönetsel yapıda bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bölgede 2011 yılına kadar KTB'na bağlı kurumlar tarafından yürütülen kültürel ve doğal varlıkların korunmasıyla ilgili tespit, tescil, karar vb. işlemler, 648 sayılı KHK çerçevesinde birbirinden ayrılmış ve farklı kurumların sorumluluğuna verilmiştir. İlgili KHK uyarınca, 2011 yılından itibaren Kapadokya'da kültürel varlıkların korunması ile ilgili işlemler KTB bünyesindeki Nevşehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (KVKBK) tarafından, doğal varlıkların korunması ile ilgili işlemler ise ÇŞB bünyesinde oluşturulan Nevşehir Tabiat Varlıkları Komisyonu (TVK) tarafından yürütülmeye başlanmıştır.

TVK, 16.12.2011 tarihinde, Nevşehir Valiliği, Çevre ve Şehircilik (ÇŞ) İl Müdürlüğü bünyesinde kurulmuş ve Nevşehir, Kırşehir, Niğde ve Aksaray illerinde tabiat varlıkları ile ilgili yürütülecek işlemlerden sorumlu olmuştur. Komisyon, koruma amaçlı imar planlarını inceleyip karar vermek, uygulamaya yönelik projeler hakkında karar vermek, korunması gereken taşınmaz tabiat varlıklarının ve koruma alanlarının tespitini yapmak ve bu alanlarda uygulamaya dönük karar almakla görevlendirilmiştir¹⁰. Böylece Komisyon, 2012 yılından itibaren Kapadokya'da oldukça geniş bir alana yayılan doğal sit alanlarına ve doğal sit barındıran karma sit alanlarına yönelik çok sayıda karar alarak koruma faaliyetlerinde aktif rol almıştır.

Nevşehir TVK'nda 2019 yılı itibarıyla, birer adet harita mühendisi, çevre mühendisi, jeoloji mühendisi, arkeolog, mimar, şehir plancısı ve hukuk uzmanı olmak üzere toplam 7 üye bulunmaktadır. Komisyonda görüşülen konularla ilgili gündem maddeleri incelendiğinde, mimari uygulama projeleri ile rölöve- restorasyon projelerinin önemli bir yer kaplamasına rağmen Komisyon üyeleri arasında sadece bir mimar üyenin bulunduğu görülmektedir (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü, 2019a; 2019b; 2019c).

Kültürel ve doğal varlıkların iç içe geçmiş olduğu bölgede, bu düzenleme ile birlikte bazı karışıklıklar yaşanmıştır. Örneğin; 1. Derece Doğal Sit alanı içerisinde kalan vadiler, ilgili mevzuat gereği TVK'nun yetki alanına girmiştir. Bu durumda, vadi içlerinde kalan kaya oyma kilise vb. mekanların oluşturduğu

¹⁰ 18.10.2011 tarihli "Tabiat Varlıklarını Koruma Komisyonları Kuruluş ve Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik" çerçevesinde.

kültür varlıkları da uzmanlık alanı olmamasına rağmen TVK tarafından değerlendirilmek durumunda kalmıştır. Nevşehir KVKBK, 2011 yılında aldığı bir kararla, vadi içlerinde bulunan kaya oyma mekanların o zamana kadar detaylı tespitlerinin yapılmadığını belirtmiş; bu mekanların kadastronun geçmediği alanlarda yer almalarından dolayı 2011 yılına kadar Doğal Sit içinde değerlendirildiğini bildirmiştir (Nevşehir KVKBK, 002 no.lu karar). Kesin sınırları çizilemeyen vadi içindeki bu kültürel ve doğal varlıkların farklı kurumların yetki ve sorumluluğuna bırakılmasının alanın kültürel peyzaj bütünlüğünü zedeleyeceği vurgulanmıştır.

Bu ve buna benzer karışıklıkları çözmek için vadiler ve bu vadilerde bulunan kaya oyma mekanlar, güvercinlikler, sarnıçlar vb. kültürel öğeler, Nevşehir KVKBK tarafından 16.02.2012 tarihli 141 no.lu kararla Arkeolojik Sit ilan edilmiş fakat sit derecelendirmeleri yapılmamıştır. Daha sonra bu alanlardaki Kızılcukur, Gemili, Meskendir, Aşk, Güvercinlik, Galgalı, Pancarlık vadileri ve bu vadilerle ilişkili tali vadiler, 04.07.2012 tarihli 325 no.lu kararla 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilmiştir.

Söz konusu karara birtakım itirazlar yapılmıştır¹¹. Bu itirazlar, Nevşehir KVKBK ve ilgili Genel Müdürlüklerce değerlendirilerek, kurumlar arası yazışmalar yapılmış ve konu 2 yıl sonunda karara bağlanabilmiştir. Bu doğrultuda Nevşehir KVKBK, 10.07.2014 tarihli ve 1174 no.lu karar ile söz konusu alanların 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit olarak tescil edilmesine karar vermiştir. Böylelikle doğal sit alanları içinde kalmış vadiler ve bu vadilerle ilişkili alanların korunması ile ilgili yetki ve sorumluluk KTB, Nevşehir KVKBK'nun olmuştur.

2012 yılında bölgeyi etkileyen bir başka yasal düzenleme de kısaca Büyükşehir Yasası¹² olarak bilinen kanundur. Bu Kanun'a göre Nevşehir'de 21 adet belediye kapatılarak yerleşimler köy statüsüne dönüştürülmüş ve bu yerleşimlerde bazı hizmetler Nevşehir merkez Belediyesine bazı hizmetler ise İlçe Belediyesine bağlanmıştır. Bu durumun yerelde korumanın etkinliğini azalttığı ve merkeziyetçi bir tutum getirdiği söylenebilir. Kapatılan belediyeler arasında ÇŞB'nin "Turizm Öncelikli Yöre Belediyesi" listesinde olan ve kültür varlığı bakımından zengin olan Mustafapaşa'da yer almıştır. Bu düzenlemeden sonra daha önce sadece

"mücvir alan sınırı dışında" ve Ortahisar'da yetkili olan KUDEB, 2014 yılından itibaren Kapadokya'nın önemli yerleşmelerinden Mustafapaşa'da da çalışmaya başlamıştır. KUDEB çalışmaları istatistiksel olarak incelendiğinde, Ortahisar, İbrahimpaşa ve Mustafapaşa'nın KUDEB'e en çok başvuran yerleşmeler olduğunu görülmektedir (Solmaz Şakar, 2016). Bu yerleşmeler arasında sadece Mustafapaşa'da KAİP olduğu; diğer köylerde ve Ortahisar İlçesinde KAİP bulunmamasından dolayı, buralarda esaslı onarım projesi gerektiren ve KVKBK'dan onay alınması gereken işlerde dahi KUDEB'e basit onarım izinlerine başvurulduğu söylenebilir.

Bu dönemde, 2014 yılında UNESCO periyodik raporlarının ikincisi hazırlanmıştır. Bu raporda da ilk raporda olduğu gibi turizm ve ziyaretçi baskısının alan üzerinde yarattığı olumsuz etkiler gündeme getirilmiştir (UNESCO, 2014).

2015 yılında Nevşehir KVKBK, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne KAİP yapılması acil olan yerleşimleri bildirmiştir. Ayvalı, İbrahimpaşa, Taşkınpaşa, Ulaşlı, Güvercinlik, Çavuşin köylerine ait KAİP'lerin hazırlanması ve Avanos ve Göreme'ye ait KAİP'lerin ise güncellenmesi gerektiği belirtilmiştir.

2018 yılına gelindiğinde, 3194 sayılı İmar Kanunu'na eklenen geçici 16. madde ile imar düzenine aykırı yapılan yapılara, yapı kayıt belgesi düzenlenmesine yönelik işlemler, Kapadokya'da da uygulanmaya başlamıştır. "İmar Barışı"¹³ olarak adlandırılan Kanun doğrultusunda bölgede birçok kaçak yapının, yapı kayıt belgesi alabilmek için başvurduğu; bununla birlikte birçok yapının da sırf bu Kanun kapsamına girebilmek için Kanun'dan sonra uygunsuz bir şekilde inşa edildiği bilinmektedir (Foto. 2).

15.06.2019 tarihine kadar beyana dayalı olarak e-devlet üzerinden gerçekleştirilen başvurularla, 1 Ocak 2018 tarihinden önce yapılmış yapıları kapsayan imar affı uygulamaları, Kapadokya'nın Doğal Sit alanları için bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır. 1. Derece Doğal Sit alanlarında tarımsal amaçlı dahil olmak üzere hiçbir kalıcı yapı yapımına izin verilmezken; bu tarihten önce bir şekilde prefabrik olarak ya da briket, PVC, sac levha vb. malzemeler kullanılarak inşa edilmiş çok sayıda kaçak yapı, "yapı kayıt belgesi" alabilmiştir.

Bunların yanında, Kanun'un getirdiği avantajlardan faydalanmak isteyenler tarafından 2018 yılının ikinci yarısından itibaren, yapılaşmaya izin verilmeyen Doğal

¹¹ 325 no.lu kararla ilgili olarak Ürgüp, Avanos, Ortahisar, Mustafapaşa, Uçhisar Belediyeleri, Orman ve Su İşleri Bakanlığı Nevşehir Şube Müdürlüğü ile ÇŞ İl Müdürlüğü'nün itirazları olmuştur. Bu itirazlarda Belediyeler genel olarak karara gerekçe oluşturacak bilgi, belge ve bulguların olmadığını iddia etmiş; diğer resmi kurumlar ise ilgili kurum ve kuruluşların görüşlerinin alınmadığını belirtmiştir.

¹² Kanunun tam ismi: On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun.

¹³ Kanunun tam ismi: 7143 Sayılı Vergi ve Diğer Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun.

Fotoğraf 2: Kapadokya İmar Barışı uygulamasından yararlanabilmek için 2019'da yapılan kaçak yapılar (üst, URL 2; alt, URL 3) / *Unlicensed buildings constructed during zoning amnesty in 2019 (Top, URL 2; Bottom, URL 3)*

Sit alanlarında kalan arazilerde çok sayıda yeni kaçak yapı yapılmış ve bu yapılar için de yapı kayıt belgesi alınmıştır.

Burada, yapının 2018 yılından önce inşa edilip edilmediği bilgisi, sistem tarafından tamamen beyana dayalı olarak alındığı için, Kapadokya'daki korunan alanlarda da yanlış beyanla çok sayıda yapı için kayıt belgesi alınmıştır. Nevşehir il genelinde 2019 Aralık itibariyle yaklaşık 24.000 adet yapı kayıt belgesi alındığı bilinmekte; bu sayının önemli bir kısmının sit alanlarında kaldığı tahmin edilmektedir (A. Yazıcı, kişisel görüşme, 26 Aralık 2019).

Bu tespiti destekleyecek şekilde, TVK' nun 2019 Nisan ayı gündemi incelendiğinde toplam 55 gündem maddesinden 37'sinin bölgedeki kaçak yapılarla ilişkili olduğu; 2019 Ağustos ayı gündeminde 47 gündem maddesinden 22'sinin; 2019 Eylül ayı gündeminde ise 37 gündem maddesinin 21'nin kaçak yapılar ve/veya yapı kayıt belgesiyle ilgili olduğu görülmektedir¹⁴ (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü, 2019c).

Tabiat Varlıklarını Koruma Şube Müdürlüğü, Aralık 2019 itibariyle, 24.000 yapıdan, korunan alanlarda olup da 1 Ocak 2018'den sonra inşa edilmiş yapıları tespit edebilmek için bir çalışma grubu oluşturmuştur (A.

Yazıcı, kişisel görüşme, 26 Aralık 2019). Bu çalışma grubu yapı kayıt belgesi almış 24.000 yapıdan, korunan alanlarda inşa edilmiş olanları tek tek inceleyip 2018 yılı öncesi uydu görüntüleri ile karşılaştırmakta ve buna göre imar barışına aykırı uygulamaları tespit etmeye çalışmaktadır.

Yapı kayıt belgelerine yönelik İl Özel İdaresi tarafından yürütülen işlemlerde ise yapının 2018'den önce inşa edildiğini göstermek amacıyla başvuru sahibinden istenen uydu görüntülerinin bazılarının değiştirildiği ve usulsüz belge düzenlendiği de tespit edilmiştir (S. Yüksel Paçacı, Kişisel görüşme, 4 Nisan 2019). Bölgede denetim çalışmaları arttıktan sonra usulsüz inşa edilen bu yapıların bir kısmının doğal peyzaj içine gizlenmeye çalışıldığı; bir kısmının da toprak vb. malzemelerle kapatılarak saklandığı görülmüştür.

7143 sayılı Kanun'un Kapadokya'da Kentsel Sit alanlarında da benzer etkileri olmuştur. Kentsel sit alanları içinde KAİP ya da Kurul kararı yapılaşma koşullarına aykırı uygulamalar imar affi kapsamında yapı kayıt belgesi alabilmiştir. Kentsel Sit alanlarındaki uygulamaların 1 Ocak 2018 öncesi yapılıp yapılmadığının anlaşılması durumunda yıkım işlemleri yapılmaktadır. Fakat Doğal Sitlerle kıyaslandığında, Kentsel Sit alanlarındaki aykırı uygulamaların yasada belirtilen süreden önce mi sonra mı yapıldığının tespitinin daha zor olduğu bir gerçektir. İmar affi uygulamasıyla Kentsel Sit alanlarında özellikle turizm amaçlı kullanımlarda yapılaşma koşullarına aykırı olarak açılan kaya oyma mekanlar, PVC vb. malzemelerle kapatılan teraslar, uygunsuz çıkmalar ve çatı tipleri için yapı kayıt belgesi alınmıştır (Solmaz Şakar, 2020).

Böylece, "imar barışı" yasasıyla birlikte Kapadokya'da hem korunan alanlarda (1., 2., 3. Derece Doğal Sit, Mili Park, Özel Çevre Koruma Bölgesi vb.), hem de Kentsel Sitlerde, 1 Ocak 2018 tarihinden önceki her türlü kaçak yapı ve yapı bölümleri için, yapı kayıt belgesi alındığı söylenebilir. Bunun yanında, 2019 yılının ikinci yarısı itibariyle, yapı kayıt belgesi almış olsa dahi, 2018 öncesinde yaptıkları uygulamalar için bu yapı sahiplerine 2863 sayılı KTVK Kanunu' na muhalefetten hukuki ve cezai işlemler başlatıldığı bildirilmektedir (A. Yazıcı, kişisel görüşme, 26 Aralık 2019). Bu durumda yapı kayıt belgesi almanın sit alanlarındaki aykırı yapılaşmayı hukuka uygun hale getirmeyeceği anlaşılmaktadır (Aydoğdu, 2020).

ÇŞB, Özel Çevre Koruma Bölgesi ve Doğal Sit alanlarında, imar affından yararlanmak amacıyla 1 Ocak 2018'den sonra inşa edilen ve kanun kapsamı dışında kalan Türkiye genelinde toplam 3956 yapı tespit etmiştir (Aydın, 2019). Bu verilere göre ülke genelinde, Özel Çevre Koruma Bölgesi ve Doğal Sit alanlarında imar

¹⁴ Aynı komisyonun 2012 yılındaki gündemleri ile karşılaştırıldığında, 2012 Kasım ayında 8 gündem maddesi olduğu ve bu maddelerin daha çok 3. Derece Doğal Sit alanlarındaki taşınmazlarla ilgili olduğu görülmektedir.

	Doğal Sit Alanları	Çakışan Alanlar
Yıkılan	87	116
Yıkım işlemleri devam eden	77	71
Toplam yıkım kararı alınan	164	187

Tablo 1: 2019 Aralık ayı itibariyle kaçak yapılara yönelik sayılar (Nevşehir ÇŞ İl Müdürlüğü verileri kullanılarak hazırlanmıştır). / *Number of unlicensed buildings as of December 2019 (Prepared using the data of Nevşehir Provincial Directorate of Environment and Urbanization).*

affına aykırı olarak en fazla yapı yapılan ikinci il 356 kaçak yapı ile Nevşehir olmuştur. 356 Kanuna aykırı yapıdan 147'sinin yıkıldığı, diğerleri için ise yıkım işlemlerin sürdüğü belirtilmektedir (Ayдын, 2019).

Nevşehir ÇŞ İl Müdürlüğü verileri ise ufak farklılıklarla benzer sonuçlar vermektedir. Buna göre, bu süreçte Kapadokya'da 351 adet kaçak yapı tespit edilmiştir. Bu yapılardan Doğal Sit alanlarında tespit edilen 164 kaçak yapıdan 87'sinin yıkıldığı, 77'sinin ise yıkım işlemlerinin devam ettiği; çakışan alanlarda ise 187 kaçak yapıdan 116'sının yıkıldığı, 71'inin ise yıkım işlemlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır (T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü, 2019d), (Tablo 1).

Bu noktada, geniş ölçüde ve çeşitli tipte doğal, kentsel ve karma sit alanı barındıran Kapadokya'da özellikle doğal sitlerde uzun yıllardır devam eden yapılaşma yasakları, 2018 yılında yürürlüğe konan 7143 sayılı Kanun ile İmar Kanunu'na eklenen geçici 16. madde aracılığıyla aşılmaya çalışılmıştır. Hiçbir koşulda yapılaşma izni alınamayacak olan doğal sitlerde bu yasa bir yapılaşma aracı olarak görülmüş ve bu süreçte çok sayıda izinsiz ve aykırı yapı ortaya çıkmıştır. İdare, 2019 yılından itibaren, yani bölgedeki aykırı yapılaşma eylemlerinin birçoğu gerçekleşikten sonra bu yapıları tespit etmeye ve tespit edebildiklerini yıkmaya çalışmaktadır. Fakat süreçle ilgili belirsizlikler ve soru işaretleri hala varlığını korumaktadır. 2019 yılında alan kanununun yürürlüğe girmesinden önce Kapadokya ile ilgili en dikkat çekici süreç bu dönemde inşa edilen kaçak yapılar ve "İmar Barışı" uygulamaları olmuştur.

2019 Dönemi

2018 yılında, ülke genelinde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçilmesinin kamu yönetimi gibi planlamayı da merkezileştirdiği görülmektedir. Sürecin bir yansıması olarak 2019 yılında Kapadokya ile ilgili farklı bir idari yapılanmaya gidilmiş ve Haziran 2019'da 7174 sayılı Kapadokya Alanı Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir.

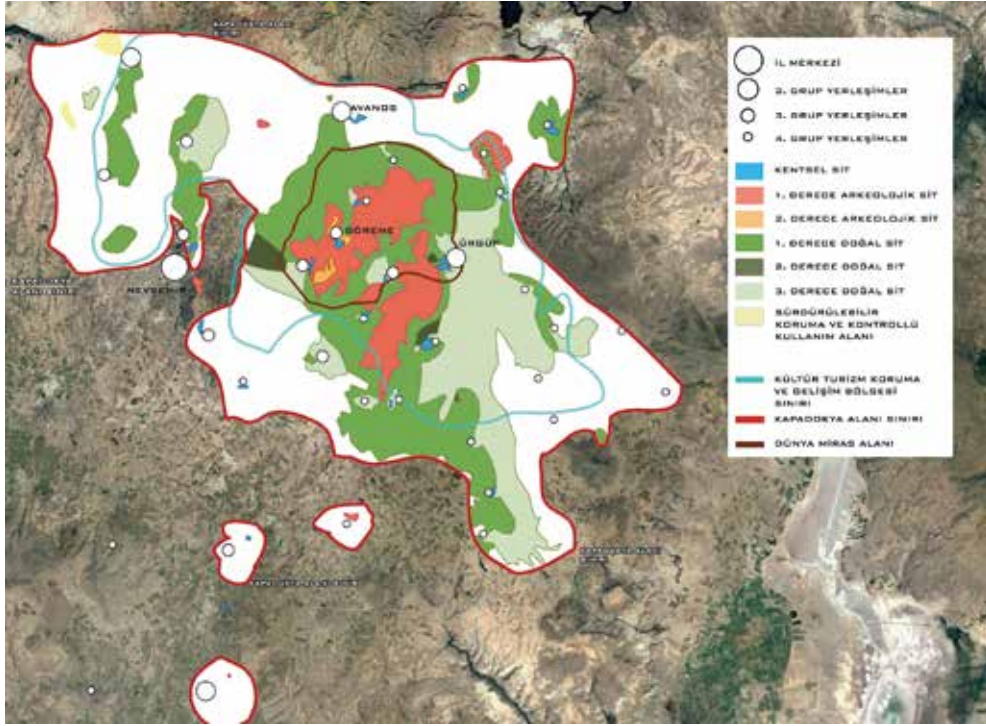
Bu Kanun'la, Nevşehir il sınırları içindeki sit alanlarının büyük çoğunluğunu, MP alanını ve KTKGB alanını kapsayan "Kapadokya Alanı" tarif edilmiş ve sınırları çizilmiştir (Şek. 5). Söz konusu Kanun çerçevesinde alanda koruma ile ilişkili her türlü eylemi planlayacak, yapacak ve yürütecek bir Alan Başkanlığı ve onunla birlikte çalışacak Kapadokya Alan Komisyonu kurulmuştur.

Ekim 2019'da bölgeye 1986 yılında verilen "Göreme Tarihi Milli Parkı" statüsü; 2020 yılı şubat ayında ise alanın KTKGB statüsü Cumhurbaşkanlığı kararları ile iptal edilmiştir. Bu durumda, 2020 itibariyle Kapadokya'da güncel koruma alanı sınırları şematik olarak şekil 6'daki gibi olmuştur (Solmaz Şakar, 2021).

Söz konusu yasa ile kurulan Kapadokya Alan Başkanlığında Başkanlık görevi Nevşehir Valisi'ne verilmiş; Alan Başkanı ile birlikte çalışacak Teknik ve İdari olmak üzere iki Başkan Yardımcısı tanımlanmıştır. Başkanlık, Kapadokya ile ilgili tespit, planlama, onaylama, denetleme, yönetme ve tanıtmaya çerçevesinde yetki ve görevlere sahiptir. Kültürel ve doğal varlıkların ve alanların tespit etmek, bu varlıklarla ilgili her türde ve ölçekte plan yapmak/yaptırmak ve (üst ölçek planlar haricinde) bu planları onaylamak, kültürel ve doğal varlıklarla ilgili her türlü denetimleri yapmak, koruma ilkeleri çerçevesinde aykırı bulunan davranış ve eylemlerle ilgili yıkım ve cezai işlemler yapmak Başkanlığın yetkilerinden bir kısmıdır. Bununla birlikte, Başkanlık bölgenin tanıtımı ile ilgili de geniş yetki ve görevlere sahiptir. Bölgede yürütülen en önemli turizm faaliyetlerinden olan sıcak hava balonculuğu ile at ve atv gezileriyle ilişkili izin, denetim ve idare işlemleri de yine alan Başkanlığı tarafından yürütülecektir.

Bu düzenleme ile daha önce bölgede görev yapan Nevşehir KVKBK ile TVK' nun görev ve yetkileri de Başkanlık bünyesinde kurulan Alan Komisyonu'na devredilmiştir. 11 daimî üyeden oluşan bu komisyonda gerekli durumlarda 2 temsilci üye de yer alabilmektedir. Komisyonda uzmanlık alanı arkeoloji, sanat tarihi, mimarlık, şehir planlama/şehir ve bölge planlama, jeoloji ve hukuk ile biyoloji veya kimya olan yedi uzman üye ile daha çok idari pozisyonlarda yer alan 4 daimî üye yer almaktadır. İdari pozisyonundaki üyeler komisyona, Nevşehir İl Özel İdaresinden, Tabiat Varlıklarını

Şekil 5: 2019'da 7174 sayılı KAHK ile belirlenen Kapadokya Alanı sınırları (Google Earth uydü görüntüsü altlık olarak kullanılmıştır), (Solmaz Şakar, 2021) / *Boundaries of Cappadocia Area designated by law number 7174 in 2019 (Google Earth satellite image is used as template), (Solmaz Şakar, 2021).*

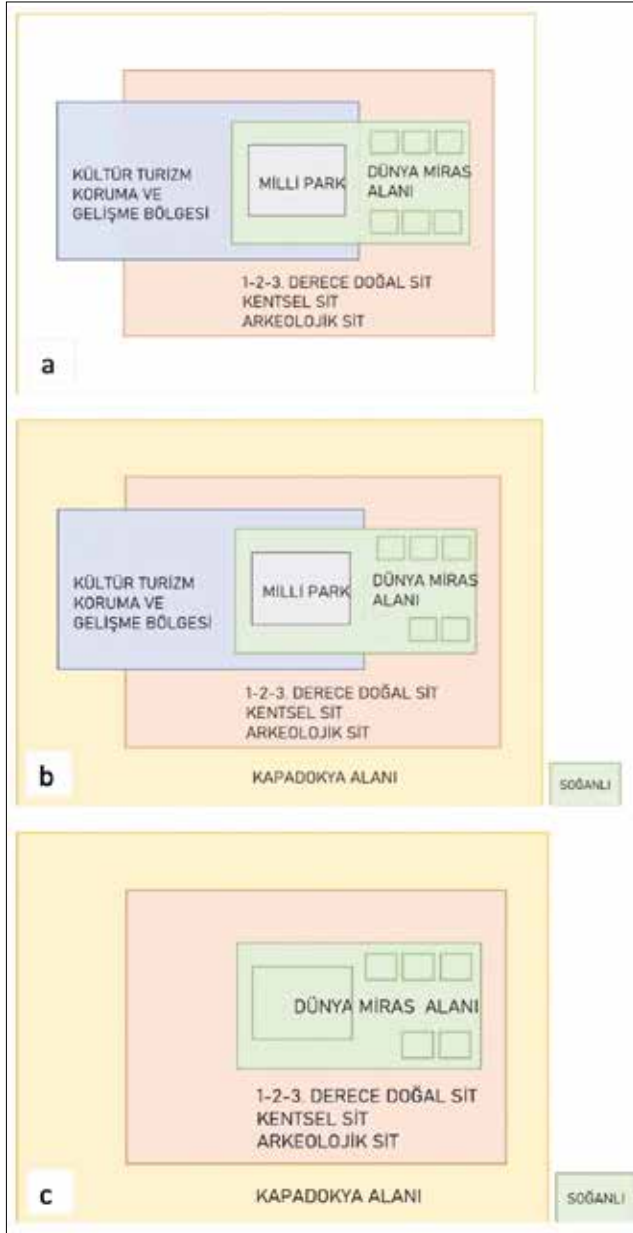
Koruma Genel Müdürlüğünden, Milli Parklar Genel Müdürlüğünden, Nevşehir Ticaret ve Sanayi Odasından katılmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yukarıda ana hatlarıyla aktarılan yasal ve idari koruma çerçevesinde görüldüğü üzere 2019 yılına kadar Kapadokya, birden fazla kurum tarafından; turizm, çevre, şehircilik ve koruma odaklı çeşitli sayıda kanun ve yönetmelikle korunmaya ve yönetilmeye çalışılmıştır. Alanda kültür ve doğal varlıklarla ilgili işlemler uzun yıllar Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından alınan kararlar ve görüşler doğrultusunda; 2012 yılından itibaren ise Nevşehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararları ve Tabiat Varlıkları Komisyonu tarafından verilen görüşler doğrultusunda yürütülmüştür.

Alanın sahip olduğu Milli Park, Dünya Miras Alanı, Kentsel Sit, 1. Derece Arkeolojik Sit, 2. Derece Arkeolojik Sit, 1. Derece Doğal Sit, 2. Derece Doğal Sit, 3. Derece Doğal Sit, Sürdürülebilir Koruma ve Kontrollü Kullanım Alanı, Nitelikli Doğal Koruma Alanı statüleri ve bunlarla birlikte Kültür ve Turizm Koruma ve Gelişim Bölgesi olma durumu yapı ölçeğinden yerleşim ve hatta bölge ölçeğine kadar her türlü yapılaşma ve koruma eylemini doğrudan etkilemiştir.

Bu çok çeşitli koruma statüleri alandaki yapılaşma ve koruma ile ilgili sorumluluğun kurumlar arasında paylaşılması sonucunu doğurmuştur. Fakat ülkemizde idari mekanizma içindeki kurumların eşgüdümlü çalışma kabiliyetinin zayıf olması ve bununla birlikte alandaki koruma sınırlarının çoğu yerde üst üste binmesi ya da birbirini içine geçmesi kurumlar arası ilişkilerde sıklıkla yetki karmaşası yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle Çevre Düzeni Planı, Uzun Devreli Gelişme Planı gibi üst ölçekli bölgesel planlamalarda bu yetki karmaşası uzun yıllar çözülememiş ve kurumlar arası yazışmalarla süreçler uzatılmıştır. Örneğin; ÇDP'nin revizyon çalışmaları, 1988'de önce Kültür Bakanlığı bünyesinde yürütülmüş; 1993'te Bayındırlık ve İskân Bakanlığına geçmiştir. 2000 yılında Orman Bakanlığı alanın Milli Park olması dolayısıyla gelişme planı olmadan hiçbir şey yapılamayacağını ve bu alanda yetkinin kendisinde olduğunu; 2003 yılında ÇOB 4856 sayılı Kanun gereği ÇDP yapma/yaptırma yetkileri olduğunu belirtmiştir. 2005 yılında ise KTB, 2634 sayılı TTK'unda yapılan değişiklikle alan KTKGB olduğundan bu alanlarda her türlü plan yapma/yaptırma yetkisinin kendilerine geçtiğini belirtmiştir. 2011 yılında ise ÇŞB, 648 sayılı KHK ile ÇDP yapma/yaptırma yetkisini üstlendiklerini bildirmiştir. Bu şartlar altında, ÇDP revizyonu bir türlü tamamlanamamış ve 80'li yıllardan itibaren Kapadokya'daki koruma eylemleri, bölge genelinde koruma ilkelerini tespit eden, ana kararları alan, politika ve stratejileri belirleyen bir üst ölçek plan olmadan yürütülmek zorunda kalmıştır.

Şekil 5: a) Kapadokya'da koruma alanlarının şematik gösterimi, 2019 öncesi. b) 7174 no.lu Kanun'dan sonra koruma alanlarının şematik gösterimi, 2019. c) Kapadokya'da koruma alanlarının güncel durumunun şematik gösterimi, 2020 (Solmaz Şakar, 2021) / a) Schematic representation of protected sites in Cappadocia before 2019, b) Schematic representation of protected sites after law number 7174 in 2019, c) Schematic representation of current situation of protected sites in Cappadocia, 2020 (Solmaz Şakar, 2021).

2011 yılında 648 sayılı KHK ile Doğal Sit alanlarında ÇŞB, Tabiat Varlıkları Komisyonunun (TVK) yetkili kılınması ile bölgedeki koruma prosedürleri daha da karmaşık bir hale bürünmüştür. Bu durumun en açık örneği, Kapadokya'daki yerleşimler üzerinden verilebilir: Ürgüp, Avanos, Göreme, Ortahisar, Uçhisar, Nar, Mustafapaşa gibi alanlarda geleneksel yerleşim dokusu Kentsel Sit alanıdır; kentsel sitlerin etrafındaki yerleşik alan sınırı içinde kalan yerler ise 3. Derece

Doğal Sit alanıdır. Yani 3. Derece Doğal Sit alanı olarak belirlenen alanlar, çoğu yerleşimde konut gelişme alanlarıdır, çoğu yerleşimde konut gelişme alanlarıdır, yapılaşma buralarda da devam etmektedir. Bu noktada, 648 sayılı KHK ile yapılan düzenleme dolayısıyla, bir yerleşimde yapılaşma ve planlama ile ilgili yetki ve sorumluluk; geleneksel doku Kentsel Sit olduğundan KTB' da; geleneksel dokuyla doğrudan ilişkili ve bu dokunu devamı niteliğinde kalan gelişme alanları 3. Derece Doğal Sit olduğundan ÇŞB' ndadır.

2011 yılından itibaren bölgede aktif olarak görev yapan ve koruma anlamında gerekli uzmanlık düzeyinde teşkilatlandırılmayan TVK, Kapadokya özelinde, sadece yapılaşma ya da yerleşim içermeyen doğal alanlar için değil; yerleşim alanlarındaki yapılaşma yoğunluğunun yüksek olduğu doğal sit alanları ve karma alanlar için de görüş bildirmiştir. Hatta geleneksel dokusu kentsel sit özelliği göstermesine rağmen henüz bu yönde haritalama ve planlama çalışmaları yapılmadığından 3. Derece Doğal Sit olarak kalan köy niteliğindeki birçok yerleşim için de TVK yetkili kılınmıştır. 3. Derece Doğal Sit alanları, çevreledikleri Kentsel Sit alanları ve Arkeolojik Sit alanları ile birlikte bütüncül bir koruma anlayışıyla ele alınması gerekirken; 2011'den 2019'a kadar sekiz yıl boyunca bu anlayıştan uzak bir şekilde farklı kurumlar tarafından alınan parçacık kararlar ile yönetilmiştir.

Öte yandan, 80'lerin ikinci yarısında başlayan ve zaten çok yavaş ilerleyen ÇDP revizyon çalışmaları 2011 yılındaki KHK gelişmesi ile neredeyse durmuş ve bu tarihten itibaren ÇDP ile ilgili herhangi bir gelişme kaydedilememiştir. 1981 yılında onaylanan 1/25.000 ölçekli ÇDP için 1988 yılında başlayan revizyon çalışmaları, halen sürmektedir. Yukarıda ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılan 32 yıllık süreç, Kapadokya'nın yanında, Türkiye genelindeki değişikliklerin ve bürokratik işleyişlerin kısa bir özeti olarak ele alınabilir. Bu noktada, merkezi yönetimde sadece yetki ve sorumlulukların değil; bakanlık adlarının bile sürekli değiştiği, plan yapma ve onama yetkisinin sürekli bir kurumdan diğerine geçtiği görülmektedir. Ayrıca, önerilen plan taslaklarında sıkça sehven hata yapıldığı, bu hataları düzeltmek için bazen bir yılı aşan sürede yazışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Kapadokya gibi birden fazla koruma statüsüne sahip, Dünya Mirası olan, aynı zamanda günlük yaşantının devam ettiği, gelişme eğilimi gösteren yerleşim alanlarını barındıran bir alanda, bu sorunların, durumu iyice içinden çıkılmaz hale getirdiği görülmektedir.

2020 yılına gelindiğinde oldukça kapsamlı ve geniş yetkileri ve görevleri olan Alan Başkanlığı'nın teşkilatlanması, bölgede yürütülecek işlemlerle ilgili gerekli yönetmelik ve yönergelerin hazırlanması süreçleri halen devam etmektedir (Solmaz Şakar, 2021). 2019 yılının ikinci yarısından itibaren oluşturulan bu yeni koruma ve yönetim modelinin tam anlamıyla

işlerlik kazanmasının zaman alacağı muhakkaktır. Bu süreçte önemli olan Kapadokya'nın sahip olduğu kültürel ve doğal varlıkların zarar görmeden korunmasının sürdürülebilmesidir.

Kapadokya Alanı Hakkında Kanun'un yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra iptal edilen KTKGB ve MP sınırları tekil olarak değerlendirildiğinde bazı koruma statülerinin etkinliğinin, yasal çerçevede yapılan değişikliklerle zamanla azaldığı ya da bölgedeki koruma eylemini daha da karmaşıklaştırdığı gözlenmiştir. Bunun en açık örneği Milli Park tescilinde görülmektedir. Alana 1986 yılında verilen MP statüsü, ülkedeki diğer MP alanlarından farklı bir çerçevede ele alınmak durumunda kalmıştır. Göreme Tarihi Milli Park alanı içinde çok sayıda yerleşim alanının bulunması ve bu alanların dondurulamayacak, yaşayan alanlar olarak varlıklarını sürdürmesi gerekliliği, Göreme Tarihi MP'ını ülkenin diğer MP alanlarından ayırmıştır. MP ile ilgili hazırlanan kanun ve yönetmeliklerin Kapadokya'da kısmen karşılığını bulamadığı söylenebilir.

Bununla birlikte, alandaki diğer koruma sınırlarının üst üste binmesi ve çok katmanlı idari yapı Milli Parklar ile ilgili kanun ve yönetmeliklerin sürekli diğer koruma yasalarıyla çakışmasına neden olmuştur. Örneğin; Kapadokya'da aynı alanda, aynı ölçek ve benzer kapsamda, Milli Park alanı için 1/25.000 ölçekli Uzun Devreli Gelişme Planı (UDGP); sit alanları ve turizm alanları için 1/25.000 ölçekli Çevre Düzeni Planı çalışmaları farklı iki Bakanlık ve farklı iki kanun kapsamında 80'li yılların ortalarından itibaren eş zamanlı olarak sürdürülmüştür.

2012 yılında ÇŞB tüm milli parkları "korunan alan" olarak ele almıştır. "Korunan Alanlarda Yapılacak Planlara Dair Yönetmelik" çerçevesinde bu alanlarda üst ölçek plan yapma ve onama yetkisi Tarım ve Orman Bakanlığına, alt ölçekli plan onama yetkisi ise ÇŞB'na verilmiştir. Bu doğrultuda, Göreme Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme Revizyon Planı (UDGRP), 2013 yılında TOB tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten sonra MP alanında üst ölçek plana göre yapılacak bütün işlemlerde ÇŞB sorumlu olmuştur. Fakat Göreme MP alanı, merkezi Kapadokya'nın tamamını içermemekte; geniş bir Doğal, Kentsel, Arkeolojik Sit alanının ortasında kalan kısmen daha dar bir alanı içermektedir. Bu durumda UDGRP, tüm bölge için değil; bölgenin içinde kalan belli bir alan için hazırlanmıştır. Planın çevresinden kopuk bütüncül yaklaşımdan uzak bir şekilde oluşturulması, planın uygulamadaki etkinliğini de tartışmalı kılmıştır. Özetle, 80'lerden itibaren alanın korunması için yapılan yasal ve yönetsel değişiklikler sonucunda, bugün gelinen noktada MP statüsünün alanın korunması bağlamında bir etkinliğinin kalmadığı savlanabilir. Söz konusu MP alanı tamamen Doğal, Arkeolojik ve Kentsel Sit alanlarından oluştuğu

için, bu statülerinin koruma mevzuatı daha etkin bir şekilde kendini göstermiş, MP olma durumu ve bu durumun karşılığı olan yasal mevzuat geri planda kalmıştır. Nitekim 2019 yılında alana özgü çıkartılan Kanun'un ardından 2020 yılında Göreme, Milli Park vasfından çıkarılmıştır.

Öte yandan KTKGB statüsü incelendiğinde, bu sınırların bilimsel bir dayanağa oturmaması, bölgedeki bazı yerleşmeler için ayrıcalıklı bir durum ortaya çıkarması ve söz konusu bu statünün mevcut turizm mevzuatları gereği Alan Kanunu ile çakışan noktalar barındırması dolayısıyla bölgenin korunması konusunda birtakım karışıklıklar ve yetki karmaşası yaratacağı öngörüldüğünden KTKGB sınırları da iptal edilmiştir. Böylece her iki statünün de kaldırılmasıyla Kapadokya'daki korumayla ilişkili kurumlarının yetki çerçevesi biraz daha netleştirilmiştir.

Sonuç olarak, Kapadokya'da 60'lı yıllarda, ülke için erken denilebilecek bir dönemden itibaren koruma amaçlı çalışmalar başlamıştır. Alan henüz Milli Park değil iken bu yönde planlama çalışmalarına başlanması ve henüz turizm anlamında çok ufak faaliyetler yürütülüyorken turizm potansiyelinin ön plana çıkarılmak istenmesi bu çalışmaların önemini göstermektedir. Fakat ne yazık ki hazırlanan planların uygulanamaması, Kapadokya'nın bugün ulaştığı korunmuşluk durumu ile değerlendirildiğinde kaçırılmış değerli bir fırsat olarak yorumlanabilir. 70 ve 80'li yıllar Kapadokya'da koruma çerçevesinin oturtulmaya çalışıldığı yıllardır. Bu dönemde yeterli teşkilatlanmanın gerçekleştirilememesi yine koruma çabalarının önemli bir eksiğidir. 90'lı yıllar alanın korunmasında çeşitli iç ve dış dinamiklerin bir araya geldiği ve yerleşimlerin bu dinamikler aracılığıyla farklı koruma süreçlerine yöneldiği yıllar olarak ele alınabilir. Özellikle, ülke politikası olarak turizmin ön plana çıkarılması ve bu süreçte alanın miras değerlerinin yeterince anlaşılammış olması, korumanın daha arka plana atılarak önemli bir ekonomik kaynak olan turizmin bölgeye hâkim olmasına neden olmuştur. 2000'li yıllar alandaki koruma sorunlarının gün yüzüne çıktığı ve bu yönde gerçekleştirilen eylemlerin tartışılmaya başlandığı dönemdir. Koruma bilicinin artması bölgedeki uygulamaların tartışılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte ülkedeki koruma örgütlenmesindeki değişiklikler ile sorunlar içinden çıkılmaz bir hal almıştır. 2019'un ikinci yarısı ve 2020 yılından itibaren ise alana özgü bir koruma modeli uygulanmaya başlanmıştır. Bu model ile alanın etkin bir şekilde korunması için ilk adım atılmıştır. Bundan sonraki süreçte alandaki yeni idari mekanizmanın korumanın yasal, toplumsal ve ekonomik çerçevesini sürdürülebilir bir turizm ilişkisi ile kurması önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Andolfato, U. ve Zucchi, F. (1971). The physical setting. L. Giovannini (Eds.). *Arts of Cappadocia*, s. 51-67, Geneva: Nagel Publishers.
- Aydın, Z. (19 Eylül 2019). İmar barışına aykırı yaklaşık 4 bin kaçak yapı tespit edildi. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/imar-barisina-aykiri-yaklasik-4-bin-kacak-yapi-tespit-edildi/1588094> adresinden 19.09.2019 tarihinde alınmıştır.
- Aydoğdu, E. (2020). İmar Barışı ve 2863 Sayılı Kanun Kapsamındaki Koruma Alanlarında Uygulama, *Mimarlık*, 57:412. 20-22.
- 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı (Kırşehir-Nevşehir-Niğde-Aksaray Planlama Bölgesi) Plan Hükümleri (2006). Kent Yapı Planlama. <https://webdosya.csb.gov.tr/db/mpgm/icerikler/knna-plan-hukumler--20200220151304.pdf> adresinden 06.07.2020 tarihinde alınmıştır.
- Eski Eserler Kanunu, (1973). T.C. Resmi Gazete, 14527, 6 Mayıs 1973.
- İmar ve Gecekondu Mevzuatına Aykırı Yapılara Uygulanacak Bazı İşlemler ve 6785 Sayılı İmar Kanunu'nun Bir Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, (1984). T.C. Resmi Gazete, 18335, 8 Mart 1984.
- Kapadokya Alanı Hakkında Kanun, (2019). T.C. Resmi Gazete, 30791, 1 Haziran 2019.
- Kapadokya Bölgesi Genel Koruma Planına İlişkin Rapor (1975-76). Ankara. (Nevşehir KVKBK arşivi, K.G-1/3 dosyası.)
- Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, (1983). T.C. Resmi Gazete, 18113, 23 Temmuz 1983
- Madran, E. (1996). Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi-I, *METU JFA*, (16:1-2), 59-97.
- Nevşehir Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (2016). Müdürlük Belge Arşivi.
- On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, (2012). T.C. Resmi Gazete, 28489, 6 Aralık 2012.
- Solmaz Şakar, F. (2016). Nevşehir'de Mimari Mirasın Korunmasında Koruma Uygulama Denetleme Bürolarının Rolü. *II. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 3-4 Mayıs 2016. Nevşehir. ss.557-564.
- Solmaz Şakar, F. (2020). *Kapadokya Kültürel Miras Alanlarının Değişimi ve Yorumlanması 1960-2020* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Solmaz Şakar, F. (2021). Kapadokya Alanı Hakkında Kanun, Arka Planı ve Koruma Açısından Değerlendirilmesi, *Mimarlık*, 58:419. 13-17.
- Strabon (2012). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şahin Güçhan, N. ve Kurul, E. (2009). A History of the Development of Conservation Measures in Turkey: From the Mid 19th Century Until 2004, *METU JFA*, (26:2), 19-44.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü (2019a). Tabiat Varlıkları Komisyonu, Gündemler. https://webdosya.csb.gov.tr/db/nevsehir/duyurular/nevsehir-tvk-eyylul-2019-gundem-_20190924095514.pdf adresinden 10.01.2020 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü (2019b). Tabiat Varlıkları Komisyonu, Gündemler. https://webdosya.csb.gov.tr/db/nevsehir/duyurular/nevsehir-tvk-agustos-2019-gundem_20190826094249.pdf adresinden 10.01.2020 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü (2019c). Tabiat Varlıkları Komisyonu, Gündemler. https://webdosya.csb.gov.tr/db/nevsehir/duyurular/nevsehir-tvk-29-30-nisan-2019-gundem_20190426022132.pdf adresinden 10.01.2020 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Nevşehir İl Müdürlüğü (2019d). 7173 sayılı Kanun çerçevesinde tespit edilen kaçak yapı sayıları.
- T.C. Nevşehir Valiliği Komisyon Raporu (1982). 30 *Kasım günlü kaçak yapı raporu*, Nevşehir.
- T.C. Nevşehir Valiliği. (Nevşehir KTVKK arşivi, K.G-5 no.lu dosya).

KAPADOKYA DOĞAL VE KÜLTÜREL MİRAS ALANLARININ KORUMA TARİHİ

T.C Turizm Bakanlığı (1996). 24.05.1996 tarihli, 1049-2662-15351 sayılı yazı.

Toplantı tutanağı (1983). 13 Haziran günlü toplantı, Nevşehir. (Nevşehir KTVKK arşivi, K.G.-5 no.lu dosya).

Turizm Teşvik Kanunu, (1982). T.C. Resmi Gazete, 17635, 16 Mart 1982

Türkmen, T. (1987a). *12 Mart günlü rapor*. Ürgüp: Müze Müdürlüğü. (Nevşehir KTVKK arşivi, K.G-5 no.lu dosya).

Türkmen, T. (1987b). *16 Mart günlü rapor (2 adet)*. Ürgüp: Müze Müdürlüğü. (Nevşehir KTVKK arşivi, K.G-5 no.lu dosya).

UNESCO, (2006). *Periodic Reporting Cycle 1, Section II (Summary) Göreme National Park and the Rock Sites of Cappadocia*, <https://whc.unesco.org/en/list/357/documents/> adresinden 27.09.2019 tarihinde alınmıştır..

UNESCO, (2014). *Periodic Reporting Cycle 2, Section II Göreme National Park and the Rock Sites of Cappadocia*. Erişim: <https://whc.unesco.org/en/list/357/documents/> adresinden 27.09.2019 tarihinde alınmıştır.

UNESCO World Heritage Center. (2019, 10 Kasım). Göreme National Park and the Rock Sites of Cappadocia. <https://whc.unesco.org/en/list/357/> adresinden 10.10.2019 tarihinde alınmıştır..

URL 1. <https://www.kayakapi.com/gallery>> adresinden 5.03.2020 tarihinde alınmıştır.

URL 2. Demirören Haber Ajansı (24 Şubat 2019). Göreme’de kaçak yapıların yıkımına devam ediliyor. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/nevsehir/goremede-kacak-yapilarin-yikimina-devam-ediliy-41128429> adresinden 24.02.2019 tarihinde alınmıştır.

URL 3. İhlas Haber Ajansı (16 Haziran 2019). Kapadokya’da 39 kaçak yapı için daha yıkım kararı alındı. <https://www.haberler.com/kapadokya-da-39-kacak-yapi-icin-daha-yikim-karari-12150362-haberi/> adresinden 16.06. 2019 tarihinde alınmıştır.

TÜRKİYE'DE PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ENDÜSTRİ MİRASI BAĞLAMINDA BATMAN VE ATAŞ RAFİNERİ TESİSLERİ

HISTORICAL DEVELOPMENT AND CULTURAL HERITAGE OF OIL INDUSTRY IN TURKEY: BATMAN AND ATAŞ REFINERIES

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Kasım 2021 | Received: November 23, 2021
 Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022 | Peer Review: May 31, 2022
 Kabul: 03 Ağustos 2022 | Accepted: August 03, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.002

Nida NAYCI* - Tolga BOZKURT**

ÖZET

Kömür enerjisi ve buhar gücüne dayalı makineleşmenin gelişimiyle Avrupa'da başlayan Sanayi Devrimi; 19. yüzyıl ortalarında petrolün alternatif bir enerji kaynağı olarak keşfinden sonra yeni bir döneme girmiştir. 'Petrol Çağı' olarak da tanımlanan bu dönem, dünya sanayileşme tarihinin ikinci yarısını teşkil ederken, farklı coğrafyalarda önemli toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmelerin de başlamasına vesile olmuştur. Modern petrol sanayi, petrolün yer altından çıkarılması, rafineri tesislerinde işlenmesi, depolanması, tüketim yerlerine aktarımı ve enerji amaçlı kullanımının yanı sıra yan sanayi üretimleri için yeniden işlenmesi gibi süreçleri de içerir. Bu üretim aşamalarına koşut 19. yüzyıldan başlayarak dünyanın farklı bölgelerinde eş zamanlı olarak petrol arama ve kamp sahaları, nakil ve iletim hatları, depolama tesisleri, yönetim ve araştırma birimlerini içeren petrol rafineri ve işleme tesisleri, bu tesislerde çalışanlar için tasarlanan 'şirket yerleşkeleri', akaryakıt satış istasyonları ve ulaşım altyapıları ile birlikte kapsamlı bir petrol sanayi mirası ortaya çıkmıştır. Tarihsel ve coğrafi bağlamda bu kadar etkili olmasına rağmen petrol sanayinin, endüstriyel miras ve mimarlık tarihi bakımından önemine dair çalışmalar henüz oldukça sınırlıdır. 2019 yılında TICCIH tarafından yayınlanan "Petrol Sanayinin Mirası" tematik raporu bu konudaki ilk kapsamlı çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu araştırmanın amacı, tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'nin Cumhuriyet dönemiyle hızlanan sanayileşme hareketi içerisinde önemli bir yere sahip petrol sanayinin tarihsel gelişimine koşut olarak ortaya çıkan yapısal çevre ve mimari birikimin, Batman Rafineri Tesisleri ve Mersin ATAŞ (Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş.) ölçeğinde ve kültürel miras kavramı içerisinde incelenmesidir. Bu kapsamda, araştırmanın birinci bölümünde dünyada petrol sanayini tarihsel gelişimi ve dünya kültür mirası içerisinde petrol sanayinin yeri tartışılmaktadır. İkinci bölümde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de petrol sanayinin tarihsel gelişimi; önemli yasal düzenlemeler,

* Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, 33343, Yenişehir Mersin.
 e-posta: nidanayci@mersin.edu.tr ORCID: 0000-0001-7213-2772

** Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 06100, Altındağ Ankara.
 e-posta: tolgabozkurt@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0001-7621-7706

kurum ve kuruluşların gelişimi bağlamında aktarılmaktadır. Araştırma kapsamında, Türkiye’de petrol sanayinin mekânsal üretiminde etkili olmuş Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Petrol Ofisi (PO), SHELL, BP gibi kuruluşların kurumsal tarihçeleri ve arşivlerinden elde edilen yazılı ve görsel belgeler biraraya getirilerek ülkenin farklı yerlerinde petrol sanayinin etkisiyle şekillenmeye başlayan yapılı çevre ve mimari üretimler incelenmiştir. Çalışmanın devamında, örneklem alan olarak seçilen Batman ve ATAŞ rafineri tesislerine ilişkin gerçekleştirilen tarihi araştırma ve saha tespitleri sonuçları ışığında yerleşkeler ve mimari özellikleri değerlendirilmiştir. Örneklem alanlara ilişkin araştırma bulguları, kurumsal arşivlere yönelik literatür araştırmaları ve saha araştırmalarından elde edilen tespitlerin biraraya getirilmesiyle elde edilmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde, Türkiye’nin ikinci sanayi dönemi olarak kabul edilen 1950-80 yıllarına ait iki önemli petrol sanayi kuruluşu olan Batman ve ATAŞ sanayi tesisleri ve lojman yerleşkeleri üzerinden karşılaştırmalı bir analiz yapılarak, bu tesislerin Türkiye’nin enerji sektörü ile ilişkili endüstri mirası içindeki yeri ve önemi anlamlandırılmıştır. Aynı dönemlerde, biri ulusal, diğeri uluslararası sermaye ile hayata geçirilmiş bu iki yerleşkenin birlikte incelenmesi; yatırım, planlama ve yapım süreçleri, yerleşke ve mimari biçimlenmeleri gibi konularda birbirleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Petrol Sanayi, Endüstri Mirası, Modern Mimarlık Mirası, Koruma, Batman, ATAŞ.

ABSTRACT

The Industrial Revolution, which was originated from Europe based on coal energy and steam power, has passed into a new phase with the discovery of petroleum as an alternative energy resource after mid 19th century. ‘Petroleum Age’ as named after the era, has constituted second era of global industrialization having significant public, economic and political impacts worldwide. Modern oil industry has included phases of extracting crude oil beneath land, refining process, storage, transmission to retail areas, consumption with energy purposes and re-process of secondary products. Parallel to its production process; new types of industrial and architectural context including petroleum camps in extraction sites, storage and transfer locations, oil refineries housing process units, research laboratories, administrative offices, ‘company towns’ designed for the company staff, oil stations and infrastructural developments, have been generated in different geographies. Despite its significant impact in historical and geographical context, studies related to industrial and architectural heritage of oil industry has been limited. Thematic report “The Heritage of the Oil Industry” published by TICCIH in 2019 can be assumed as the initial comprehensive review focusing on this subject. The purpose of this study is to discuss architectural heritage of oil industry in Turkey with particular focus on Batman and ATAŞ refineries; and in relation with historical generation of oil industry in the country, which constitutes significant place in industrialization movement of Turkish Republic. For this purpose, the paper starts with discussions on historical development of oil industry and its cultural heritage significance worldwide. Secondly, national history of oil industry in Turkey from the Ottoman to Republic period has been presented including institutionalization and legislative background, and information related to important institutions and agencies established during these eras. For this purpose, written and visual information obtained through historical and archival survey related to national institutions like Turkish Petroleum Corporation (TPAO) and Petrol Ofisi (PO), as well as international companies like SHELL and BP, who played important role in spatial development of oil industry in Turkey have been examined together. By this, development of built and architectural environment shaped by oil industry throughout the country can be portrayed. Following, architectural and settlement properties of Batman and ATAŞ Oil refineries, which are selected as case-study areas, are discussed in detail. Information related to case-study areas is gathered from institutional archives and site surveys results. In the final, Batman and ATAŞ Oil Refineries and their housing settlements (logements), which represents second industrial age of Republican Period (1950-80), have been comparatively analyzed to discuss their significance within the framework of industrial heritage of Turkey with particular reference to energy sector. Comparative study on these two oil refinery towns that were constructed in the same period – while one is developed by a national institution, the second is developed by a consortium established by international private companies- have provided to compare each other regarding their investment, planning and construction processes as well as architectural and settlement characteristics.

Keywords: Oil Industry, Industrial Heritage, Modern Architectural Heritage, Conservation, Batman, ATAŞ.

GİRİŞ

Sanayi Devrimi ile başlayan endüstri tarihinin son 150 yılına damgasını vuran Petrol Sanayi, dünyanın farklı coğrafyalarında eş zamanlı olarak ham petrol ve petrol ürünlerinin işlenmesine koşut kendine özgü bir yapıyı çevre oluşturmaya başlamıştır. Farklı coğrafyalar arasında aktarımlar gerektiren petrol üretim akışı; rafineri işleme ve depolama tesisleri, ulaşım altyapıları, idari ve araştırma tesisleri, araştırmacı ve çalışanlar için tasarlanan konut ve lojman yerleşkeleri, eğitim ve kültür yapıları, akaryakıt satış istasyonları ve petrol tüketimine dayalı kentsel gelişim alanları ve mimari üretimleriyle birlikte yeni bir yapıyı çevre ortaya çıkarmıştır (Sedighi ve Albader, 2019). Carola Hein (2018, s.888) tarafından “Küresel Petrolpeyzajı” (*Global Petroleumscape*) tanımıyla kavramsallaştırılan bu etkileşim; özellikle Dünya Savaşlarından sonra artan küreselleşme ivmesi ve modernizmin etkisiyle toplumlar üzerindeki etkisini arttırmıştır. Petrol sanayinin ortaya çıkardığı “Petrolpeyzajı” içerisinde; petrol rafinaj, işleme ve dağıtım tesisleri ile bu tesislerle birlikte inşa edilen ‘şirket yerleşkeleri’¹ en güçlü yapıyı çevrelerden biridir. Bu yerleşkeler dünyadaki pek çok örnekte bütünsel olarak endüstri mirası ve modern konut mimarlığı üzerinde önemli etkiler bırakmıştır.

Dünya genelinde bu kadar etkili olmuş Petrol Sanayinin dünya kültür mirası içerisindeki yerine ilişkin çalışmalar oldukça yenidir. TICCIH çalışma grubu tarafından hazırlanan ve bu çalışmanın kuramsal yaklaşımlarında önemli bir kaynak olan “Petrol Sanayinin Mirası” tematik raporu bu konuda gerçekleştirilen ilk kapsamlı ve bütüncül çalışma olarak değerlendirilebilir (Douet, 2019). Bu yazının amacı, tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’nin Cumhuriyet dönemiyle hızlanan sanayileşme hareketi içerisinde önemli bir yere sahip petrol sanayinin tarihsel gelişimine koşut olarak ortaya çıkan endüstri mirası ve mimari birikiminin Batman Rafineri Tesisleri ve Mersin ATAŞ sanayi yerleşkeleri ölçeğinde incelenmesidir.

Araştırmanın giriş bölümünde, tarihi araştırmalar ışığında dünyada petrol sanayinin gelişimi ve farklı coğrafyalarda eşzamanlı olarak ortaya çıkardığı yapıyı çevreler

incelenmiştir. Kuzey Amerika, Bakü, Ortadoğu, Güney Amerika gibi petrol elde edilen farklı coğrafyalardan seçilen örneklerden yola çıkarak petrol sanayi mirasının tanımı ve kapsamı aktarılmıştır. Çalışmanın devamında; dünyadaki gelişmelere koşut Türkiye’de petrol sanayinin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Osmanlı Dönemi’nden başlayarak erken Cumhuriyet dönemi sanayileşme hareketi (1923-1946) ve Cumhuriyet’in ikinci sanayi dönemi olan 1950-80 yıllarına² kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde Türkiye’de petrol arama, işletme ve üretim konularına ilişkin yasal ve kurumsal düzenlemeler incelenmiş; ülkenin sanayileşme politikası içerisinde petrol sanayinin konumu irdelenmiştir. Ulusal politikalar ışığında, ülke genelinde gerçekleştirilen yatırımlar ve buna bağlı mekânsal örgütlenmeler ve yapıyı çevreye ilişkin bilgiler derlenmiştir. Literatür araştırmasına ek olarak, petrol sanayinin mekânsal üretiminde etkili olmuş Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Petrol Ofisi (PO), SHELL, BP gibi kuruluşların kurumsal tarihçeleri ve arşivlerinden elde edilen yazılı ve görsel belgeler bir araya getirilerek petrol sanayindeki tarihsel gelişmelere koşut ülkenin farklı yerlerinde petrol sanayinin etkisiyle şekillenmeye başlayan yapıyı çevre ve mimari üretimler incelenmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde bu yazının da odağını oluşturan petrol sanayinin ortaya çıkardığı en güçlü yapıyı çevre olarak rafineri tesisleri ve çalışanlar için inşa edilmiş lojman yerleşkeleri ele alınmaktadır. Bu kapsamda, dönemin önemli kamu kuruluşu TPAO tarafından geliştirilen ve Türkiye’nin ilk kapsamlı rafineri tesisi olan Batman Rafinerisi (1951-1955) ile aynı dönemlerde önemli uluslararası şirketlerin (Shell, Mobil, BP) ortaklığıyla hayata geçirilmiş ve bu anlamda bir ilk olan ATAŞ Rafineri tesisleri (1958-62) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Batman ve ATAŞ (Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş.) Rafineri Tesislerinin birlikte incelenmesi; biri ulusal, diğeri uluslararası sermaye ile hayata geçirilmiş bu iki eş zamanlı yerleşkenin; yatırım, planlama ve yapım süreçleri, yerleşke ve mimari biçimlenmeleri gibi konularda birbirleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Rafineri tesisleri ve konut yerleşkeleri bütünsel olarak Türkiye’nin hem endüstri mirası, hem de modern konut mimarlığı üzerindeki etkileri bağlamında önemlidir. Örnekleme alanlara ilişkin araştırma bulguları, kurumsal arşivlere yönelik literatür araştırmaları ve saha araştırmalarından elde edilen tespitlerin bir araya getirilmesiyle elde edilmiştir. Her iki sanayi tesisinin faal olması ve güvenlik gibi zorunluluklar saha çalışmalarını

¹ Bu makalede kullanılan ‘şirket yerleşimi’ ve ‘lojman’ kavramları sanayi tesisleri yakınında çalışanlar için inşa edilmiş konut yapılarını ifade etmektedir. “Lojman” terimi Fransızca (*logement*) kaynaklı bir sözcük olup “*bir kuruluş veya işyerindeki çalışanlara parasız veya az bir kira karşılığında verilen konut*” anlamındadır (TDK, URL-1). Benzer şekilde ‘Şirket Yerleşkesi’ (*Company Town*) tanımı; Sanayi Devrimi ile başlayan modern fabrika tesislerinin inşası sırasında tesis yakınında işçiler için tasarlanmış kendi kendine yeten büyük yerleşkeler için geliştirilmiş bir kavram olup; Avrupa ve Kuzey Amerika’dan dünyaya yayılan bir terim olmuştur. Bu konuda bakınız (Borges, Torres, 2012).

² Yücel (2016, s.16) tarafından Cumhuriyet dönemi sanayileşme hareketi, “Erken dönem sanayileşme deneyimi (1923-1946), 1980 öncesi dönem (1950-1980), ve 1980 sonrası dönem” olarak üç grupta sınıflandırmaktadır.

kısıtlayan temel etmenler olmuştur. Ayrıca ATAS'ın rafinaj faaliyetlerine 2004 yılında son verilerek sadece terminal binaları ile işletmeye devam kararı verilmesi, takip eden yıllarda lojman sahasının boşaltılması ve rafineri tesisinin sökülmesi ile sonuçlanmıştır. Terk edilen yapıların zaman içinde zarar görmesi ve yıkılması, özgün mimari bilgilerin de hızla yok olmasına neden olmuştur. Bu nedenle saha araştırmalarının yanı sıra rafineri tesislerini hayata geçiren kurum ve şirketlerin kendi arşivlerine yönelik araştırmalar ışığında yerleşkelerin tarihçeleri, yapım aşamaları ve zaman içindeki değişimleri araştırılmış; sanayi donatıları, çalışanlar için inşa edilen konut yerleşkeleri, lojman sahasındaki sosyal yaşam alanları gibi özellikleri derlenmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde ise, Batman ve ATAS yerleşkeleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışma ışığında Türkiye'nin Petrol Sanayi mirasının kavramsal tanımı, önemi ve bu kültür mirasının korunmasına ilişkin değerlendirmeler sunulmaktadır. Elde edilen sonuçlar ışığında Batman ve ATAS örneklerinin, yazının giriş bölümünde aktarılan dünyadaki petrol sanayi tarihi ve endüstri mirası niteliklerine koşut Türkiye'nin endüstri mirasındaki temsiliyetleri tartışılmıştır.

PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Yanıcı özelliğiyle petrol, tarihin erken medeniyetlerinden itibaren kullanılagelen bir hammaddedir. Kayalar arasından sızan siyah renkli 'kayayağı' (neft, katran) keşfeden ilk toplumlar; bu yapışkan malzemeyi halk sağlığı, yapı harçlarının karışımı, ahşap teknelerin kalafatlanması gibi amaçlar için kullanmışlardır. Dünyadaki iki önemli doğal asfalt gölü oluşumu olan Trinidad'daki La Brea Pitch Gölü ve Azerbaycan'daki Binagadi Gölü'nde yapılan araştırmalar, eskiçağlardan itibaren insanların doğada asfalt halinde bulunan petrolden yararlandığını ortaya çıkarmıştır (Douet, 2019, s.9). 1270'lerde Azerbaycan'ı ziyaret eden Marco Polo bölge halkının dini ritüellerde ve halk hekimliğinde asfaltı kullandıklarından bahsederken; benzer şekilde Katip Çelebi, 17. yüzyılda Bakü surlarının etrafında 500'e yakın petrol kuyusu bulunduğundan söz etmektedir (Aleperov, 2011, s.4-6).

1850'lerde, Amerikalı iki yatırımcının girişimleriyle kayayağının damıtılarak gazyağına dönüştürülmesiyle, küresel ölçekte bir ekonomiye dönüşecek olan petrol sanayinin de ilk adımları atılmıştır. "Çağın ışığı" adı verilen bu ilk keşiften kısa bir süre sonra Amerika'da çok sayıda petrol arama ve işleme şirketi kurulmuş; büyük ve kurumsal şirketlerin kurulması ve bu ucuz aydınlatma yönteminin Amerika'dan sonra Avrupa, Kafkaslar ve diğer kıtalara taşınmasıyla modern petrol sanayinin gelişimi küresel ölçekte hız kazanmıştır (Yergin, 1991, s.26-36). Dünya genelinde kısa sürede

çok tutulan gazyağına yönelik artan talebi karşılamak üzere Bakü, Sumatra, Burma ve sonrasında İran'da yeni petrol yatakları keşfedilmeye başlanmıştır. Amerika'da petrol sanayinde yaşanan gelişmelere koşut; dünyanın farklı coğrafyalarında benzer şekilde petrolle ilgilenen yeni şirketler kurulmakta, sektörün gelişimine yönelik yeni yatırımlar yapılmaktadır (Mir-Babayev, 2018, s.132). Aynı yıllarda, Teksas'daki bazı petrol şirketleri sanayide yeni bir ürün olan mazotu ve ardından benzini elde etmeyi başarmışlardır. Petrol türevi bu enerji kaynakları, o güne kadar kömürle çalışan tren ve gemiler için yeni bir yakıt demektir (Yergin, 1991, s.152-157). 1910'lardan sonra petrol türevleri artık sadece ticari bir meta değil, aynı zamanda stratejik bir ürün haline gelmiş ve iki büyük dünya savaşının ardından kurulan yeni küresel düzende petrol sanayi yine öncü alanlardan birisi olmuştur³. Böylece petrol üretimindeki gelişmeler, önceleri aydınlatmada kullanılan gazyağının elde edilmesiyle başlamış, ardından mazot ve benzinin elde edilmesiyle önemli bir yakıt malzemesi olarak enerji sektörünü etkilemiştir. Daha sonraki yıllarda petrokimya sanayinin de gelişmesiyle başta plastik olmak üzere karayollarında kullanılan asfalttan ev eşyalarına, yapı malzemelerinden kozmetiğe kadar petrol sanayinin etkilemediği alan kalmamış; dünyada ekonomik olarak en güçlü ve stratejik ürün haline gelmiştir. TICCIH tarafından hazırlanan "Petrol Sanayinin Mirası" tematik raporunda dünya üzerindeki petrol üretiminin tarihsel gelişimi, teknolojik gelişmelere koşut dört dönemde özetlenmektedir (Douet, 2019):

1. Eskiçağlardan başlayarak 1840'larda petrol sanayinin gelişimine kadar olan süreç; kendiliğinden kayalar arasından sızarak yeryüzüne çıkan ve "kayayağı, katran" olarak tanımlanan petrolün doğal yollarla tabiatın toplandığı birinci dönemi ifade eder (Douet, 2019, s.5). Bu tekniğe 'petrol madenciliği' de denilebilir.
2. Takip eden 1840-1860 dönemi; "sanayi öncesi petrol üretimi" olarak ifade edilmektedir. Petrolün rafine edilerek gazyağına dönüştürüldüğü, ilk defa bitümen gibi yan ürünlerin elde edildiği, böylece petrolün ekonomik ve ticari öneminin arttığı bir dönemdir. Dolayısıyla petrol üretimine olan ilgi de artmıştır.
3. Petrol sanayinin tarihsel gelişimindeki üçüncü dönem; 1860-1910 yıllarına denk gelen "Pennsylvania Modeli" dönemi olarak isimlendirilmiştir (Douet, 2019, s.7-9). Bugünkü modern petrol sanayinin temellerini oluşturan üretim

³ Örneğin, Akdeniz'in en güçlü donanmasına sahip olma iddiasında olan İngilizler için gemilerde kömür yerine mazotun yakıt olarak kullanılması, hız ve güvenlik açısından çok büyük avantajlar getirmektedir (Yergin, 1991, s.157). Böylece dünya çapında şirketler arasında devam eden rekabete, bu dönemden sonra devletler de kendileri için politik açıdan güvenli petrol kaynakları yaratma gereğiyle müdahil olmaya başlamıştır.

ve dağıtım yöntemleri Amerika'dan başlayarak dünyanın farklı coğrafyalarına yayılmıştır. 1854 yılında Pennsylvania'nın kuzeyinde Edwin L. Drake tarafından geliştirilen ilk modern petrol kuyusu yöntemiyle petrolün yeraltından çıkarılması ve petrol arama yöntemlerinde buhar enerjisinin kullanılması ile başlayan bir dönemdir. Kısa zamanda sayıları hızla artan petrol arama sahaları, sondaj kuyuları ve rafineri işletmeleri ile Kuzey Amerika dünya petrol üretiminin 80% ini karşılar hale gelmiştir (Yergin, 1991, s.26-29). Bu sırada Avrupa pazarında rekabete giren ve özellikle Bakü'de faaliyet gösteren şirketler tarafından arama ve üretim sahalarında geliştirilen yeni yöntemler; ham petrolün taşıma maliyetini oldukça azaltan boru iletim hatlarına yönelik yatırımlarla geliştirilmiştir (Mir-Babayev, 2018, s.134). Dünyanın farklı coğrafyalarında petrolün yer altından çıkarılması, iletimi ve rafinaj işlemlerinde yaşanan teknolojik gelişmelere koşut modern petrol sanayinin temelleri bu dönemde atılmış; çağın en önemli enerji kaynağı haline gelmiştir.

4. Modern petrol sanayinin tarihsel gelişimi 1910-1970 yılları arasında gelişen "küresel petrol üretimi" ile devam etmektedir (Douet, 2019, s.14). Bu dönemde küresel ölçekte devam eden petrol akışının önemli aktörleri uluslararası petrol şirketleri ve petrolün çıkarıldığı bölge devletleri tarafından kurulan kimi ulus şirketlerdir⁴. Dünyanın farklı coğrafyalarında geniş petrol arama sahaları ve kampları, rafineri ve üretim tesisleri geliştirilmiş; bu tesislerden çıkan işlenmiş petrolün ve yan sanayi ürünlerin hinterland bölgelerine aktarımı için karayolu, demiryolu ve boru iletim hatları inşa edilmiştir (Shell, 1963, s.5; Yergin, 1991, s.254). Arama, üretim, depolama ve iletim bölgelerinde birbiri ile bütünleşen güçlü bir sanayi çevresinin geliştiği dönemdir.

DÜNYA KÜLTÜR MİRASI İÇERİSİNDE PETROL SANAYİ

Küresel ölçekte süregelen petrol akış şeması; petrolün yer altından çıkarılması, rafineri tesislerinde işlenmesi, depolanması, tüketim yerlerine aktarımı ve enerji amaçlı kullanımının yanı sıra yan sanayi üretimleri için ara mamul olarak yeniden işlenmesi gibi süreçleri içerir. Petrolün ekonomik değeri yüksek bir kaynak olduğunun anlaşılmasından sonra ortaya çıkan ilk mekânsal örgütlenmeler, petrol arama sahalarında oluşturulan geçici kamp yerleşkeleridir. Ham petrol keşfedilen

bölgelerde; yatırımcılar, arama şirketleri ve işçilerin akınıyla hızlı bir nüfus artışı yaşanırken, bu yeni sanayi üretimi kendi yapılı çevresini ve kültürel peyzajını da oluşturmaya başlamıştır. 'Petrole hücum' olarak da ifade edilebilecek bu dönemin ilk örnekleri, hızlı inşa edilmiş ahşap kulübeler, yatakhane ve konaklama yerleri, inşaat iskeleleri, petrol çıkarma kuleleri ve depolama alanlarıyla oldukça sağlıksız ve kötü koşullarda oluşmuş yerleşkelerdir. Örneğin, 1870'lerde Kuzey Amerika'nın Pennsylvania bölgesinde "Oil Creek" vadisinde keşfedilen ilk petrol yatakları, kısa sürede ilgi odağı olmuş; arama sahalarında kurulan ilk yerleşimler daha sonradan gelişerek "Petrol Kent" (*Oil City*) unvanını almıştır (Yergin, 1991, s.31). Bu yerleşimler sadece Amerika'yla sınırlı kalmamış, dünyadaki verimli petrol yataklarının keşfedildiği uzak coğrafyalarda da görülmeye başlanmıştır. Nitekim, Hazar Denizi ve Bakü Balakhany'de petrol çıkarılması ve işlenmesine yönelik yapılan yatırımlar sonucunda bölge "Kara Kent" (*Black City*) unvanını almıştır (Yergin, 1991, 57) (Foto 1, 2). Petrolün işlenmesine yönelik teknolojiler ilerledikçe, rafineri tesisleri de daha örgütlü ve kurumsal hale gelmiştir. Arama ve çıkarma sahalarında yaşanan kargaşa ve sağlıksız koşullar, yerini büyük şirketler tarafından planlı şekilde inşa edilen rafineri tesislerine bırakmıştır. Üretim tesislerinde çalışacak personelin uzmanlaşması ve eğitimi de yine şirketler tarafından sağlanmaktadır. Petrol arama sahaları, genellikle yerleşim yerlerinden uzak olduğu için, çalışanların ikamet edebileceği ve ihtiyaçlarını giderebileceği planlı yerleşimler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yerleşimler, kentsel yaşam alanına dönüşmekten ziyade, çalışanların temel barınma ve günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek 'şirket yerleşimleri' olarak tasarlanmışlardır (Hein ve Sedighi, 2016). Amerika Kansas'da keşfedilen verimli petrol yatakları neticesinde Empire Gas & Fuel Co. şirketi tarafından geliştirilen 8500 kişilik 'Petrol Kenti' (Foto 3); Arkansas Nehri havzasındaki verimli petrol yataklarıyla "dünyanın petrol başkenti"ne dönüşen Tulsa şehrinde

Fotoğraf 1. 19. yüzyılda Bakü, Azerbaycan'da gelişen ilk petrol kuyuları (URL-2) / *First drilling wells in Bakü, Azerbaijan during 19th Century*

⁴ Standard Oil, Anglo Persian Oil Company *sonradan BP*, Royal Dutch Petroleum Company *sonradan Royal Dutch Shell*, Exxon, Mobil dönemin öne çıkan uluslararası şirketleri iken; Arabian American Oil Company (ARAMCO), Şili Ulusal Petrol Şirketi (ENAP), BAPCO (Bahrain Petroleum Company) gibi devletler tarafından kurulan şirket iştirakleri da bulunmaktadır.

400'den fazla petrol şirketi tarafından 100.000'den fazla işçi ve aileleri için kurulan mahalleler, bu kapsamda kurulmuş büyük şirket yerleşimi örnekleridir (US National Parks Service, 2017; AOGHS, 2019).

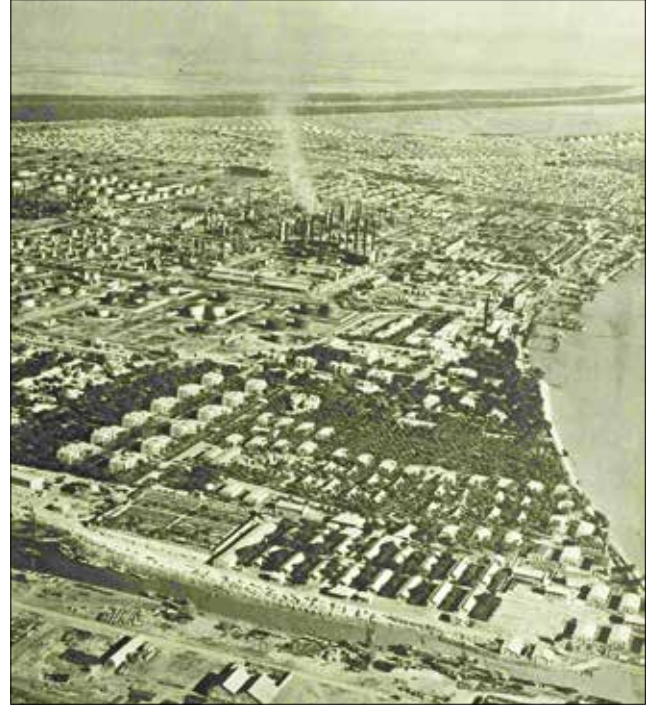
Fotoğraf 2. Bakü Balakhany'de 'Kara Kent ünvanı alan petrol arama sahası (URL-3) / Oil extraction lands in Baku Balakhany, named after as 'Black City'

Fotoğraf 3: ABD Kansas'da verimli petrol kuyuları yakınlarında kurulan şirket yerleşimi (URL-4) / Company towns developed near oil extraction sites in Kansas, USA

Planlı rafineri tesisleri ve yerleşimleri, uluslararası şirketlerin yatırımlarıyla kısa zamanda farklı coğrafyalarda da gelişmeye başlamıştır. İran Basra Körfezi kıyısında, kendi halinde kırsal ve dağınık bir bölge olan Abadan; İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin (*Anglo-Persian Oil Co.* sonradan *British Petroleum*) 1909-1913 yılları arasında bölgede kurduğu büyük petrol sondaj ve rafineri tesisleriyle 1932 yılında 40 bin nüfuslu bir sanayi kentine dönüşmüştür (TDV, 1988, s.6-7). Petrolün işlenmesi İngiliz mühendislerin denetiminde yapılırken, tesislerde yerel işçiler çalıştırılmaktadır. Çalışanların konaklama ihtiyacını karşılamak üzere petrol sahaları yakınlarında tek katlı müstakil evlerden oluşan konut mahalleleri inşa edilmiş ve zaman içinde gelişen Abadan, Ortadoğu'nun beşinci büyük sanayi yerleşimi olmuştur (Hein ve Sedighi, 2016, s.362). Ancak, Abadan bir sanayi yerleşkesinin ötesine geçerek sosyal ve kültürel hayatın da çekim noktası haline gelmiştir. 1950-70 yılları arasında açılan yat kulübü, Kervansaray Hotel, sinema

gibi tesisleriyle Abadan İran'ın sayfiye yerine dönüşerek, yerel elitlerin uğrak yeri haline gelmiştir. Abadan'da bir tarafta işçilerin yaşadığı mütevazı konutlar, diğer tarafta elitlerin "İran'ın Paris'i" olarak anılan sosyal

Fotoğraf 4: İran'ın Abadan kentinde kurulan rafineri tesisi ve şirket yerleşkesi (The Illustrated London News, 1951) / Oil refinery and company town developed in Abadan, Iran

alanlarından oluşan bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır (Hartley, 2007, s.2). İkinci Dünya Savaşında yeni bulunan rezerv alanlarıyla, körfez ülkelerinin petrol üretimindeki önemi artmış ve petrol şirketlerinin çalışanları için inşa ettirdikleri şirket yerleşimleri çoğalmıştır. Bahrain Awali'de (1932) ve Suudi Arabistan Dhahran'da (1938) geliştirilen petrol arama sahaları, depolama ve aktarım alanlarıyla ilişkili şirket yerleşimleri kurulmuştur. BAPCO (Bahrain Petroleum Company) şirketi tarafından geliştirilen Awali yerleşim planı; bahçeli ve müstakil evleri, sinema, sosyal kulüp, yüzme havuzu, tenis kortları ve diğer rekreasyon alanlarıyla birlikte Kuzey Amerika banliyö yerleşimlerine benzer tarzda inşa edilmiştir (Douet, 2009, s.19).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra önemli kaynakların keşfedildiği bir diğer coğrafya da Güney Amerika'dır. Şili ve Arjantin, güneyindeki Patagonya bölgesinde petrol türevi olan bitümlü şeyl⁵ (*oil shale*) kaynaklarının keşfi ile petrol madenciliğinin önemli noktalarından birisi haline gelmiştir. Tierra del Fuego bölgesinde petrol şeylinin çıkarılması, rafineride işlenmesi, sahildeki terminal

⁵ 'Bitümlü Şeyl'; ısıtıldığında petrol ve gaz üreten organik bir kayalık türüdür (Douet, 2019, s.2).

binalarına aktarımı, limandan taşınması süreçlerini içeren petrol üretim aşamalarına koşut güzergâh üzerinde çeşitli “petrol kasabaları” (*pueblos petroleros*) inşa edilmiştir (Acevedo Mendez, vd, 2016, s.982). Şili Ulusal Petrol Şirketi (ENAP) tarafından inşa edilen Cerro Sombrero yerleşiminin kentsel planlama çalışmaları Şili Üniversitesi tarafından; modern tarzda inşa edilen konut yapıları ise Amerikalı SOM Mimarlık (Skidmore, Owings and Merrill) tarafından tasarlanmıştır. Acevedo Mendez ve Sancristoful (2014, s.6) tarafından Şili'nin endüstri mirası içerisinde önemli yer tutan Manantiales (1949), Puerto Percy (1950), Clarcencia (1950), Cerro Sombrero (1958) ve Cullén (1962) petrol kampları üzerine yapılan araştırmada işçilerin barınması için inşa edilen bu konut yerleşimlerine, daha sonra ailelerinin de gelebilmesi için yeterli koşulların oluşturulmasına yönelik okul, poliklinik, sosyal kulüp, havuz gibi tesis ve donatıların eklendiği aktarılmıştır. Bağımsız yerleşimler olarak tasarlanan bu yerleşkeler kısa zamanda yakın çevrenin değişimini de sağlamış ve Şili'nin 1945-80 dönemi endüstri mirası ve modern konut mirası üzerinde etkili olmuştur.

Yukarıda kısaca aktarıldığı üzere son 150 yılda değişen teknolojik gelişmelere koşut dünyanın farklı coğrafyalarında etkili olan petrol sanayinin biçimlendirdiği ‘Küresel Petrolpeyzajı’; dünya sanayi tarihi içerisindeki önemi ve de ortaya çıkardığı yapı çevrenin endüstri mirası kapsamındaki yeri açısından dikkat çekicidir. Modern petrol sanayi tarafından oluşturulan uluslararası üretim ağı ve küresel şirketlerin etkisiyle, İran Abadan’dan Güney Amerika örneklerine kadar farklı coğrafyalarda benzer yaşam alanları ve sosyo-kültürel motifler geliştirilmesine vesile olmuştur (Foto 3-4).

ICOMOS tarafından yayınlanan Nizhny Tagil Bildirgesi’nde Endüstri Mirası’nın tanımı “*endüstri kültürünün tarihi, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değerini yansıtan kalıntılar*” olarak ifade edilmektedir. Bu kalıntıların kapsamı; “*yapı ve makineleri, atölyeleri, imalathane ve fabrikaları, madenleri ve işleme, arıtma aşamalarına ilişkin alanları, ambar ve depolama alanları; enerji üretim, iletim ve kullanım alanları; ulaşım ve donatılarını; aynı zamanda endüstri ile ilişkili yerleşim, ibadethane, eğitim gibi sosyal alanları*” içermektedir (ICOMOS, 2003). Günümüzde; modern petrol sanayinin üretim aşamaları *upstream* (arama, çıkarma ve üretim), *midstream* (iletim, depolama) ve *downstream* (rafinaj işlemleri, petrokimya üretimleri, dağıtım, perakende ve satış) sektörlerine göre sınıflandırılmaktadır. Bu kapsamda, TICCIH tarafından petrol sanayinin şekillendirdiği yapı çevre ve mimarlık üretimleri de petrol sanayinin üretim aşamalarına uygun olarak şu şekilde gruplandırılmaktadır (Douet, 2019, s.4-6):

Sanayinin *upstream* sektörüne ilişkin endüstri mirası içerisinde tarihi petrol kuyuları ve arama sahaları ile bu bölgelerde kullanılan teçhizat ve donatılar önemli yer tutar. Ayrıca arama sahalarında çalışanların konaklaması için geçici olarak inşa edilen petrol kampları da bu kapsamda ele alınabilir. *Midstream* sektörü ile ilişkili olarak ham petrol depolama istasyonları, boru hatları ve aktarım için kullanılan demiryolları vb. altyapı ve donatılar yer alır. *Downstream* sektörü ise rafineri ve yan sanayi üretim tesisleri, araştırma laboratuvarları, çalışma ofislerinden oluşan sanayi yerleşkeleri ve çalışanların barınmaları için inşa edilmiş yerleşim alanlarını (şirket yerleşimi) içermektedir.

UNESCO Dünya Miras listesinde petrol sanayine ait kayıtlı bir endüstri mirası henüz bulunmamaktadır⁶. Ancak, petrolün enerji kaynağı olarak önemini anlaşılanından itibaren petrol kaynaklarına sahip olmak sanayileşmenin ve toplumsal refahın bir simgesi haline gelmiştir. Bu nedenle, farklı ülkelerde ulusal miras kapsamında koruma altına alınan örnekler mevcuttur. Arjantin’de petrol kaynaklarının bulunması ve ortaya çıkan yeni enerji kaynakları ile başlayan sanayi girişimleri neticesinde petrolün Arjantinlilerin refahını yükseltmesi onuruna 1907 yılında, 13 Aralık günü “Ulusal Milli Petrol Günü” ilan edilmiştir. Sonraki yıllarda, ülkenin Patagonya bölgesinde kurulan ve adını petrolden alan Comodoro Rivadavia yerleşimi Milli Petrol Müzesi olarak düzenlenmiştir (URL-7). Cerro Sombrero petrol kasabası da Şili ulusal miras listesinde (Douet, 2019, s.51). Benzer şekilde, Edwin L. Drake tarafından 27 Ağustos 1859 yılında Pennsylvania Titusville’de petrolün ilk modern kuyu olarak kabul edilen yöntemle yeryüzüne çıkarılması anısına ABD’de 27 Ağustos günü Ulusal Petrol Günü olarak kutlanmaktadır⁷. Drake’in geliştirdiği ilk petrol sondaj kuyusunun bulunduğu bölgeyi çevreleyen alan (Foto 5), 2004 yılında “Petrol Bölgesi Ulusal Miras Alanı” olarak tescil edilmiştir. Bu alanda ayrıca bir müze ve ‘Drake Kuyusu’ olarak adlandırılan petrol sondaj kuyusunun kopyası bulunmaktadır⁸ (US National Parks Service, 2017).

⁶ Tarihteki ilk petrol madenciliği faaliyetleri ile ilişkilenebilecek doğal petrol rezerv kaynaklarından Trinidad ve Tobago bölgesindeki Le Brea Asfalt Gölü, UNESCO Miras listesinde. Ancak, bu alan kültür mirası kategorisinde değil “Doğal Miras Alanı” kategorisinde “ham petrol ve doğal gazın oluşumuna istinaden dünyanın -jeolojik- tarihi hakkında fikir vermesi” açısından evrensel öneme sahip alan olarak tanımlanmıştır (URL-5). Benzer şekilde dünya petrol sanayinin gelişmesinde önemli merkezlerden biri olan Azerbaycan’da bulunan Binagadi Asfalt Gölü, tabanındaki petrol katmanı altında bulunan zengin sayıdaki flora ve fauna kalıntıları nedeniyle UNESCO Ulusal Geçici Miras listesine alınmıştır (URL-6)

⁷ Bu dönem, aynı zamanda modern petrol sanayinin başlangıcı olarak kabul edilmekte; yazının giriş bölümünde aktarılan “Pennsylvania Dönemi”ne denk gelmektedir.

⁸ Müzenin bulunduğu alan “Ulusal Tarihi Anıt” listesine alınmış; ilk defa E. Drake tarafından geliştirilen ve patenti alınan sondaj kuyusu ise Amerikan Makine Mühendisleri Birliği tarafından “Tarihi Makine Mühendisliği Anıtı” olarak kabul edilmiştir.

Benzer şekilde, Almanya’da petrol sanayinin geliştiği ilk arama sahası olan Wietze bölgesi, 1970 yılında Alman Petrol Müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Douet, 2019, s.38). 1920’lerde Almanya’nın en önemli petrol arama ve üretim bölgesi olan Wietze sahasında; rafineri tesisi, depolama tankları, demiryolu istasyonu, yönetici ve işçiler için tasarlanmış konut ve otel yapıları bulunmaktadır. Eski petrol arama sahası üzerine kurulan müzede günümüzde petrol sanayi tarihi, petrol madenciliğinin

Fotoğraf 5: ‘Drake kuyusu’ adı verilen petrol sondaj kuyusu (URL-8) / Oil pump well named after as ‘Drake well’

Fotoğraf 6: Almanya Wietze Petrol Müzesi’nde sergilenen dönemin petrol arama donatıları (URL-9) / Oil extraction facilities exhibited in Wietze German Oil Museum

teknikleri gibi konularda kapsamlı bilgiler sunulmakta; arama sahalarında ve taşımacılıkta kullanılan sanayi donatıları ve gereçleri müze koleksiyonu içinde sergilenmektedir (URL-10). Dünya’da petrolün önemli üretim merkezlerinden biri olan İran’da da benzer şekilde, ülke için son derece önemli olan petrol sanayinin teknolojik, politik ve siyasi tarihi ile ilişkili mirasını gelecek nesillere aktarmak üzere dört kentte ulusal petrol müzeleri kurulmuştur. Bunlar içerisinde yer alan Abadan Petrol Müzesi kapsamında, yerleşkenin bir kısmı (işçi konutları ve mühendis evleri, sinema, iskele ve yüzer petrol sondaj kulesi platformu) ulusal miras listesine kaydedilmiştir (URL-10). Tahran Petrol Müzesi ile ilişkili olarak 1925-27 yıllarına ait art deco tarzında inşa edilmiş iki adet petrol istasyonu da ulusal miras listesi kapsamına alınmıştır (URL-11). Ayrıca, günümüzde bunlara ek olarak dünyanın farklı noktalarında kurulmuş ve petrol sanayi tarihine yönelik 80 civarında petrol müzesinin varlığı bilinmektedir (URL-12).

Yukarıda kısaca aktarıldığı üzere; Petrol Sanayinin gelişimi ile ortaya çıkan yapı çevrenin endüstri mirası olarak gelecek nesillere aktarımına ilişkin dünyanın farklı bölgelerinde hayata geçen koruma ve sunum çalışmaları bulunmaktadır. Bu kapsamda, petrol sanayine ilişkin yapı ve alanlardan “*endüstri kültürünün tarihi, teknolojik, sosyal, mimari veya bilimsel değerini yansıtan*” örnekler, petrol sanayinin kültürel mirası olarak kabul edilmelidir. 2019 yılında yayınlanan TICCIH Petrol Mirası Raporu’nda da benzer şekilde petrol sanayi mirasının UNESCO kültürel miras ölçütleri ile ilişkilendirilmesine olanak sağlayacak ortak evrensel ölçütler tartışılmıştır. Bu kapsamda öne çıkan ölçütler “*insanoğlunun yaratıcı dehasını yansıtmayı; kültürel bir bölge veya zaman dilimi ile ilişkili mimarlık, teknoloji, anıtsal yapıt, yerleşim planlaması veya peyzaj tasarımı değerlerini taşıması; bir döneme veya bölgeye ait beşeri değerlerin etkileşimini yansıtmayı, insanlık tarihinin önemli aşamalarını anlatan yapı, mimarlık teknoloji veya peyzaj ürünü olması*” şeklinde özetlenmiştir (Douet, 2019, s.31-32).

TÜRKİYE’DE PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Petrol sanayinin 19. yüzyıldan sonra dünya genelindeki hızlı gelişimi ve şirketler arasında yaşanan rekabet kısa bir süre sonra eski Mezopotamya bölgesi olarak adlandırılan Ortadoğu’da hakimiyet mücadelesine dönüşür (Yergin, 1991, s.180). Bu dönemde, Ortadoğu ve Mısır’ı idaresinde bulunduran Osmanlı Devleti, potansiyeli keşfedilmiş petrol kaynaklarıyla yabancı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. İngiltere, Fransa ve sonrasında Almanya’nın Osmanlı hakimiyetinde bulunan topraklardaki petrol kaynakları üzerinde imtiyaz sahibi olmak için Hükümete

sunduğu yatırım tekliflerinde petrol kaynaklarının kullanım hakkı önemli bir pazarlık konusuydu. Örneğin, Alman İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen Bağdat demiryolu yatırımıyla, Bağdat'tan elde edilecek petrolün İstanbul'a ve oradan Berlin'e aktarılması hedeflenmişti (Sırım, 2017, s.126). Bu kapsamda, Sultan Abdulaziz tarafından 1868 yılında çıkarılan 'Maadin Nizamnamesi' maden ve sanayi konusundaki ilk yasal düzenlemedir (Şavkılı, 2019, s.377). Sultan II. Abdülhamit ise bölgedeki petrol kaynakları üzerinden başlayan devletler arasındaki rekabetin farkında olarak farklı ülkelerden uzmanlara ülkedeki petrol potansiyelleri hakkında saha araştırma raporları hazırlatmış; diğer taraftan üçüncü kişiler tarafından petrol arama ve işletme gelirlerinden elde edilecek payın Hazine-i Hassa'ya aktarılmasına dair ilk düzenlemeyi 1889 yılında hayata geçirmiştir (Şavkılı, 2019, s.378; Sırım, 2017, s.128).

Osmanlı'nın son dönemlerinde ulaşım ve sanayinin kısıtlı olması nedeniyle ülke genelinde petrolün kullanımı ve petrol ticaretiyle ilgili faaliyet gösteren şirket sayısı kısıtlıdır. Mevcut talepler de Kafkaslar ve Romanya'dan gelen petrolle giderilmiştir (Koraltürk, 2013, s.18). Petrol şirketleri İstanbul'da açtıkları ilk şubeleriyle, Osmanlı enerji piyasasının da tohumlarını atmaya başlamışlardır. Petrol ticaretiyle uğraşan ilk işletmeler arasında İstanbul Galata'da faaliyet gösteren Vacuum Oil Co. (Bugünkü adıyla Mobil Türkiye), 1908 yılında ofis açan Anglo-Persian Oil Company (bugünkü adıyla BP şirketi) ve 1912'de Lion&Sun ve Palm Tree şirketleri bulunmaktadır. 1907 yılında kurulan Hollanda Kraliyet Şirketi (*Royal Dutch Shell*) ise 1912 yılında Deutsche Bank, Hollanda Kraliyet Şirketi ve Türk Milli Bankası iştirakleri ile oluşturulan Türkiye Petrol Şirketi altında faaliyet göstermiştir (Yergin, 1991, s.181; Sırım, 2017, s.129; Şavkılı, 2019, s.380).

Yeni kurulan Cumhuriyet yönetiminin iktisat politikaları içerisinde, çağın en stratejik ürünü olan petrolün ülke topraklarında çıkarılabilmesi önem verilen konuların başında gelmekteydi. Bu kapsamda 1926 yılında yayınlanan '792 sayılı Petrol Kanunu' yeni dönemin ilk hukuki düzenlemesidir. Ülkenin petrol sanayine ilişkin stratejileri, I. ve II. Sanayi Kalkınma Planlarında da bahsedilmiş; Mardin-Cizre-Siirt bölgesi potansiyel alan olarak ifade edilmiştir. 1933 yılında İktisat Vekaletine bağlı "Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdareleri" kurulmuş ve Mardin Midyat ilçesinde ilk sondaj kuyusu açılmıştır (Özcan, 2006, s.3). Çalışmaların verimini arttırmak için 1935 yılında 2804 Sayılı Kanun'a istinaden kurulan "Maden Tetkik Arama Enstitüsü" petrol arama ve işletme yetkilerini devralmış ve kuruluşundan hemen sonra Raman'da arama faaliyetleri yürütmüştür (Şavkılı, 2019, s.390; Özcan, 2006, s.4).

Cumhuriyet döneminin sanayi politikalarında önemli yer tutan petrol sanayi, ülke dahilinde üretim potansiyeli yüksek petrol kaynaklarının bulunamaması nedeniyle istenen sonucu veremese de, petrol ürünlerinin işlenmesindeki maliyeti düşürmek maksadıyla, belirli bölgelerde rafineri işletmeleri kurulmuştur. Romanya'dan ithal edilen petrolün İstanbul'da işlenmesini sağlayan Beykoz'daki Boğaziçi Tasfiyehanesi, 1930-34 yılları arasında faaliyet gösteren ilk tesistir. Bu rafineri kısa bir süre sonra kapatılmış ve sökülen tesisin bazı parçaları MTA tarafından 1934 yılında Diyarbakır'a taşınarak, Raman Tecrübe Tasfiyehanesi kurulmuştur.

II. Dünya Savaşı yıllarında Raman'daki sondaj kuyularından elde edilen petrolün işlenmesi için ilave olarak kurulan Batman Tecrübe Rafinerisi, Cumhuriyetin ilk pilot rafinerisidir (Koraltürk, 2013, s.20; Şavkılı, 2019, s.397). Ülke genelinde petrol ve petrol ürünleri satın alma, dışarıdan ithal etme ve ülke genelinde pazarlamasını yapmak üzere 1941 yılında bir kamu kuruluşu olan Petrol Ofisi (PO) kurulmuştur. PO, ülkenin ihtiyacı olan petrolün büyük miktarlar halinde satın alınması ve dağıtımının yapılmasına yönelik depolama ve dağıtım hizmetleri vermektedir (Petrol Ofisi, 1957).

Dönemin önemli gelişmelerinden biri de 1954 yılında bir devlet iştiraki olan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) kurulmasıdır. Aynı yıl '6326 sayılı Petrol Kanunu' çıkarılmış ve o zamana kadar devlet tekelinde bulunan petrol arama ve kuyu işletme hakkı yabancılara da verilmiştir. Bunun sonucunda, ülke genelinde kamu ve özel yatırım desteğiyle belli başlı rafineri ve petrol dağıtım tesisleri hayata geçirilmiştir. 1970'lerde ise uluslararası düzeyde vuku bulan petrol bunalımı ve dışa bağımlılık nedeniyle yaşanan zorluklara önlem olarak '1973 yılındaki Petrol Reformu Kanunu' çıkarılmış; özel petrol şirketlerinin yeni rafineri tesisleri kurma ve mevcut tesislerini genişletmesi yasaklanmıştır.

Cumhuriyet'in II. Sanayi Dönemi (Yücel, 2016, s.16), Türkiye'de giderek artan liberalleşme eğilimlerine rağmen milli petrol sanayinin güçlendirilmesi ve özel şirketlerle rekabet edebilir hale getirilmesine yönelik çabaların arttığı bir dönemdir. Bu dönem, Erken Cumhuriyet dönemi sanayileşme ilkelerinin temeli olan güçlü bir ulus devlet ve milli ekonomi geliştirme politikalarıyla; 1980'lerden sonra Türkiye'de hâkim olacak neoliberal politikalar arasında bir geçiş dönemi olması açısından önemlidir. Özellikle söz konusu petrol sanayi olduğunda her iki anlayışın birbiriyle sıkı bir rekabete girdiği görülür. Nitekim, II. Kalkınma Planında, petrol ürünleri satışının devlet ve özel sektör aracılığıyla yapıldığı ve rekabetin çok güçlü olduğu belirtilirken, bu konudaki kamu yatırımlarının verimini artırma hedefi vardır (DPT, 1967, s.441). Benzer şekilde, TPAO'nun

1969'da yayınladığı yıllığında, tüm dünyada ilk petrol tröstü olan Standard Oil şirketinden öğrenildiği üzere, petrol sanayinde arama ve çıkarma faaliyetlerinden, satış ve pazarlamaya hatta yan sanayi ürünlerinin elde edilmesine kadar olan bütün süreçlerin entegre yöntemlerle birleştirilmesinin şart olduğu ve piyasada ancak bu şekilde rekabet edilebileceği ifade edilmektedir (TPAO, 1969, s.1). Bu kapsamda, Türkiye'nin milli petrol sanayinin özel şirketlerle rekabet edebilmesi için kamu yatırımlarının güçlendirilmesine önem verilirken, TPAO ve Petrol Ofisi arasında kurumsal işbirliği de geliştirilmiştir.

TÜRKİYE'DE PETROL RAFİNERİLERİ VE LOJMAN YERLEŞKELERİ

Dünyada petrol temin edilen ve ham petrol işlenen birçok bölgede olduğu gibi Türkiye'de de petrol sanayinin geliştirdiği en önemli yapıyı çevre; petrol arama, sondaj ve tasfiye faaliyetlerine yönelik inşa edilen rafineri ve dağıtım tesisleri ile araştırma laboratuvarları, depolama ve üretim alanları, ham petrol akışı sağlayan boru hatları, demiryolu, karayolu ulaşım ağları ve büyük tankerlerin yanaşabileceği nitelikte liman alanları ile bu tesislerde çalışan mühendis, teknisyen ve işçilerin barınması için tasarlanmış lojman yerleşkelerinden oluşmaktadır. Bu tesisler içerisinde, Cumhuriyet'in ilk gelişmiş petrol sanayi tesisi, kuruluş süreci 1930'larda başlayan ve TPAO tarafından 1955 yılında modernize edilerek büyütülen Batman Rafinerisi'dir.

Cumhuriyet'in ikinci sanayileşme dönemine denk gelen 1950-80 yılları arasında, uluslararası ortamda gelişen küresel petrol sanayi üretim modellerine koşut yeni sanayi yerleşkeleri hayata geçmiştir (Şek.1). 6326 sayılı Petrol Kanunu'yla ülke sınırları içerisinde petrol ürünlerinin işlenmesine yönelik yabancı yatırımların gelişmesine imkân tanınmasının ardından 1958 yılında Mersin'in doğusunda; Shell, Mobil, BP şirketlerinin ortaklığında Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş. (ATAŞ) adıyla bir rafineri tesisi kurulmuştur (DPT, 1963, s.199). Ayrıca, petrol ürünlerinin ülke genelinde işlenmesi ve dağıtımı konusunda, kamu kuruluşlarının güçlendirilmesi amacıyla Marmara ve Ege bölgelerinde yeni yatırım alanları geliştirilir. Bu kapsamda, TPAO tarafından İstanbul'a 80 km uzaklıkta İzmit Körfezi kıyısında Tütünçiftlik mevkiinde, ikinci rafineri tesisi olarak İPRAŞ tamamlanarak hizmete girmiştir⁹ (Ertan, 2015, s.2131). Aynı yıllarda Ege Bölgesinde inşa edilecek rafineri tesisi için İzmir'in Aliğa kasabası seçilmiş ve 1972 yılında Aliğa Rafinerisi işletmeye açılmıştır.

Takip eden yıllarda, ilave yapılan petrokimya tesisleri (PETKİM) ve 1977'de açılan Petrol Bilimleri Merkezi, TPAO'nun önemli merkezlerinden olmuştur (Doğar, 2017, s.339, 365).

Rafinerilerin yer seçimindeki önemli kriter, tesis için uygun arazi şartları ve eğiminin olması; karayolu ve demiryolu bağlantılarının olması; liman bölgelerinde ise büyük tanker gemilerinin yanaşmasına uygunlukta liman kapasitesinin olmasıdır. Bu nedenle yukarıda bahsedilen rafineri tesislerinin birçoğu mevcut yerleşimlerin dışında kurulmuş; tesislerde çalışan yönetici, mühendis, teknisyen ve işçilerin barınma sorununu çözmek için lojman yerleşkeleri tasarlanmıştır¹⁰ (Şek. 1).

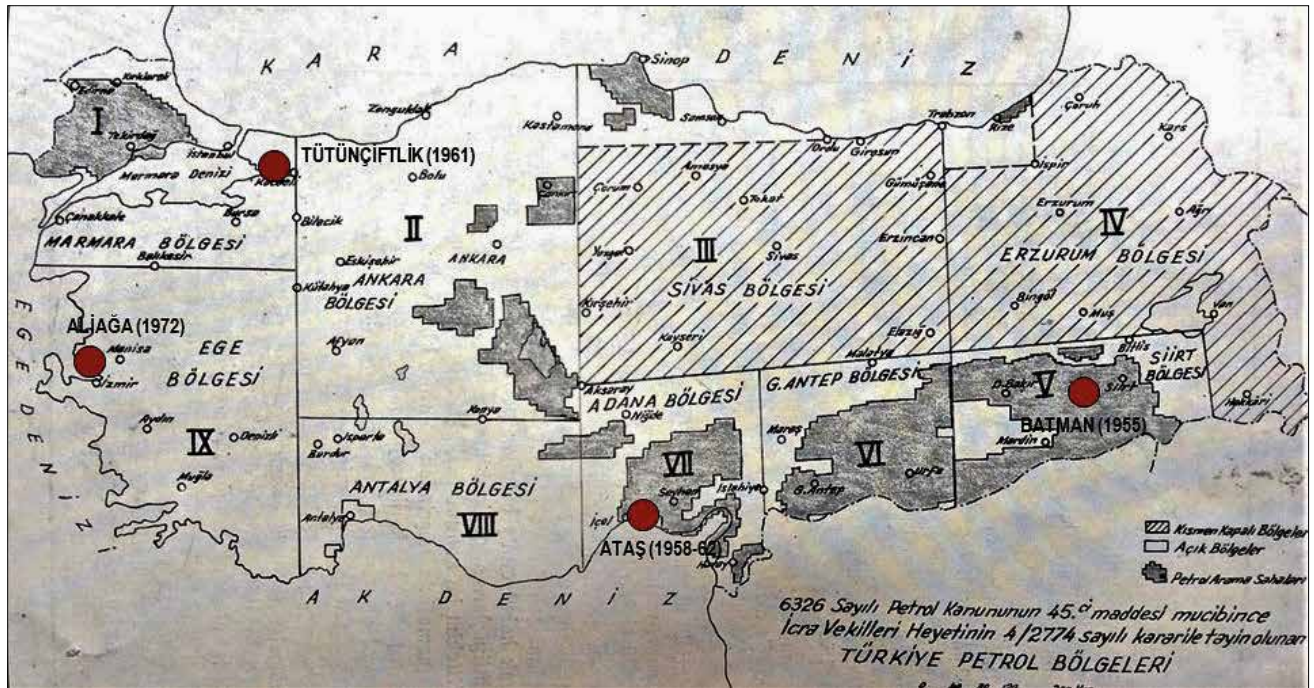
Yıllar içerisinde, TPAO ve PO'nun Türkiye genelindeki üretim ve dağıtım ağları geliştikçe, petrol sanayi tesisleriyle birlikte tasarlanan lojman yerleşkesi örnekleri de çoğalır. PO'nun İzmir Aliğa, İskenderun ana depolarında işçi ve memur evleri; TPAO Ceyhan depolama ve aktarım tesisi yanında, İskenderun Dört Yol terminalinde ve Raman, Garzan, Mağrip, Çelikli ve Batı Raman istihsal sahalarında inşa edilen lojman yapıları mütevazî ama benzer ilkelerle tasarlanmış örneklerdir (Petrol Ofisi, 1957, s.28; TPAO, 1969, s.126).

Bu tesisler içerisinde Raman ve Garzan'da geliştirilen petrol arama sahaları ile Batman Rafinerisi petrol sanayinin arama ve çıkarma işlemleri (*upstream*) de dahil olmak üzere tüm üretim aşamalarını birden barındırırken; ATAŞ, Tütünçiftlik ve Aliğa tesisleri petrol sanayinin rafinaj işlemlerinin (*downstream*) gerçekleştirildiği üretim aşamasını temsil etmektedir. İşlenmiş petrolün ülke genelinde dağıtım ve satışını hızlandırmak üzere PO'nun devreye girmesiyle birlikte Aliğa ve Ceyhan gibi limanla ilişkili bölgelerde sanayinin iletim, depolama ve aktarım noktaları geliştirilerek (*midstream*) çalışanların konut ihtiyacını karşılamak üzere lojman yerleşkeleri inşa edilmiştir. Petrol sanayinin iletim ve dağıtım aşamasıyla ilişkili olarak üretilen bir diğer yapı türü ise akaryakıtların tüketime yönelik perakende satışa sunulduğu benzin istasyonlarıdır. Böylece, sanayinin farklı üretim aşamalarına uygun olarak inşa edilmiş arama ve üretim sahaları, sanayi yapıları, lojman yerleşkeleri, iletim hatları, depolama alanları, ulaşımaya yönelik geliştirilen demiryolu ve liman tesisleri ve kurumsal kimliğin kamuoyunda pekiştirildiği benzin satış istasyonları ile Türkiye'de modern petrol sanayi peyzajının gelişmiş olduğundan bahsetmek mümkündür.

⁹ TPAO ile Türkiye'de akaryakıt dağıtımını yapan Amerikalı California Texas Oil Corp. (Caltex) şirketi arasında imzalanan anlaşma ile ortak kurulan tesisin yapılan sözleşme gereği 10 yıl sonra hisselerinin tamamı TPAO'ya devredilmiştir.

¹⁰ Örneğin İzmir Aliğa yerleşimi kendi halinde küçük bir kasaba iken, Aliğa Rafineri Tesisinin kurulması ile kısa zamanda büyük bir göç dalgasına maruz kalmıştır. Kasabanın boş yapı stoku bu nüfusun ikametini karşılamaya yetmediği için tesisler hayata geçtikten sonra TPAO tarafından Aliğa Rafinerisi ve Petkim'de çalışacak memur ve işçiler için konut alanları inşa edilmiştir (Doğar, 2017, s.371).

Şekil 1. 1950-80 dönemi Türkiye’de inşa edilen petrol rafineri tesisleri, TPAO (1955, s.3) haritası üzerinden üretilmiştir / Oil refineries constructed between 1950-80s in Turkey , developed from map by TPAO

Batman-Raman Rafineri Tesisleri (1951-1955)

Türk milli petrol sanayinin ilk kapsamlı rafineri tesisi olan Batman Rafinerisi’nin tarihsel geçmişi, 1920’lerde Petrol Arama ve İşletme İdaresi tarafından Mardin, Siirt, Cizre bölgesinde yürütülen petrol arama faaliyetlerine uzanmaktadır (Şek.2). 20 Haziran 1935 yılında MTA’nın kurulmasıyla petrol arama faaliyetleri birimi de aynı kuruma bağlanır (Özcan, 2006, s.11). Bölgenin farklı noktalarında petrol sızıntılarını inceleyen ve keşif amaçlı sondaj kuyuları açan mühendis ve işçilerden oluşan araştırma ekibi oldukça zorlu koşullarda ve ulaşımı olmayan noktalara sondaj boruları ve makine teçhizatlarını ulaştırarak ilk arama sahalarını kurmuşlardır. Arama sahalarındaki sondaj kuyularında kullanılan ‘at başı’ pompa, sonrasında TPAO’nun amblemi haline gelmiştir (Foto.7).

Çıkan numuneler Ankara’ya gönderilerek incelenmekte; örneklerden verim alınmayacağı sonucuna ulaşırsa başka noktalarda araştırmalara devam edilmektedir. Sondaj çalışmalarından verim alınırsa merkezi bir kamp binası yapılmakta ve o çalışma bölgesi ‘petrol kampı’ olarak tanımlanmaktadır. Basbirin-1 ve Garzan-1 kamp örneklerinde olduğu gibi oldukça zorlu koşullarda oluşturulan bu geçici kamplar; yöre insanının de yardımıyla sondaj kuyuları yanına kurulan kuleler (Foto. 8), kampa su getiren borular ve tek katlı ahşap barakalardan oluşmaktaydı (Özcan, 2006, s.15; Akcan, 2018). Bazı kamp sahalarına ulaşımı kolaylaştırmak için yol ve köprü gibi altyapı çalışmaları da yapılmaktadır. Arama

Şekil 2. Güneydoğu Anadolu’da 1940’larda açılan ilk derin sondajlar ve arama sahaları (Özcan, 2006, s.105) / First oil drilling locations and extraction sites in Southeastern Turkey during 1940s

sahalarındaki faaliyetler ilerledikçe, teknik personel ve işçilerin kalması için çadır ve barakalardan oluşan petrol kamp sahaları kurulmaktadır. Maymune Boğazı Merkez Kampı da bu şekilde 1941 yılında kurulmuştur. Merkez kampında MTA tarafından saha numunelerini incelemek için görevlendirilen mühendisler, sondaj yetkilileri ve kamp doktoru gibi farklı uzmanlar da ikamet etmiş ve bu uzmanların ikameti için kerpiç ve ahşaptan iki katlı lojman binası yapılmıştır (Özcan, 2006, s.28).

Güneydoğu Anadolu’da ekonomik ve işletim değeri yüksek ilk petrol, 1940 yılında Raman’da ve ardından 1951 yılında Garzan’da bulunmuştur (Siirt Valiliği, 1967, s.51). İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkeye giren mazot ve benzin oranlarının düşmesi ve MTA’nın

Fotoğraf 7. TPAO'nun amblemi haline gelen "at başı" pompa (TPAO, 1958, s.10) / 'Horse-head' pump drill as the symbol of TPAO

Raman Dağı'nda sondaj çalışmalarını hızlandırması ile o zamanlar Siirt'e bağlı birkaç haneden oluşan İluh'ta ham petrolün işlenmesine yönelik ilk pilot rafineri olan 'Tecrübe Rafinerisi' kurulmuştur. Rafinerinin yakınında 1948 yılında yerli-yabancı sondörlerin ve mühendislerin kalması için yerleşik Raman Kampı inşa edilmişti. Raman Kampı barakaları bu konudaki ilk teşekkülü saha kampı özelliği taşımaktaydı (Foto. 9). Personel için tasarlanan yerleşkede yönetim binası, lojman binaları,

Fotoğraf 8. Raman petrol sondaj sahası (Özcan, 2006, s.110) / Oil extraction site in Raman

Fotoğraf 9. Raman Kampı barakaları (Özcan, 2006, s.50) / Shelters in Raman camp

depo ve atölyeler, yemekhane, fırın, çamaşırhane, garaj ve tamirhaneler bulunmaktaydı (Özcan, 2006, s.52, Akcan, 2018, s.67). Teknik personelin yanı sıra işçiler için de tek ve iki katlı yatakhaneler, mutfak ve yemekhane binası inşa edilmişti. Binalar betonarme karkas ve yığma taş dolgu tekniğiyle yapılmıştı. Tesis genelinde elektrik, su ve kanalizasyon tesisatı bulunmakta ve sondaj kuyuları yakınına kurulan sıcak su kazanı yine petrolle ısıtılarak kamplara sıcak su temin edilmekteydi (Özcan, 2006, s.51).

Üretilen petrolün ülke genelinde dağıtımını yapmak üzere Devlet Demiryolları tarafından Diyarbakır-Cizre hattı Raman'dan geçecek şekilde yenilenerek, 1943 yılında Batman İstasyonu açılmıştır (Akcan, 2018, s. 55). Bölgedeki petrol arama sahalarının artması ve 1954 yılında TPAO'nun kurulması ile MTA bünyesinde bulunan rafineri faaliyetleri TPAO'ya devredilmiş ve Raman Tecrübe rafinerisi sökülerek bugünkü modern Batman Rafinerisi kurulmuştur (TPAO, 1969, s.72). Batman Rafinerisi'nin kurulmasını 1951 yılında Amerikalı Ralph Parsons şirketi gerçekleştirmiştir (Gümüş, 2016, s.76). Yapılan yeni yatırımlarla Batman tasfiyehanesi, yakın çevredeki arama sahalarından elde edilen ham petrolün boru hatları ile iletildiği ve işlendiği önemli bir rafinaj tesisine dönüşmüştür (Foto. 10). Rafinaj işlemlerinden elde edilen atık ürünlerle asfalt ve motor yağı elde edilmekteydi. Senede 75 bin varil asfalt imal edebilen Batman Rafinerisi memleketin asfalt ihtiyacını tamamını karşılayabiliyordu (TPAO, 1958, s.13) (Foto. 11). İlerleyen yıllarda modernize edilen altyapısı ile rafineride işlenen ham petrol sırasıyla; ham benzin, nafta (petrokimya sanayinde değerlendirilmek üzere), işlenmiş benzin, gazyağı, motorin gibi ürünlere dönüştürülmekteydi (TPAO, 1969, s.68-71) (Foto.12).

1955 yılında Batman rafinerisinin hemen yakınında "Site" adı verilen teknik personel ve işçilerin kaldığı konut ve sosyal tesis alanlarından oluşan oldukça modern ve büyük bir yerleşim alanı kurulmuştur (Akcan, 2018, s.8). Bu bölge günümüzde hâlen aynı isim ile anılmaktadır (Şek. 3). Çalışanlar için tasarlanan konut yerleşimi rafinerinin güneybatısında konumlanmış ve bir servis yoluyla ayrılmıştır. Rafineri tesislerinin batısında üretimle ilişkili atölye ve garajlar yer alırken;

Fotoğraf 10. Batman Rafinerisi ham petrol işleme tesislerinden görünüş (TPAO,1958, s.10) / *General view from Batman crude oil refinery*

Fotoğraf 11. Batman rafineri tesislerinde asfalt imalat atölyesi (TPAO, 1958, s.13) / *Asphalt production atelier in Batman Refinery*

demiryolu ve Batman İstasyonu rafinerinin kuzeyinde konumlanmıştır. Şehirden gelen ana güzergâh yerleşkenin batısındaki giriş kapısından bağlanmaktadır. Ana kapıdan girildikten sonra hastane, futbol sahası gibi kentlilerin de yararlanabileceği kamusal kullanımlar yer alırken, yine yol üzerinde ve girişe yakın bir noktada bekar işçiler için inşa edilmiş lojmanlar ve pansiyonlar bulunmaktadır. Bu güzergâhın devamı Rafineri tesislerine doğru ilerlerken; öncelikle yönetim binalarına ulaşılmaktadır (Şek.4).

Batman Rafinerisinin yeni kurulduğu 1960'lı yıllarda çalışmaya gelen mühendislerin birçoğu ailelerini bırakıp geldikleri için yerleşkenin kuzeyindeki işçi lojmanları ve pansiyonlarda ikamet etmişlerdir. Rafinerinin inşa ve kurulumunu gerçekleştiren Amerikan Ralph Parsons şirketinin rafineride çalışacak Türk personelin eğitimini de üstlenmiş olmasından dolayı şirketin ilk yıllarında yabancı mühendislerin de yerleşke içerisinde kaldığı öngörülebilir¹¹. Yıllar içerisinde aileleri ile gelen mühendis ve işçilerin

¹¹ Şirketin kurumsal internet sayfasında, Türkiye'nin ilk rafinerisi Batman tesisi ve mühendislik altyapısının kendileri tarafından yapıldığı ve 800 Türk personelin rafinerinin işletimi ve bakımı için eğitildiği belirtilmektedir (URL-13)

Fotoğraf 12. 1960'lardan sonra modernize edilmiş kumanda odası (TPAO, 1969) / *Control room modernized after 1960s*

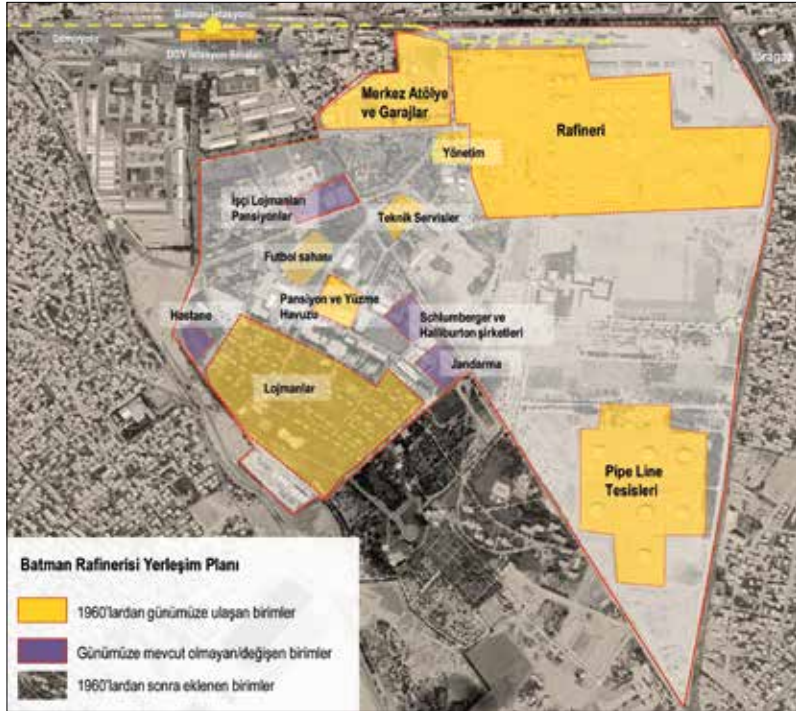
sayısı arttıkça yerleşkenin güney kısmı gelişmiş; sosyal ve kültürel olanakları daha cazip hale gelmiştir (Gümüş, 2016, s.65). Yerleşke içerisinde 363 dairesel lojman, iki adet yüzme havuzu, misafirhane, çay bahçesi, sinema, hastane, ilkokul ve ortaokuldan oluşan sosyal tesisler bulunmaktadır.

Lojman konutlarının mimari programları ve yerleşke içerisindeki konumları çalışanların kıdemlerine göre veya aile büyüklüklerine göre belirlenmekteydi. Örneğin bitişik nizam biçiminde inşa edilmiş iki katlı, iki odalı mühendis evleri temel tipi oluştururken; iki dairenin birleştirilmesi ile elde edilmiş ve çocuklu geniş ailelere tahsis edilen dört odalı konut birimleri de bulunmaktadır (Gümüş, 2016, s. 82-85). Böylece, birimlerin mimari programlarında farklı ihtiyaçlara cevap verecek alternatifler geliştirilmiştir. Mühendis ve memurların oturdukları apartman blokları iki-üç katlı, kırma çatılı betonarme karkas tekniğinde yapılmıştır (Foto. 13). Üst örtüsü, ahşap oturma beşik çatı tekniğinde ve kiremitle kaplıdır. Apartman girişleri ve merdivenler

Şekil 3. TPAO Batman Rafineri Tesislerinin kent içindeki konumu (kaynak: Batman Belediyesi arşivi) / *Location of TPAO Batman Oil Refinery within the city*

Şekil 4 TPAO Batman Rafineri Tesisleri yerleşimi (2019 tarihli Google Earth uydu görünümünden üretilmiştir) / *Settlement of TPAO Batman Oil Refinery (developed from Google Earth satellite image dated by 2019)*

blokların ortasında konumlanmış; merdiven holleri ızgara beton panellerle ışık alacak şekilde hareketlendirilmiştir. Bunun dışında yapıların cephelerinde sade ve bezemeden uzak bir tasarım hakimdir. Yerleşkenin en güneyinde ise bölge müdürü, müdür yardımcıları, yönetim personeli gibi yöneticilerin oturduğu tek katlı müstakil evler yer almaktadır (TPAO, 1969, s.15) (Foto. 14).

Lojman sahası, çalışanların eğitim, sağlık, alışveriş, spor, kültürel ve sanatsal faaliyetler gibi tüm ihtiyaçlarını şehre

inmeden karşılayabilecekleri imkana sahipti. Geniş yeşil alanları, yaya yolları, spor sahaları, yaz dönemlerinde kullanılan iki yüzme havuzu ve açık sinema etkinlikleri ile çalışanlarına sağlıklı bir yaşam çevresi sunmaktaydı. Lojman kullanıcıları, yerleşke içerisinde kendilerine sunulan kültürel ve sportif faaliyetlere katılarak boş zamanlarını geçirmekteydiler (Foto. 15). Çalışanların sosyalleşmesini sağlamak üzere Raman Kulüp adıyla bir lokal açılmıştır. Sonraki yıllarda ise çalışanların yaz dönemlerinde aileleriyle birlikte gidebilecekleri

Fotoğraf 13. Batman Rafineri yerleşkesinde lojman blokları (TPAO,1958, s.15) / *Apartment blocks in Batman Refinery settlement*

Marmara Denizi Tuzla'da, Hazar Gölü'nde ve Sivrice'de kamp tesisleri kurulmuştur. Benzer şekilde personelin kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirilen kütüphane, okuma salonları yanı sıra her türlü kültürel ve sportif faaliyet desteklenmiş; hatta çalışanlardan oluşan 'TPAO Batman Orkestrası' ve 'Petrol Futbol Takımı' kurulmuştur. Batman Orkestrası zamanla Türkiye çapında tanınan ve ödüller kazanan bir noktaya gelmiştir (TPAO, 1969, s.16, 127).

Ataş (Anadolu Tasfiyehanesi A.Ş.) Rafineri Tesisleri (1958-1962)

Fotoğraf 14. Lojman yerleşkesi içerisinde müstakil evlerden bir örnek (TPAO,1969) / *An example from housing unit in the settlement area*

ATAŞ tesisleri, 1958 yılında Shell, Mobil, BP şirketlerinin ortaklığında Mersin'in doğusunda kurulmuştur. Kent merkezinin yaklaşık 8 km doğusunda, Mersin-Adana otoyolunun güneyinde kurulan rafineri tesisleri lojman binalarıyla birlikte büyük bir sanayi yerleşkesi olarak tasarlanmıştır (Şek.5). Tasfiyehaneye ait üretim ve depolama birimleri, araştırma laboratuvarları, lojman binaları ve Mersin limanında yer alan bir yükleme rıhtımı mevcuttur. Yapımı 1962 yılında tamamlanan ATAŞ'ın açılış töreninde tesisin Genel Müdürü B. F. Wingrove'un kuruluş süreciyle ilgili verdiği bilgilere göre; rafinerinin inşasında yabancılarla birlikte Türk mühendis, mimar, teknisyen ve işçiler de çalışmıştır. 29 ayda inşaatı tamamlanan Rafineride başlangıçta 350 Türk personel ile Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa'dan olmak üzere 50 yabancı teknisyen görev almıştır. Rafinerinin kent merkezinin dışında o zamanlar küçük bir sahil yerleşimi olan Karaduvar yakınında kurulmuş olması nedeniyle, tesis çalışanlarının konut ihtiyacını karşılamak üzere sosyal donatı alanlarını da içeren kapsamlı bir lojman sahası inşa edilmiştir. Nitekim Wingrove Açılış konuşmasında lojmanları şöyle tanıtır:

Fotoğraf 15. Sosyal tesis ve yüzme havuzu (TPAO,1969) / *Social facility and its swimming pool*

"Bugün burada başlıca memur ve işçilerimizin ikamet etmeleri için inşa edilmiş bir köy göreceksiniz. 170 memur ve işçimiz aileleriyle beraber bu evlerde oturmaktadırlar. Köyümüzde tam teçhizatlı küçük bir hastane ile eğlence ve istirahati temin edecek bir de kulübümüz vardır. Görülüyor ki ATAŞ projesi sadece bir tasfiyehane inşaatından ibaret olmayıp gerek plânlaması ve gerekse ikmalî bütün cepheleriyle bir bütün teşkil etmektedir." (Yeni Mersin, 1962)

Yerleşkenin yerleşim plâni, geniş bir alan üzerinde düşük yoğunluk esasına göre kurgulanmıştır. Apartman tipi konutlar, doğu-batı yönünde cephe alacak şekilde konumlandırılmıştır. Yerleşkeye giriş, yerleşimin güneybatısından sağlanmaktadır. Lojman binaları doğu-batı yönünde birbirine paralel uzanan sokaklar üzerinde konumlanmış ve bu sokaklar yerleşkenin doğusundan ve merkezinden geçen kuzey-güney yönlü iki taşıt yoluna bağlanmıştır. Böylece yerleşke içerisinde kesintisiz bir ulaşım sağlanmıştır. Tasfiyehaneye ait tesisler ve depolama tanklarının yaklaşık 250 m kuzeyinde inşa edilen lojman

yerleşkesi, ortasından geçen su kanalı ile kuzey ve güney olmak üzere iki yapı adasına ayrılmıştır (Şek. 6). Bloklar birbirlerinden farklı açılarla, hafif dönük yerleştirilerek sokaklara perspektif kazandırılmıştır. Kuzey bölümde dokuz adet iki ve üç katlı bitişik nizamda inşa edilmiş apartman tipi lojman binaları, genel müdür ve rafineri müdürüne ait bağımsız villa tipi konutlar ile sosyal tesis binası yer almaktadır. Kanalın güneyindeki bölümde ise 10 adet üç katlı apartman tipi lojmanlar, hastane, berber, bakkal, spor alanları ve bahçe bakım atölyesi bulunmaktadır.

Zamanında rafineri ile lojmanlar arasında ve aynı zamanda yerleşke ile Mersin kent merkezi arasında günün belli saatlerinde düzenli servisler çalıştırılmıştır. Dolayısıyla taşıt yolları özel araç kullanımından ziyade düzenli işleyen servis araçlarının dolaşım güzergahlarını ve lojmanlarla ilişkili durak noktalarını düzenlemek üzere kurgulanmıştır. Lojman önlerindeki otopark cepleri ve taşıt yoluna eşlik eden yaya yolları ile düzenli bir yaya ve araç ulaşım düzenlemesi sağlanmıştır. Lojmanların tipleri ve yerleşke genelindeki dağılımları çalışanların kıdemlerine göre oluşturulmuştur. Yerleşkenin güneyinden kuzey yönüne doğru kullanıcıların unvan ve mesleklerine göre yapıların mimari programları artmaktadır. Buna göre, yerleşkenin en güneyinde ve orta bölümünde yer alan lojmanlar işçilere, kuzeydeki lojmanlar ise kıdemli mühendis ve yöneticilere tahsis edilmiştir. Genel müdür ve rafineri müdürü için bağımsız villa tipi konutlar tasarlanmıştır (Foto. 16-17). Ayrıca lojman içerisinde

Şekil 5: ATAS Rafineri tesisinin konumu (Google Earth 2012 tarihli görünümü üzerinden üretilmiştir) / Location of ATAS Refinery (developed from Google Earth 2012 image)

becar çalışanlar ve hastane çalışanları için misafirhane bulunmaktaydı (Şen, 2014, s.35).

Konut plânları, büyüklüklerine göre değişiklik göstermekle birlikte tasarım anlayışı ortaktır. Bu kapsamda yerleşkenin kuzey bölümünde 16 ve güney bölümünde 20 adet apartman bloğu olmak üzere toplam 172 adet daire tipi lojman vardır. Mekânsal organizasyon açısından 2, 3, 4 ve 5 odalı olmak üzere farklı lojman tipleri geliştirilmiştir.

Blok tipi lojmanlar her katta simetrik iki konut olmak üzere iki ve üç katlıdır. Yerleşke genelindeki yapılar betonarme karkas sistemiyle inşa edilmiş; asmolon döşeme tekniği uygulanmıştır. Ahşap oturma çatı sistemleri Marsilya tipi kiremitle kaplıdır. Konut girişleri bloğun ortasında konumlanan merdiven evinden sağlanmaktadır. Konut giriş holü, salon ve mutfak bölümlerine açılmakta ve salondan oda ve banyo hacimlerine geçilmektedir. Yöneticiler için tasarlanan büyük programlı konutlarda evin giriş bölümünde, mutfakla karşılıklı olarak yerleştirilmiş bir hizmetli odası bulunmaktadır. Kuzey-güney cepheli konumlandırılan salon, aynı zamanda bir geçiş mahalli ve sofa şeklinde tasarlanmıştır. Bu sofa tipi salon tasarımı, Türkiye’de aynı yıllarda inşa edilen apartman dairelerinde sık karşılaşılan bir durumdur. İklima uygun olarak güney cephelerde salonla ilişkili geniş bir balkon yer alırken; kuzey cephelerde havalandırma amaçlı küçük balkonlar bulunur (Foto. 18). Doğu ve batı cepheler sağdır.

Konutların ısı, su ve elektrik tesisatları yapıldıkları döneme göre oldukça kapsamlıdır. Lojman birimlerinin ısıtma sistemi rafineri merkezli olup, kızgın buhar şebekesiyle sağlanmıştır. Konut içlerinde, yine ankastre ısıtma kanallarının bulunduğu ve ısı sirkülasyonunda Amerikan (Westinghouse marka) fan sistemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, lojmanların mütevazı inşa görünümünün arkasında, dönemi için oldukça ileri teknolojiye sahip modern mekanik tesisat sistemlerinin kullanıldığı görülür. Tesisatların bir bölümü asma tavanların içinde gizlenmiştir. Kapı ve pencereler, özellikle salon pencereleri, 1960’lar için Türkiye’de pek görülmeyen, sürme-akordion tipi çift ahşap doğrama sistemlerine sahiptir. Bu durum, geniş açıklıklı cam yüzeylerin ve dolayısıyla da ferah iç mekânların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kapı-pencerelere ait madeni aksamların tamamı ithaldir. Yapıların zemin kaplamalarında açık renk karo mozaik kullanılmıştır. Tesisat malzemeleri ithal olmakla birlikte, özellikle alafranga tuvaletlerde gömme rezervuar sistemlerinin varlığı dikkat çekmektedir. Konut giriş kapılarının üzerine yerleştirilen alüminyumdan posta-gazete gözleri de yine batı tarzı günlük yaşam kültürünün izlerini yansıtmaktadır. Apartman girişleri; giriş saçakları ve merdiven sahanlıklarını aydınlatan renkli camlarla vurgulanmıştır. Cephelerde dikkat çeken bir diğer bezeme unsuru, giriş cephelerine açılan ıslak hacimlere ait havalandırma pencerelerinde kullanılan geometrik ızgara prekast panellerdir. Benzer elemanlara bazı lojmanların kuzeye bakan mutfak balkonlarında da rastlanır (Foto. 18).

Şekil 6: Lojman yerleşkesinde yapıların dağılımı (Google Earth 2012 tarihli görünümünden üretilmiştir) / Building units within the settlement area (developed from Google Earth 2012 image)

Fotoğraf 16. Ataş yerleşkesi içerisindeki apartman tipi lojman blokları (Yazarlar arşivi, 2014) / Apartment blocks in the settlement area

Fotoğraf 17. Yerleşkenin kuzeyinde yöneticiler için tasarlanmış lojmanlar (Yazarlar arşivi, 2014) / Housing units designed for managers in the north section.

Fotoğraf 18. Güney bölgesindeki lojman blokları mutfak balkon tasarımı (Yazarlar arşivi, 2014) / Balcony design for kitchens in rear elevations of apartment units in the South section.

Yerleşkenin kuzeybatısında, girişe yakın ve ağaçlık bir alan içerisinde bulunan genel müdür lojmanı, yerleşkenin diğer bölümlerinden ayrılan konumu, mutfak bölümünde konumlanmış ve dışarıdan bağımsız girişi bulunan hizmetli yaşam birimi, şömineli büyük salonu ve ilave servis mekanları ile diğer lojmanlardan farklı ve alandaki en

büyük programlı yapıdır. Genel müdür lojmanı; iç mekânda kullanılan mermer, ahşap gibi yüzey kaplama malzemeleri ile yerleşkedeki en lüks birimdir.

Lojmanların yanı sıra yerleşkenin sosyal tesisleri de oldukça modern ve kapsamlı şekilde inşa edilmiştir. Yerleşimin kentten uzakta konumlanması sebebiyle sosyal

Fotoğraf 19. ATAS Kulüp sosyal tesisi giriş cephesi (Yazarlar arşivi, 2014) / Entrance facade of social facility ATAS Club

Fotoğraf 20. ATAS Kulüp ana salon iç mekan görünüşü (Yazarlar arşivi, 2014) / Main hall of ATAS Club

Fotoğraf 21. Havuzun metruk durumu (Yazarlar arşivi, 2014) / Abandoned situation of swimming pool

donatı alanları lojman sakinlerinin gündelik ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde planlanmıştır. Kuzey bölümde restoran, lobi, bar, havuz ve sinemadan oluşan ve “ATAS Kulüp” olarak isimlendirilen büyük bir sosyal tesis tasarlanmıştır (Şen, 2014, s.69) (Foto. 19). Aynı zamanda sinema salonu olarak da kullanılan çok amaçlı büyük salonda kullanılan Kütahya çinileri ve ahşap lambri kaplamalar dönemin mimari süsleme tekniklerini yansıtır (Foto.20). Ayrıca, sosyal tesisin doğusunda geniş bir yeşil alan bulunur. Bu

Fotoğraf 22. “ATAS Sitesi” temalı kartpostal, 1970’ler (Naycı arşivi) / A postcard themed with “ATAS Site”, 1970s

alan özellikle Amerikalı ailelerin yaşadığı dönemde golf sahası olarak kullanılmıştır.

Sosyal tesisle birlikte inşa edilen yüzme havuzu, galerili ve içten savak sistemiyle dönemi için oldukça ileri bir teknik tasarıma sahiptir (Foto.21). Yapıldığı dönemde Mersin’in en büyük ve donanımlı yüzme havuzuna sahip olan Ataş 1970’lerde Mersin kartpostallarına da konu olmuştur (Foto. 22).

Yerleşkenin güney bölümünde, giriş kapısına yakın bir noktada personel ve lojman kullanıcıları için oldukça önem arz eden küçük ölçekli bir hastane/poliklinik yapısı bulunmaktadır. Tek katlı olarak inşa edilen yapı; ameliyathane, röntgen odası ve sterilizasyon bölümlerini içermektedir. Hastane binasının güneyinde spor tesisleri ile beraber eski çarşı birimleri bulunmaktadır. Gerek hastane ve gerekse sosyal tesis binası bahçe ve iç avlular etrafında bir araya gelen parçalı kütleler halinde tasarlanmışlardır. Böylece iç mekânların dış çevreyle ve doğayla bütünleşmesi sağlanmış; ışık ve havalandırma açısından konfor ve mekân kalitesi yükseltilmiştir. Ana kütleler kırma çatılı üst örtüye sahipken; açık alanlar ve geçişler pergola ve sundurmalarla bütünleştirilmiştir. Büyük programlı yapıların parçalı tasarımları sayesinde diğer lojman yapıları ile ölçek açısından bir uyum da sağlanmıştır.

Yapıların mütevazı inşasında özelleşen bir başka tasarım alanı cephelerdir. Sosyal tesis binasındaki güneş kırıcıları renkli camlarla kapatılmıştır. Renkli cam, özellikle sosyal tesis binasındaki ışık kalitesine önemli bir değer katmış, lambri ve çini kaplamalarla birlikte zengin bir dekorasyon unsuru haline gelmiştir. Benzer şekilde hastane binasında geçiş koridorlarını tanımlayan beton güneş kırıcılar ve cam yüzeyler cephelerde ritmik bir hareketlenme sağlamıştır (Foto. 23). Konutlarda olduğu gibi ATAS Kulüp ve hastane binasında da mimari biçimlenmenin mühendislik çözümleri ile başarılı bir şekilde bütünleştirildiği gözlemlenir. Kent merkezinden uzak bir yerleşkede inşa edilmiş bu ölçekteki bir

Fotoğraf 23. Yerleşke içerisindeki hastane yapısının cephe düzeni (Yazarlar arşivi, 2014) / *Facade design of medical centre in the settlement area*

poliklinikte bulunan özgün tıbbi teçhizatlar, dönemin çağdaş örneklerini yansıtmakta olup, tıp tarihi açısından da önem taşımaktadır (Foto. 24).

ATAŞ yerleşkesinde yapıyı çevre kadar açık alan tasarımları ve kentsel peyzaj özellikleri de dikkat çekicidir. Yerleşke genelinde Akdeniz iklimine has çam, çınar, defne, Kıbrıs Akasyası vb. ağaçlar ile çim alanlar hâkimdir. ATAŞ Lojmanları yapı birimleri arasındaki geniş yeşil alanları ve peyzaj düzenlemesi, yaya yolları, açık etkinlik alanları ile bir tür bahçe-kent anlayışını yansıtır. Yerleşkenin inşası sırasında ağaçlandırma çalışmaları ile başlanan yeşil alan geliştirme çabaları, yerleşkenin aktif olarak kullanıldığı dönemlerde de önem verilen konulardan biri olmuştur. Kullanıcıların mevcut peyzaja zarar vermeleri durumunda cezai yaptırımlar uygulanacağına dair kurallar dahi koyulmuştur (Şen, 2014). Bunun yanı sıra, ATAŞ Kulüp binasında yer alan havuz, tenis kortları, yerleşkenin güneyindeki voleybol ve futbol sahaları, yerleşke genelindeki yürüyüş yolları ve açık alanlarla bütünleşmiş spor imkanları ile kullanıcılar için sağlıklı bir yaşam çevresi oluşturulmuştur.

DEĞERLENDİRME

Türkiye petrol sanayinin önemli örneklerinden Batman ve ATAŞ yerleşkeleri üzerine yapılan bu karşılaştırmalı çalışma; dönemin petrol sanayi tarihi ve endüstri mirası özellikleri hakkında önemli sonuçlar elde edilmesini sağlamıştır. Rafineri tesislerinin kuruldukları bölgeler az gelişmiş veya yerleşim alanı dışı bölgeler olduğu için çalışanların barınma, sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlerini sağlamak üzere her iki işletme de konut yerleşimleri ile birlikte tasarlanmışlardır. Bu konu sadece bir barınma problemi olarak ele alınmamış; çalışanların sosyal ve

Fotoğraf 24. Hastane binasında kullanılan dönemin tıbbi cihazları ve donanımları (Yazarlar arşivi, 2014) / *Equipments used in medical centre*

kültürel hizmetlerle desteklenerek kurumsal aidiyetin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Nitekim, TPAO'nun 15. yılında yayınladığı yıllık kitabında, tesislerin ve çalışanlarının yaşam koşullarının iyi bir seviyede tutulması için gösterilen çabalardan bahsedilmektedir. Bu sitelerdeki yaşama şartlarının buldukları bölgelerdeki koşulların çok üstünde olduğu ifade edilmekte; böylece hem kendi personelinin ileri bir düzeyde yaşamalarının sağlandığı, hem de memleketteki yaşama standardının yükseltilmesi konusunda yakın çevrelere örnek olduğu aktarılmaktadır (TPAO, 1969, s.126).

Batman rafinerisi; üretim alanları, araştırma laboratuvarları ve yerleşke altyapısı ile dönemin teknolojik imkanlarını en üst seviyede yansıtan bir yerleşke haline gelmiştir. Rafine yerleşkesi, trafo merkezinden sağlanan elektrik ve kanalizasyon sistemleriyle dönemin koşullarına göre oldukça gelişmiştir ve yakın çevresine de hizmet vermektedir. Batman yerleşkesi bir sanayi yatırımının ötesine geçerek, bugünkü Batman'ın ortaya çıkmasına vesile olmuş bir tesistir. TPAO bir taraftan kendi yerleşkesini yaratırken, diğer taraftan Siirt iline bağlı küçük bir nahiye olan İluh'un ekonomik ve sosyal yönden gelişip canlanmasını sağlamış; merkez ve yakın çevredeki köylerde okul ve yol inşaatları gibi temel altyapı ihtiyaçlarını karşılamıştır (Akcan, 2018, s.72).

1960'larda Batman şehir elektriği TPAO'ya ait santralden sağlanıyordu (Siirt Valiliği, 1967, s.100). Batman petrol rafinerisi ve yerleşkesi her yönüyle Türkiye'nin milli iktisatta ve milli petrol sanayindeki önemli bir umudu ve gururu haline gelmiş; aynı yıllarda Batman Petrol Rafinerisi temalı bir pul da çıkarılmıştır.

Benzer şekilde, ATAŞ da içinde bulunduğu kentin sosyo-kültürel yaşamında önemli izler bırakan bir yerleşim haline gelmiştir. Yerleşke içerisinde şirket çalışanları arasında kurumsal aidiyet ve sosyal iletişimin güçlendirilmesine yönelik kültürel ve sportif faaliyetler zaman zaman kent sakinlerinin katılımına açılmıştır (Şen, 2014). Araştırmasında ATAŞ'daki sosyal yaşam üzerine değerlendirme yapan Şen (2014, s.70-74); lojman birimlerinin sunduğu konforlu yaşam koşulları, güvenli yerleşke tasarımı, kaliteli çevre düzenlemesi ve peyzaj alanlarının yanı sıra yerleşke genelinde gerçekleştirilen sportif ve kültürel faaliyetlerin de şirket yönetiminin çalışanları için önem verdiği konuların başında geldiğini aktarmaktadır. Ayrıca, çalışanların kurumsal aidiyetini güçlendirmek, özellikle yerleşkenin ilk inşa edildiği yıllarda farklı milletlerden ailelerin yaşaması nedeniyle kültürler arası etkileşimi sağlamak, lojmanların tahsisinde kriter olarak kullanılan mevki farklılıklarını sosyal yaşamda gidermek amacıyla yıl içerisinde çeşitli kermes, festival ve spor müsabakaları gibi etkinlikler düzenlendiğinden bahsetmektedir. Böylece zaman içerisinde çalışanlarda güçlü bir "ATAŞ'lılık" aidiyeti gelişmiştir. Kent belleğinde önemli yer edinen ATAŞ, bir dönem Mersin kartpostal serisine de konu olmuştur (Foto 22).

İncelenen her iki örneğin konut birimlerinde kullanılan yapı teknolojileri sade, işlevsel ve modern tarzlarıyla birbirine benzerlik göstermektedir. Konutların ısınma, soğutma sistemleri ve elektrik gibi enerji ihtiyaçları doğrudan rafineriden sağlanmakta ve dönemin standartlarına göre oldukça gelişmiş teknolojiye sahiptir. Bunun bir nedeni de 1950-80 yılları arasında Türkiye'de kurulan büyük ölçekli sanayi tesislerinin yapımında yerli ve yabancı firmaların birlikte çalışmasıdır. Batman Rafinerisinin kuruluşu Amerikalı Ralph M. Parsons şirketi tarafından gerçekleştirilmiştir. Rafineride kullanılan teçhizat ve malzemelerin çoğu Amerika'dan getirilmiştir. İnşaat sırasında Amerikalı teknisyenlerin yanı sıra İstanbul tersanelerinde çalışmış tecrübeli kaynak işçileri görevlendirilmiştir (Özcan, 2006, s.77-78). Batman Rafinerisinde çalışan mühendisler, kazandıkları tecrübeyle daha sonraki yıllarda, ATAŞ, İpraş ve İzmir Aliğa tesislerinin kuruluşunda görev almışlardır. ATAŞ lojmanlarında karşımıza çıkan Westinghouse Electrics Int. ve Foster Wheeler Inc. şirketleri, aynı yıllarda yapımı tamamlanan Karadeniz Ereğli Demir Çelik Tesisleri'nde de yer almıştır (TMH, 2006, s.130). Böylece, 1950'lerden sonra ülke genelinde

kurulan büyük sanayi tesislerinde yabancı şirketlerin etkisi ve beraberinde ithal yapı malzemeleri ve sanayi teknolojilerinin kullanımıyla Türkiye'nin modern mimarlık üretiminde uluslararası ortamın etkileri daha yoğun izlenir olmuştur.

Yukarıda aktarılan değerlendirmeler ışığında Batman ve ATAŞ yerleşkelerinin, petrol sanayi tarihi içerisinde 'küresel petrol üretim dönemi' olarak nitelendirilen zaman kesitine uygun teknolojik donanımlarla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda her iki yerleşke de petrol sanayinin 'endüstri kültürünü' ve 'teknoloji tarihini' anlatan 'endüstri mirası' temsiliyet değerine sahiptir. Bu tesislerle birlikte lojman yerleşkeleri de özellikle kullanılan yapı teknolojileri bakımından zamanının oldukça ilerisinde üretilmiş konutlar olup, 'modern mimarlık mirası' kapsamında değerlendirilmelidirler. Dönemin bahçe-kent anlayışı ile inşa edilen ATAŞ örneğinde görüldüğü üzere, yerleşkelerin kentsel tasarım ve peyzaj nitelikleri ile bir bütün olarak kentsel kültürel peyzaj alanı olarak anlamlandırılması gereklidir.

SONUÇ YERİNE: TÜRKİYE'NİN ENDÜSTRİ MİRASINDA PETROL SANAYİ

18. yüzyılda başlayan Sanayi devrimiyle birlikte dünyadaki enerji üretim yöntemlerine ilişkin yaşanan teknolojik değişimlere koşut; Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemi'ne Türkiye'nin sanayi mirası içerisinde yer alan enerji sanayi de çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı döneminde başta ticaret ve sanayi ile ilişkili kentlerde, ulaşım, sokak aydınlatması, kamu yapıları gibi kentsel hizmetlerine, konut alanlarına veya önemli sanayi tesislerine gerekli enerjiyi sağlamak üzere kömür yakıtına dayalı elektrik santral tesisleri kurulmaya başlanmıştı¹². 1913 yılında Türkiye'nin ilk termik santrali olarak inşa edilen Silahtarğa Elektrik Santrali (Cengizkan, 2019, s.15; Akman ve Köksal, 2007, s.64); İzmir Alsancak'da 1867 yılında İngiliz bir şirket tarafından kurulan Havagazı Fabrikası (Kayın ve Şimşek, 2009, s.15; Karadağ ve İncedere, 2020, s.62) bu dönemde kurulan önemli enerji sanayi yapılarıdır. Benzer şekilde Cumhuriyet'in ilk yıllarında hızlanan kentleşme ve sanayileşme hareketi içerisinde kentin elektrik enerjisi ihtiyacını karşılayacak tesislerin kuruluşu önem kazanmış; bu tesisler için kentte uygun yer seçimi kentsel planlama çalışmalarında ele alınan konuların başında gelmiştir. Bu kapsamda, Cumhuriyet'in yeni başkentine hizmet vermek üzere 1928

¹² Kömür yakıtından önce hidroelektrik santralleri ile kısıtlı şekilde elektrik enerjisi üretilebilmekteydi. İçme suyu ve aydınlatma gibi kentsel hizmetlerde kullanılmak üzere ilkin elektrik santrali Tarsus'ta kurulmuştur. 1910-30'lu yıllar arasında Artvin, İnebolu, Trabzon, Konya, Aksaray, Kayseri, Malatya, Ödemiş ve Denizli gibi yerleşimlerde hidroelektrik santralleri kurulmuştur. Bu tesisler içerisinde öne çıkan tesislerden Antalya Elektrik Fabrikası bir sanayi mirası örneği olarak Şekerci ve Örmecioğlu tarafından çalışılmıştır (bkz. Şekerci ve Örmecioğlu, 2018:600).

yılında kurulan Maltepe Elektrik ve Havagazı Santrali (Saner ve Severcan, 2009, s.51), İzmir'de 1926 yılında Belçikalı Traction-Elektricitte ortaklığıyla kurulan ve 1928 yılında hizmete giren Elektrik Fabrikası (Karadağ ve İncedere, 2020, s.64) Erken Cumhuriyet dönemi sanayi mirası içerisinde öne çıkan enerji tesisleridir.

Dünya enerji piyasasında petrolün ilk sıralara yükselmesine koşut Türkiye'de petrol sanayinin kurumsallaşması da 1930'larda başlamış; planlı ve düzenli petrol sanayi yerleşkelerinin kuruluşu ise Cumhuriyet'in İkinci Sanayileşme Dönemi'nin (1950-80) ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında, bu yazı kapsamında incelenen Batman ve ATAŞ rafineri tesisleri Türkiye endüstri mirası kapsamında yer alan enerji sanayi tesisleri içerisinde hidroelektrik ve kömür yakıtından sonra gelişen petrol enerjisine dayalı; biri ulusal diğeri uluslararası şirketler tarafından kurulmuş ilk rafineri tesisleri ve planlı şirket yerleşimleri olması gibi özellikleri ile ülke endüstri mirası içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Uluslararası örneklerde görüldüğü gibi Türkiye'de petrol sanayinin geliştirdiği yapılı çevre; üretim aşamalarına uygun olarak petrol arama, sondaj, iletim, rafinaj, depolama ve aktarım aşamaları ile ilişkili olarak şekillenmiştir. Ham petrolün işlenmesi için kurulan rafineri ve dağıtım tesisleri, bu tesislerle birlikte inşa edilen konut yerleşimleri, araştırma laboratuvarları, depolama ve boru iletim hatları, demiryolu ve liman gibi ulaşım tesisleri ile bütünlük göstermektedir. Özellikle Batman Rafinerisi yakın çevresinde bulunan arama ve sondaj sahaları, petrol kampları ile diğer örneklerden farklılaşmakta; petrol arama sahalarında kullanılan teçhizat ve sanayi donanımlarını içeren Türkiye'deki tekil örnek olma özelliği taşımaktadır. Ancak arama sahalarının devamlı yer değiştirmesi nedeniyle dönemin teknolojisini yansıtan sondaj kuyuları, pompa istasyonları, iletim hatları, buharlı makineler, depolama birimleri ve kamplarda çalışanların barınması için inşa edilen barakaların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Bu kapsamda yazının giriş bölümünde aktarılan "Petrol Peyzajı" (*Petroleumscape*) kavramı ile örtüşen, petrol sanayinin endüstri mirası kapsamında değerlendirilebilecek bütüncül bir petrol sanayi dokusu Batman'da ortaya çıkmıştır.

Türkiye'nin yakın geçmişinde ve sanayi tarihinde önemli bir yere sahip petrol sanayinin kültür mirası olarak tanımlanması ve bu birikimlerin endüstri mirası olarak geleceğe aktarılmasına ilişkin uygulamalar yeterli düzeyde değildir. Yazının giriş bölümünde aktarıldığı üzere, dünyanın farklı bölgelerinde petrol sanayinin teknoloji tarihini anlatan Petrol Müzeleri kurulmakta; bir döneme tanıklık etmiş önemli petrol arama, işleme veya üretim alanları, yerleşimleri veya yapıları sanayinin teknoloji tarihini anlatan donanımları ile birlikte kültürel miras olarak koruma altına alınmaktadır.

Ülkemizde faaliyet göstermiş özel şirketler ve kamu kuruluşlarının kendi kurumsal tarihlerine dair yazılı kaynaklar dışında, ulusal petrol sanayine ilişkin bütüncül bir tarih yazımı oldukça kısıtlı iken, yapılı çevre envanteri ise bulunmamaktadır. Ayrıca, 1980'lerden sonra neo-liberal politikalara koşut artan özelleştirme hareketleri ve şirketler arasında sıkça yaşanan birleşme ve ayrılıklar, bu yazıda örneklenen birçok yapılı çevrenin hızla değişmesine ve hatta yıkılmasına sebep olmaktadır. İncelenen örnekler içerisindeki Batman Rafineri Tesisleri halen aktif olarak kullanıldığı için korunmuştur. Ancak, günün ihtiyacına göre müdahale görmekte, yerleşke içerisine eklenen yeni donatılar ile yapılı çevre sürekli değişmektedir. ATAŞ ise rafineri tesislerinin 2004 yılında faaliyetine son verilmesi nedeniyle günümüzde sadece terminal olarak işletilmektedir. Tesislerin kapatılmasının ardından yerleşkenin kuzey kısmı "Mersin Akdeniz Gecekondu Dönüşüm Projesi" kapsamında değerlendirilmek üzere TOKİ'ye satılmıştır. Günümüzde bu bölgede kalan lojman blokları ve ATAŞ Kulüp sosyal tesis binası yıkılarak yerine yeni konut blokları yapılmıştır. ATAŞ şirketinin elinde kalan su kanalının güney bölümündeki lojman sahası ise korunmuş olmasına rağmen yapılar oldukça harap durumdadır. Benzer şekilde, üretim sahasında bulunan rafineri tesisleri şirket tarafından tamamen sökülüştür (Foto. 25-26).

Fotoğraf 25. ATAŞ lojman sahasının 2013 tarihindeki durumu (kaynak: Google Earth görünümü) / *Condition of ATAŞ in 2013*

Fotoğraf 26. ATAŞ lojman sahasının günümüzdeki durumu ve yıkımlar (kaynak: Google Earth görünümü) / *Present situation of ATAŞ and demolishments*

Petrol sanayi ile ilişkili miras alanlarında yapılacak koruma çalışmalarında çevre yönetimi önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Petrolün bünyesinde bulunan hidrokarbon bileşiklerine maruz kalmış bu yerleşkeler günümüzde çevre ve halk sağlığı üzerinde belirli riskler de barındırmaktadır. Endüstri mirası olarak değerlendirilebilecek sanayinin kendi yapılarında da kullanılan birçok petrol bazlı yapı malzemesi mevcuttur. Örneğin, ATAŞ yerleşkesi lojman bloklarında kullanılan asbest bazlı yapı malzemeleri 2005 yılında gerçekleştirilen kapsamlı çalışmalarla sökülüştür. Bu nedenle sanayi mirası ve/veya modern mimarlık mirası kapsamında korunması önerilen benzer yapı stokları veya yerleşke sahalarının sürdürülebilir rehabilitasyon ve dönüşüm modelleriyle birlikte ele alınması gereklidir. Bu değerlendirmeler ışığında, Türkiye'nin sanayi tarihi içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan petrol sanayinin, ulusal miras kapsamında tespiti, değerlendirilmesi ve sürdürülebilir yöntemlerle yaşatılmasına yönelik bütüncül araştırma yöntemleri ve uygulama pratiklerine ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Acevedo Méndez, P., Ciselli, G., Sancristoful, C.,R. (2016). El patrimonio industrial petrolero en la Patagonia: Comodoro Rivadavia (Argentina) y Cerro Sombrero (Chile). Una perspectiva comparada, PASOS. *Journal of Tourism and Cultural Heritage*, July 2016. Volume 14 – Number 4, 981-998.
- Acevedo Méndez, P., Sancristoful, C.,R. (2015). Campamentos petroleros enapinos en el Fin del Mundo: un ejercicio de patrimonio industrial en Chile, *Llámpara, Patrimonio Industrial*, 2015, núm. 7, 3-11.
- Akcan, S. (2018). *Batman'da Petrolün Bulunması, Kente Sosyo-Ekonomik ve Sosyokültürel Etkileri (1940-1970)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akman, A., Köksal, T.G., (2007). Silahtarağa Nasıl Çalışırdı?, *Silahtarağa Elektrik Santrali: 1910-2004*, A. Aksoy (Ed.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, ISBN 978-605-399-077-2
- Alekperov V., (2011). *Oil of Russia, Past Present and Future*, (P.B, Gallagher, T.D. Hedden çev.), East View Press, Mineapolis. ISBN 978-1-879944-07-7.
- AOGHS, (2019). The American Oil & Gas Historical Society, Kansas Oil Bloom, [<https://aoghs.org/petroleum-pioneers/kansas-oil-boom>] Erişim Tarihi (30.01.2020)
- Borges, M.J., Torres, S.B. (2012), Company towns: concepts, historiography, and approaches, *Company Towns*, M.J.Borges, S.B.,Torres (Ed.), Palgrave Macmillan, New York, https://doi.org/10.1057/9781137024671_1
- Cengizkan, A., (2009). İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri, *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan ve Kent*, A. Cengizkan (ed.), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 15-44.
- Douet, J. (2019). The Heritage of the Oil Industry, TICCIH, The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, [<https://ticcih.org/wp-content/uploads/2020/01/TICCIH-Oil-Industry-Thematic-Report-2020.pdf>] erişim tarihi: 23.02.2020.

- TÜRKİYE'DE PETROL SANAYİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ VE ENDÜSTRİ MİRASI BAĞLAMINDA BATMAN VE ATAŞ RAFİNERİ TESİSLERİ
- Doğer, E. (2017), *İlkçağdan 21. Yüzyıla Aliağa Tarihi*, Aliağa Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir.
- Gümüş, Ö. (2016), *Bir Şirket Kenti Olarak TPAO Batman Yerleşkesinin Toplumsal-Mekansal Okuması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi.
- ICOMOS 2003. *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*, International Committee for Conservation of Monuments and Sites. (<https://www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf>; erişim tarihi :10.03.2022)
- T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, (1963). *I. Beş Yıl Kalkınma Planı*, 1963-1967.
- T.C Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, (1967). *II. Beş Yıl Kalkınma Planı*, 1968-1972.
- Ertan, F.T. (2015). *Petrol Rafinericiliğinde Öncü Bir Kuruluş: İPRAŞ'tan TÜPRAŞ'a*, Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli. [<http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler/143.pdf>; erişim tarihi 12.11.2019]
- Hein, C. (2018). Oil spaces: the global petroleumscapes in the rotterdam/the hague area, *Journal Of Urban History*, Vol. 44(5), 887– 929.
- Hein, C. Sedighi, M. (2016). *Iran's global petroleumscapes: the role of oil in shaping khuzestan and tehran*, *Architectural Theory Review*, 21:3, 349-374.
- Hartley, J. (2007). *Abadan, cities of the middle east and north africa: a historical encyclopedia*, M., Dumper, B.E., Stanley (ED.), *ABC-Clio Publish.*, 1-3.
- Karadağ, A., İncedere, L., (2020). Kentsel belleğin sürdürülebilirliği açısından izmir'deki endüstri miras alanlarının önemi: alsancak liman ardı bölgesi örneği, *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (1), 2020, 57-71.
- Kayın, E., Şimşek, E., (2009). *İzmir hava gazı fabrikası endüstri kompleksi üzerine yeniden düşünmek*, *Ege Mimarlık Dergisi*, Sayı: 70, 14-19.
- Koraltürk, M. (2013). *Enerji Dolu 80 Yıl*, Turcas Kültür Yayınları, İstanbul.
- Life Magazine, (1937). Oil City of Tomorrow (Shell), 12 June 1937.
- Mir-Babayev, Mir-Y. (2018). *The construction of unique baku-batum pipeline in the trans-caucasus*, *Engineering and Applied Sciences*, Vol. 3:5 129-133.
- Petrol Ofisi, (1957). *Petrol Ofisi Faaliyetleri 1950-1957*, Petrol Ofisi Yayınları, Ankara..
- Özcan, H.E. (2006). *Fotoğraflarla Ulusal Petrol 1929-1954, Türkiye Petrolleri A.O*, TPAO Arama Daire Başkanlığı Arşiv ve Tarih Yayınları I, Ankara.
- Saner, M., Severcan, Y.C., (2009). Fabrikada zorunlu sorumlu olarak barınmak: ankaralı maltepe elektrik ve hava gazı konutları, *Fabrika'da Barınmak, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan ve Kent*, A. Cengizkan (ed.), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 45-76.
- Sedighi, M., Albader, B. (2019). Framing a new discourse on petromodernity: the global petroleumscapes and petroleum modernism, *Planning Perspectives*, Volume 34: 2, 345-353.
- Shell Company Of Turkey Limited, (1963). *Petrol Dünyamız*, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., Taksim, İstanbul.
- Sırım, V. (2017). Sultan II. Abdülhamid'in petrol politikası, *BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6:12, 125-132.
- Siirt Valiliği, (1967). *Siirt İl Yıllığı*, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara.
- Şavklı, C. (2019). Osmanlı devleti'nin son döneminden demokrat parti iktidarına petrol politikaları (1861-1950), *Business and Management International Journal*, 7(1): 373-402.
- Şekerci, Y., H.T., Örmecioğlu, (2018). *Bir erken cumhuriyet dönemi endüstri mirası: antalya elektrik fabrikası*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 11 Sayı: 60, 597-603.
- Şen, A.,B. (2014). *Avrupa Kentsel Şartı Işığında Ataş Lojmanlarının İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TDV, (1988). *Abadan, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, 6-7, İstanbul.
- The Illustrated London News, (1951). 8 Eylül 1951 tarihli sayısı, arşiv no: BL_abadan_19510908_045_0012.

- TMH, (2006). *İzmit tüpraş rafinerisi (İPRAŞ), Türkiye Mühendislik Haberleri*, Sayı 442-443 2006/2-3 , 126-132. [http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/39.pdf] Erişim Tarihi (3.02.2020)
- (URL-10) <http://www.petromuseum.ir/content/32/Editorial/695/Iran-Petroleum-Museum-Introduction-and-Goals> (Erişim Tarihi: 30.01.2021)
- TPAO, (1958). *Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Faaliyetleri II*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara.
- (URL-11) <http://www.atc.ir/en/iran-first-petroleum-museum/> (Erişim Tarihi: 30.01.2022)
- TPAO, (1969). *15. Kuruluş Yılında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı*, Dönmez Ofset, Ankara.
- (URL-12) https://ethw.org/List_of_Petroleum_History_Museums (Erişim Tarihi: 30.01.2022)
- US National Parks Service, (2017). Oil region national heritage area, US Department of Interior, [https://www.nps.gov/places/oil-region-national-heritage-area.htm] Erişim Tarihi (12.02.2020)
- (URL-13) <https://www.parsons.com/about/timeline/> (Erişim Tarihi: 18.09.2021)
- Yeni Mersin Gazetesi, (1962). *Yeni Mersin*, 06 Ekim 1962, Yıl: 35, Sayı: 10213
- Yergin, D. (1991). *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, (çev. K.Tuncay), İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yücel, F.T. (2016). *Cumhuriyet Türkiyesi'nin Sanayileşme Öyküsü*, TTGV Yayını, Ankara.
- (URL-1) Türk Dil Kurumu Sözlükleri (<https://sozluk.gov.tr/>)
- (URL-2) Oil wells in Baku [<https://commons.wikimedia.org/wiki/>] (Erişim Tarihi: 06.10.2021)
- (URL-3) Historical Images of Baku [<https://commons.wikimedia.org/wiki/>] (Erişim Tarihi: 06.10.2021)
- (URL-4) <https://aoghs.org/petroleum-pioneers/kansas-oil-boom-2/> (Erişim Tarihi: 15.04.2021)
- (URL-5) <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5645/> (Erişim Tarihi: 11.02.2022)
- (URL-6) <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1175/> (Erişim Tarihi: 11.02.2022)
- (URL-7) <https://www.welcomeargentina.com/comodorivadavia/oil-museum.html> (Erişim Tarihi: 22.01.2022)
- (URL-8) https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Edwin_Drake#/media/File:First_Oil_Well.jpg (Erişim Tarihi: 30.01.2021)
- (URL-9) <https://www.lueneburger-heide.de/en/service/attraktion/16941/german-oil-museum-wietze.html> (Erişim Tarihi: 22.01.2021)

ZONGULDAK/ÇAYCUMA'DA ÇANTI TEKNİĞİNDE İNŞA EDİLMİŞ BİR CAMİ: AKÇAHAHTİPLER KÖYÜ CAMİ

A MOSQUE BUILT WITH THE "ÇANTI" TECHNIQUE IN ZONGULDAK/ÇAYCUMA: AKÇAHAHTİPLER VILLAGE MOSQUE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 13 Aralık 2021	Received: December 13, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022	Peer Review: May 31, 2022
Kabul: 27 Temmuz 2022	Accepted: July 27, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.003

Arif MISIRLI*

ÖZET

Ahşap, Anadolu'nun kuzey kesimlerinde, yüzyıllar boyunca başlıca geleneksel yapı malzemesi olmuş ve farklı türde yapılarda kullanılmıştır. Karadeniz Bölgesi'nde kullanılan ahşap yığma yapım sistemi olarak tanımlanan "çanti tekniği" ile inşa edilmiş camiler; bölgede yoğun olarak görülmekle birlikte, ahşap malzemenin bozulmasına bağlı olarak yok olma tehlikesi altında olan kültür varlıkları arasındadır. Bu çalışma kapsamında çanti yapım tekniği ve Anadolu'da çanti cami geleneği ele alınmakta olup Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Çaycuma Akçahatipler Köyü Camisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı, çanti cami örneklerinden biri olan Çaycuma Akçahatipler Köyü camisinin mimari analizinin yapılarak hem tarihsel anlamda yakın hem de mimari özellikleri benzer örneklerle karşılaştırılmalı incelenmesiyle döneminin özelliklerini ortaya koymaktır.

Literatür araştırması ve kişilerle görüşme gibi nitel araştırma yöntemlerinin alan çalışması ile desteklendiği bu çalışmada fotoğraf, yerinde ölçüm, çizim ve gözlemlere dayalı bulgular ile Çaycuma Akçahatipler Köyü Camisi'nin mekânsal ve cephe analizi yapılmış; strüktürel özelliklerine değinilmiştir. Yapı mihrap duvarına dik kuzey-güney aksı doğrultusunda gelişen dikdörtgen harimli, revaksız bir planlama göstermektedir. Yapının köşe bağlantıları, genel duruma uygun olarak, kurtboğazi geçme tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Yapı özellikle anıtsal ölçüleri ile dikkat çekerken, Batı Karadeniz Bölgesi'de yer alan ve günümüze kadar korunmuş bir çanti cami örneği sunması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışma yapının görünürlüğünün artırılması ve koruma altına alınmasını sağlamak açısından öncül bir belgeleme çalışmasıdır. Ayrıca köyde çanti yapım sisteminin yalnız camilerde değil konut mimarisinde kullanıldığı da bilinmektedir. 7000 yıllık ahşap yapım geleneğinin bir ürünü olan "çanti" yapım sisteminin Akçahatipler Köyü'nde farklı işlevlere hizmet eden yapılarda kullanımı ile tarihsel süreklilik açısından da son derece önem arz ettiği belirtilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ahşap, çanti tekniği, Çaycuma, ahşap cami, belgeleme.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü.
e-posta: arifmisirli@trakya.edu.tr ORCID: 0000-0003-2183-0532

ABSTRACT

Wood has been the main traditional building material for centuries in the northern parts of Anatolia and has been used in different types of buildings. Mosques built with the “çanti technique”, which is defined as the wooden masonry construction system used in the Black Sea Region; although it is seen intensely in the region, it is among the cultural assets that are in danger of extinction due to the deterioration of the wooden material. Within the scope of this study, the çanti construction technique and the çanti mosque tradition in Anatolia are discussed, and the Çaycuma Akçahatıpler Village Mosque, located in the Western Black Sea Region, has been examined. The study aims to reveal the characteristics of the period by making an architectural analysis of the Çaycuma Akçahatıpler Village mosque, which is one of the examples of çanti mosques, and by examining both historically close and architectural features comparatively with similar examples.

In this study, qualitative research methods such as literature research and interviews with individuals were supported by fieldwork. With the findings based on photography, on-site measurements, drawings and observations, spatial and facade analysis of Çaycuma Akçahatıpler Village Mosque were made and its structural features were mentioned. The building shows a rectangular plan without a portico, developing in the direction of the north-south axis perpendicular to the mihrab wall. The corner connections of the building were constructed using the “kurtboğazı” technique, by the general situation. While the building draws attention with its monumental dimensions, it is important in terms of presenting an example of a çanti mosque located in the Western Black Sea Region and preserved until today. This study is a preliminary documentation study to increase the visibility of the structure and ensure that it is protected. It is also known that the “çanti” construction system is used not only in mosques but also in residential architecture in the village. It can be stated that the “çanti” construction system, which is a product of the 7000-year-old wooden construction tradition, is also extremely important in terms of historical continuity, with its use in buildings serving different functions in Akçahatıpler Village.

Keywords: Wood, çanti technique, Çaycuma, wooden mosque, documentation.

GİRİŞ

Coğrafi şartlar nedeniyle Anadolu'nun kuzey bölgelerinde ahşap, yüzyıllar boyunca temel yapı malzemelerinden biri olmuştur. Ahşap malzeme daha çok geleneksel konut yapılarında duvar sisteminde, çatı konstrüksiyonunda, döşemelerde, kapı ve pencere doğramalarında ve duvar kaplamalarında kullanılmıştır. Bununla birlikte geleneksel konut yapıları dışında farklı yapı tiplerinde de ahşap malzemenin kullanımı dikkat çeker. Örneğin camilerde ahşap kirişlemeli tavanlar, ahşap direkler, ahşap çatılar ve ahşap kubbelemeler görülmektedir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan çantı camiler ise, Anadolu'da inşa edilmiş ahşap aksamlı camilerden farklı olarak tamamen ahşap malzemeyle inşa edilmiş ve ahşap malzemenin yığma bir şekilde kurgulanmasıyla oluşturulmuştur. Ormanlık bölgenin yoğun olduğu Karadeniz Bölgesi'nde başta konut, ambar ve serender olmak üzere camilerin inşasında da bu teknikten yararlandığı görülmektedir.

Anadolu'daki camilerde ilk örneklerine Selçuklu Dönemi'nde Orta Karadeniz Bölgesi'nde rastlanan çantı yapım sistemi daha çok kırsal bölgelerde kullanılmıştır. Çantı yapım tekniği ile inşa edilmiş camilere ilk değinen araştırmacı Ekrem Hakkı Ayverdi olmuştur. Ayverdi, Kuzeybatı Karadeniz Bölgesi'nin Osmanlıların fethinin ardından birkaç köyün kullandığı ahşap cuma camileri yapıldığını aktarmış ve söz konusu yapıları Orhan Gazi dönemine tarihlemiştir (1989, s.120-133). Yapıların plan özelliklerinden, yapım sisteminden ve malzeme özelliklerinden söz etmiş; ayrıca örnekler vererek yapıları tanımlamıştır. Haşim Karpuz'un Trabzon sınırlarında incelediği ahşap camiler de öncül çalışmalardandır (Karpuz, 1989; Karpuz, 1990). Ancak bu çalışmalarda ele alınan ahşap camiler tümüyle çantı tekniğinde inşa edilmemiş taş duvarlı bir alt kot üzerinde ahşap yığma tekniği kullanılmıştır. Bununla birlikte, Peter Ian Kuniholm'un dendrokronoloji yöntemini kullanarak tarihlediği ahşap camilerden söz ettiği çalışmaları dikkat çeker (Kuniholm, 1992; Kuniholm, 2004). Çalışmalarında çantı camilerden Çarşamba Gökçeli, Kavak Bekdemir, Ünye İkizce ve Çarşamba Yayıncılar yer almakta olup ayrıca Trabzon'daki karma sistem (taş ve ahşap yığma) ile inşa edilmiş yapıların tarihlendirilmesine değinmiştir.

Çantı camiler ile ilgili olarak Yılmaz Can'ın Kastamonu ve Sinop yöresi (2003) ve Samsun yöresi (2004) ile ilgili yaptığı çalışmalar bölgedeki yapı stoğu hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu çalışmalarda yapıların plan özellikleri, yapım tekniği ve süsleme özelliklerine değinilmiş ve yapılar inşa tekniği ve dolayısıyla planlama ve form yönünden sınıflandırılmıştır. Samsun yöresi ile ilgili olarak Emine Naza-Dönmez (2008) 2001-2003 arasında gerçekleştirdiği alan çalışmasıyla 26 ahşap caminin konumu, plan tipi, mimari ve süsleme

özellikleri, günümüzdeki durumu ve tarihlendirme önerileri hakkında detaylı bir çalışma ortaya koymuştur.

Ordu yöresinde bulunan çantı camiler ile ilgili ise, Ahmet Ali Bayhan'ın çalışmaları bulunmaktadır (Bayhan, 2005; 2009; 2014; 2019). Söz konusu araştırmalar kent ve çevresindeki çantı cami stoğu hakkında bilgi verirken diğer bölgelerde yer alan örneklerle de karşılaştırma yapma olanağı sunmaktadır. Aynı yazara ait daha kapsamlı bir yayında ise Ordu ve ilçelerinde yer alan, her biri yöresinin cuma camisi olan kırk dokuz ahşap cami bir araya getirilmiştir (Bayhan, 2020). Yakın dönemde ise Eyüp Nefes'in Samsun, Giresun ve Çorum gibi kentlerde yer alan çantı camiler hakkındaki yayınları dikkat çekmektedir (Nefes, 2009; 2010; 2012; Nefes ve Gün, 2016).

Çantı yapım tekniğine sahip camilerle ilgili lisansüstü çalışmalar da bulunmaktadır. Bu konudaki öncül tezlerden biri Samsun yöresi ile ilgili Sami Bayraktar'ın doktora tezidir. Tezde yöredeki Türk mimari eserler ele alınmış olup 20 çantı camiye ayrıntılı olarak değinilmiştir. Ayrıca planlama özellikleri (revak ve mahfil düzenleri vb.) ve cephe karakterlerine ilişkin karşılaştırmalı anlatılar yapılmıştır (Bayraktar, 2005). Furtuna (2018), Samsun'un Çarşamba ilçesinde çantı tekniğinde inşa edilmiş 16 caminin tüm mimari özelliklerini belgelemiş ve vernaküler mimari miras bağlamında değerlendirme yapmıştır. Uzun (2016), Samsun Kavak'ta bulunan 6 cami ile birlikte Asarcık'ta bulunan 1 cami olmak üzere 7 ahşap caminin mimari özelliklerini ve koruma sorunlarını ele alıp Dere Camisi için restorasyon projesi hazırlanmıştır. Sarı (2021), Trabzon ve ilçelerinde yer alan camileri ele aldığı doktora tezinde dokuz çantı camiyi katalog olarak sunmuş ve yapıların mimari özellikleri, malzeme-teknik bilgileri ile süsleme ve onarımları hakkında bilgi vermiştir. Farklı kentlerdeki yapılar hakkında bilgi sunan araştırmacılar karşılaştırmalar yaparak bölgesel farklılıkları ortaya koymaktadır.

MATERYAL VE METOT

Bu çalışmanın ana materyalini Çaycuma Akçahatipler Köyü Cami oluşturmaktadır. Akçahatipler Köyü Zonguldak ili Çaycuma ilçesinin 22 km doğusunda Bartın il sınırına yakın bir bölgede yer almaktadır. Bu yapı çalışma konusu olarak seçilerek literatüre kazandırılmış ve daha çok Orta ve Doğu Karadeniz'de örnekleri incelenen çantı tekniğinde inşa edilmiş cami yapılarına Batı Karadeniz'den bir örnek olarak sunulmuştur.

Yerinde gözlem ve literatür araştırması gibi nitel veri toplama yöntemlerinin alan çalışması ile desteklendiği bu makalede çantı yapım sistemine ve sonrasında Anadolu'da çantı cami geleneğine değinilmiş, ardından Çaycuma Akçahatipler Köyü Cami'nin mimari özellikleri aktarılmıştır.

Alan çalışması ise; bilgi toplama, fotoğraflama, yerinde ölçüm ve kroki çizimleri ile görselleştirme aşamalarından oluşmuştur. Bu çalışma yapı hakkında öncül bir belgeleme çalışmasıdır. Bu belgeleme çalışmasında krokiler ve alınan ölçümler üzerinden yapının planları, cepheleri ve kesiti çizilerek yapının plan özellikleri, cephe karakteri, yapım tekniği ve malzeme özellikleri belirlenmiştir. Sonuç ürün olarak caminin mekânsal ve cephe analizi yapılmış ve çantı tekniğinde inşa edilmiş örneklerle karşılaştırılarak yapının farklılıkları ve önemi ortaya konulmuştur.

Çalışma süresince eski fotoğraflara ve yapılan onarım çalışmaları hakkında detaylı bilgiye ulaşılabilen yapının özgün durumuna ilişkin durum değerlendirmesinin kısıtlı olmasına neden olmuştur.

Belgeleme koruma çalışmaları ve projeleri için ilk ve en önemli adımdır. Bu çalışma ile yapının mevcut durumu tespit edilmiş, yapının geçmişi hakkında fikir yürütülmüş, yapı malzemelerine ilişkin bilgi aktarılmış ve gelecekte hazırlanabilecek koruma ve restorasyon projesi için bir altlık oluşturulmuştur.

ÇANTI YAPIM SİSTEMİ VE ANADOLU'DA ÇANTI CAMİ GELENEĞİ

Çantı, uzun kütüklerin kertilip birbirine geçirilmesiyle inşa edilen, çivisiz olarak yapılmış binalara verilen isimdir (Ayverdi, 1989, s.120). Anadolu'nun kuzeyinde kırsal bölgelerde yaygın olarak dikkat çeken bu yapım sistemi, ormanlık yerleşimlerde cami, mescit ve türbe gibi dini yapıların inşasında kullanıldığı gibi sivil mimari yapılarda da kullanılmıştır.

Çantı yapılarda kullanılan ahşap malzemeler, yapıların köşenoktalarında, özel hazırlanmış olangeçme yerlerinden birbirine bağlanmaktadır. Köşe noktalarında, ahşapların birbirlerini kavraması için hazırlanan oyuklar 'boğaz' olarak adlandırılırken; oyulmuş kısımlarından ahşapların birbirlerini tutacak biçimde üst üste yerleştirme işlemi ise 'boğaz geçme' olarak tanımlanmaktadır. Ahşapların birbiri üzerine geçmesinde kurtboğazı, karaboğaz ve çalmaboğaz adı verilen teknikler kullanılmıştır (Şek. 1). Karaboğaz tekniğinde tomruklar birleşim yerlerinde basitçe yontulurken, kurtboğazı tekniğinde tomrukların biçilmesiyle elde edilen kereste yontulmaktadır. Kereste boylarının mekân boyutuna kıyasla yetersiz olduğu durumlarda veya çoklu mekânlardan oluşan yapılarda kullanılan çalmaboğaz tekniği ise, mekân köşelerine ara dikmelerin yerleştirilmesiyle oluşturulan sistem olarak adlandırılmaktadır (Özgüner, 1970, s.23-35; Tuna, 2008, s.129-132).

Çantı yapılar, ahşap malzemeden inşa edilmesi nedeniyle zeminden kaynaklı nemden korunmalarını sağlamak adına inşa edilmiş temel sistemine sahiptir. Zemin üzerine konumlandırılan taş veya taşların üzerinde ahşap dikme ve üzerine ahşap taban kiriş sistemi kurgulanabileceği gibi taşın yüksekliğine göre dikme koyulmaksızın ahşap taban kiriş sistemi de uygulanabilmektedir (Furtuna ve Ulusoy Binan, 2021, s.21). Bununla birlikte özellikle geç dönemlerde çantı yapıların taş yığma mütemadi temeller üzerine inşa edildiği görülmektedir. Çatılar ise kırma veya beşik çatı şeklinde olup genellikle de alaturka kiremit ile bazı bölgelerde ise hartama (pedavra, ince ahşap) ile örtülmüştür (Dolu, 2015, s.1686).

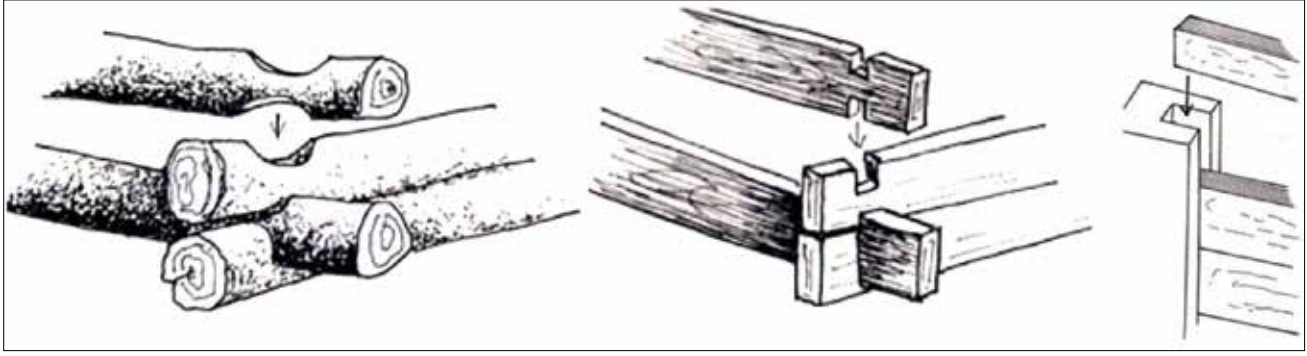
Anadolu'daki en eski tarihli çantı cami örnekleri Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait 1206 yılına tarihlendirilen Çarşamba Gökçeli Cami (Kuniholm, 1992, s.127) ile 1211 yılına tarihlendirilen Şeyh Habil (Yaycılar) Cami'dir (Kuniholm, 2004, s.135-136)¹.

Bu camilerden sonra çantı cami yapım geleneği, Osmanlı Dönemi'nde de devamlılığını sürdürmüştür. Erken Osmanlı Dönemi'nde Batı Karadeniz Bölgesi'nde (Kocaeli ve çevresinde) inşası gerçekleştirilen birçok ahşap caminin günümüzde ayakta olmadıkları veya sadece izlerinin bulunduğu görülmektedir (Ayverdi, 1989; Dolu, 2015). Ayrıca, orman yoğunluğu bakımından zengin olan Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde ise Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş olan ahşap camilerin önemli bir bölümü halen varlıklarını sürdürmektedir (Aydın ve Peker, 2017; Can, 2003; Can 2004; Demir, 2004; Karpuz, 1990; Kuran, 2012).

Batı Karadeniz yöresindeki çantı camiler hakkında ilk araştırmacılar olan Ayverdi camileri "Çandı Camileri" başlığı altında ele almış ve bölgedeki camileri Orhan Gazi Dönemi'ne (1324-1362) tarihlendirmiştir. Yapıların, kuzeybatı Karadeniz Bölgesi'nin fethinin ardından dini ihtiyaçların karşılanması adına birkaç köye hizmet edecek cuma camisi olarak yapıldığını ifade etmiştir. (Ayverdi, 1989, s.120-121).

15. ve 16. yüzyıllarda inşa edilmiş camilere Çarşamba Ordu Köyü Cami (1420 civarı) (Bayraktar, 2005, s.38; Yıldız, 2011, s.27-36), Kavak Bekdemir Köyü Cami (1595) (Bayraktar, 2005, s.61; Yıldız, 2011, s.37-50) ve Ordu/İkizce Laleli (Eski) Cami (Bayhan, 2005, s. 6; Kuniholm, 2004, s.123-124), 15.-18. yüzyıllar arasında inşa edilmiş camilere Çarşamba Kuşane Köyü Eski Cami (Bayraktar, 2005, s.52), Çarşamba Ustacalı Köyü Cami ve Çarşamba Kocakavak Cami (Nefes, 2012, s. 156-158); 18. yüzyılda inşa edilen camilere ise Terme Karacalı Köyü Cami (1700-1701) (Bayraktar, 2005, s.86) ile Giresun Çaldağ Tahtalı Cami (Nefes, 2009,

¹ Yapılar hakkında bilgi için (Yıldız, 2011, s.7-25).

Şekil 1. Karaboğaz, kurtboğaz ve çalmaboğaz geçme teknikleri (Tuna, 2008, s.130-132). / Wood masonry techniques: Karaboğaz, kurtboğaz and çalmaboğaz (Tuna, 2008, s.130-132)

Şekil 2. Çaycuma'nın ve Akçahatipler Köyü'nün konumu (Vikipedi'den (2022) alınan görsel ve Google Earth'den (2022a) alınan hava fotoğrafı üzerine yazar tarafından hazırlanmıştır.) / Location of Çaycuma and Akçahatipler Village (It was prepared by the author based on the image taken from Wikipedia (2022) and the aerial photo taken from Google Earth (2022a).

s.191) örnek olarak gösterilebilmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde Ordu Perşembe Afırlı Mahallesi ile Kutluca Mahallesi Camileri (Bayhan, 2014, s.100-102) ve Çarşamba Porsuk Köyü Cami (1859-60) (Bayraktar, 2005, s.126) gibi örnekler inşa edilmiştir. Ayverdi de 19. yüzyılda bazı köy camilerinin aynı üslupla yapılmış olduğunu ve bazı eski camilerin yine ahşap olarak tamir edildiğini belirtmektedir (Ayverdi, 1989, s.120).

13. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına, hatta 1960'lı yıllara kadar cami yapılarında çanti yapım sisteminin kullanıldığı; plan, hacim ve detay farklılıkları göstererek özellikle Karadeniz Bölgesi'nin yapı kültüründeki yerini koruduğu görülmektedir (Dolu, 2015, s.1689).

ÇAYCUMA AKÇAHAİPLER KÖYÜ CAMİ

Konumu

Akçahatipler Köyü Zonguldak ili Çaycuma ilçesine bağlı bir köydür (Şek. 2). Köy, doğu ve batı olmak üzere iki ayrı yerleşime sahiptir. Cami ise doğu yerleşimin merkezinde bulunmaktadır (Şek. 3). Cami, 128 ada, 3 parselde yer almaktadır.

Caminin batısında bir şadırvan, güneyinde ise bir mezarlık alanı yer almaktadır. Şadırvan, kenarları 90

cm uzunluğunda ongen planlıdır. Şadırvan özgünlüğünü tamamen yitirmiş durumdadır. Şadırvan 129 ada, 7 parselde, mezarlık ise 128 ada, 4 parselde yer almaktadır. Yapı tescilli değildir².

Tarihçesi

Caminin bir inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak batısında yer alan şadırvanın üzerinde yer alan kitabede (transkripsiyonu aşağıda verilmiştir) H. 1260 (M. 1844/1845) tarihi görülmektedir (Foto. 1). Yapının tarihi ile ilgili yerel ve ulusal basında haberler bulunmaktadır³. Söz konusu haberler caminin yaklaşık 200 yıllık olduğunu belirtilmektedir. Bu bilgiyi şadırvanın üzerinde yer alan tarih de desteklemektedir.

² Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü ile yapılan görüşme sonrasında arkeolog Reyhan Buldurucu, ÇEKÜL tarafından yapının tescilinin önerildiği ve tescil konusunun gündeme alındığı bilgisini aktarmıştır.

³ Yapılan araştırmalar 2013-2021 yılları arasında Çaycuma Akçahatipler Köyü Cami ile ilgili yerel ve ulusal basında çok sayıda haberin yapıldığını göstermektedir (Akıllı, 2013; Anonim, 2017; Anonim, 2020a; Anonim 2020b; Anonim, 2021).

Şekil 3. Akçahatıpler Köyü Doğu-Batı yerleşim ve caminin vaziyet planı (Google Earth'den (2022b ve 2022c) alınan hava fotoğrafları üzerine yazar tarafından hazırlanmıştır.) / *Akçahatıpler Village East-West settlement and site plan of the mosque (Prepared by the author based on aerial photographs taken from Google Earth (2022b and 2022c)).*

Fotoğraf 1. Caminin batısındaki şadırvan ve üstünde yer alan kitabe / *The fountain to the west of the mosque and the inscription above it.*

*Eğer mümin içer ise bu âbı
Nasip olsun ona Kevser şarabı
Sahibu'l hayrat ve'l hasenat
Şekerci el-Hâc Halil Ağa Hayratı
(1260 h.)*

Ayrıca caminin güneyinde yer alan mezarlık içinde tarihi mezar taşlarının bulunduğu tespit edilmiştir. Mezar taşları soldan sağa H. 1280 (1863-64), H. 1326 (1908-

1909), H. 1328 (1910-1911) ve H. 1329 (1911) tarihlidir (Foto. 2). Tespit edilen en eski mezar taşı tarihi ile şadırvanın üzerinde yer alan kitabedeki tarih birbirine oldukça yakındır. Bu durum da caminin tarihi hakkında daha doğru bir yorum yapılmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla yapının 19. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olabileceği belirtilebilir.

Yapının kapısının üzerinde 1959 tarihi görülmektedir. Söz konusu tarih kapsamlı bir onarıma işaret etmektedir. Cami imamı ile yapılan sözlü görüşmede Kamil Kayabaşı tarafından 1959'da onarımların gerçekleştirildiği ve

Fotoğraf 2. Caminin güneyindeki mezarlıkta bulunan tarihi mezar taşları (Yeşildere, 2022b) / Historical tombstones in the cemetery to the south of the mosque (Yeşildere, 2022b).

söz konusu yılda caminin mahfil katının eklendiği belirlenmiştir. İkinci kapsamlı bir onarım ise 2003-2010 yılları arasında tamamlanmıştır. Bu onarımda caminin iç mekânı lambri ile kaplanmış, günümüzde var olan ahşap doğramalar yapılmış ve çevre düzenlemesi gerçekleştirilmiştir (Yeşildere, 2022a).

Mimari Özellikleri

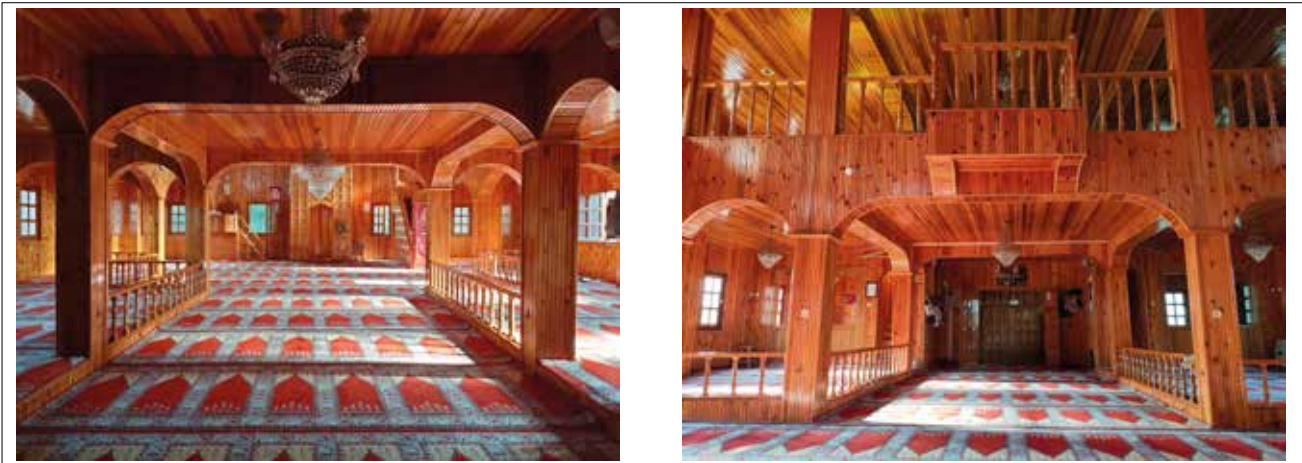
Plan Özellikleri

Cami zemin ve mahfil katlarından oluşmaktadır. Zemin kat dikdörtgen planlı olup 11,7×15,8 metre ölçülerindedir. Yapının güney bölümünde, 7,3×8 metre boyutlarında dikdörtgen planlı galeri boşluğu yer almaktadır. Camiye giriş, yapının kuzeyine eklenen 2,3×3,8 metre boyutlarında bir giriş mekânından sağlanmaktadır. Giriş mekânında ana mekâna 15 cm'lik bir basamakla çıkılmakta olup ana mekâna açılan ikinci bir kapı bulunmaktadır. Ana mekânın kuzey yönünde doğu ve batıda camekânla kapatılmış iki

mekân yer almaktadır. Bu mekânların yanlarında mahfil katına ulaşımı sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Giriş aksının doğusunda ve batısında tek basamakla çıkılan "L" biçimine sahip korkuluklarla sınırlandırılmış sekiler yer almaktadır (Foto. 3).

Güney duvarının ortasında mihrap nişi, mihrabın sağında ahşap minber, solunda ise ahşap vaaz kürsüsü yer almaktadır (Şek. 4). Mihrap, minber ve vaaz kürsüsü özgün özellikler sunmamaktadır.

Mahfil katı, yapının galeri boşluğunu üç taraftan saracak şekilde U biçiminde inşa edilmiştir. Galeriye dördü kuzey yönde birer adet de doğu ve batı yönlerde altı ahşap dikme sınırlamaktadır. Doğu ve batı kolların genişliği 2,25 metredir. Mihrap ekseninde kuzey yönde 1,35×0,60 metre ölçülerinde dikdörtgen bir çıkma bulunur. Yapının doğu ve batı duvarlarında taşıyıcı sistemin parçası olan duvarlar altı niş oluşturacak şekilde planlanmıştır. Yapının tavanı ise düz inşa edilmiştir (Foto. 4).

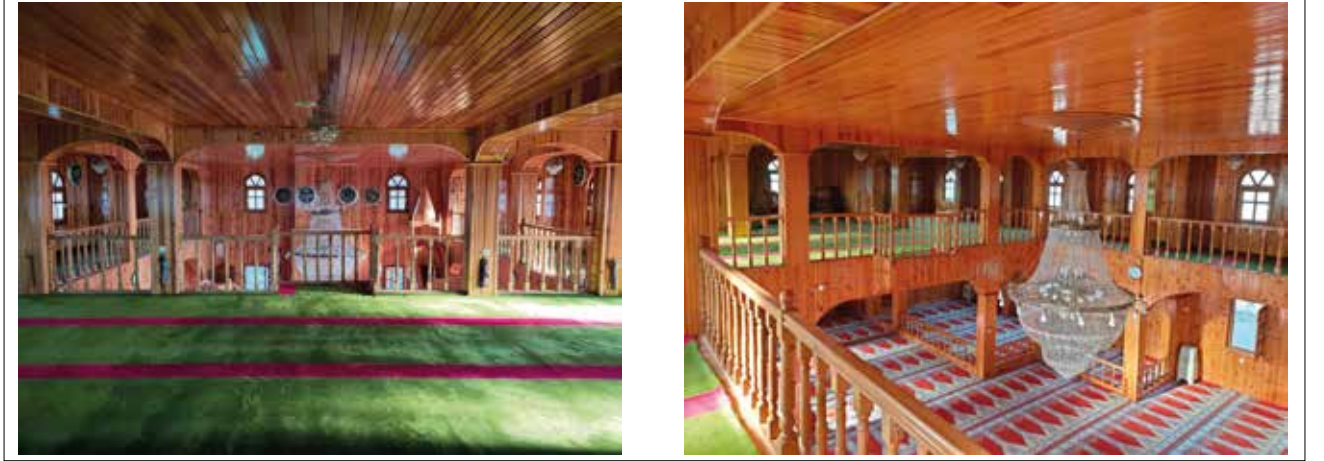

Fotoğraf 3. Giriş mekânı, sekiler ve galeri / Entrance area, benches and gallery.

Şekil 4. Akçahatipler Köyü Cami zemin kat ve mahfil katı planları / Akçahatipler Village Mosque ground floor and mahfil floor plans.

Fotoğraf 4. Mahfil katı ve mahfil katını taşıyan direkler / Mahfil floor and the pillars carrying the mahfil floor.

Yapının zemin katının yüksekliği 2,70 metre, mahfil katı yüksekliği 2,25 metre, toplam iç mekân yüksekliği ise 5,20 metredir. Mahfil katının döşeme kalınlığı ise 0,25 metre olarak belirlenmiştir (Şek. 5).

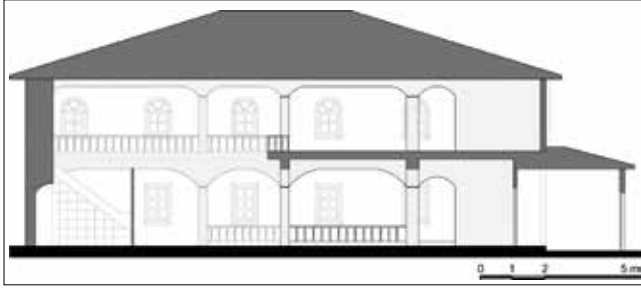
Cephe Özellikleri

Yapının tüm cepheleri özgünlüğünü korumaktadır. Ahşap taşıyıcı sistem aksları dışarıdan da okunmaktadır.

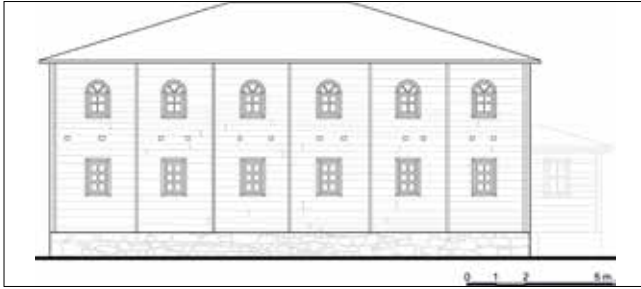
Yapının kuzey cephesi dışındaki cepheler iki sıralı pencere düzenine sahiptir. Doğu ve batı cephelerde altta ve üstte altışar pencere (Şek. 6), güney cephede altta ve üstte dörder pencere bulunmaktadır (Şek. 7, Foto. 5).

Doğu cephede ve güney cephede zeminden 0,8 metre yükseklikte temelin moloz taş örgüsü görülmektedir (Foto. 6). Yapının oturduğu alanın hafif eğiminden kaynaklı olarak batı cephede taş örgü görülmemektedir (Foto. 7).

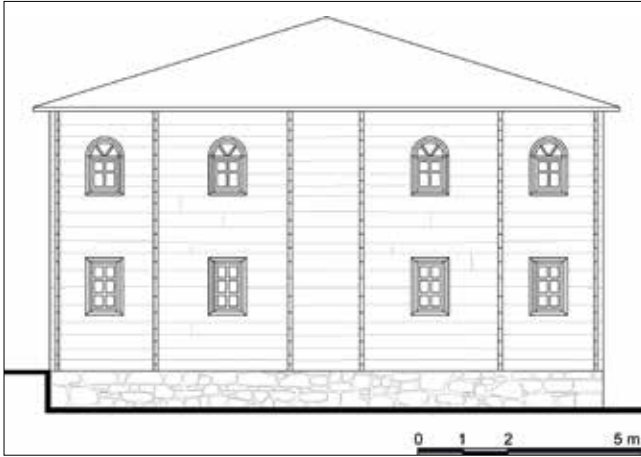
ZONGULDAK/ÇAYCUMA'DA ÇANTI TEKNİĞİNDE İNŞA EDİLMİŞ BİR CAMİ: AKÇAHAİPLER KÖYÜ CAMİ

Şekil 5. Akçahatıpler Köyü Cami'nin kuzey-güney yönlü kesiti / North-south section of Akçahatıpler Village Mosque.

Şekil 6. Doğu cephe/ Eastern facade.

Şekil 7. Güney cephe / Southern facade.

Fotoğraf 5. Güney cephe / Southern facade.

Yapının kuzey cephesinde ortada 4,15 metre genişliğinde bir giriş kütlesi yer almaktadır. Giriş kütlesinin yüksekliği çatı seviyesi ile birlikte yaklaşık üst pencerelerin alt

hizasına kadar yükselmektedir. Giriş kütlesinin batı bölümü sağır bırakılmış, doğu bölümünde iki sıralı

Fotoğraf 6. Doğu cephe / Eastern facade.

Fotoğraf 7. Batı cephe / Western facade.

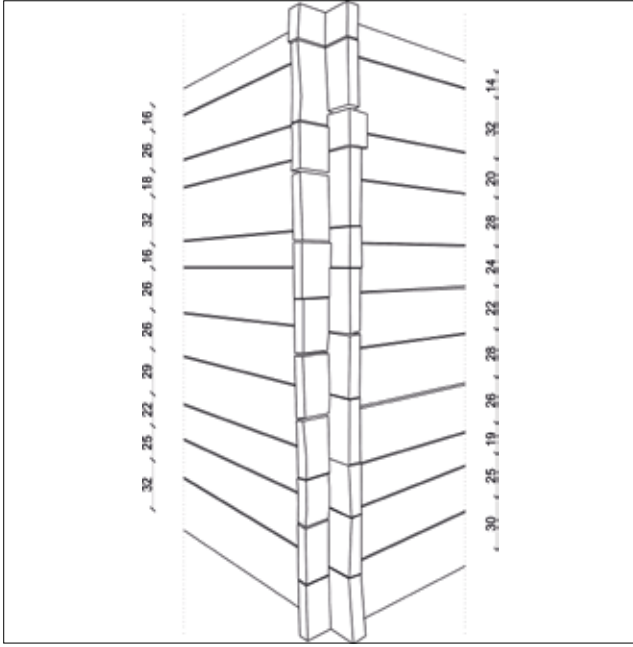
pencere düzenlenmiş olup mahfil katında ise tam ortada bir pencereye yer verilmiştir (Şek. 8, Foto. 8). Batı bölümün sağır bırakılmış olması düşündürücüdür. Keza iç mekânda lambri kaplamanın pencere bölümüne denk gelecek alanda izler görülebilmektedir. Niteliksiz bir ek durumundaki minarenin eklenmesi nedeniyle pencerenin kapatılmış olabileceği belirtilebilir.

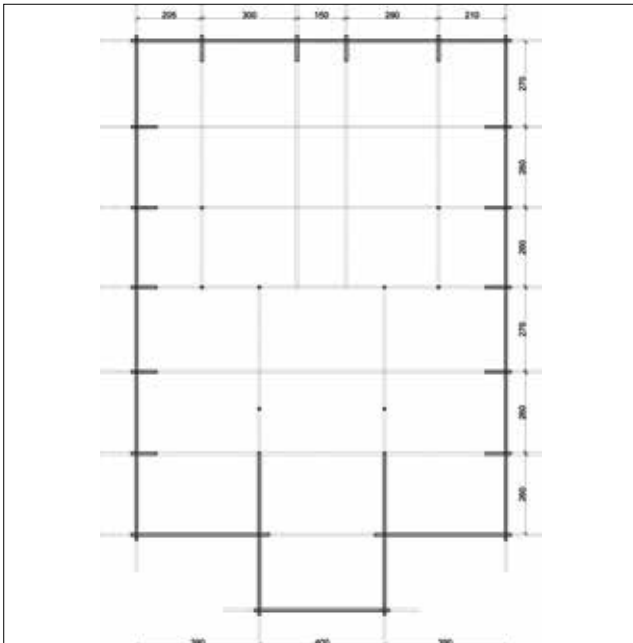
Şekil 8. Kuzey Cephe / Northern facade.

Fotoğraf 8. Kuzey Cephe / Northern facade.

Şekil 9. Giriş kütesinin duvar detayı (ahşap perde boyutları) / Wall detail of the entrance (wooden curtain dimensions).

Şekil 10. Yapının aks aralıkları / Axle spacing of the building.

Fotoğraf 9. Güney cephede moloz taş örgü / Rubble stone masonry on the southern facade.

Harim giriş kapısı dikdörtgen formda olup çift kanatlıdır. Kapının genişliği 198 cm, yüksekliği 202 cm'dir. Tüm cephelerdeki alt pencereler dikdörtgen formda, üst pencereler ise yarım daire kemerli olup tek kanatlıdır. Dikdörtgen pencerelerin genişliği 83,5 cm, yüksekliği 128,5 cm'dir. Yarım daire kemerli pencerelerin ise genişliği 83,5 cm, yüksekliği kemer başlangıcına kadar 82 cm, kemer başlangıcından kemerin tepe noktasına 40 cm olmak üzere 122 cm'dir. Yapının üzeri kiremit kaplı, geniş saçaklı ve saçak altı açık olup kırma çatı ile örtülüdür.

Giriş kapısının batısında yapıdan bağımsız minare yükselmektedir. Minare beton bir kaide üzerinde metal gövdeli yükselmekte olup niteliksiz bir ek durumundadır. Girişin sağ tarafında yer alan imam odasının bulunduğu yerde 1980'lerin sonuna kadar cami içinden ulaşılan ahşap bir minarenin varlığı yapılan sözlü görüşmeler sonucu öğrenilmiştir (Yeşildere, 2022a).

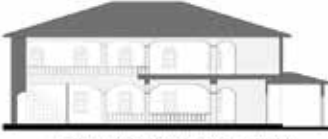

Yapım Sistemi ve Malzeme Özellikleri

Yapının duvarlarında kullanılan ahşap malzeme zemin katta kestane, mahfil katında ise meşe ağaçlarından elde edilen kerestedir⁴. Yapının beden duvarları kalınlığı 6,5-9 cm, genişliği 14-34 cm arasında değişkenlik gösteren ahşap perdeler ile inşa edilmiştir (Şek. 9). Köşelerde bu perdeler çantı tekniğinde, kurt boğazı biçiminde çivisiz olarak birbirine tutturulmuştur. Ahşap perdelerin birbirine geçirildikten sonra dışarı taşan bölümleri ise 12-14 cm aralığında değişmektedir. Yapının aks aralıkları değişkenlik göstermektedir. Güney cephede mihrabın bulunduğu aks 150 cm iken yanları 290-300 cm, kenarlarda ise 205-210 cm olarak ölçülmüştür. Doğu ve batı cephelerde ise aks aralıkları 260-270 cm olarak, kuzey cephede ise 390-400 cm olarak ölçülmüştür (Şek. 10).

Yapının temel seviyesinde taş malzeme kullanılmıştır. Temel seviyesine ilişkin bilgiler doğu ve güney cephelerden elde edilebilmektedir. Moloz taş örgüye sahip temel duvarlarında özellikle köşelerde büyük taş blokları yer almaktadır (Foto. 9).

⁴ Camide kullanılan ahşap malzemenin bilgisi köy muhtarı Akkaya (2022) ile cami imamı Yeşildere (2022a) ile yapılan sözlü görüşmeler sonucu elde edilmiştir.

	Kesit	Görünüş	Fotoğraf
Basık Görünüm	 Çarşamba Gökçeli Cami		
Yüksek ve Ferah Görünüm	 Kavak Bekdemir Köyü Cami		
	 Çaycuma Akçahatipler Köyü Cami		

Çizelge 1. Kütle görünümüne göre çanti yapılar / Çanti buildings by mass appearance..

Yapı, içte düz ahşap bir tavana sahipken dışta, marsilya kiremit kaplı dört yöne eğimli kırma çatı ile örtülmüştür. Harim ve giriş mekânı dâhil olmak üzere iç duvarların ve tavanın tamamı ahşap lambri ile kaplanması nedeniyle yapının özgün duvar ve tavan dokusu görülememektedir. Kapılar ve pencereler de ahşap malzemeye sahip olsa da özgünlüğünü yitirmiştir. Özgün pencerelerin giyotin pencere şeklinde olduğu, ahşap malzemenin bozulmasının ardından 1990'larda PVC olarak değiştirildiği ve son olarak da 2003'te başlayan ve 2010 yılında tamamlanan onarımlarda yeniden ahşap olarak yapılmış olduğu belirlenmiştir (Yeşildere, 2022a).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu bölümde Akçahatipler Köyü Cami, konumu, planlama özellikleri, yapım sistemi, süsleme özellikleri açısından değerlendirilmiş ardından benzer örnekler ile karşılaştırılmıştır.

Ahşap camiler, çevrelerinde bulunan birkaç köyün cuma camisi olarak yapılmış ve bu nedenle köy dışında genellikle köylerin arasında bir yere inşa edilmiştir. Söz konusu camilerin büyük çoğunluğu yerleşim yerlerinden uzakta ya da eski bir mezarlık içinde konumlanmıştır (Bayhan, 2009, s. 71; Bayraktar, 2005, s. 316; Can, 2003, s. 119-121). Akçahatipler Köyü Cami de eski bir mezarlığın hemen yanında inşa edilmiştir. Bu özelliğiyle çanti camilerin genel konumuna uygun olarak yer seçiminin yapıldığı görülmektedir.

Planlama açısından değerlendirildiğinde farklı araştırmacılar tarafından farklı planlama grupları ortaya atılmıştır. Ele alınan cami de dört farklı araştırmacının

ortaya koymuş olduğu planlama özelliklerine göre değerlendirilmiştir. Bununla birlikte mahfil katının varlığına ve revak biçimine göre bir tipoloji oluşturulmaya çalışılmış ve Akçahatipler Köyü Cami'nin bu tipoloji içinde yeri belirtilmiştir.

Can (2004, s.70-77), çanti camileri planlama açısından iki gruba ayrılmıştır. Birinci grubu oluşturan çanti camiler derinlemesine bir harim, harimi iki yandan kuşatan revaklar ve kuzey cephede yer alan son cemaat yerinden oluşmaktadır⁵. İkinci grubu oluşturan camiler ise bir harim ile caminin kuzeyinde yer alan son cemaat yerinden oluşan bir plana sahiptir⁶. Akçahatipler Köyü Cami'nin bu sınıflamada ikinci grup camilerle benzeştiği söylenebilir. Ancak genellikle yapıların kuzey cephesi boyunca var olan bir son cemaat yerine sahip değildir. Onun yerine harim ekseninde bir giriş mekânı kuzey cephenin ortasında yer almaktadır.

Bayraktar ise, söz konusu yapıların erken ve geç dönem olarak ayrıldığında iki grup arasında mimari düzende birtakım farklılıklar ortaya çıktığını ifade eder. Örneğin, birinci grup yapılarda, kaba bir işçilik ile inşa edilmiş kapalı bir cephe düzeni görülmektedir. Harimin genellikle dikine dikdörtgen planlı inşa edilmiş olduğu bu yapılarda, harimin önünde kapalı bir son cemaat yeri bulunabileceği gibi yapıyı iki veya üç yönden

⁵ Çarşamba Gökçeli Cami, Çarşamba Şeyhabil Cami, Terme Karacalı Cami, Terme Yeni Cami, Çarşamba Kuşhane Cami, Kavak Tatarmuslu Cami'nin planları birinci gruba örnek olarak verilebilir.

⁶ Terme Aşağı Söğütlü Cami, Salıpazarı Gökçeli Cami, Kavak Çakallı Beldesi Cami'nin planları ikinci gruba örnek olarak verilebilir.

saran revaklar da bulunabilir. Söz konusu yapılar dıştan çoğunlukla üç yöne eğimli kırma çatı ile içten bir tavan kaplamasının yapılmadığı bakkal tavan ile örtülüdür. Bu grupta anıtsal etki sunan yapı örnekleri yer alsa da yapılar genellikle tek katlı ve basık görünüme sahiptir. İkinci grup yapılar ise, ince bir işçilik ile inşa edilmiş olup yüksek ve ferah bir cephe düzenine sahiptir. Ahşap perdelerle çevrili son cemaat yeri görülmez. Yapılar çoğunlukla dışta dört yöne eğimli kırma çatı, içte düz ahşap tavan ile örtülmüştür. Bu grupta yer alan camiler genellikle küçük boyutlu olmakla birlikte kat girişlerinin ve duvarlardaki dikmelerin belirginleşmesi ve büyük ölçüde simetrik pencere düzeniyle desteklenen hareketli bir cephe tasarımına sahiptir (Bayraktar, 2005, s.323-328). Akçahatipler Köyü Cami, yukarıda ifade edilen sınıflamada yüksek ve ferah cephe düzeni, kırma çatısı, içten düz tavanı ve simetrik pencere düzeni ile ikinci grup camilerle benzeşmektedir. Ancak anıtsal boyutları ile farklılaşmaktadır (Çize. 1)⁷.

Naza-Dönmez ahşap camiler için tavan örtüsünü dikkate alarak iki ana plan tipi ve alt tipleri belirlemiştir. İlk tip ana mekânın üzeri düz ahşap tavanlı camiler, ikinci tip ise ana mekânı içten kubbe ile örtülü yapılarıdır. Bu iki tip revak ve mahfil düzenlerine göre alt tiplere ayrılmıştır (Naza-Dönmez, 2008). Bu sınıflamaya göre ise Akçahatipler Köyü Cami ilk tipin ana mekânın üç veya dört yönden mahfille çevrelendiği yapılar grubuna dahil edilmektedir. Bu tipin iki alt tipi revaklı ve iki katlı revaklı olarak belirlenmiştir. Ancak Akçahatipler Köyü Cami’de revak bulunmamaktadır.

Furtuna ve Ulusoy Binan ise “ahşap çantı” camileri harimin biçimine göre; mihrap duvarına dik kuzey-güney aksı doğrultusunda gelişen dikdörtgen harimli camiler, mihrap duvarı boyunca doğu-batı aksı doğrultusunda gelişen dikdörtgen planlı camiler ve kare planlı camiler olarak sınıflandırmıştır (Furtuna ve Ulusoy Binan, 2021, s.17). Bu sınıflamaya göre ise Akçahatipler Köyü Cami “mihrap duvarına dik kuzey-güney aksı doğrultusunda gelişen dikdörtgen harimli camiler” grubuna dahil edilmektedir.

Çantı camiler planlama açısından mahfil katına sahip olanlar ve mahfilsizler olarak da sınıflanabilir. Erken dönemlere ait çantı camiler incelendiğinde bu camilerde mahfilin olmadığı ya da sadece kuzey cephede yer aldığı görülmektedir. Biçim olarak mahfil katı kuzey yönde “I” şeklinde ya da kuzey-doğu-batı yönlerde uzanarak “U” şeklinde inşa edilmiştir. İncelenen Akçahatipler Köyü Cami’de U şeklinde olan kadınlar mahfili, kuzeyde dört, doğuda ve batıda birer adedi kible duvarına bitişik ikişer

ahşap direklerle taşınmaktadır. Karadeniz Bölgesi’nde iki katlı cephe düzeninde inşa edilen birçok camide mahfil U biçime sahiptir⁸. Dolayısıyla incelenen caminin mahfili, bölgede mevcut olan mahfillere benzer şekilde inşa edilmiştir (Çize. 2)⁹.

Yapım sistemleri incelendiğinde çantı camiler, genellikle ahşap malzemenin köşelerde kurtboğazı geçme tekniğiyle birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Bununla birlikte nadiren bazı yapılarda çalmaboğaz yönteminin de kullanıldığı görülür¹⁰. Akçahatipler Köyü Cami’nin köşe bağlantıları, genel duruma uygun olarak, kurtboğazı geçme tekniği kullanılarak inşa edilmiştir.

Süsleme özellikleri açısından değerlendirildiğinde, özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki bazı çantı camilerde görülen zengin süslemelere, Akçahatipler Köyü Cami’de rastlamak mümkün değildir. İç mekân ahşap lambri elemanlar ile kaplandığından özgün iç mekân özellikleri hakkında yorum yapılamamaktadır.

İncelenen yapının benzer örneklerle karşılaştırılması yapının kendine özgü özelliklerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Çaycuma Akçahatipler Köyü Cami, Ordu’da bulunan Akkuş Çökek Mahallesi Merkez Cami ve Akkuş Kargı Yukarı Mahalle Cami (Bayhan, 2019; Bayhan, 2020) planlama özellikleri (hem revaksız oluşu hem mahfil biçimi) bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak Ordu’da bulunan yapılar boyut olarak küçük ölçekli yapılarıdır. Hem tarihsel hem planlama bakımından başka bir benzerlik Samsun Ayvacık Tiryakioğlu Cami (Nefes, 2010) ile kurulabilir. İki yapı yaklaşık 20 yıl ara ile inşa edilmiş, 2 katlı ve U biçimde mahfile sahiptir. Ancak Tiryakioğlu Cami de küçük ölçekli bir yapıdır.

⁸ Samsun’da Çarşamba Ordu Köyü Cami, Porsuk Köyü Cami, Kavak Bekdemir Cami, Asarcık/Kılavuzlu Köyü Cami, Koşaca Cami, Salıpazarı/ Gökçeli Cami, Terme Aşağısöğütü Cami (Bayraktar, 2005; Can 2004), Ordu’da yöresinde İkizce Laleli Eski Cami, Çaybaşı/Yeni Cuma Cami, Çayır Cami, Kargalı Cami, Eski Asak Cami, Kumru Şenyurt Köyü Cami, Perşembe Soğukpınar Köyü Hatipli Mahallesi Cami, Akkuş Çaldere Cami (Bayhan, 2009; Bayhan, 2020), Trabzon’da Uzungöl Filak Mahallesi Cami, Taşören Köyü Cami, Uzuntarla Cami, Çambaşı Köyü Düz Mahalle Cami (Karpuz, 1990), Kastamonu’da Çatalzeytin Çağlar Köyü Merkez Cami (Can, 2003) gibi yapılarda mahfiller U şeklindedir.

⁹ Çarşamba Gökçeli Cami (Can, 2013, s.25), Çarşamba Şeyh Habil Cami, Çarşamba Ordu Köyü Cami, Çarşamba Kuşhane Köyü Cami, Terme Yeni Cami, Terme Dağdıralı Köyü Cami, Kavak Bekdemir Köyü Cami, Terme Karacalı Köyü Cami, Kavak Tatarmuslu Köyü Cami, Kavak Değirmencili Köyü Cami, Kavak Çakallı Cami ve Terme Aşağısöğütü Köyü Cami (Bayraktar, 2005, s.422, 425, 431, 432, 433, 434, 442, 445, 453, 460, 467), Akkuş Kargı Yukarı Mahalle Cami ve Akkuş Akpınar Mahallesi Merkez Cami (Bayhan, 2019, s.33, 34), Ayvacık Tiryakioğlu Cami (Nefes, 2010, s.165).

¹⁰ Örneğin Kavak Çakallı Cami’de çalmaboğaz tekniği kullanılmıştır.

⁷ Çarşamba Gökçeli Cami ve Kavak Bekdemir Köyü Cami kesit ve cephe çizimleri (Can, 2013); Çarşamba Gökçeli Cami fotoğrafı (Yıldız, 2011; Kavak Bekdemir Köyü Cami fotoğrafı Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

ZONGULDAK/ÇAYCUMA'DA ÇANTI TEKNİĞİNDE İNŞA EDİLMİŞ BİR CAMİ: AKÇAHAHTIPLER KÖYÜ CAMİ

		REVAKLI				REVAKSIZ
		DÖRT YÖNDEN	U BİÇİMLİ (3 YÖNDEN)		L BİÇİMLİ (2 YÖNDEN)	I BİÇİMLİ (TEK YÖNDEN)
MAHFİLLİ	I BİÇİM	 Kayaş Değirmenli Köyü Camii	 Çarşamba Bayır Mahallesi Camii	 Çarşamba Onlu Köyü Camii		 Akıncı Anırmaz Mahallesi Merkez Camii
	U BİÇİM		 Kayaş Bekledir Köyü Camii		 Terme Aşağıcağıllı Köyü Camii	 Akıncı Kırpı Yuharı Mahalle Camii
MAHFİLSİZ	I BİÇİM	 Kayaş Talamulu Köyü Camii	 Çarşamba Gökköy Camii	 Terme Karaköy Köyü Camii	 Terme Dağlık Köyü Camii	 Çarşamba Kuluhan Köyü Camii
	U BİÇİM			 Terme Hıncı Camii	 Kayaş Çalıklı Camii	 Ayvaçık Trıyaçlı Köyü Camii

Çizelge 2. Mahfil ve revak düzenlerine göre çanti cami örnekleri / *Examples of çanti mosques according to their mahfil and revak (portico) layouts.*

Fotoğraf 10. Akçahatıpler Köyü'nde yer alan çanti konut örnekleri / *Çanti house samples in Akçahatıpler Village.*

Sonuç olarak yapı, Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alan yerel halkın desteğiyle ayakta kalmayı başaran bir çanti cami örneği sunması bakımından önem taşımaktadır. Yapı, özellikle karşılaştırıldığı yapıların aksine anıtsal ölçüleri ile dikkat çekmektedir. Bununla birlikte yüksek ve ferah bir cephe tasarımına sahiptir. Bu özelliği ile benzer örneklerden ayrılmaktadır. Ayrıca yapının oldukça dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri ise ana mekânın oldukça geniş bir açıklık geçilerek üst örtüsünün inşa edilmesidir. Kuzey-güney yönde 800 cm, doğu-batı yönde 730 cm olan açıklık ana mekânın bütüncül algılanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Bu çalışma, sadece bir takım web haberlerine konu olmuş Akçahatıpler Köyü Camisi'nin bilimsel olarak

ele alınması noktasında ve koruma altına alınmasını sağlamak açısından öncül bir belgeleme çalışması olarak değerlendirilebilir. Yapının günümüzde kullanımını devam ettirmesi ve bakımının köy halkı tarafından sağlanması varlığını sürdürebilmesini sağlasa da bilinçsiz bir şekilde yapılan onarımlar yapının özgün değerlerinin yok olmasına neden olmuştur. Özellikle iç mekânın tamamen lambri ile kaplanması iç mekân detaylarına ilişkin bilgi edinilmesine engel olmuştur. Ancak yapım sistemi ve plan şeması özgünlüğünü korumaktadır. Dolayısıyla yapının özgün niteliklerini açığa çıkartmak için niteliksiz eklerden kurtarılması gerekmektedir. Özgün yapı malzemesi ahşap olan söz konusu yapının malzeme cinsinin ve tarihlendirilmesinin detaylı olarak yapılması, özgün niteliklerinin korunarak ahşap

malzeme özelinde koruma yöntemlerinin geliştirilmesi multidisipliner bir şekilde sağlanmalıdır.

Çantı camiler olarak sınıflandırılan gruba dahil edilebilecek yeni bir örnek olan Zonguldak/Çaycuma Akçahatıpler Köyü Cami mimari özellikleri ile gelecek kuşaklara aktarılması gereken bir öneme sahip kültür varlığıdır. Akçahatıpler Köyü'nde cami ile beraber birkaç konut yapısı da (Foto. 10) çantı yapım sistemi ile inşa edilmiştir.

7000 yıllık ahşap yapım geleneğinin bir ürünü olarak "çantı" yapım sistemi Akçahatıpler Köyü'nde farklı işlevlere hizmet eden yapılarda kullanımı ile tarihsel süreklilik açısından da son derece önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Akıllı, F. (2013, 16 Haziran). Çivisiz cami 200 yıldır hizmet veriyor. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/civisiz-cami-200-yildir-hizmet-veriyor/238255>
- Akkaya, N. (2022). Akçahatıpler Köyü Cami hakkında sözlü görüşme, 21.02.2022
- Anonim. (2020b, 22 Eylül). 200 yıllık çivisiz cami zamana meydan okuyor. Sabah Gazetesi. <https://www.sabah.com.tr/turizm/2020/09/22/200-yillik-civisiz-cami-zamana-meydan-okuyor>
- Anonim. (2017, 6 Şubat). 200 yıllık çivisiz cami yıllara meydan okuyor. Pusula Gazetesi. https://www.pusulagazetesi.com.tr/arsiv_73089/200-yillik-civisiz-cami-yillara-meydan-okuyor/
- Anonim. (2020a, 6 Ocak). Bu camide çivi yok. Milliyet Gazetesi. <https://www.milliyet.com.tr/galeri/bu-camide-civi-yok-6116343>
- Anonim. (2021, 25 Eylül). Çaycuma Akçahatıpler Köyü Merkez Camisi. *Devrek Gazetesi*. <https://www.devrekgazetesi.com/akcahatipler-koyu-merkez-camisi-caycuma>
- Aydın, H. ve Perker, S. (2017). Trabzon'dan ahşap bir cami örneği: Of - Bölümlü Mithat Paşa Camii. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), 457-472. <https://doi.org/10.7596/taksad.v6i2.662>.
- Ayverdi, E. H. (1989). *İstanbul Mimârî Çağının Menşe'i Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*. İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü.
- Bayhan, A. A. (2005). Ordu/İkizce'den bir ahşap cami: Laleli (Eski) Camii. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (14), 1-22.
- Bayhan, A. A. (2009). Ordu'dan bazı tarihi ahşap (çantı) camiler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (7), 55-84.
- Bayhan, A. A. (2014). Ordu/Perşebe'den iki ahşap çantı cami örneği. *TÜBA-KED*, (12), 99-107.
- Bayhan, A. A. (2019). Ordu yöresinde 2017'de belirlenen ahşap çantı cami örnekleri. *Akdeniz Sanat Dergisi*, (13), 17-35.

- Bayhan, A. A. (2020). *Geçmişten Günümüze Ordu'nun Geleneksel Ahşap Camileri*. Ordu Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bayraktar, M. S. (2005). *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimari Eserleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Buldurucu, R. (2022). Akçahatipler Köyü Cami tescil bilgisi hakkında sözlü görüşme, 16.05.2022
- Can, Y. (2003). Kastamonu ve Sinop yöresinde bulunan ahşap camiler. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (14-15), 117-134.
- Can, Y. (2004). *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*. Etüt Yayınları.
- Can, Y. (2013). Samsun'da bulunan iki önemli ahşap eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri. *Samsun Araştırmaları - Mimari ve Kültürel Miras, Efsane, Dil, Sanat, Edebiyat ve Siyaset* (3. Cilt, s. 23-41) içinde. Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Demir, N. (2004). Trabzon ve yöresinde ahşap camiler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (29), 1-17.
- Dolu, Y. B. (2015). Kocaeli ve çevresinde çandı (ahşap yığma) teknikle yapılmış camiler. *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (3. Cilt, s. 1685-1701) içinde. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Furtuna, Ç. (2018). *Samsun-Çarşamba'da Çanti Tekniğinde İnşa Edilmiş Ahşap Camilerin Belgelenmesi ve Vernaküler Mimari Miras Bağlamında İncelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Furtuna, Ç. ve Ulusoy Binan, D. (2021). Samsun-Çarşamba'da çanti tekniğinde inşa edilmiş ahşap camilerin korunmalarına yönelik belgeleme ve değerlendirme yaklaşımı. *TÜBA-KED*, (23), 11-36. <https://doi.org/10.22520/tubaked.2021.23.001>.
- Google Earth. (2022a). Çaycuma-Akçahatipler Köyü yolunun uydu görüntüsü. <https://earth.google.com/web/@41.40403724,32.1756174,77.52624044a,18397.0240583d,35y,-0h,0t,0r> adresinden 20 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- Google Earth. (2022b). Akçahatipler Köyü uydu görüntüsü. <https://earth.google.com/web/@41.38805851,32.26562781,363.74817258a,1375.39036025d,35y,0h,0t,0r> adresinden 20 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- Google Earth. (2022c). Akçahatipler Köyü Cami ve yakın çevresi uydu görüntüsü. <https://earth.google.com/web/@41.38855662,32.27128206,534.70143987a,9.99368904d,35y,-0h,0t,0r> adresinden 20 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- Karpuz, H. (1989). Doğu Karadeniz bölgesinde bazı ahşap camiler. *Sanat tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 37-45.
- Karpuz, H. (1990). Trabzon'un Çaykara ilçesi köylerinde bulunan bazı camiler. *Vakıflar Dergisi*, (21), 281-298.
- Kuniholm, P. I. (1992). A 1503-Year Chronology for the Bronze and Iron Ages: 1990-1991 Progress Report of the Aegean Dendrochronology Project. *VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (s.121-130) içinde. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kuniholm, P. I. (2004). Dendrokronoloji yöntemiyle tarihlenmiş Osmanlı anıtları. *Osmanlı Arkeolojisi* (1. Baskı, s. 100-141) içinde. Kitap Yayınevi.
- Kuran, A. (2012). Anadolu'da ahşap sütunlu Selçuklu mimarisini. *Selçuklular'dan Cumhuriyete Türkiyede Mimarlık* (1. Baskı, s. 35-46) içinde. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Naza-Dönmez, E. E. (2008). *Wooden Mosques of the Samsun Region, Turkey: from the Past to the Present in the Light of Surveys Carried Out in the Years 2001-2003*. BAR Publishing.
- Nefes, E. (2009). Giresun'da yeni tespit edilen bir ahşap camii; Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(3), 187-209.
- Nefes, E. (2010). Samsun'da ahşap bir Osmanlı eseri, Ayvacık/Tiryakioğlu Camii. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (28), 151-174.
- Nefes, E. (2012). Samsun/Çarşamba'da çanti tekniğinde inşa edilmiş iki ahşap camii; Ustacalı Köyü ve Kocakacak Köyü Cami. *Vakıflar Dergisi*, (38), 155-164.

- Nefes, E. ve Gün, R. (2016). Çorum/İskilip'te çantı tekniğiyle inşa edilmiş iki cami: Sanayi Marangozlar ve Tavukçuhoca Camileri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (30), 299-309. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.285722>.
- Özgüner, O. (1970). *Köyde Mimari, Doğu Karadeniz*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Sarı, Y. (2021). *Trabzon ve İlçelerinde Camiler* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Şahin, M. K. (2004). Samsun-Çarşamba/Yaycılar-Şeyh Habil Köyü Camii. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2), 15-36.
- Tuna, C. (2008). *Orta Karadeniz Bölgesi Sahil Kesiminde Geleneksel Mimari*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Uzun, Z. (2016). *Samsun, Kavak'taki Ahşap Camilerin Mimari Özellikleri ve Koruma Sorunları - Dere Camisi Restorasyon Projesi Önerisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tez]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Yeşildere, M. (2022a). Akçahatıpler Köyü Cami hakkında sözlü görüşme, 21.02.2022
- Yeşildere, M. (2022b). Mehmet Yeşildere fotoğraf arşivi, 17.05.2022
- Yıldız, Ş. (Ed.). (2011). *'Samsun' Ahşap Camiler*. Samsun Valiliği.
- Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2022). Bekdemir Çivisiz Camii. <https://samsun.ktb.gov.tr/TR-216956/bekdemir-civisiz-camii.html> adresinden 26 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.
- Wikipedi. (2022). Zonguldak. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Zonguldak#/media/Dosya:Zonguldak%-C4%B0dariHaritasi.png> adresinden 20 Şubat 2022 tarihinde alınmıştır.

KIRSAL VE YEREL BAĞLAMDA ERMENEK YERLEŞİMİ VE MİMARİSİ

SETTLEMENT AND ARCHITECTURE IN ERMENEK IN RURAL AND LOCAL CONTEXT

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 19 Ocak 2022 Received: January 19, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 10 Mayıs 2022 Peer Review: May 10, 2022
Kabul: 28 Mayıs 2022 Accepted: May 28, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.004

Nisa YILMAZ ERKOVAN* - Lale ÖZGENEL**

ÖZET

Yerel bağlamı ve karakteristik yerleşim özellikleri bakımından kır yerleşimleri arasında özgün bir yapıya sahip olan Ermenek'te iklimsel döngü ile ekonomik girdiler çerçevesinde zamansal bir yer değiştirme görülmektedir. Bu mekânsal hareket ritmik olarak, tarımsal amaçlı bağ yerleşimine, hayvancılık amaçlı yayla yerleşimine ve kış yerleşimine evrilmektedir. Bu yerleşimlerin her biri geçici ve kalıcı olma durumuna göre kendi mekânsal örüntüsünü oluşturmaktadır. Bu çalışma, yaz aylarında çoğunluğun terk ettiği Ermenek kış yerleşimine odaklanmakta, yerleşimin kültür, mekân, bağlam ve yapı kalıp dili üzerinden okumasını yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ermenek, göç, kırsal mimari, yerel bağlam, yapı kalıp dili.

* Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü.
e-posta: nisa.erkovan[at]alanya.edu.tr ORCID: 0000-0002-7473-7131

** Prof. Dr., Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü.
e-posta: olale[at]metu.edu.tr ORCID: 0000-0003-0016-7225

ABSTRACT

Ermenek, where the climatic cycle and economic inputs cause a temporal displacement, has a unique rural identity in terms of its local context and settlement characteristics. The spatial movement rhythmically evolves into a vineyard settlement for agricultural purposes, a plateau settlement for animal husbandry, and a winter settlement. Each of these settlements creates a spatial pattern of its own, depending on its temporality or permanence. This study focuses on the winter settlement of Ermenek, mainly abandoned in the summer months, and examines the settlement characteristics through culture, space, context and building pattern language.

Keywords: Ermenek, migration, rural architecture, local context, building pattern language.

GİRİŞ

Mimarlık tarihi yazımı içerisinde gelişen bir araştırma alanı olarak kır yapıları ve kır kültürüne ait üretimler genel ihtiyaçların dönüştürdüğü kırsal bağlamları tanımlar, yerel çevrenin sunduğu fiziksel malzemelerle varlık kazanır, yerel yapım pratiklerini temsil eden bilgi ve tasarım prensipleri üzerinden, yere özgü bir ‘yapı kalıp dili’ ile fizikselleşir; bu dil, yapıları inşa eden ustalar ve yapıların sahipleri aracılığıyla günümüze aktarılır. Bu yazı, yerel bağlam içinde ve kırsal çeperinde kendini üreten bir yerleşim olarak ele alınan Ermenek’te iklim döngüsüne bağlı zamansal yer değişikliklerinin görüldüğünü, geçici ve kalıcı olma durumlarının farklı barınma mekânları ve örgütlenmelere sahip olduğunu tartışmakta, değişikliklerin yapı kalıp dili üzerinden incelenebileceğini önermektedir. Bu çerçevede, kış yerleşimine (“kışlak”) odaklanan çalışma, kentsel ve mimari yapılanmayı etkileyen malzeme, coğrafya, iklim, sosyal ve ekonomik faktörler üzerinden kısa bir okuma yaparak, yapıların bağlamlarından kopmayan bir korunma içgüdüğü ile üretildikleri, mekânsal anlayış ve düzenlemelerin ekonomik girdiler, ihtiyaçlar, kırsal çevrenin yapı yapma kalıpları ve kır kültürü ilişkisi içinde şekillendiği ve kurgulandığını tartışmaktadır¹.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: KIRDA YAPILANMA

Bir çevre içinde yapılan, bu çevre ile birleşmeye/bütünleşmeye doğru giden fiziki ve mekânsal düzenlemeler aynı zamanda bir dönüştürme sürecini temsil eder (Turan, 1980, s.34). Bu süreçte dış çevre ve iç çevre arasında bir geçiş, yani bir “ara çevre” tanımlanır. Ara çevre oluşumu, inşa edenlerin kendileri için nesnelleştirmek adına gerçekleştirdikleri bir eylemdir (Turan, 1980, s.34). Küçükerman, bu kavramı “soyut çevre” olarak nitelendirmekte ve elverişsiz doğal etkilerin “sınırlayıcı ve koruyucu bir yaşama çevresi” kavramının gelişmesine neden olduğunu belirtmektedir (Küçükerman, 1988, s.27). Kırsal bağlamda tamamen ihtiyaca yönelik inşa edilen konutlar, ahırlar, samanlıklar, arı evleri, tahıl ambarları, cami, çeşme, köy konağı gibi kırsal mimari öğeler bu anlayışla oluşturulmuş ara çevrelerdir. Tamamen yere özgü, bağlamından bağımsız olarak düşünülemeyen bu yapılar doğaya, çevreye ve iklime uyumlu ve bütünleşen yapılardır. Bu uyum kır insanı için hem yapı yapma kültürüne hem de çevresel değişimlere ve yer değiştirmelere açıktır. Turan (1980) doğaya uyumun, “yararlanma” ve “göç” vesilesi ile olabildiğini, Knowles (2006) ise “dönüştürme” ve “göç” üzerinden gerçekleştiğini belirtir. İnsan, yaşamını

sürdürebilmek için olanakları içinde eldeki gereçleri kullanılabilir duruma sokarak yararlanır, doğal çevrenin zorlayıcı koşullarına karşı o çevreyi dönüştürür ve meskun eder, bunları sağlayamadığı durumlarda ise göç eder. “Yararlanma” durumu, kaçınılmaz olarak çevreyi değiştirmeye ve dönüştürmeye başlayarak yeni adaptasyonlara ihtiyaç duyma durumudur. Tanımlanan çevreden yararlanma ve çevreyi dönüştürme sonucu ortaya çıkan yapılar da kırsal mimariyi tanımlar. Moholy-Nagy (1957), iklimin yeri tanımladığını ve ancak yapı aracılığı ile kontrol altına alınması gerektiğini söyler. İnsan yapımı olan kırsal mimari öğeler, iklim koşulları, doğal malzemenin potansiyelleri ve yapı yapma kültürü arasındaki etkileşimin kırsal peyzaj içerisindeki somut örnekleridir. Knowles (2006) doğal yaşamdaki mekânsal sınırların kendi ritmik karakterleri olduğunu, kırsal konutların hava ve iklim koşullarına yanıt olarak iyi uyarlanmış, oturtulmuş ve şekillendirilmiş olduğunu belirtir. Rapaport (1969), kırsal mimarinin özelliklerini, estetik bir iddiası bulunmayan, çevre ve iklime uyum sağlayan, insanlara, onların konutlarına ve dolayısıyla doğal olduğu kadar tüm insan yapımı çevreye saygılı, belli bir düzen içinde değişikliklere açık olarak tanımlar. Aran (2000) da, kır yapılarını sıradan insanların, fiziksel ve zihinsel yaşamlarını sürdürebilmek için doğanın aşılması zor sınırlamalarına ve çevreye uyum yapmaya alıştıran geliştirdikleri yapılar olarak tanımlar. Yani mimarlığa yönelik ilk adım, doğal ve biçimden yoksun malzemelerin maddi ve statik koşulların yönlendirdiği düzenli biçimlerle modelleştirilmesi olarak düşünülebilir; bu aynı zamanda bütünü her elemanın, bu elemanların aralarında kurduğu iş birliğini gösteren bir strüktür oluşturacak biçimde koşulları yerine getirmesidir (Semper, 2015, s.136).

Yararlanma ve dönüştürme kavramları mevcut bağlamda yetersiz kaldığında “göç” kavramı devreye girer. Göçler, günler ve mevsimler gibi zamansal döngüleri takip etme eğilimindedirler. Göç olgusu bazen kilometrelerce gidilen bir yol iken bazen bir evin farklı odalarında gerçekleşir. Anadolu’nun birçok bölgesinde yaz ve kış süresinin ayrı ayrı evlerde geçirildiği, fakat genellikle her iki evde de hem “açık-serin” hem de “kapalı-iyi korunmuş” odalar düzenlendiği gözlemlenir (Küçükerman, 1988, s.39). Küçükerman (1988, s.80), yapısal kurguyu belli bir çevreye göre biçimlendirmek yerine, çevrenin doğal verilerinin değişmesine karşı yer değiştirerek, yani göç ederek çözüm aramak gerektiğini ve böylece “değiştirilen çevre - değişmeyen yapı” ilkesinin ortaya çıktığını belirtir. Adaptif göçler doğanın ritmini takip eder, doğal yaşamdaki mekânsal sınırların da kendi ritmik karakterleri vardır. Konfor ve rahatlık için hareket etmenin aslında mekânın sınırlarını gerçekten değiştirmediği, mekân algısını değiştirdiği iddia edilebilir (Knowles, 2006, s. 7-11). Aslında kırsal yerleşmelerde, bir bütün olarak düşünüldüğünde, “yararlanma”, “dönüştürme” ve “göç”

¹ Yazıda 2018-2021 yılları arasında yapılan arazi çalışması verileri kullanılmaktadır. Bu çalışmada, konutlar yerinde belgelenmiş, sahipleri ile görüşmeler yapılarak, yapım süreçleri ve kullanımlar hakkında bilgi derlenmiştir.

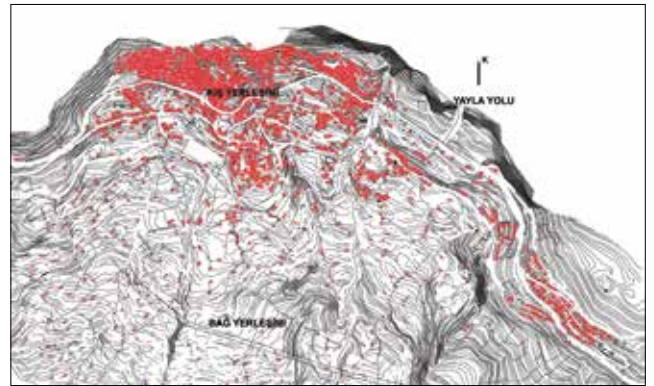
kavramları mekânın sınırlarını tanımlayarak birbirlerini tamamlarlar. İklimsel döngüde zamansal olarak gerçekleşen bu ritmik tekrarlanış ile kırsal yaşam bir bakıma tümlenir. Ermenek'te bu döngü yıl içinde bağ evi ("yaylak-güzlek") göçü, yayla göçü ("yaylak") ve kış yerleşimi ("kışlak") arasında üç aşamada tamamlanmaktadır.

Kış yerleşimini odak alan bu çalışmada, bir plan dahilinde olmadan, yapı ustasının zihninde şekillenen imgeler, yapı sahibi, kültür, çevre gibi girdilerle birlikte bir süreç sonunda meydana gelen kır yapılanması ele alınmaktadır. Kemal Aran (2000, s.120), kırsal yapıların tasarımcıları olan yapı ustalarının, yapım sürecine değişmeyen ile başladığını ve değişime, değişmeyen kapsamında yer verdiğini söyler. Yapı ustalarındaki geleneksel bilgi, yazılı belgeler veya çizimler olarak kayıt altına alınmaz; yapıyı meydana getirenin aklında tutulur ve ürünün kendisinden ve çevresiyle ilişkisinden okunabilir (Hubka, 1979, s.27). Bütün bunlar binanın çıplak, şematik biçimlerinin yüzeyinde gerçekleştirilen bazı karakteristik tiplerden ibaret bir dil kullanılarak anlatılır. Kullanılan simgelerin çoğu doğadan kaynaklanan biçimler olduğu için bu dil herkes tarafından anlaşılır (Semper, 2015, s.137). Kır yapı ustaları tasarım problemlerini ilk örneklerdeki kalıplara dayanarak çözerler, ama bu yapılmış tasarımların kopya edildiği anlamına gelmez (Alexander, 1979, s.150; Aran, 2000, s.121). Kalıp kelimesi aslında model, şablon, desen, şekil, örüntü, doku, taklit anlamlarına gelen "pattern"² karşılığı olarak kullanılmaktadır. Türkçede tekrar, tekdüzelik gibi olumsuz bir ifade temsil etse de aslında bir elbise kalıbı ya da patronu anlamına da gelen "pattern" in her elbisede farklı ölçülerdeki insan bedenlerinde parçadan bütüne doğru evrilişi ile bu tekrarı kırmaktadır. Mimari anlamda farklı bağlam ve çevrelerde parçanın bütüne dönüştüğü bir örüntü olarak da tanımlanabilir. Alexander'ın (1979, s.144) belirttiği gibi ayrıntıya girmeyen özellikler tekrarlanırken, bu özelliklerin detayları bir kez olsun tekrarlanmaz, daima farklılaşır. Kalıpların somutlaştığı her durumda farklılaşma ve benzersizlik de gözlemlenir. Çünkü herhangi bir yer ve zamanda kalıpların yer aldığı çevre her zaman eşsizdir (Aran, 2000, s.124). Kent ölçeğinden en küçük yapı ölçeğine kadar bakıldığında her mekân oluşumunu ve karakterini o mekânda meydana gelen eylem örüntülerinden alır. Yani yerleşimi, yapıyı ya da mekânı oluşturan fiziksel yapılanma, orada gerçekleşen fiziksel aktiviteler ve aynı zamanda deneyimlenebilen örüntülerin birlikteliğidir. Günlük yaşamda insanların sıklıkla tekrar ettiği aktiviteler, insan ilişkilerinde tekrar edilen kültürden kültüre değişkenlik gösteren olay örüntüleri, bir yere ait olan varlıkların listesi de insanların oradaki yaşama biçimlerinin örüntülerini anlatmaktadır. Geometrik olarak mekâna bakıldığında ise o yere ait

olan ve değişmeyen temel unsurlar içeriğinde farklılaşsa da o yere özgü örüntüleri oluşturmaktadır. Alexander'a (1979, s.99-100) göre dünya tüm karmaşıklığına rağmen kimya biliminin 92 elementinin kombinasyonlarından oluşuyorsa, büyük ölçekli yapılar ve şehirler temelde atomlardan meydana gelse de sonuçta basit olarak yüzlerce kalıbın birkaç kombinasyonundan oluşmaktadır. En temelde yapıyı oluşturan formlar da tekrar ve farklılaşma yoluyla sonsuz bir çeşitlilik üreten kalıplar tarafından yönlendirilir. Kalıplardan meydana gelen böyle bir yapının geometrisi de farklılaşır, yapının kendisi ve parçaları eşsiz olur (Alexander, 1979, s.137; Aran, 2000, s.124). Bu farklılaşmalar kır yapılarının birbirinden ayrışmasını sağladığı gibi yapı yapma sürecinde çevre ile olan etkileşimi biçimlendirme bakımından da önemlidir.

ERMENEK: YERLEŞİM VE YEREL BAĞLAM

Dağlık Kilikya kentleri arasında önemli bir yere sahip olan, Karaman İlinin ilçesi Ermenek, Konya Ovası ile Akdeniz kıyıları arasında, deniz seviyesinden yaklaşık 1200-1350m. yükseklikte bir yerleşimdir. Orta Torosların yüksek yaylalarını kapsayan ilçede derin vadiler ve dik yamaçlar çoktur. En alçak yeri 600-700m ile Göksu Vadisidir, ki bu vadi Neolitik Dönemden beri Orta Anadolu ile Güney Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli geçitlerden biridir (Doğanay, 2005, s.14). Ermenek'te hem karasal iklim hem de Akdeniz İklimi etkileri görülmektedir. Kuzey kesimde karasal iklim görülürken Ermenek Çayı'nın oluşturduğu koridor, Akdeniz iklimini iç kesimlere ulaştırır. Bölgede deniz seviyesinden 1500m yükseklikten itibaren Akdeniz dağ iklimi olarak adlandırılan bir geçiş iklimi görülmektedir (Doğanay, 2005, s.29). 2021 yılı itibarıyla nüfusu 27.843 olan Ermenek'te bu nüfusun yaklaşık 16.000'i kırsal kesimlerde, 11.000'i ise merkezde yaşamaktadır³. Merkezde yaşayan nüfusunun bir kısmı ile birlikte

Şekil 1. Ermenek kış ve bağ yerleşimleri haritası / Ermenek winter and vineyard settlements map

² <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english-turkish/pattern>; <https://www.lexico.com/definition/pattern>. Erişim Tarihi: 13.03.20222

³ TÜİK 2021 verisi; <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Nufus-ve-Demografi-109> Erişim Tarihi: 13.03.2022.

çevre ilçelerden aynı yaylaları kullanan aileler de bulunmaktadır. Yaylaların tarım, hayvancılık ve turizm amaçlı kullanılmasıyla yaylalarda nüfus değişkenlik göstermektedir.

Şekil 2. Ermenek kış, bağ ve yayla yerleşimleri / *Ermenek winter, vineyard and highland settlements*

Tüm kır yerleşmelerinde olduğu gibi Ermenek'te de ekonomik faktör hem yapılı çevrenin hem de konutun biçiminde doğrudan etkilidir. Bu türden yerleşmelerde kır insanların birçoğu geçimlerini çevreden temin etmek zorundadır. Bu faaliyetler, toplayıcılık, tarım, hayvancılık gibi çeşitli şekillerde icra edilmektedir. Gerek yaz gerekse kış şartlarının ekonomi üzerinde büyük etkisi vardır. Kışın şiddetli soğuklar ve kar yağışları ile yüksek yaylalar ekonomik değerlerini kaybederken kış yerleşimi veya bağ yerleşimlerinde sınırlı faaliyetler yapılabilir. Yazın hem bağ yerleşimleri hem de yüksek yaylalar ekonomik girdiler bakımından değer kazanır. Böylece yazın transhüman hayvancılığa bağlı bir ekonomi varken alt zonda tarıma bağlı bir ekonomi gelişir. Ermenek

yerleşiminde yarı göçebe hayvancılık kültürü ile tarla kültürünün ekonomik anlamda yıl boyunca birbirini tamamlayıcı bir durum sergilemesi yerleşim yerine özgü bir durumdur.

Ermenek bir dağ yerleşimi olduğundan kış yerleşimi oldukça eğimli bir arazide konumlanmış, düz araziler tarım için ayrılmıştır (Şek. 1). Bu türden yerleşimlerin, Boran'ın (1992, s.28) kır sosyolojisinde tasnif ettiği köy tiplerinden "orta tip" olarak tanımladığı üçüncü köy tipi tanımına uygun olduğu görülmektedir. Buna göre dağların ovaya bakan cephelerinde, dağların hemen eteklerinde yer alan bu köylerin, aşağıdaki ovada arazileri vardır ve ova köyleri gibi toprağı işleyerek geçinirler. Köy evleri toplu halde tepededir. Halk yazın ovaya iner, bağlarda oturur. Ermenek'te ova köyleri gibi arazi işleme amaçlı bir yer değiştirme yanında, Boran'ın (1992, s.28-29) tanımladığı dağ köyleri kavramı da görülmektedir. Yerleşimde küçük ziraat ve hayvancılık yapmak için yüksek yaylalara doğru mevsimsel olarak bir yer değiştirme görülür.

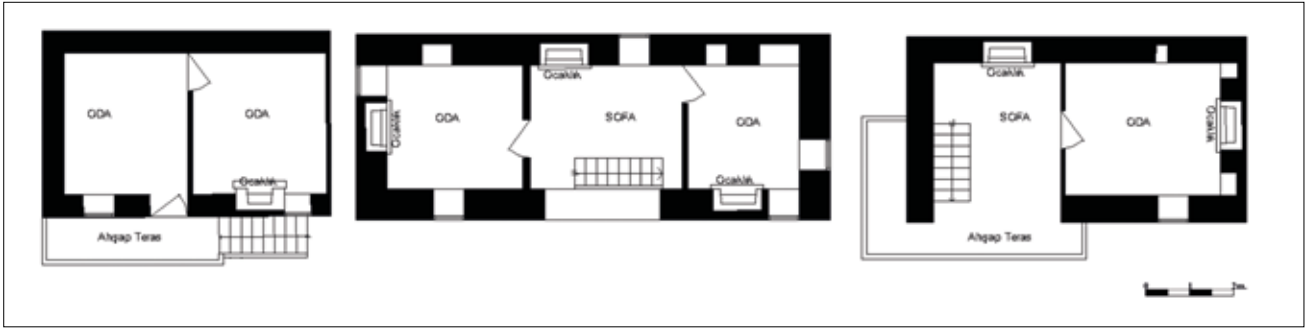
Coğrafi, iklimsel ve ekonomik sebepler, Ermenek yerleşim karakteristiğini üç farklı yerleşim bağlamı olarak şekillendirir (Şek. 1, 2; Foto. 1). Bu da yerleşimi özgün kılar. Mekânsal hareketlilik ile birlikte çevreye özgü koşullar bu karakteristik yerleşim yapılanmasının çerçevesini oluşturur. Birinci bağlam vadide tarımsal amaçlı bağ yerleşimi olarak gelişen yazlık-güzlek konutların bulunduğu bölgeyi, ikincisi hayvanların otlatılabilmesi ve küçük zirai faaliyetlerin yapıldığı yayla yerleşimi alanını, üçüncü bağlam ise yamaçta kışın yerleşilen konutların olduğu bölgeyi tanımlar.

Christopher Alexander (1977, s.27-28), insanların yaşadıkları yerlerin yakınlarında tarım alanlarının olmasını, şehirlerin tepelerde ya da tepe yamaçlarında kurulmasını ve vadilerde toprağın tarım yapmak için

Fotoğraf 1. Ermenek Yerleşimi / *Ermenek Settlement* (Fotoğraf, Erkövan)

Şekil 3. Ermenek, bağ evi, sofasız, iç sofalı ve dış sofalı şematik plan örnekleri / Ermenek, vineyard house, schematic plan examples without sofa, with inner sofa and outer sofa (Çizim, Erkovan)

Levha 1. Ermenek Bağ Evleri / Ermenek Vineyard Houses (Fotoğraflar, Erkovan)

kullanılması gerektiğini belirtir. Alexander'ın (1977) "Tarımsal Vadiler" (*Agricultural Valleys*) kavramı ekilebilen tüm tarımsal vadileri kentin gelişiminden ve tahribatından korumayı amaçlamaktadır. Bu kavrama paralel olarak bağ yerleşimi Ermenek'te, Tunçdilek (1967)'in "alt zon" olarak tanımladığı, diğer yerleşimlere göre az bir alanı kaplayan düz araziler, tarımsal amaçlı olarak kullanılır; üzüm yanında, buğday, arpa, çavdar ve çeşitli sebze meyveler yetiştirilir. Bağ yerleşimi kış yerleşimi kadar bitişik ve düzenli değildir. Dağınık şekilde, arazilerin mülkiyet durumlarına göre bahçe içerisinde tek veya iki katlı, sofasız, dış sofalı veya iç sofalı yapılardır (Şek. 3; Lev. 1). Yapıların alt katları

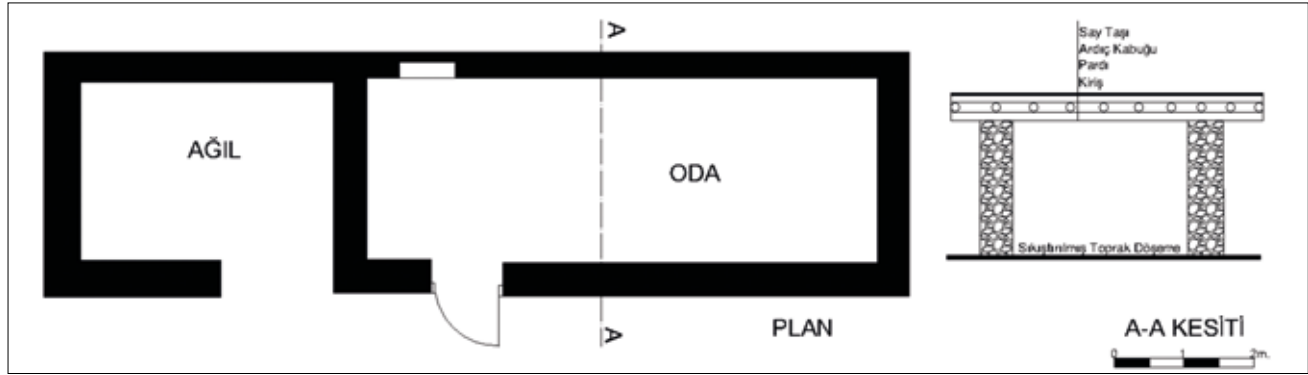
ahır veya depo olarak, üst katları ise yaşam katı olarak kullanılır. Ekilen ürünler arasında olan tahılların işlenmesi için gerekli olan su yörede boldur; bunun bir sonucu olarak Ermenek çevresindeki kırsal mimari bağlamında değirmenler önemli bir yerleşim karakteristiği olarak öne çıkar⁴ (Lev. 2). Bağcılık ve tarımsal üretimin tarihsel bir

⁴ Su değirmenleri en çok Ermenek'e 26 km uzaklıkta bulunan, Zeyve Pazarı da denilen Yaylapazarı Köyü'nde yer almaktadır. Köyün içinden akarsuyun geçmesi bu bölgede değirmenlerin sayıca çok olmasına neden olmuştur. "Yukarı Değirmen", "Cındırlar'ın Değirmeni", "Vanlı'nın Değirmeni", "Gök Hüseyin Halil'in Değirmeni", "Veli'nin Değirmeni" gibi sahibinin isimleri ile bilinen değirmenler günümüzde kullanılmamakta olup bazılarının kalıntıları mevcuttur. Bu

Levha 2. Ermenek Zeyve Pazarı, Su Değirmeni / Water Mill, Ermenek Zeyve Pazarı (Fotoğraflar, Erkovan)

Levha 4. Sayvat Ev Tipi Şematik Plan ve Kesiti / Sayvat Type House, Schematic Plan and Section (Çizim, Erkovan).

geçmişe sahip olduğu ve yoğun olarak yapıldığı, yakın çevrede bulunan üzüm presleri ve harman yerlerinden de anlaşılmalıdır (Aşkın Kurt, 2019, s.233).

Tunçdilek (1967), “üst zon” olarak tanımladığı yüksek yayla yerleşimlerine küçükbaş hayvancılık ve arıcılık faaliyetleri için gidildiğini; bu türden yarı göçerlik durumlarında önceleri çadır gibi geçici barınma mekânları kullanıldığını, zamanla özgün mimariye sahip, daha kalıcı ve sabit mekânlar geliştirildiğini anlatır. Ermenek ve çevresindeki yayla yerleşmelerinde genellikle tek katlı, harçsız taş duvarlı, alçak tavanlı, tek mekânlı “sayvat” ve “manar” olarak adlandırılan ⁵ yapı tipleri ile mağaraların

değirmenler mevsimine göre un, bulgur, darı öğütmek için kullanılmıştır (Uca, 2018, s.653). Günümüzde Başyayla Kışla Köyü’nde halen çalışan bir değirmen bulunmakla birlikte yapı ve değirmen yenilenmiştir, ancak geleneksel yöntemle öğütme devam etmektedir.

⁵ “Sayvat”: Kuru duvar tekniği ile insan boyunda yapılan duvarların üzeri ahşap “pardırlarla” desteklenir, desteklerin üzerine ardeş

uygun açık kısımlarını kullandıkları “in evler” ⁶ denilen yapı tipleri görülmektedir (Şek. 4; Foto. 2).

kabuğu dizilir. Kabuk katmanının üzeri yörede “say taşı” olarak adlandırılan kayrak taşı ile örtüldüğü için bu yapı türüne yörede Sayvat ismi verilmektedir. Gazipaşa ve Anamur yörelerinde bu evlere “sayvant” adı da verilmektedir. “Manar”: Aynı teknikte yapılan daha çok mandıracıların kullandıkları kuru duvarlı toprak damlı evlere ise “manar” adı verilmektedir. Yaylalarda görülen bu türden geçici yapılara ise genel olarak “kelev” (evin kötüsü) adı verilmektedir. Bu bilgiler arazi çalışmalarında yöre halkı ile yapılan sözlü görüşmelerden elde edilmiştir. (Görüşülen Kişiler: Ahmet Tarım ve Mehmet Yıldız, Sözlü Görüşme Tarihi: 12.12.2021). Gazipaşa ve Alanya Yaylalarında manarların beşik çatılı tipleri de bulunmaktadır (Gönüllü, 2001, s.54; Koçak, 2004, s.54-55; Davulcu, 2017, s.198-202).

⁶ “In evler”: Mağaraların uygun ve açık olan kısımları göçerler tarafından zemini düzenlenip duvarları ve yerleri sıvanarak geçici barınma yeri olarak kullanılmaktadır. In evlerin kullanım şekli çadırlar ile aynıdır. (Sözlü görüşme, Mehmet Yıldız, 12.12.2021).

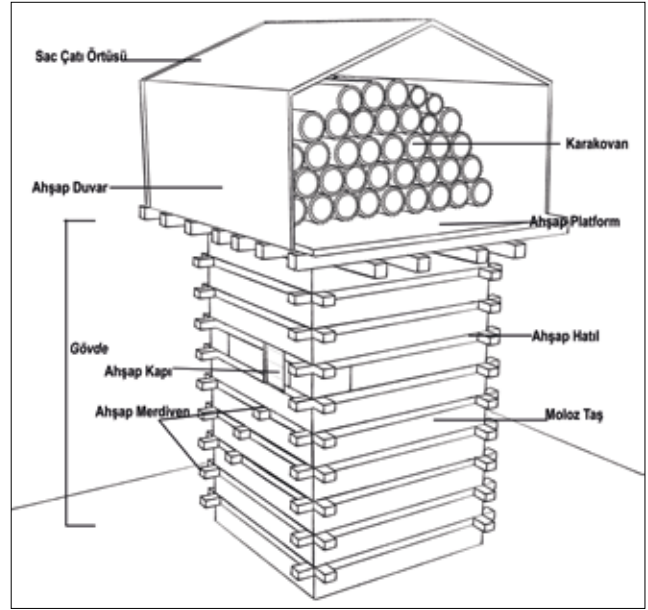

Fotoğraf 2. Ermenek yayla yerleşimi / *Ermenek highland settlement* (Fotoğraf, Erkovan)

Nisan ayında gidilen yayla yerleşimlerinin birçoğunda yapılan arıcılık faaliyetleri için arıları ve balı iklim, çevre ve yabani hayvanlardan koruyan arı evleri kullanılır. Bölgede “hanay” adı verilen ve farklı bölgelerde “seren”, “arılık”, “petekhani” gibi farklı isimlerle adlandırılan bu özgün kır ögesi, kendi karakteristik mimari yapısı içerisinde ahşap hatıllı, harçsız moloz taştan, yüksek bir kule ve bu kulenin beden duvarlarından yaklaşık 1.5m dışarıya taşan bir platformdan oluşur. Kovanlar bu platformun üzerine dizilir, araları çamurla sıvanır ve üstleri sac veya ağaç kabukları ile kapatılarak hem yabani hayvanlardan hem de iklim şartlarından korunur (Şek. 5; Lev. 3) (Erkovan, 2018; Erkovan ve Özgenel, 2022).

ERMENEK KIŞ YERLEŞİMİ: DOKU VE YAPILANMA

Ermenek’te kış yerleşimi Nisan ve Kasım ayları arasında terkedilir; yukarıda belirtildiği gibi bu dönemde tarım ve hayvancılık amaçlı bağ ve yayla yerleşimlerine göçülür. Ancak, esnaflıkla geçim sağlayanlar, yazın göçmez ve kış yerleşiminde kalırlar. Hane sahibinin mesleği, gayrimenkulü, arazisi, hayvanatı, yıllık geliri ve verdiği vergisinin yazılı olduğu 19. yy. *Temettüat Defterlerinde* Ermenek’te 70 meslek grubu olduğu belirtilir. (Çulhacı, 2012, s.23). Bu mesleklerin

Şekil 5. Arı Evinin Yapısal Kurgusu / *Structural Construct of a Bee House* (Çizim, Erkovan).

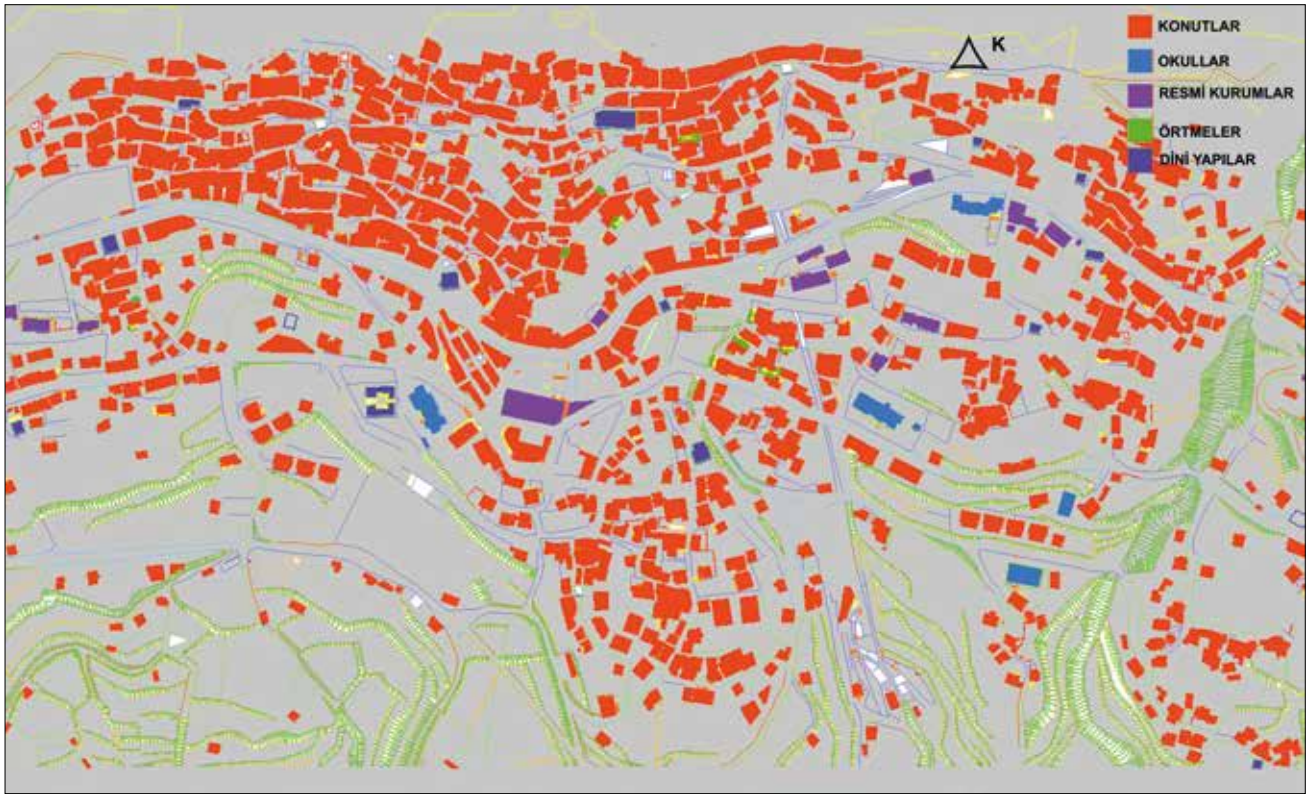
birçoğunun bugünkü kent merkezinde, yani kışlık yerleşimdeki sokak isimlerine de (Demirciler Sokağı, Bakırcılar Sokağı, Semerciler Sokağı gibi) yansımış olması bu mesleklerin toplumdaki önemini göstermesi bakımından önemlidir.

Kış yerleşiminin dik yamaçta kurgulanmış olması mimari yapılanmayı ve sokak dokusunu etkilemiştir. Alexander (1977, s.792), Teraslı Eğim (*Terraced Slope*) kavramının, yani teraslı yerleşimlerin eğimli arazilerde kullanılabilecek en iyi yöntem olduğunu, tarımsal vadilerin boş bırakılarak, eğimli olan yerlerin ise teraslanarak ihtiyaç duyulan yerleşimin teraslar üzerinde inşa edilebileceğinden bahseder. Bu kavrama paralel olarak Ermenek kış yerleşiminde de güneye bakan yamaçta, teraslamalar yapılmış, her konut eşit şekilde rüzgâr ve güneşten faydalanabilecek şekilde bu terasların üzerinde konumlandırılmıştır (Şek. 6, 7).

Levha 3. Arı Evleri / *Bee Houses* (Fotoğraflar, Erkovan)

Şekil 6. Ermenek kış yerleşimi alanı / *Ermenek winter settlement area*Şekil 7. Ermenek kış yerleşimi dokusu / *Ermenek winter settlement pattern*

Böylece, kışın sert rüzgârlardan korunmak, yatay gelen güneş ışınlarından daha fazla faydalanmak mümkün olmuştur. Sokak yapılanmasına bakıldığında, arazi eğiminden dolayı kuzey-güney doğrultulu sokakların merdivenli, doğu-batı yönündeki sokakların ise düz olduğu izlenmektedir. (Lev. 4, 5).

Doğu-batı doğrultulu sokakların bazıları araç trafiğine uygunken bazıları sadece yaya yolu, bazı sokaklar ise çıkmaz sokaktır. Bazı sokaklarda yer darlığından dolayı yapılar ve sokaklar arasındaki bağlantıyı koparmamak için “örtme” adı verilen üstü ve iki yanı kapalı, çoğu zaman üstünde ev veya teras bulunan geçitler bulunur. Örtmeler Ermenek Sokak dokusu içerisinde sokağın

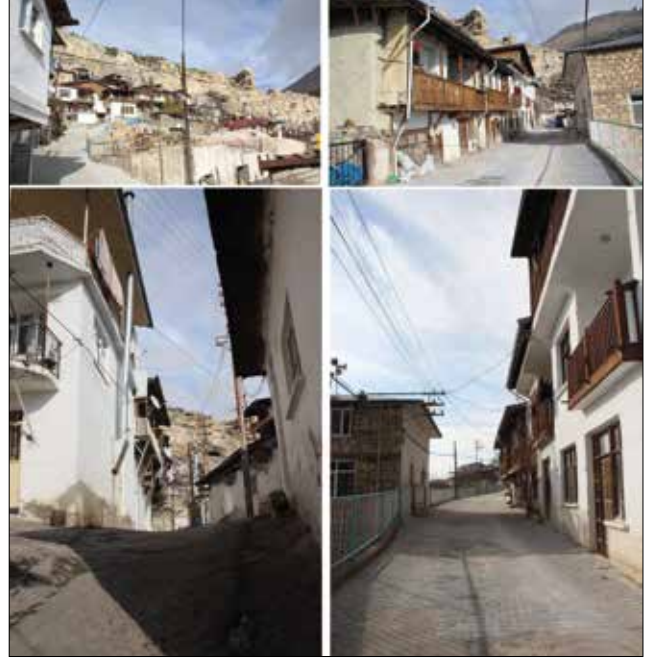

Levha 4. Ermenek kış yerleşimi, kuzey-güney doğrultulu sokaklar / *Ermenek winter settlement, north-south oriented streets* (Fotoğraflar, Erkovan)

özgün, karakteristik ve yarı kamusal-yarı özel yapılarıdır (Lev. 6). Kış yerleşiminin diğer mimari öğeleri arasında su ve ibadet yapıları bulunur. Su kaynaklarının bol olması nedeniyle hemen hemen her sokakta bir veya iki çeşme, her mahallede de cami veya mescit bulunmakta, yerleşim bunlar etrafından dağılmaktadır. Bu yapılar ve yerler, aynı zamanda, mahalleler için önemli sosyalleşme ve buluşma mekânlarıdır (Şek.12).

Arazinin dik topografyası kadar iklim de yapılar üzerinde etkindir. Ermenek'te görülen Akdeniz ile karasal iklim arasındaki geçiş tipi iklim, kış yerleşimindeki konutların plan şemalarında etkili olmuştur. Kuzey-güney doğrultulu olarak güneye bakan yamaçta bulunan konutların kuzey tarafında bulunan dağ, kışın kuzey rüzgârlardan konutları korumaktadır. Konutlarda zemin katlar ahşap hatıllı, yığılma taş duvar tekniği ile yaklaşık 60cm kalınlığında yapılmışken, üst katlarda bağdadi, ahşap ve taş duvar birlikte kullanılmıştır. Evlerin çatıları ilk yapıldıklarında toprak damlı düz çatıdır. Toprak damlı yapılarda damlar, ahşap kirişlerin üzerine tahtaların dizilmesi, bu tahtaların üzerine yaklaşık 25cm toprak dolgu yapılması ve bu toprak tabakasının “yuvak” denilen silindirik taşlarla belli zamanlarda sıkıştırılmasıyla yağmur ve kara karşı korunmaya alınır. Günümüzde bu tür damların birçoğu, yağış miktarı ve süresi ile paralel olarak, düzlüğünü kaybetmiş ve zamanla, eğimli sac çatılara dönüştürülmüş, çatı aralarına da depo fonksiyonu kazandırılmıştır. Evlerin kuzey cephelerinin büyük kısmı ise, arazi eğimi nedeniyle toprağa gömülü durumdadır. Açıkta olan kısımlarında pencere ya hiç yoktur ya da küçük bir açıklık olarak bırakılmıştır; yazın dağlardan aşağı esen meltemler vadi içine bakan konutların serinlemesini sağlamaktadır.

Levha 5. Ermenek kış yerleşimi, doğu-batı doğrultulu sokaklar / *Ermenek winter settlement, east-west oriented streets* (Fotoğraflar, Erkovan)

Ermenek yerleşim yapılanması içerisinde arazinin eğimi, jeolojik yapısı, iklim gibi etkenlerin ayrılmaz bir parçası olan yapı malzemesi ve bunların kullanım şekli de dokunun önemli parçalarıdır. Kır yapılanmalarında malzemenin en yakın çevreden temin edilmesi esastır. Bu nedenle en kolay ulaşılabilen malzeme taş ve ahşaptır. Dağlık arazide kurulmuş olması nedeniyle Ermenek'in çevresinde taş malzeme fazlaca bulunmaktadır. Taş, konutların temelleri, beden duvarları, bölücü iç duvarlarında kullanılmıştır.

Levha 6. Ermenek kış yerleşimi, örtmeler / *Ermenek winter settlement, coverings* (Fotoğraflar, Erkovan)

Bunun yanısıra, mevcut kayaların da yapının bir parçasına dönüşmüş olması, Ermenek konutlarında karakteristik bir özelliktir ve çevreyle uyumun belki de en iyi göstergesidir (Lev. 7). Yakın çevreden temin edilmesi kolay olan sarıçam, meşe, ardıç ve kavak da yapılarda sıklıkla kullanılmış ahşap malzeme türleridir. Ahşap, taş duvarlarda belli aralıklarla hatıl ve kiriş olarak taşıyıcı işlevli kullanılmıştır. Yapıların beden duvarlarında, ön ve arkada, düzgün moloz taş kullanılmış, araları yerel dilde “çirk” olarak adlandırılan

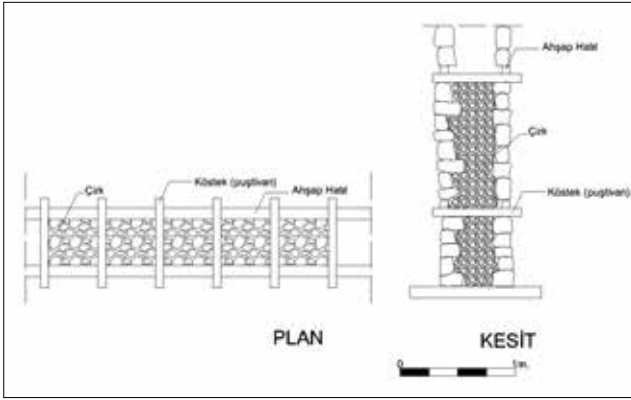
parça taşlarla doldurulmuştur. Belli aralıklarla kullanılan ahşap hatıllarla birlikte yörede “köstek” (“puştivan”) olarak bilinen bağlayıcı ahşap çubuklar da yükün temele kadar aktarılmasını sağlayan yapısal unsurlar olarak kullanılmıştır. Nispeten daha az kullanılmış olan ikinci bir taş duvar yapım tekniği ile inşa edilmiş evler de vardır. Bu teknikte duvarlar, ahşap dikmelerin dikey ve çapraz yerleştirilerek bir ahşap çerçeve oluşturması ve aralarının moloz taş ile doldurulmasıyla elde edilmiştir. (Lev. 8, 9; Şek. 8).

Levha 7. Ermenek kış yerleşimi, kaya üstü evler / *Ermenek winter settlement, rocktop houses* (Fotoğraflar, Erkovan)

Levha 8. Ermenek kış yerleşimi, taş duvar-hatıl-köstek ilişkisi / Ermenek winter settlement, stone wall-hatıl-köstek connection (Fotoğraflar, Erkovan)

Şekil 8. Geleneksel konutlarda ahşap hatıllı yığma taş duvar örgüsü / Wooden beam masonry stone wall mesh in traditional houses (Çizim, Erkovan)

Değişik yörelerin kırsal mimarlık örneklerinde de görüldüğü gibi ahşap, aynı zamanda, kapı, pencere, döşeme, tavan, dolap, merdiven, kepenk, bölücü-ayırıcı duvar gibi yapısal elemanların imal edilmesinde de sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca konutların üst ve alt katlarında, bazı duvarlarda bağdadi duvar ve çıkmaların taşıyıcısı olarak da görülür. Taş duvarların ve bağdadi duvarların üzeri, yörede “melleç çamuru” (toprağı) olarak adlandırılan bir çamurun içerisine saman karıştırılarak oluşturulan bir sıva ile kaplanmış (yöresel olarak bu işlem “malalama” olarak adlandırılmaktadır), bu sıvanın üzerine de kireç badana yapılmıştır (Lev. 10, 11). Demir malzeme detay imalatlarında, daha çok kapı tokmakları, kapı kilitleri, pencere korkuluklarında kullanılmıştır (Lev. 12).

Kırsal bağlamlarda üretilen evler fiziki olarak, bir başka deyişle, malzeme, plan şeması ve yöneliş olarak birbirlerine benzerlik gösterse de sosyal açıdan farklıdır. Bunun en önemli sebebi yapı sahibinin yapı ustası ile birlikte yapım aşamasında yer almasıdır. Her ailenin fert sayısı, ihtiyaçları, yaptığı iş, kültürel ve ekonomik alt yapı gibi etkenler değişken unsurlardır. Hayvancılık yapan ailelerin konutlarında alt katlar ahır olarak düzenlenirken, tarımla uğraşan ailelerde bu mekân, artı

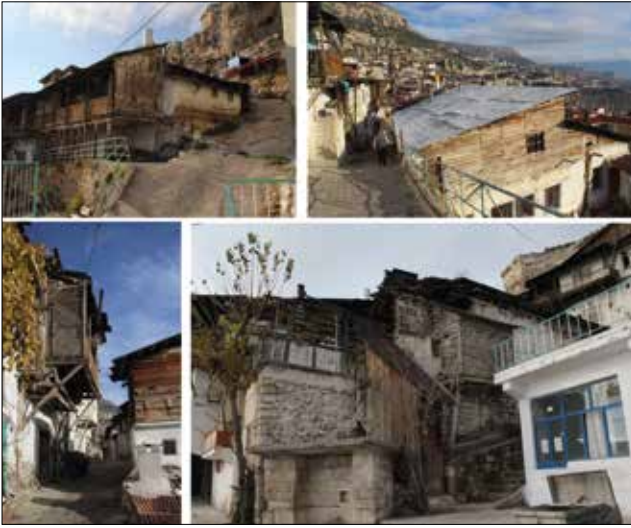
Levha 9. Ermenek kış yerleşimi, duvar yapım teknikleri / Ermenek winter settlement, wall construction techniques (Fotoğraflar, Erkovan)

ürün depolamak için depoya dönüşür. Eş ve çocuklar için yapılan konutlarda oda sayısı, çocuklar evlendikten sonra aynı çatı altında oturma kültürü var ise, konuta eklentiler yapılarak sağlanır; bazı durumlarda aynı ihtiyaç aynı avluda farklı bir yapıyla bazen de uzakta inşa edilen farklı bir yapıyla çözülür. Ermenek kış yerleşiminde de benzer bir durum söz konusudur. Geçmişte güvenlik amacıyla sırtını dağa yaslayan yerleşim, sonrasında eğitim ve yer darlığından sıkışık bir yerleşim düzeni içerisinde gelişmiştir; evlerde sofa ve etrafında planlanmış odalardan oluşan bir şema görülmektedir. Sofa kimi zaman açık dış sofa, kimi evlerde de iç sofa

Levha 10. Ermenek kış yerleşimi, bağdadi duvarlar ve mellez sıvası / Ermenek, winter settlement, bağdadi walls and mellez plaster (Fotoğraflar, Erkovan)

Levha 11. Ermenek kış yerleşimi, yapılarda ahşap kullanımı / Ermenek winter settlement, use of timber in buildings (Fotoğraflar, Erkovan)

olarak değişmektedir. Evler özgün hallerinde daha çok iki katlı bir plan şemasına sahiptir, bazı evlere sonradan ahşap çatkı ile çevrilmiş bir eğik sac çatı yapılmış, oluşan mekân depolama amaçlı kullanılmıştır. Ermenek konutlarında kuzey tarafa bakan cephelerde ve özellikle dağ yamacına yaslanmış olan konutların bu kısımlarda yer alan odaların bazılarında pencere açıklığı sofaya verilmiştir. Bazı evlerde ise bu odalarda pencere bulunmayıp kiler amaçlı olarak kullanılmaktadır.

ERMENEK KIŞ YERLEŞİMİ: YAPI KALIP DİLİ

Yapıyı yaptıran kişinin ekonomik durumu konutta kullanılan malzeme, mimari tarzı ve büyüklüğü etkiler. Yapılan ekonomik faaliyete göre konutun eklentileri olan, depo, ahır, samanlık gibi mekânlar değişir. Tüm kır yapılarında olduğu gibi Ermenek evleri de, yakın çevreden elde edilen malzemeler kullanıldığı için, ekonomik

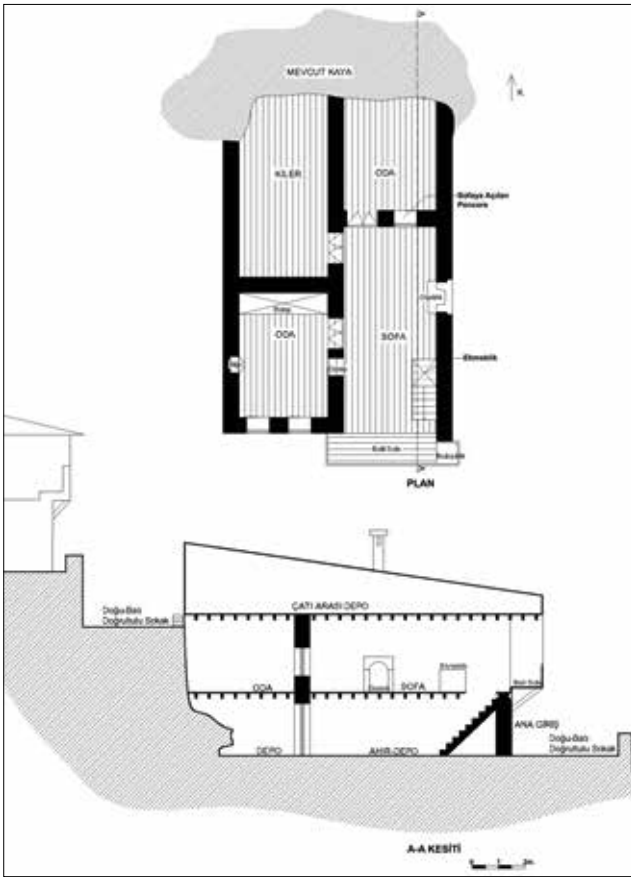
yapılardır. Bağlam, iklim, jeolojik yapı, malzeme, sosyal yapı, kültür, ekonomi gibi etmenlerin birlikte şekillendirdiği kırsal yapıların bütününe bakıldığında benzer, ayrıntıda ise farklılıkları gözlemlenir.

Ermenek kış yerleşiminde bağlamın ve iklimin yapı üzerinde yarattığı etkiler yapı ustasını oldukça karakteristik çözümler bulmaya yönlendirmiştir. Yapı ustasının zihninde genel anlamda kullanılan temel bir yapı kalıp dili vardır ve bunu eğimli arazide her yapı için farklı bir dil kullanarak çeşitlendirmiştir. Ermenek konutlarını üreten tasarım kalıp prensipleri şu şekilde sıralanabilir (Şek. 9):

- Evin güneye yönlendirilmesi,
- Gerekliyse evin ikinci katının altından sokağın geçmesine izin verilmesi ve örtme oluşturulması,
- İki katlı evlerde ahır veya deponun alt kata konulması ve buradan evin üst katındaki sofaya ahşap veya taş merdivenle çıkılması,
- Merdiven arkasında ekmeklik yeri oluşturulması,
- Sofada bir ocak bulunması,
- Bütün odaların sofaya açılması,
- Sofadan yaklaşık 20-25cm yüksekte güneye bakan yüzde bir sofa uzantısı (belli sofa) olması ve burada bir bulaşıklık bulunması,
- Kuzey yamaçta toprağa gömülü olan odanın kiler olarak kullanılması ya da oda olarak kullanılması durumunda kapı açıklığı ve sofaya bakan bir pencere açıklığı olması,

Levha 12. Ermenek kış yerleşimi, yapılarda metal kullanımı / *Ermenek winter settlement, use of metal in buildings* (Fotoğraflar, Erkovan).

Şekil 9. Ermenek kış yerleşimi geleneksel konutları, şematik plan ve kesit / *Ermenek winter settlement, schematic plan and section of traditional houses* (Çizim, Erkovan)

- Odalarda ocak, dolap, oyma ve niş bulunması,
- Evin alt katlarının ahşap hatıllı, köstekli yığma taştan imal edilmesi, bu taşların ön ve arka yüzünde düzgün taşlar, aralarında çirk kullanılması,
- Üst katta ahşap bağdadi ve taşın birlikte kullanılması,
- Yapının dış yüzünün mellez toprağı ve saman karışımı ile malalanması,

- Tavan döşemesinde kullanılan merteklerin düver ve duvar arasında belli aralıklarla yerleştirilmesi, üzerlerinin tahta ile kaplanıp toprak serilmesi, yuvak taşı ile toprağın sıkıştırılması

Prensipier olarak da ifade edilebilecek bu kalıplar özgün bir sonucu gerçekleştiren bir ilişkiler alanıdır. Her defasında biraz farklı bir görünüme bürünür ve kendisini sürekli tekrar eden zaman ve mekân bileşenli bir insan eylemi olarak bulunduğu yere işlev ve canlılık kazandırır (Aran, 2000, s.129). Yapı yapma eyleminin bu tekrar edışı yaşayan kalıpların farklı koşullardaki etkileşimleri ile az da olsa farklılaşarak kendini meydana getirir. Bu anlamda, Ermenek kış yerleşiminde her bir evin formunu yönlendiren kalıplar da, tanımladığı bütünü meydana getirirken inşai öğelerin, en verimli, ekonomik ve işlevsel biçimde nasıl bir araya getireceğini tarifleyen prensipleri tanımlar.

SONUÇ

İlçe merkezinin kuzeyindeki dağa sırtını dayayarak güneğe bakan yamacında vadiye doğru inen bir yerleşim olan Ermenek'te bağlamla uyumlu bir yerleşim geçmişten günümüze kadar devam etmiştir. Dağın eteklerinde kayaların oyularak barınma amaçlı kullanılması ile başlayan uyum, çevredeki malzemelerle ihtiyaçlara, kültüre, gelenek ve göreneklere göre şekillenen geleneksel yapılara dönüşmüştür. Ermenek kış yerleşiminin özgün karakteristik bağlamı nedeniyle yere göre alınan önlemler ve tasarım kararları yapım süreci içerisinde şekillenir ve her yapıyı birbirinden farklılaştırarak kendi yapı kalıp dilini oluşturur. Kimi yerde tek katlı, kimi yerde iki katlı bir yapıya dönüşürken kimi yerde altından sokağın geçtiği bir yapı olur. Bağlam kadar önemli olan iklim ve ekonomi yapıların kullanım sürelerinde ve döngülerinde etkilidir. Ermenek'te kış yerleşimi ilkbaharda terkedilen ve kış başında dönülen bir zaman döngüsüne sahiptir. Yazın çıkılan yaylalar ve gidilen bağ yerleşimleri ile tüm yıl için hayvancılık ve tarımla tümlenen bir ekonomik durum hakimdir. Her

üç yerleşimde de kendine özgü bağlam, iklim, kültür ve çevreye bağlı mekânsal kalıplar oluşmuştur. Doğa ile yakından ilişkili, iklimsel ve zamansal döngü etrafında şekillenen, kültür ve bağlam uyumlu, birbirini tümleyen özgün bir yerleşim karakteristiğine dönüşmüştür. Bu karakteristik yapılanmanın tarihsel sürekliliği, gelişen teknoloji ve ihtiyaçların değişimi nedeniyle terkedilmenin yanında, özellikle kış yerleşimi, arkasını yasladığı dağdan kopan taşlarla yıkılma, zaman içinde yok olma veya yapısal olarak değişme tehdidi altındadır. Bu nedenle yerleşimde izlenen mekânsal yapı kalıp dili ve örüntülerin bir biçimde sürdürülebilir olması, farklı kırsal söylemlere altlık oluşturması önemlidir.

KAYNAKÇA

- Alexander, C. (1977). *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction*. Oxford University Press.
- Alexander, C. (1979). *The Timeless Way of Building*. Oxford University Press.
- Aran, K. (2000). *Barınaktan Öte Anadolu Kır Yapıları*. Tepe Mimarlık Kültür Merkezi.
- Aşkın, E. ve Kurt, M. (2019). Ermenek Havzası'nda (Dağlık Kilikia) Antik Dönemde Tarımsal Üretim. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 230-247.
- Boran, B. (1992). *Toplumsal Yapı Araştırmaları (İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki)*. Sarmal Yayınevi.
- Çulhacı, Ö. (2012). *19. Yüzyıl Ortalarında Ermenek Kazası (1839-1856)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Davulcu, M. (2017, Ekim, 12-14). *Konar-Göçer Sarıkeçili Yörüklerinde Yeni Bir Barınma Biçimi Olarak "Manar"* [Sözlü Sunum]. V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu, Ankara, Türkiye.
- Doğanay, O. (2005). *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri: Coğrafya, Tarih, Kalıntılar*. Çizgi Kitabevi.
- Erkovan, Y. N. (2019). Gazipaşa Arı Serenleri. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 18, 83-100.
- Erkovan, Y. N. (2021). Yapı ve Sokağın Arakesitinde Ermenek Örtmeleri. M. Çelik ve Ö. Yaren (Ed), *Disiplinlerarası Estetik Tartışmalar*. (s. 389-407) içinde. Sanat Estetik ve Görsel Kültür Derneği.
- Erkovan, Y. N. ve Özgenel, L. (2022). Bee House as a Rural Construct: Sampling Konya, Turkey. *Bellekten*, 86(306), 499-532.
- Gönüllü, M. N. (2001). Alanya Yaylalarında Geleneksel Meskenler ve Barınaklar. *Türk Akdeniz Dergisi 2000 Belleten*, Ocak 2001, 49-60.
- Hubka, T. (1979). Just Folks Designing: Vernacular Designers and the Generation of Form. *Journal of Architectural Education*, 32 (3), 27-29. <https://doi.org/10.1080/10464883.1979.10758609>

- Knowles, R. L. (2006). *Ritual House, Drawing on Nature's Rhythms for Architecture and Urban Design*. Island Press.
- Koçak, E. C. (2004). Alanya'nın Merkezinde Yaşayan Halkın Göç Ettiği Yaylalarda Geçici (Basit) Türde Yapılmış Geleneksel Evler ve Bir Örnek-Alaydın Evi. F. Nafiz Koçak (Ed), *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III*. (s. 53-57) içinde. Hür Ofset.
- Küçükerman, Ö. (1973). *Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekân Organizasyonu Açısından Odalar*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Küçükerman, Ö. (1988). *Kendi Mekanının Arayışı İçinde Türk Evi*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Moholy-Nagy, S. (1957). *Native Genius in Anonymous Architecture*. Horizon Press Inc.
- Rapoport, A. (1969). *House Form and Culture*. Prentice-Hall.
- Semper, G. (2015). *Mimarlığın Dört Ögesi ve İki Konferans*.(1. Baskı). (A. Tümertekin-N. Ülner, Çev.) Janus Yayıncılık (Orijinal eserin basım tarihi 1851).
- Tunçdilek, N. (1967). *Türkiye İskân Coğrafyası (Kır İskanı)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turan, M. (1980). İnsan-Çevre İlişkisine Eleştirel Bir Bakış. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 31-54.
- Uca, A. (2018). Zeyve Pazarı. H. Muşmal, E. Yüksel, Ş. Yurdakul (Ed). *ErmeneK Araştırmaları I*. (s. 647-672) içinde. Palet Yayınları.

İSTANBUL-BEBEK (HÜMAYÛNABÂD) CAMİSİ'NİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

PAST AND PRESENT OF İSTANBUL-BEBEK (HÜMAYÛNABÂD) MOSQUE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 31 Mayıs 2022	Received: May 31, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 15 Temmuz 2022	Peer Review: July 15, 2022
Kabul: 25 Ağustos 2022	Accepted: August 25, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.005

Sezgi GİRAY KÜÇÜK*

ÖZET

Bebek semtinin simge yapılarından Bebek Camisi, 1725'te Bebek köyü kurulurken kırma çatılı, L plan şemalı bir köy camisi niteliğinde inşa edilmiştir. 1913 yılında ise bu cami yıkılarak yerine farklı bir plan şemasıyla, kubbeli, kâgir, revaklı, dikdörtgen planlı yeni bir cami, Mimar Kemalettin Bey tarafından tasarlanarak inşa edilmiş olup bu cami günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmanın amacı, Boğaziçi'nin önemli kültür varlıklarından Bebek Camisi'nin inşasından günümüze geçirdiği değişimi gözler önüne sermektir. Bu kapsamda, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi belgeleri, eski fotoğraf, gravür ve haritalar, Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan, caminin geçmiş dönem onarımlarına ilişkin dosyalar ve günümüz fotoğrafları kullanılmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda, günümüzde ayakta olan Bebek Camisi'nin 1960 yılı onarımında, o dönemde yapılan pek çok eski eser onarımında görüldüğü gibi, çimento esaslı malzemeler ile onarıldığı, özgün alçı revzenlerin sökülerek çimento ile yenilendiği, sıvalarda ve harçlarda çimento kullanıldığı, bu sebeple ve deniz kenarında konumlanması sebebiyle tuz kristallenmesi (çiçeklenme) probleminin yapının genelinde görüldüğü tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra plan şemasında yapılan değişiklikler de caminin özgünlükten uzaklaşmasına sebep olmuştur. 2019-2022 restorasyonu ile yapının planı özgün haline getirilmiş, olumsuz tuz etkisi ve diğer problemler giderilerek cami onarılmıştır. Bu çalışmada, bir Cumhuriyet dönemi yapısı olan Bebek Camisi ile sembolize edilmekte olan Bebek semtinin tarihinin aslında çok daha eskiye dayanmakta olduğu ve günümüzde görülen Bebek Camisi'nin yerinde 18. yüzyılda, kırma çatılı bir caminin olduğu gözler önüne serilmek istenmiştir. Hangi döneme ait olursa olsun kentin geçmişinde yeri olan kültür varlıkları korunmalı, özüne uygun malzeme ve tekniklerle restore edilerek gelecek kuşaklara aktarılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Bebek, cami, restorasyon, onarım, kültür varlığı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü.
e-posta: sezgi.giray.kucuk@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4556-4331

ABSTRACT

Bebek Mosque, is one of the first structures built when Bebek village was established in 1725. The mosque, which was of wooden construction in the 18th century, was rebuilt in 1913 by Architect Kemalettin on the same place as masonry, with a different plan scheme. The aim of this study is to reveal the change of Bebek Mosque, which is one of the important cultural assets of the Bosphorus, from its construction to the present. In this context, Ottoman and Republic Archive documents, old photographs, engravings and maps, files related to the past repairs of the mosque in the archives of the 1st Vakıflar Regional Directorate, and current photographs showing the current situation were used. As a result of the examinations, it was found that the Bebek Mosque, which is still standing today, was repaired with cement-based materials in the 1960 repair, as can be seen in many historical buildings repaired at that time, original gypsum revzenes were removed and renewed with cement, cement was used in plasters and mortars, and for this reason, and due to its location by the sea, it has been determined that the salt crystallization problem is seen throughout the structure. In addition to this, the changes made in the plan scheme caused the mosque to move away from its originality. With the 2019-2022 restoration, the plan of the building was made original, the negative salt effect and other problems were eliminated and the mosque was plastered. In this study, it is aimed to reveal that the history of the Bebek district, which is symbolized by the Bebek Mosque, which is a Republican period structure, actually dates back to much earlier and that there was a mosque with a hipped roof in the 18th century in place of the Bebek Mosque, which is seen today. Regardless of which period they belong to, the preservation of cultural assets that have a place in the past of the city should be transferred to future generations by restoring them with materials and techniques appropriate to their essence.

Keywords: Bebek, mosque, restoration, repair, cultural asset.

GİRİŞ

İstanbul'un Avrupa yakasında yer alan Beşiktaş ilçesine bağlı Bebek semti, geçmişten günümüze Boğaziçi'nin önemli yerleşimlerinden biri olmuştur. Bizans döneminde küçük bir balıkçı köyü niteliğindeki Osmanlı döneminde sultanlar tarafından sayfiye yeri olarak tercih edilmiş, 16. yüzyılda, Yavuz Sultan Selim buraya bir yazlık kasır inşa ettirmiştir. Bebek (Hümâyûnabâd) Kasrı, bir dönem kullanıldıktan sonra uzun süre bakımsız kalmış, o dönemde ıssız bir yerleşim olan Bebek'te, uygunsuz davranışların icra edildiği bir harabe haline gelmiştir (Koçu, 1961b, s.2340). Etrafındaki Boğaz köyleri yerleşime açıkken Bebek'te yapılaşmanın olmaması Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın dikkatini çekmiş, 1725-1726 yılında Salih Ağa'yı görevlendirerek burada cami, çarşı ve hamam ile birlikte bir köyün kurulmasını, caminin yakınına da Sultan III. Ahmed için yeni bir kasır inşa edilmesini istemiştir. Bebek'in doğusundaki Kayalar bölgesine kadar, sahil ve kara tarafındaki devlete ait arazi de bu süreçte parsellenerek halka satılmış, böylece birkaç ay içinde *Hümâyûnabad* ismiyle yeni bir köy/mahalle kurulmuştur (Koçu, 1961a, s.2337). Zamanla sınırları genişleyen köyün ilk yapıları olan hamam, çarşı ve kasır, 20. yüzyılda yıkılmış olup kasrın has bahçesinin bir kısmı, günümüzde Bebek Parkı olarak kullanılmaktadır (Giray Küçük, 2021, s.1763). Bebek Camisi de yıkılarak yerine 1913 yılında, Milli Mimarlık Dönemi'nin önemli mimarlarından Kemalettin Bey tarafından yeni bir cami inşa edilmiştir.

Bu çalışmada mevcut Bebek Camisi ile 18. yüzyıla tarihlenen eski Bebek Camisi, farklı başlıklar altında ele alınmış, camilerin geçmişten günümüze tanıklık ettiği olaylar, mimari özellikleri, onarım süreçleri ve günümüz durumu, arşiv belgeleri ve elde edilebilen diğer veriler çerçevesinde değerlendirilmiştir. 18. yüzyılda Bebek Köyü kurulurken inşa edilen Bebek Camisi hakkındaki kaynaklar çoğunlukla Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, eski harita ve fotoğraflarda yer almaktadır. 20. yüzyılda inşa edilen, günümüzde de mevcut olan Bebek Camisi ise Cumhuriyet dönemi Türk sanatı hakkındaki (Yeniaras, 1988, s.10-12) ve Mimar Kemalettin Bey'in yapılarının yer aldığı yayınların içerisinde (Batur, 2009, s.16; Batur, 2008, s.62; Yavuz, 1981) ve Bebek Camisi veya Bebek semti ile ilgili yayınlarda (Germiyanoglu, 1961, s.2327; Kayra, 1993; Koçu, 1961a, s.2337; Koçu, 1961b, s.2339, 2340) yer almıştır. Caminin onarımına ilişkin belgeler, İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden edinilmiştir. Bunun yanında SALT Arşiv, Atatürk Kitaplığı Görsel Arşivi gibi çeşitli arşivlerden de fotoğraf, kartpostal, gravür, harita gibi görsel belgeler edinilmiş, Bebek Camisi'ne ait envanter fişi (Beşiktaş, 2014) incelenmiş, günümüz fotoğraflarıyla güncel durum gözler önüne serilmiştir. Günümüze değin bu konuda ve kapsamda bir çalışmanın yapılmamış olması, çalışmayı özgün kılmaktadır.

18. YÜZYIL BEBEK CAMİSİ

OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİNDE BEBEK (HÜMAYÜNABÂD) CAMİSİ

Bebek Camisi ile ilgili Osmanlı Arşivinde pek çok belge vardır. Ancak bunların büyük çoğunluğu, caminin bağlı bulunduğu vakıf, camide çalışan kişiler, yapılan merasimler gibi belgeler olup caminin mimari özelliklerine veya onarımına ilişkin pek fazla veri mevcut değildir. Bebek Camisi, Sultan III. Ahmed tarafından yaptırılmıştır (BOA.ŞD.3137/11; Aktepe, 1989, s.35; Öz, 1987, s.12). Cami ile ilgili elde edilebilen en eski belge, 1731 tarihli, Hümâyûnabâd'da inşa edilen caminin emini olan ve bu hizmetine karşılık, Hümâyûnabâd ve Sadâbâd camilerinin ikisi bir vakıf olmak üzere, vakıf mallarına bakma görevinin kendisine verilmesi hakkında Salih tarafından yazılmış bir dilekçedir (BOA.C.EV.608/30693). Bu belgede Hümâyûnabâd Camisi ile birlikte Sadâbâd Camisi'nin de aynı vakfa ait olması isteği, her ikisi de Sultan III. Ahmed tarafından yaptırılmış olan bu camilerin aynı dönemde inşa edilmiş olduğunu düşündürmektedir¹. 1796 tarihli Osmanlı Arşivi belgesine göre Bebek Camisi'nin vakıfları arasında Nazlıca Köyü'nde bir mescit (BOA.C.EV.209/10434), 1832 tarihli bir başka belgeye göre bir sahilhane vardır (BOA. HAT.1586/43). 1743'te cami imamlığını Seyyid Mehmed yapmıştır (BOA. AE.SMHD.I.91/6219). 1844'te caminin vaizi Seyyid Hâfız Süleyman Efendi, Şeyhülislâm Efendi'ye verdiği dilekçede, Bebek Camisi'nin selâtin camileri gibi tezyin edilmesini istemiştir (BOA.A.}MKT.15/54). Özellikle yaz aylarında, Osmanlı sultanları Bebek Kasrı'nı sıklıkla kullandıkları için, Bebek Camisi'nde de çok kez ibadet etmişlerdir. Bazı selamlık törenlerinin dahi burada yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı devletinde hükümdar, cuma namazını genellikle bulunduğu yerdeki camilerden birinde halkla birlikte kılmaktaydı. Hükümdarın bu sebeple camiye gidişi ve camiden dönüşü Osmanlılar'da *cuma selamlığı* veya *selâmlık resmi* adı verilen bir merasimle olurdu. Hükümdar-halk bütünleşmesini sağlayan cuma selamlığı, sadece merasim ve dinî yönüyle değil hukukî, sosyal ve kültürel açılardan da büyük önem taşımaktaydı (İpşirli, 1993, s.90). Cuma selamlığında, halkın dilek ve şikâyetlerini sözlü veya yazılı olarak bizzat hükümdara ulaştırması, hükümdar-tebaa ilişkileri açısından oldukça önemli bir konuydu. Burada arzuhaller (dilekçeler) verilir, gereğinin yapılmasından genellikle sadrazam sorumlu tutulurdu (İpşirli, 1993, s.91). Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden biri de 1849 yılında Bebek Camisi'nde yapılan cuma selamlığında padişaha takdim edilen arzuhaller hakkında gerekenin yapılması

¹ Sadâbâd Camisi de Hümâyûnabâd Camisi gibi yeniden inşa edilmiştir.

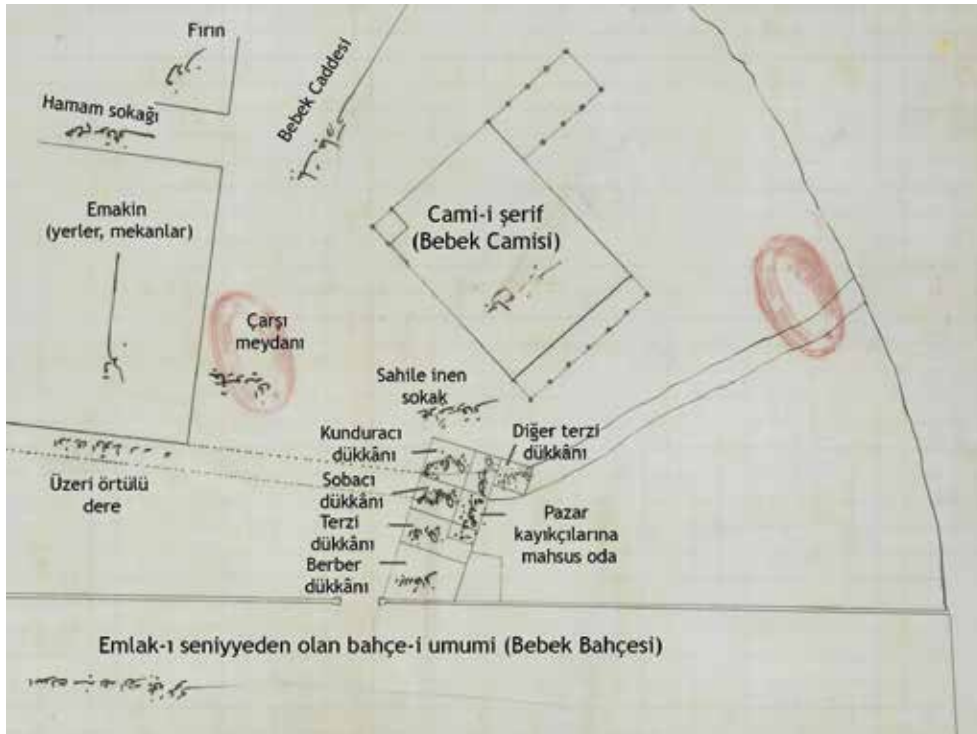
ile ilgilidir (BOA.İ.DH.1287/101259). Cami, 1858, 1896, 1899, 1901 tarihli belgelerde belirtildiği üzere Sultan II. Mahmud Han vakıflarındandır. Cami ile ilgili arşiv belgelerinin bir kısmı, imam, müezzin, memurlar, hademe gibi cami çalışanların izne ayrılması, yerlerine vekalet edecek kişiler, maaşları gibi konular hakkındadır. 1911 tarihli belgeye göre, camide çalışan; salâ okuyan müezzin beş akçe, kandil yakan siraci, avlu temizlikçisi (ferraşı), cami temizlikçisi, tuvalet (kenîf) temizlikçisi ikişer akçe almaktadır (BOA.EV.BRT.306/11).

Caminin alt katında yer alan ibtidai mektebine (ilkokul) gelir sağlamak için 1894 yılında Bebek sahiline bir kayıkhaneye inşa edilmiş, bunun ruhsatının da ücretsiz olması istenmiştir (BOA.MF.MKT.215/15). Ancak altı yıl sonra, 1900 tarihli belgeden görüldüğü üzere Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nce bu kayıkhaneye kayık çekilmesine engel olunmuştur (BOA.MF.MKT.541/6). Okulun geliri azaldığı için bu yasağın kaldırılması talep edilmiştir. 1895 yılına ait bir başka belgede, geçici olarak cami tarafından kullanılan okulun odalarından birinin, eskisi gibi okulun kullanımına bırakılması isteği belirtilmiştir (BOA.MF.MKT.261/29).

Yine 1895 tarihli bir arşiv belgesinde, caminin harimine, Mısırlı Halim Paşa tarafından dükkân yapıldığından söz edilmektedir (BOA.Y.MTV.97/7). Caminin ana ibadet mekânı olan harim kısmına dükkân yapılması alışıldık bir durum olmadığı için Osmanlı Arşivinde bu başlıkla kayıtlı belgede, çeviriden kaynaklı bir yanlışlık yapılmış olunması ihtimali göz önüne alınmalıdır. Ancak tarihi

belirtilmemiş bir Osmanlı Arşivi haritasında caminin çok yakınında, Bebek Bahçesi duvarı ile cami arasında pazar kayıkçılarına ait bir oda ile berber, iki adet terzi, sobacı, kunduracı dükkânlarından oluşan dükkânlar topluluğunun olduğu görülmektedir (BOA.PLK.p.00713) (Foto. 1). Belgede sözü edilen dükkânların bunlar olması ihtimal dahilindedir. Belgeye göre, dükkânların işleriyle uğraşmak üzere bir komisyon görevlendirilmiş, bu komisyona fahri reis olarak vekilharc Alibeyzade Hüseyin Ziya Efendi atanmıştır (BOA.MF.MKT.342/12). 1896'da dükkânlara müdahale edilmemesi gerektiği (BOA.MF.MKT.299/56), Evkaf-ı Humayun Nezareti'nin dükkânlara müdahalesinin eğitime sekte vurduğu dile getirilmiştir. 1911'de ise Mısırlı Halim Paşa tarafından inşa edilen, caminin yakınındaki dükkânlara müdahale edildiği anlaşılmaktadır (BOA.MF.İBT. 302/66).

20. yüzyıla ait arşiv belgelerinin neredeyse tamamı caminin önündeki arsa kullanımını ve yakınındaki dükkânları hakkındadır. Sahil ile cami arasındaki boş alana 1903 yılında kahvehane ve karpuz sergisi (BOA.MF.MKT.729/23), 1908 yılında hamallar tarafından kullanılmak üzere küçük bir tahta kulübe ve çamaşırlık yapılmak istenmiş ancak reddedilmiştir. 1939 yılında da benzer şekilde Gümrük kulübesi yapılması istenmiş, ancak bu istek de İçişleri Bakanlığı tarafından reddedilmiştir (BCA.30-10-0-0.190/304/2). 18. yüzyılda inşa edilen Bebek Camisi'nin neden yıkıldığına dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

Fotoğraf 1. Bebek Camisi planı ve etrafındaki dükkânlar (BOA.PLK.p.00713). / *Bebek Mosque plan and shops around it (BOA.PLK.p.00713).*

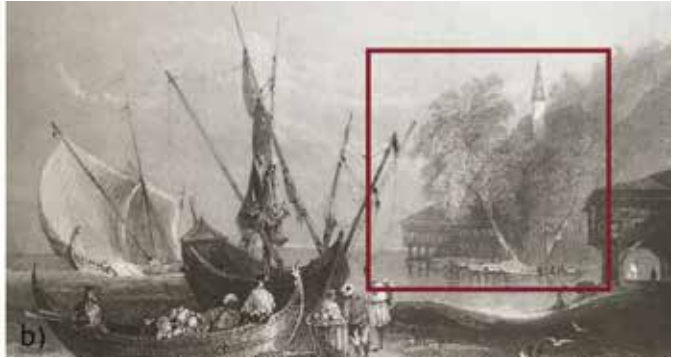
18. YÜZYIL BEBEK CAMİSİ'NİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

18. yüzyılda inşa edilmiş Bebek Camisi hakkında bilgiye, gravür ve fotoğraflarda rastlanmaktadır. Bartlett'in gravürüne göre cami iki kat yüksekliğinde ve kırma çatılı olup zemin katı arkatlıdır. Minaresinin, camiye oranla oldukça yüksek, kalın ve sivri külahlı olduğu dikkati çekmektedir (Lev. 1b). Allom'un gravüründe ise üç katlı olarak görülen kırma çatılı caminin zemin katı yine arkatlıdır. Minaresi sivri külahlı ve tek şerefelidir (Lev. 1a). Her iki gravürde de camiler suya yakındır ancak Bartlett'in gravüründe sütunların denize yansması dahi çizilmiştir. Gravürlerin, ressam tarafından çizildiği göz önüne alındığında, resimlerin, caminin geneliyle ilgili fikir verdiği ancak detaylarını gerçek anlamda yansıtmayabileceği göz önüne alınmalıdır. Bu sebeple camiye ait fotoğrafların, daha doğru bilgi verdiği düşünülmektedir. 1901 tarihli fotoğrafta (Lev. 2a) ve tarihi belirtilmemiş bir başka fotoğrafta (Lev. 2b), eski Bebek Camisi ve karşısındaki hamam görülmektedir. Fotoğraf net olmadığından caminin ahşap mı kâgir mi olduğu anlaşılamamaktadır. Levha 2a'da koyu renk cephesiyle ahşap izlenimi yaratmaktadır. Levha 2b'de ise beyaz görünümlü caminin (sıva veya taş) zemin kattaki yine beyaz renkli sütunları, kâgir yapım tekniği ile inşa edildiğine işaret etmektedir. Minaresi ise beyaz sıvalı veya taş örgülü olup, gravürlerde görüldüğü

farklı olarak soğan kubbelidir ve tek şerefelidir. Bir başka fotoğraf ise Bebek kahvesinden çekilmiştir. Arka planda görülen cami üç katlı, zemin katı arkatlı ve yine minaresi soğan kubbelidir. Diğerine göre daha net olan bu fotoğrafta da önüne ağaç geldiği için caminin yan cephesi belirgin değildir (Foto. 2). Ancak bu fotoğrafta ve 1895 tarihli fotoğrafta (Lev. 3a) yine koyu renk cephesi ile yapım tekniğinin ahşap olduğu izlenimi yaratmaktadır. Boğaziçi'nden ve Bebek sırtlarından çekilmiş bir fotoğraftan da görüldüğü üzere, cami L plan şemalıdır (Lev. 3b).

Fotoğraf 2. Bebek kahvesi ve arka planda cami (Eski İstanbul, 2022). / *Bebek coffeehouse and mosque in the background.*

Levha 1. a) Allom'un ve b) Bartlett'in gravürlerinde Bebek Camisi (Deleon, 2000). / *Bebek Mosque in a) Allom's and b) Barlett's engravings (Deleon, 2000).*

Levha 2. Eski Bebek Camisi ve Bebek Hamamı a) (Gülmez Freres, t.y.), b) (Tarkulyan, 1901). / *Old Bebek Mosque and Bebek Bath a) (Tarkulyan, 1901) b) (Gülmez Freres, n.d.).*

Levha 3. a) Boğaziçi'nden çekilmiş fotoğrafta Bebek Camisi, 1895 (Bebek, 1895). b) Bebek sırtlarından çekilmiş fotoğrafta Bebek Camisi (Berggren, t.y.). / *Bebek Mosque, photographed from the Bosphorus, 1895 (Bebek, 1895). b) Bebek Mosque in the photo taken from Bebek ridges (Berggren, n.d.).*

Caminin 1865 yılındaki durumu hakkında bilgi veren Hadikatül Cevami'de Hümayûnabâd Camisi için şöyle denmektedir: “Fevkani bir camidir, mahfili humâyunu vardır, altı mekteptir. Minaresinin altında çeşmesi vardır, minareye çeşme haziresinden çıkılır. Çeşmenin üstünde 1138 tarihi yazmaktadır. Karşısındaki tek hamam, bu caminin vakfı yapılarındandır. Camii şerifin yanında Hümayûnabâd adında bir kasır vardır ki halk ağzında Bebek Köşkü denir” (Galitekin vd., 2001).

Cami ve minarenin tamiri hakkında 1864 (BOA. MVL.449/46) ve 1893 (BOA.İ.EV.2/57) yıllarına, yalnız caminin tamiri hakkında ise 1872, 1893, 1896 (BOA.BEO.801/60042; BOA.ŞD.137/106; BOA. BEO.1381/103549; BOA.ŞD.149/70) ve 1901 (BOA. BEO.1652/123895) yıllarına tarihlenen belgeler mevcuttur. Bunlar genellikle onarım ücretleri ile ilgili olup restorasyon süreci hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. 1872 tarihli belgede (BOA.İ.DH.653/45411) caminin tamirat masrafının 54133,5 kuruştan kısım kısım verilen akçe ile iskontosu düşüldükten sonra kalan 10133,5 kuruşun 88 senesi bütçesinden alınacağı belirtilmiştir. 30 Ocak 1893 tarihli belgede (BOA.ŞD.124/67) cami ve minaresinin bazı mekânlarının fırtınada harap olması ve yıkılmaya yüz tutması sebebiyle tamir edilmesi gerektiği için oluşturulmuş keşif defterine göre, Mecîdî 19 kuruş hesabıyla, 10906 kuruş masrafla tamir edilebileceği belirtilmiştir. 7 Şubat 1893 tarihli bir başka belgede ise (BOA.İ.EV.2/57) söz konusu keşif defterinin teslim edildiği belirtilmiş, onarıma ait paranın 308 yılı bütçesinden harcanmasına karar verilmiştir. Minarenin onarılmakta olduğuna ilişkin bir fotoğrafta, minare iskeleleri görülmektedir (Lev. 3b).

Eski Bebek Camisi'nin plan çiziminin görüldüğü biri tarihsiz, ikisi 1904 tarihli² üç harita mevcuttur. Diğerlerine göre daha ayrıntılı olan tarihsiz plan çiziminde caminin güneydoğu cephesinde ve kuzey bölümünde, üst kotta devam eden, alt katta arkatlı sistem görülmektedir (Foto. 1). Kuzeybatı köşesindeki yapıların, Hadikatül Cevami'de (Galitekin vd., 2001) belirtildiği gibi yan yana konumlanan minare ve çeşme olduğu düşünülmektedir. Ancak minarenin de arkat sistemli gibi kesikli çizgiyle çizilmiş olması ve köşesinde sütun benzeri dairesel kesitli bir mimari eleman gibi gösterilmesi, bu çizgi tipi ile başka bir şey ifade edilmek istenip istenmediğini de akıllara getirmektedir. 1904 tarihli haritalarda da güneydoğu ve kuzeydeki bölümler kesikli çizgi ile çizilmiştir (Lev. 4). Çeşme ve minare ise gösterilmemiştir. Bu çizimlerde caminin yalnız konturları belirtilmiş, detaya yer verilmemiştir.

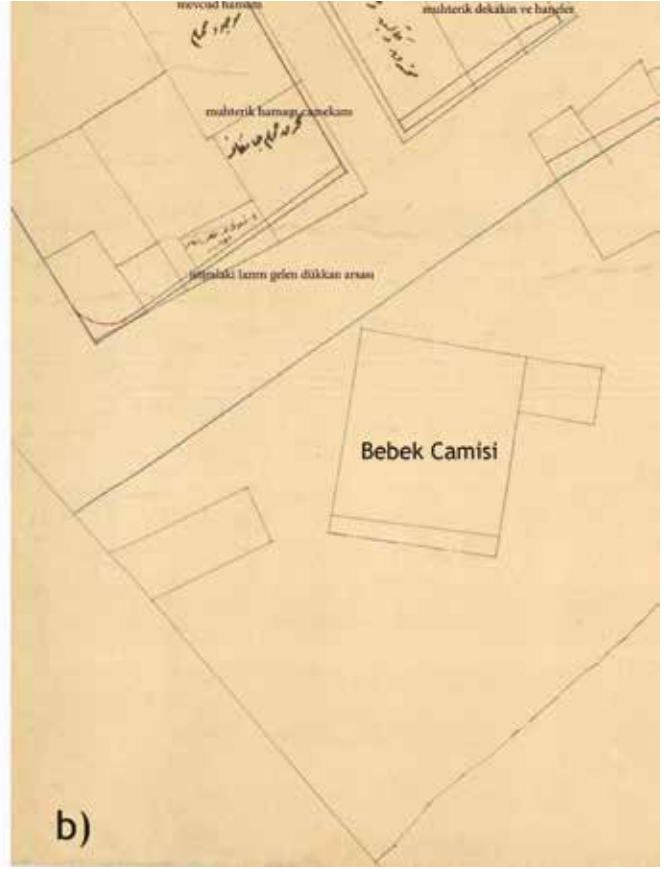
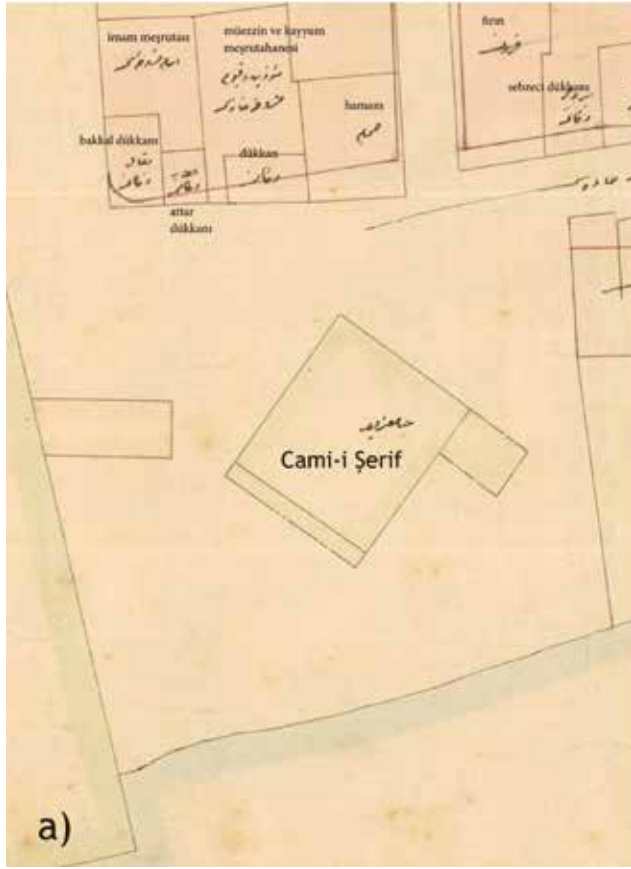
20. YÜZYIL BEBEK CAMİSİ

Evkaf nazırı Mustafa Hayri Efendi'nin isteğiyle 1913'te Mimar Kemalettin'e Hümayûnabâd Camisi'nin arsasında yeni bir cami yaptırılmıştır (Öz, 1987, s.10). Milli Mimarlık akımının karakteristik üslubunun gelişmesinde, Vedat Tek ile birlikte büyük rol oynayan Mimar Kemalettin, Osmanlı'nın görkemli mimari mirasını sürdürmek isteyen gelenekçi bir mimardır. İmparatorluk yıkılmadan önce de yeni cumhuriyet kurulduktan sonra da yoğun biçimde üretmiş, dönemin

² Bu haritalar aynı yıl (1904) içinde yangın öncesi ve sonrası çizilmiştir. Yangın sonrası haritada caminin önündeki mavi çizgi, caminin önünden cadde geçirme çalışmalarını göstermektedir.

İSTANBUL-BEBEK (HÜMAYÛNABÂD) CAMİSİ'NİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Levha 4. 1904 tarihli haritalarda Bebek Camisi ve etrafındaki yapılar. a) (Beşiktaş-Bebek vapur, 1320;) b) (Beşiktaş-Bebek harik, 1320). / *Bebek Mosque and surrounding structures on maps dated 1904. a) Beşiktaş-Bebek vapur, 1320; b) Beşiktaş-Bebek harik, 1320.*

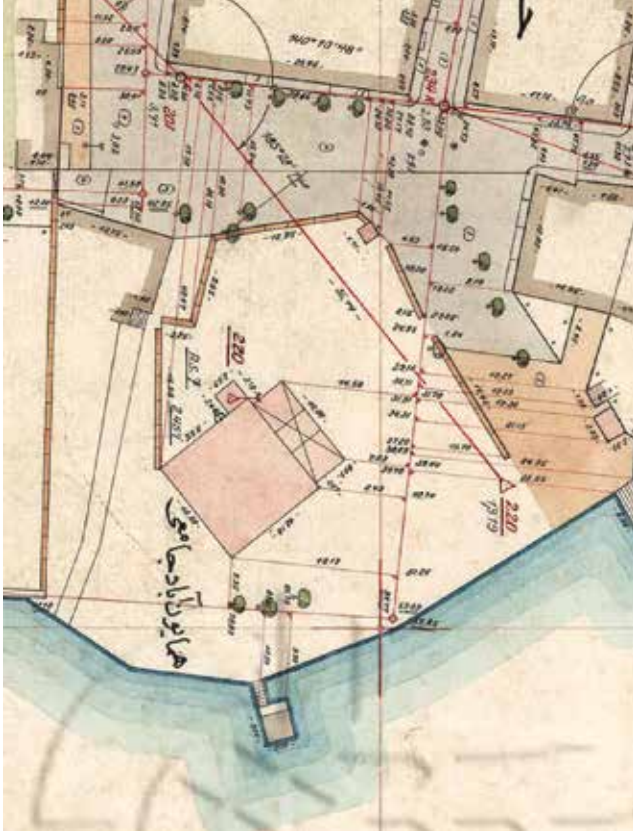
Fotoğraf 3. Mimar Kemalettin tarafından tasarlanmış Bebek Camisi (Bebek Cami, t.y.). / *Bebek Mosque designed by Architect Kemalettin (Bebek Mosque, n.d.).*

yükselişte olan milliyetçi fikirlerinden etkilenerek kendi üslubunu oluşturmanın peşinden koşmuştur (Dastarlı, 2015, s.385).

Bebek Camisi, dikdörtgen planlı, tek kubbeli, tek minareli, kâgir, yalın görümlü bir yapıdır (Foto. 3). Son cemaat yerine sahiptir. Ana kubbe, sekiz taşıyıcı ayak üzerine oturmakta olup harim kare planlıdır. Plan şemasıyla klasik dönem camilerini andıran Bebek Camisi, inşa edildiği dönemde yeni yapı malzemelerinin ve inşa tekniklerinin kullanılmayıp, geçmiş dönem üslupları referans alınarak inşa edildiğinden, dönemine özgü olmayan bir yapı olarak kabul edilmektedir. Antel (2012, s.260), Bebek Camisi'ni, Teşvikiye Camisi ve Aksaray Valide Camisi gibi, dönemin anlayışına göre inşa edilmediğinden "historisist" olarak adlandırılan yaklaşımın örnekleri olarak tanımlamaktadır.

Yeni Bebek Camisi inşa edilirken caminin çevresinin de değişime uğradığı görülmektedir. 1904 yılı haritalarında görülen caminin yakınındaki yapı adası geriye çekilmiş, cadde genişletilmiş, Boğaz kıyısı kısmen doldurulmuştur. 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritasında (Foto. 4), 1929 (Lev. 5a), 1938 ve 1940 yıllarına ait planlarda (Lev. 6) ve tarihi belirtilmemiş bir planda (Lev. 5b) cami benzer

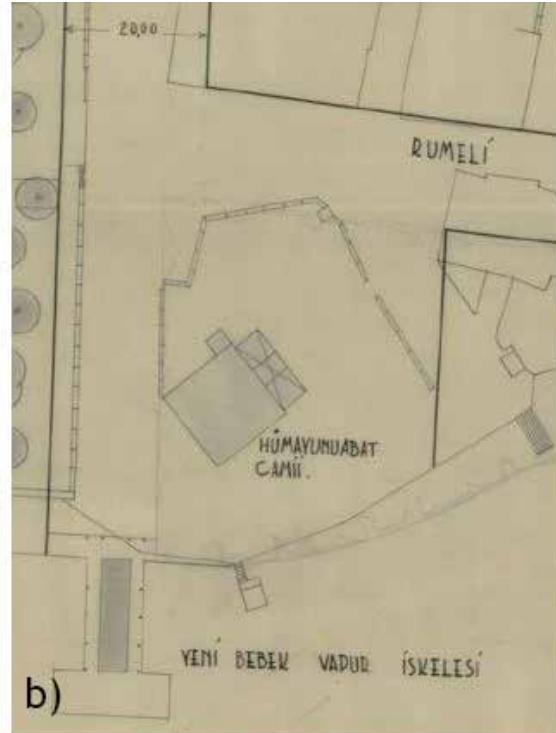
şekilde ifade edilmiş, yalnız konturları ve çevre duvarları çizilmiştir. Bu çizimlerden, deniz cephesinde duvarların olmadığı, cami ile Boğaziçi arasında üç adet anıtsal ağacın

Fotoğraf 4. 1926 tarihli Rumeli Ciheti haritasında Bebek Camisi ve çevresi (Rumeli Ciheti, 1926). / *Bebek Mosque and its surroundings on the Rumeli Ciheti map dated 1926 (Rumeli Ciheti, 1926).*

yer aldığı görülmektedir. Caminin yakınında bir iskele mevcuttur (Lev. 7). Günümüzde ise cami avlusunun duvarları, dışarıya kapalı olup bir demir kapı ile avluya girilmektedir. Avlu duvarları ve Boğaziçi arasındaki rıhtımda camlı küçük bir yapı vardır. Caminin taş avlu duvarları bilinmeyen bir tarihte yıkılmıştır (Foto. 5). 1960 yılı aralık ayı başında (Göktürk, 1961, s.2333) ve 1988 yılında (Yeniaras, 1988, s.11) avlu duvarlarının beton olduğu bilinmektedir. Daha sonra zeminden 1,5 m yüksekliğinde beton duvar üzerinde demir parmaklıklar ve demir kapı olacak şekilde projelendirilmiştir (Foto. 6). Günümüzde de benzer şekilde beton duvarın üzerinde demir korkuluklar vardır. Ancak farklı formdadır (Foto. 7).

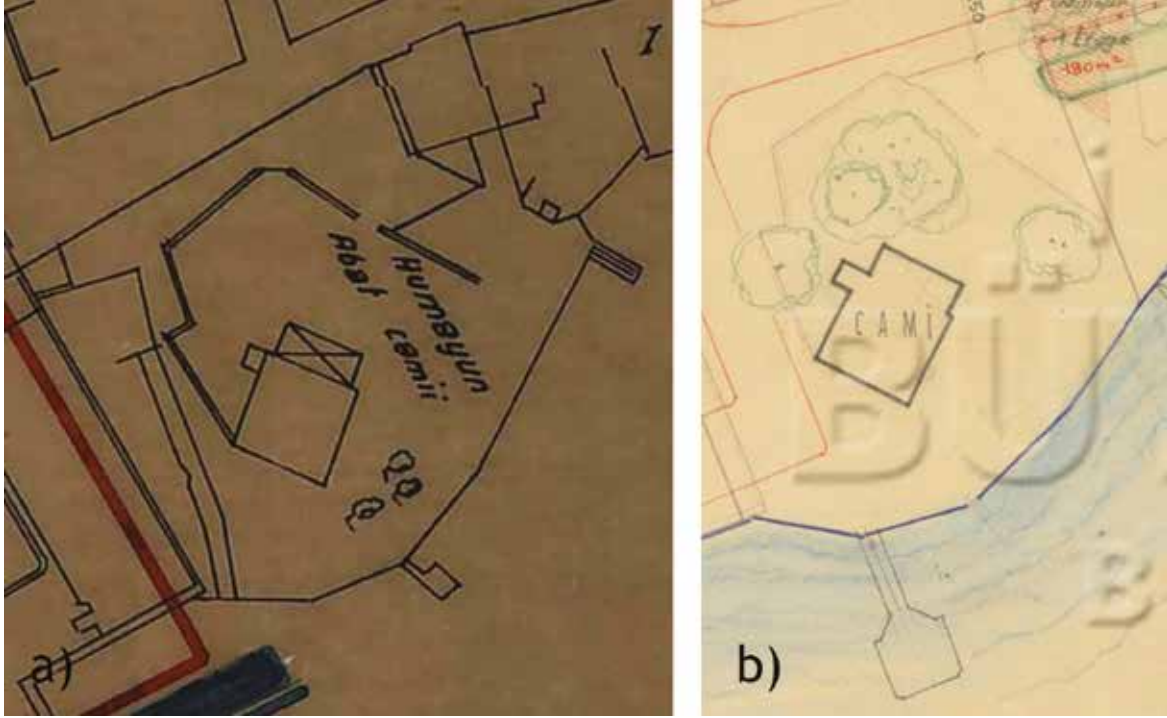
Caminin güneyinde yer alan karakol binasının, 1932 tarihli fotoğrafta görünmezken 1938 tarihli fotoğrafta görülmesi, 1932-1938 yılları arasında inşa edildiğini göstermektedir (Lev. 7). Camiye oldukça yakın olan bu yapı, caminin uzaktan bir bütün olarak algılanmasını da engellemektedir. Bunun yanı sıra caminin kuzeybatısında yer alan prefabrik tuvalet ve muhtarlık binaları da caminin Cevdet Paşa Caddesi'nden algılanmasını güçleştirmektedir. Günümüzde, cami avlusunun içinde kuzeyde bir şadırvan mevcut olup çatısı inşa halindedir (Şek. 1) Göktürk (1961), 1960 yılı tespitlerinde avluya girince çinko bir saçak ile örtülen üç musluklu bir çeşmenin görüldüğünü, bu çeşmenin cephesinin yanlamasına uzatılmış basit bir taştan ibaret olduğunu ve üzerinde "Ve minel mâ-i külli şey'in Hay, sene 1138" yazılı kitabesinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu durum, cami yeniden inşa edilirken çeşmenin veya kitabenin korunduğuna işaret etmektedir. Ancak Tahsin Öz (1987,

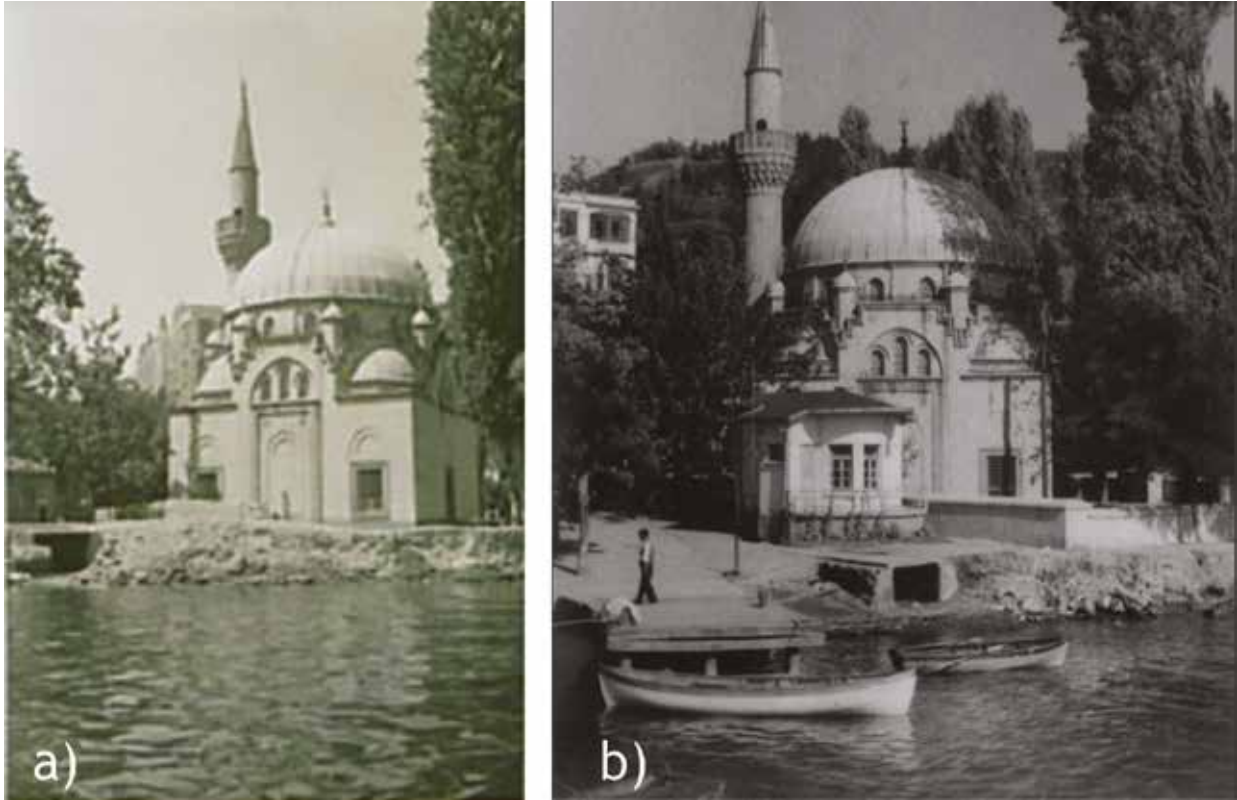
Levha 5. a) 1929 tarihli planda Bebek Camisi (Beşiktaş-Bebek, 1929) b) Tarihi belirtilmemiş planda Bebek Camisi (Beşiktaş-Bebek, t.y.) / *a) Bebek Mosque in 1929 dated plan (Beşiktaş-Bebek, 1929) b) Bebek Mosque in undated plan (Beşiktaş-Bebek, n.d.).*

İSTANBUL-BEBEK (HÜMAYÛNABÂD) CAMİSİ'NİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Levha 6. a) 1938 tarihli planda Bebek Camisi (Beşiktaş-Bebek, 1938) ve b) 1940 tarihli planda Bebek Camisi (Prost, 1940). / a) *Bebek Mosque in 1938 dated map (Beşiktaş-Bebek, 1938)* and b) *Bebek Mosque in 1940 dated map (Prost, 1940)*.

Levha 7. a) 1932 yılında Bebek Camisi (Salt Arşiv, 1932) b) 1938 yılında Bebek Camisi (Salt Arşiv, 1938). / a) *Bebek Mosque in 1932 (Salt Archive, 1932)* b) *Bebek Mosque in 1938 (Salt Archive, 1938)*.

Fotoğraf 5. Bebek Camisi ve taş avlu duvarları (Joailles ve Gülmez Freres, t.y.). / *Bebek Mosque and stone courtyard walls (Joailles and Gülmez Freres, n.d.)*.

s.10, 11) 1987 yılında çeşmenin mevcut olmadığını söylemektedir. Dolayısıyla bu çeşme 1960-1987 yılları arasında yıkılmış olmalıdır.

CAMİNİN GEÇMİŞ DÖNEM ONARIMLARI

Başbakanlık İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden edinilen belgelere göre, cami 1960 yılında onarılmıştır. Bu onarıma ilişkin 1960 yılı onarım şartnamesi, keşif özeti, metrajı, fiyat analizi, tarihi belirtilmemiş ancak onarım öncesine ait olduğu düşünülen fotoğraflar ve 1983 tarihli lojman binası fotoğrafları mevcuttur.

1960 Yılı Onarım Keşif Dosyası ve Fotoğraf Dosyası

1960 yılında, onarım yapılmak üzere keşif dosyası hazırlanmıştır. Bu dosyanın içinde birim fiyatı, uygulama yapılacak alanın genişliği ve tutarının yer aldığı keşif özeti, işin yapım şeklini tarif eden ve birim fiyatı veren

şartnamesi ve metraj hesaplamalarının yer aldığı metraj cetveli yer almaktadır. Birim fiyat analizi için 1959 onaylı Eski Eser Birim fiyat analizi esas alınmıştır. Yüksek Mimar Güneri Dutipek'in 2 Mayıs 1960'ta hazırladığı bu keşif dosyasının altında 3. Grup şefi Yüksek Mimar Ertuğrul Eğilmez'in de imzası vardır. Bu dosyaya göre, Bebek Camisi'nin onarımı için iskeleler kurulmuş, önce kaba badana ve sıvalar raspa edilmiş, daha sonra çimento harcı kullanılarak yeni sıva uygulanmış, üzerine beyaz badana ile boya yapılmıştır. İç mekânda bir kalemişi uygulaması olan fileto çekilmiş ve bazı yerlere seyrek kalemişi uygulaması yapılmıştır. Dışlık pencereler sökülerek yeniden inşa edilmiştir. Kubbelerin alemleri altın varakla kaplanmıştır.

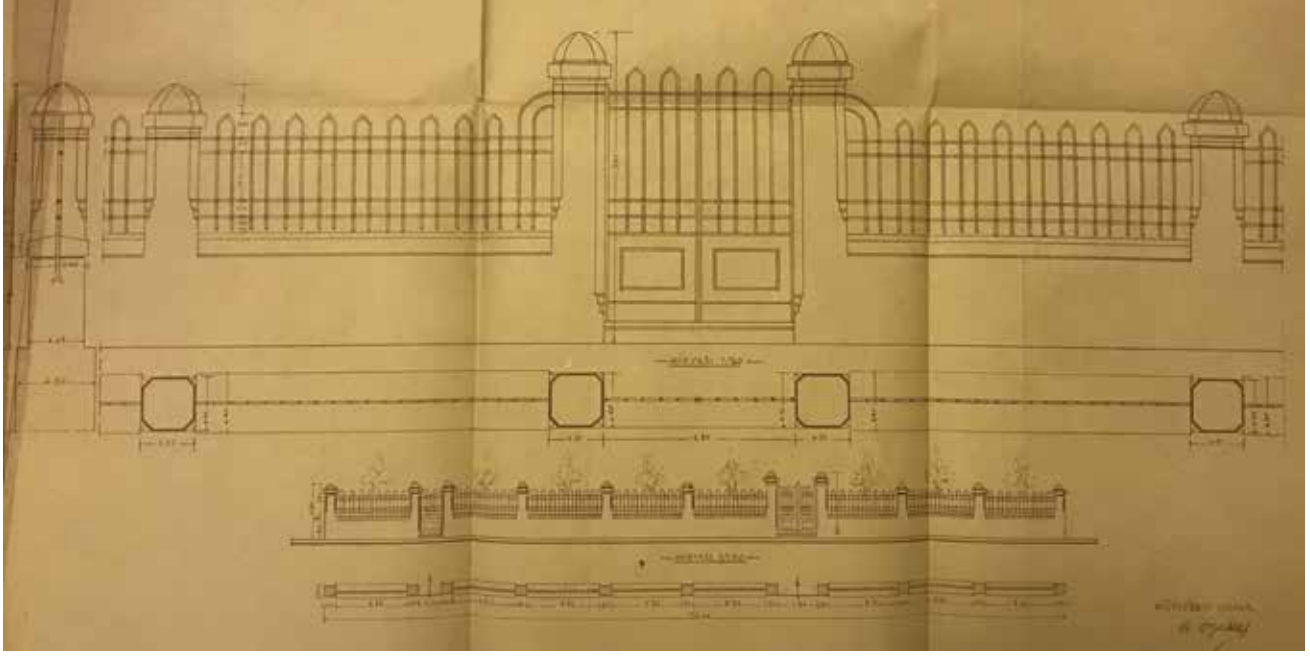
Sıva, boya raspası ve yapımı işi: Cami genelinde önce 192 m² kaba badana raspası ve 60 m² sıva raspası, sonrasında 60 m² çimento harçlı iç sıva ve üzerine 252 m² beyaz badana yapılmıştır. Kaba badana ve sıva raspaları yapımında, tuğlalara veya taşlara zarar verilmemesi gerektiği, özellikle belirtilmiştir. Sıva raspasında derzler 3 cm derinlikte olmak üzere temizlenmiş ve süpürülmüş, ihtiyaç halinde suyla yıkanmış, sıvaya hazır hale getirilmiştir³. Raspa sonrası 225 kg takviyeli harçla iç sıva yapılmıştır. Sıva; kum, çimento, sönmüş ve dinlendirilmiş kireç hamuru ve sudan oluşmaktadır. İki tabaka halinde yapılacak sıvanın birinci tabakası 2,4 cm, ikinci tabakası 0,6 cm kalınlığında olup aynı harç kullanılmıştır. Yeni duvar yüzeylerine fırça ile iki kat astar ve makine ile bir kat yüz olmak üzere kireç badana uygulanmıştır.

Kalemişi uygulaması: Bebek Camisi'nin 1960 yılı onarımında bir kalem işi uygulaması olan fileto çekildiği⁴ ve seyrek kalemişi uygulaması yapıldığı görülmektedir. Şartnamede, her noktada aynı genişliği koruyacak ve düzgün bir hat olacak şekilde fileto çekilmesi gerektiği ve fileto ile tavan arasındaki mesafe ile filetonun renginin kontrollükçe belirleneceği belirtilmiştir. Yaklaşık 2 kg kemik tutkalı ve 5 kg toz boya ile karışım oluşturulmuştur. Şartnamede yazdığı üzere seyrek kalem işi uygulaması, sıva üzerine her renkten solmaz cinsten madeni boyalar ve çeşitli malzemeler ile mevcut kısımlardan desenlerin kopyalanması ve zemine uygulanması şeklinde gerçekleşmiştir. Motifin en geniş ve uzun yerinden ölçü alınarak ve ara boşluklar çıkarılmamak üzere ücret hesaplanmıştır. Fotoğraflarda görülen kalemişleri yer yer yıpranmış olduğundan, bu fotoğrafların onarım öncesine ait olduğu düşünülmektedir (Lev. 8).

³ 1960 yılı onarım şartnamesinde su ile yıkanacağı belirtilmiş ancak ne şekilde olacağı tarif edilmemiştir.

⁴ Fileto, aynı duvar yüzeyinde ayrı renkteki bitişik iki boyalı ya da badanalı alanı birbirinden ayıran çizgi ya da çizgilere denir (Sözen ve Tanyeli, 2011, s.108). Fileto çekilirken, mastar cetvel ve ucu kesik yassı fırça kullanılarak düz çizgiler oluşturulur (Kaya Üçer, kişisel görüşme, 22 Aralık 2021).

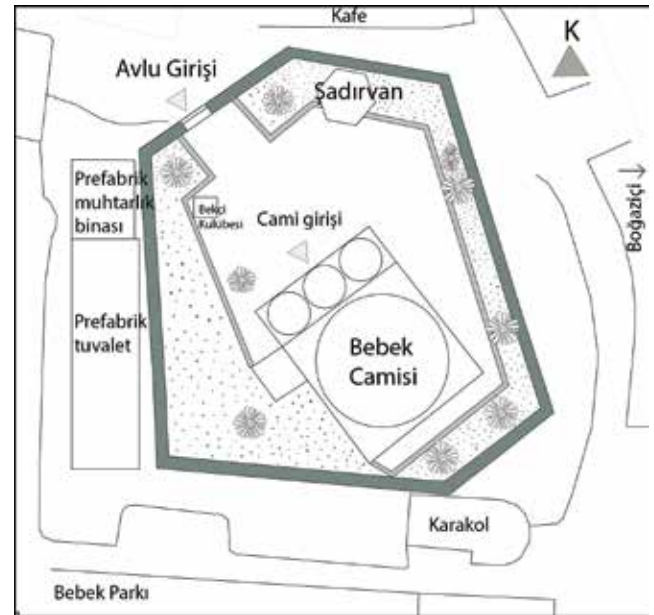

Fotoğraf 6. Bebek Camisi avlu duvarları ve demir korkulukları çizimi (İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, t.y.). / Drawing of the Bebek Mosque courtyard walls and iron balustrades (Istanbul Foundations 1st Regional Directorate Archive, n.d.).

Fotoğraf 7. Günümüzde Bebek Camisi avlu duvarları ve demir korkulukları (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / Today, Bebek Mosque courtyard walls and iron balustrades (Photo taken by the author, 2022).

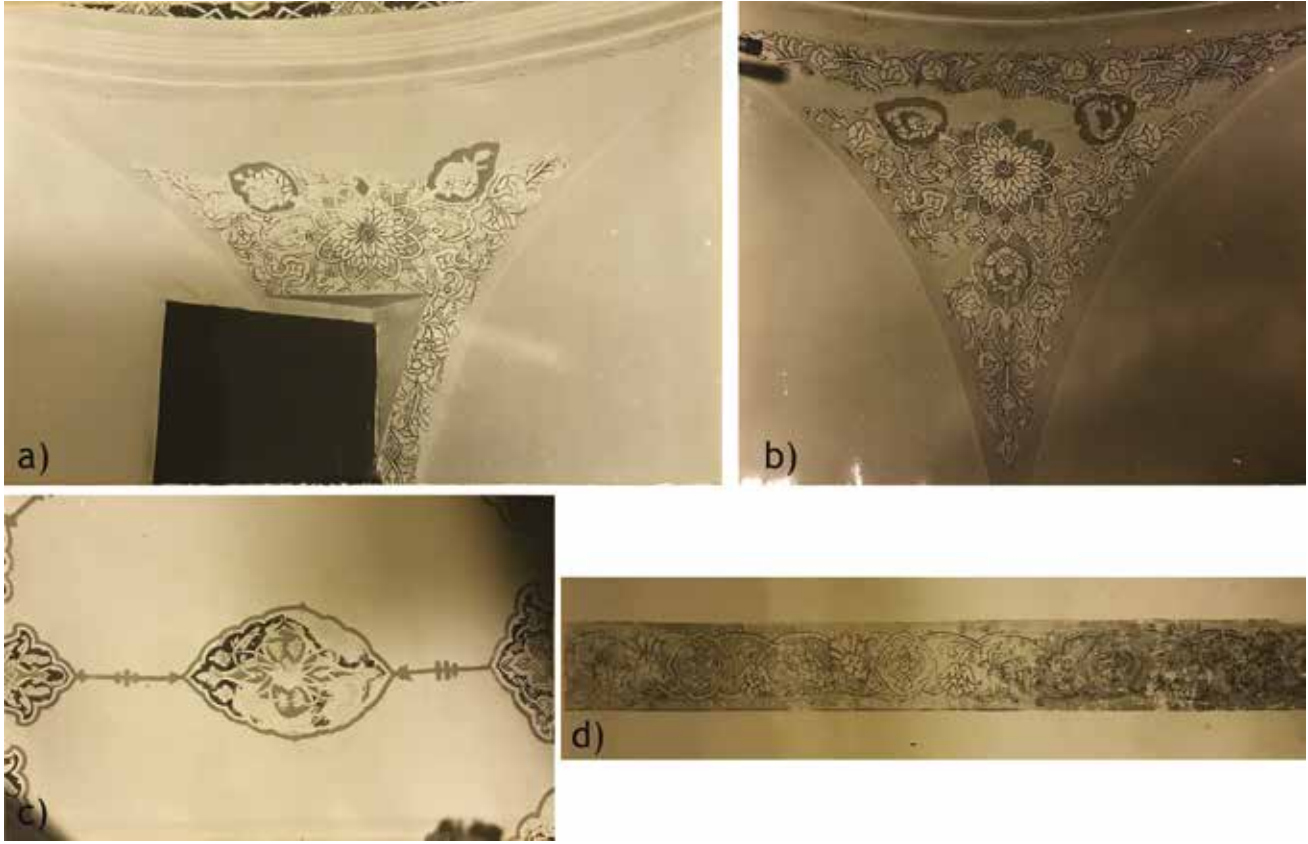
Dışlık pencere sökümü ve yeniden yapımı işi: Bebek Camisi onarımında, mevcut alçı pencereler belirtilen yerlerde saklanmak üzere düzgünce sökülmüş, yerine beton dışlık pencereler yapılmıştır. Bu işlem, şu şekilde uygulanmıştır: Düzgün kalıplar içerisine 6 mm çapında demirler, her açıklığı dört tarafından geçmek üzere konmuştur. Pencerenin etrafından, çerçeve şeklinde 10 mm'lik demir dolaştırılmış, demirler birbirinin üzerinden geçtikleri yerlerde telle birbirlerine bağlanmıştır. Beton 600 dozajlı olacak şekilde beyaz çimento ile hazırlanmıştır. Açıklıklara aynı cinsteki telli camlar, tel hatları aynı yönde olmak üzere cam macunu ile tespit edilmiş, beton 5-6 cm kalınlığında dökülmüştür. Pencereler iyice kurduktan sonra yerlerine, içten ve

Şekil 1. Vaziyet planı (Halihazır harita güncellenerek yazar tarafından işlenmiştir). / Layout plan (The base map has been updated and edited by the author).

dıştan kara çivilerle tespit edilmiş, etrafındaki derzler horasan harcıyla yenilenmiştir.

Alemlerin altın varakla kaplanması: Caminin ana kubbesi, son cemaat yeri kubbeleri, minare ve ağırlık kulesi alemlerinin önce kirleri asitle temizlenmiş, bir kat sülyen ve iki kat lika sürüldükten sonra 22 ayar altın varakla yaldızlanmıştır. Minare aleminde yaldızlama yapılırken alemin rüzgârdan korunması gerektiği, ancak bunun için bir ödeme yapılmayacağı da şartnamede belirtilmiştir.

Levha 8. Onarım öncesine ait olduğu düşünülen kalemişi çizimleri (İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü Arşivi, Bebek Camii dosyası). / Hand-drawn decorations, which are thought to belong to pre-repair (Istanbul Foundations 1st Regional Directorate Archive, Bebek Mosque file).

İskele yapımı işi: İskele yapımı için kereste bedeli ve işçilik olarak iki farklı iş kalemi, minarede ve iş iskelesi boşluğunda olmak üzere iki ayrı başlıkta ele alınmıştır. Minare için kurulan iskelenin kereste bedelinin, diğerlerinin yaklaşık dört katı, işçiliğin ise iki katı olması, minare inşasının ne kadar zahmetli bir iş olduğunun göstergesidir. Şartnamede yazan açıklamaya göre, minare iskelesinde kullanılan kerestelerin her türlü taş imalatının yapılmasına mukavemet edecek şekilde sağlam, çatlaksız, iyi cins malzmeden yapılması gerekmektedir.

GÜNÜMÜZDE BEBEK CAMİSİ (MİMARİ ÖZELLİKLERİ VE SÜSLEME ÖĞELERİ)

Bebek Camisi, 2019-2022 yılları arasında restore edilmiştir. Günümüzde cami ibadete açıktır ancak bahçesindeki şadırvanın inşaa süreci devam etmektedir. Cami, çokgen planlı bir avlunun güneyine yakın konumlanmaktadır. Kuzeybatıdan girilen avlu mermer kaplıdır. Avlu içerisinde, kuzeyde bir şadırvan vardır. Avlunun güneyinde Bebek Gümrük Muhafaza Karakolu ve Bebek Parkı, doğusunda Boğaziçi, kuzeyinde çeşitli dükkanlar, batısında ise prefabrik tuvaletler ve muhtarlık binası yer almaktadır (Şek. 1).

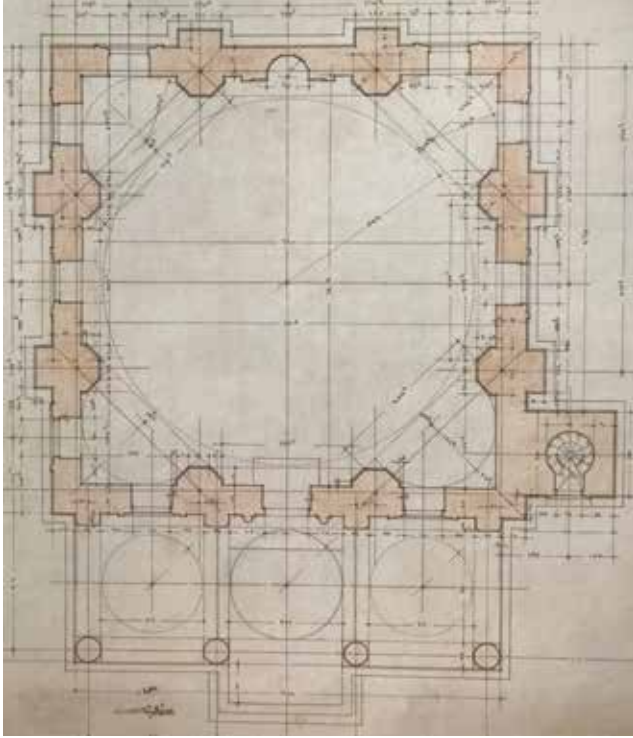
Plan Özellikleri, İç Mekân Süsleme Elemanları

Son cemaat yeri ve harim bölümlerinden oluşan Bebek Camisi'nin kare planlı hariminde dört duvar üzerinde ikişer adet olmak üzere sekiz taşıyıcı ayak vardır (Foto. 8). Ayaklar, birbirine kemerlerle bağlanmış, yapının köşelerinde tromplar oluşturmuşlardır (Foto. 9) Yarım altıgen kesitli ayaklar⁵, kemerin üzenği seviyesine yakın, stalaktitlerle kemer kalınlığına getirilmişlerdir. Yapının köşe duvarlarından tromp hizasına kadar geçişte ve tromplar ile beden duvarlarından kubbeye geçişte, pandantifler kullanılmıştır. Harim kubbe ve pandantifleri üzerinde Rumi kalemişi motifler yer almaktadır.

Güneydoğu duvarı üzerindeki mermer mihrap, iki paye arasındadır. Stalaktitli mihrap, üçgen alınlıkla sonlanmakta olup burada görülen taş işçiliği oldukça özenli bir şekilde icra edilmiştir (Foto. 9). Mihrap üzerindeki kitabede “yüzünüzü Mescid-i harama çevir” yazmaktadır (Yeniaras, 1988, s.11). Mihrabın çevresinde kalem işleriyle bezeli bir şerit çizilmiştir. Mihrabın üzerinde üç adet mavi beyaz camlı revzen yer almaktadır. Kemerin altında konumlanan bu pencereler, kemer hizasına uyum sağlayacak şekilde ortadaki, yanlardakilerden

⁵ Bu ayaklar, Batur'da (2009), sekizgen kesitli olarak görünmekteyse de günümüzde altıgen kesitlidir (s.18).

Fotoğraf 8. Bebek Camisi planı (Batur 2009, s.18). / *Bebek Mosque plan (Batur 2009, s.18).*

Fotoğraf 9. Harimden caminin güneydoğu duvarı, ayaklar, kemerler, pandantifler ve köşe trompu (Fotoğraf, yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / *Southeast wall of the mosque from the harim, pillars, arches, pendentives and corner squinch (Photo taken by the author, 2022).*

daha yüksek olarak oluşturulmuştur. Mihrabın sağında ve solunda yer alan iki dikdörtgen pencerenin üzerinde kemer görüntüsü verilmiş kalemşi süslemeler mevcuttur. Camide alt kattaki tüm pencerelerin üzeri bu şekilde süslenmiştir. Pencerelerin çevresine de kalemşi şerit çekilmiştir. Stalaktitli kubbe eteğinin üzerinde yine kalemşi çerçeveleri kemerli tepe pencereleri vardır. Caminin vaaz kürsüsü ve minberi ahşap olup minber rûmi ve palmet dekorlu ağaç oymalıdır (Foto. 9).

Fotoğraf 10. Harimden caminin güneybatı duvarı (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / *Southwest wall of the mosque from the harim (Photo taken by the author, 2022).*

Kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarında orta aksta birer dikdörtgen pencere yer almakta olup bunlar da iki taşıyıcı ayağın ortasında konumlanmıştır. Pencerenin üzerinde, güneydoğu duvarında olduğu gibi üç adet kemerli revne mevcuttur. Bu cephelerde yine iki köşede tromplar yer almaktadır. Her iki cephede de tromp içerisi sağır olup diğer pencerelerin üzerinde ve çevresinde kullanılan kalemşi kemer ve şeritler bu sağır duvarlarda da yapılmıştır (Foto. 10).

Kuzeybatı duvarı üzerinde cümle kapı ve buna simetrik birer çift kanatlı pencere yer almaktadır (Lev. 9). Cümle kapı üzerinde üst kotta, mihrap üzerindeki tepe penceresi düzeni tekrarlanmaktadır. Bu cephede kadınlar mahfilinin ahşap taşıyıcısı ve korkulukları görülmektedir. Zemin katta, kuzey ve batı köşelerde alçak, ahşap ayakkabılıklarla ayrılan iki mekân oluşturulmuştur. Kuzey köşeden ahşap merdivenle üst kattaki kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Minarenden de bu kata çıkış vardır. Minarenin kadınlar mahfili kapısının, bina köşesine çok yakın olması, pandantifin bütünlüğüne zarar vermiştir. Bu sebeple kapının özgün olmadığı düşünülmektedir. Kadınlar mahfilinde, cümle kapının üst hizasındaki kalemşi motifler görülmektedir (Lev. 9b).

Caminin beden duvarlarında kullanılan taş türü hakkında farklı görüşler vardır. Beşiktaş Belediyesi envanter fişinde yazdığı ve Batur'un (2008, s.62) belirttiği üzere küfekidir. Bir başka kaynaktan ise kum taşının bir çeşidi olan Lefke taşından inşa edildiği söylenmektedir (Erdem, 1981, s.467; Selim vd., 2019, s.1020). 2009 yılında KUDEB Restorasyon ve Konservasyon Araştırma Laboratuvarı tarafından, caminin taşı karbonatlı kum taşı olarak tespit edilmiştir (KUDEB, 2009, s.4).

Levha 9. a) Harimden kuzeybatı duvarı. b) Kadınlar mahfili ve kapısı (Fotoğraflar yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / a) The northwest wall of the harim. b) Women's section and its door (Photos taken by the author, 2022).

Fotoğraf 11. Günümüzde Bebek Camisi giriş cephesi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / Today, the entrance facade of the Bebek Mosque (Photo taken by the author, 2022).

Cepheler

Dört duvar üzerinde yükselen caminin kubbesi, oldukça yüksek ve geniş olup yine yüksek bir çokgen kasnak üzerine oturmaktadır. Kasnak üzerinde 16 adet renkli vitray camlı pencere mevcuttur. Sekizgen taşıyıcı caminin iç mekânda görülen payeleri, cephelerde birer küçük kubbe ile sonlanan ağırlık kulelerine dönüşmektedir. Kare plandan kubbeğe geçişte kullanılan tromplar, eğrisel kurşun üst örtüyle kaplanmıştır (Foto. 11).

Camiye giriş, son cemaat yerinin de yer aldığı kuzeybatı cephesindedir (Foto. 11). Son cemaat yerinde dört taşıyıcı ayağın sivri kemerlerle bağlanmasıyla üç birimli revak oluşturulmuştur. Bu birimler, üst kotta kubbeyle sonlanmaktadır. Ortadaki kubbe, çapının biraz daha büyük

olması ve kasnak üzerinde yükselmemesi gibi sebeplerle diğerlerinden farklılaşmaktadır. Köşelerdeki kubbeler, sekizgen kasnakların üzerine oturmaktadır. Cephede orta birim hizasında duvar yükseltılarak son cemaat yeri kitabesi için bir bölüm oluşturulmuştur. Bu kitabe Hicri 1331, Miladi 1913 tarihleri görülmektedir (Yeniaras 1988). Bunun yanı sıra, camiye giriş kapısı üzerinde de bir kitabe olup bu kitabe “Yüzünü ne tarafa çevirirseniz Allah’ın rızası oradadır” ayeti yazılıdır (Yeniaras, 1988). Tahsin Öz (1987, s.10, 11), yazıların, hattat İsmail Hakkı ve Macit Beylerin eseri olduğunu belirtmiştir. Son cemaat yerindeki sütun başlıkları ve kaideleri mukarnaslıdır. Kemer ve başlıklarında rozetler bulunur. Orta akstan iki basamakla son cemaat yerine çıkılır. Alt kotta, sütunların arasını Bursa kemeri şeklinde mermer korkuluklar çevrelemektedir (Foto. 11). 1924 yılında da bu korkulukların mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Lev. 10). Son cemaat yerinde bir kapı ve iki pencere mevcut olup pencereler mermer söveli, lokma demir parmaklıklılıdır. Kemerlerin üst kısmındaki duvarlar sıvalıdır.

Caminin kuzeydoğu cephesinde, son cemaat yerinin bir birimi ve harim kısmı yer almaktadır (Foto. 12). Bu cephe ve diğer üç cephe, adeta son cemaat yeri kubbe kasnağının alt kotundan geçen, silmelerle vurgulanan bir yatay hat ile bölünmüş gibidir (Foto. 11). Bu cephe üzerinde, harim bölümü cephesi oldukça yalındır. Alt kotta orta aksta sadece bir lokma parmaklıklı dikdörtgen pencere, üzerinde sivri kemerli alınlığıyla yer almaktadır. Üst kotta üç dışlık pencere, ağırlık kulelerine doğru kademelendirilmiş duvarın üzerinde konumlanmaktadır. Bu kademelerin üst hizasında sağda ve solda iki rozet yer almaktadır. Üç pencere, geniş bir kemerin içinde çözümlenmiştir. Pencerelerin üzerindeki sivri kemerler

İSTANBUL-BEBEK (HÜMAYÜNABÂD) CAMİSİ'NİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Levha 10. a) 1924 yılında Bebek Camisi avlusunda yapılan ara seçimler sırasında çekilmiş fotoğraf, cümle kapı önü (Salt Online, 1924). b) Günümüzde caminin cümle kapısı ve sütunlar (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / a) Photo taken during the midterm elections held in the courtyard of Bebek Mosque in 1924, in front of the entrance door (Salt Online, 1924). b) The entrance door and columns of the mosque today (Photo taken by the author, 2022).

Fotoğraf 12. Son cemaat kısmı ile birlikte kuzeydoğu cephesi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / The northeastern facade with the latecomers portico (Photo taken by the author, 2022).

ve tüm pencereleri kapsayan kemer, beden duvarının içine doğru kademelenmiştir. Bu sistem tüm cephelerde tekrarlanmıştır. Trompları oluşturan kubbelerin görüldüğü köşelerde ise yine bu kademeli duvar ve iki rozet mevcuttur, ancak pencerelerin olduğu yerde yarım kubbeler vardır (Foto. 13). Son cemaat kısmının doğu cephesinde ise ayaklar ve kemerler sıvalı olmayıp kesme taş ile örülmüş duvarın derz örgüleri görülebilmektedir (Foto. 12). Cephenin diğer kısımları, yatay taş derzleri vurgulanacak şekilde sıvanmıştır. Kuzeydoğu cephesindeki tek pencerenin üzerindeki sivri kemer ve alınlığı da sıvalıdır.

Caminin güneybatı cephesi, burada yer alan mimari öğeler açısından kuzeydoğu cephesi ile benzerlik

Fotoğraf 13. Caminin güney köşesi, tromp ve yarım kubbeli üst örtüsü (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / South corner of the mosque, squinch and half-dome (Photo taken by the author, 2022).

göstermektedir. Bu cephede de harimin orta aksında konumlanan sivri kemerli, lokma parmaklıklı bir dikdörtgen pencere vardır (Foto. 14). Caminin minaresi, güneybatı cephesi üzerindedir. Kuzeydoğu cephesinde olduğu gibi bu cephede de silmelerle oluşturulmuş üst hat, sürekliliğini korumakta ve minare kaidesi, bu hat hizasında sonlanmaktadır. Güneybatı cephesi üzerindeki tek şerefeli minare, kesme taşın inşa edilmiştir. Girişi kuzeybatı cephesindedir. Kadınlar mahfili katına minare içinden geçiş vardır. Minarenin kuzeybatı cephesinde yer alan kapısının alınlık kısmı sivri kemerlidir. Kapının üst kotunda dikdörtgen, ince uzun, kemerli bir pencere mevcuttur. Şerefesi mukarnaslıdır. Şerife kapısının açıklığı kemerlidir, etrafı beyaz sövelidir.

Fotoğraf 14. Caminin güneybatı cephesi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / Southwest facade of the mosque (Photo taken by the author, 2022).

Fotoğraf 15. Caminin güneydoğu cephesi (Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir, 2022). / Southeast facade of the mosque (Photo taken by the author, 2022).

Caminin güneydoğu cephesinde, diğer cephelerden farklı olarak iki adet lokma parmaklıklı ve kemerli alınlıklı dikdörtgen pencere mevcuttur (Foto. 15). Mihrap hizası dış cephede özellikle vurgulanmıştır. Burada, üst kottaki üç dışlık pencerenin altındaki silme hizasından zemine kadar çeşitli süslemeler yapılmıştır. Dışlık pencereleri içine alan kemerin iki yanından zemine kadar, taş örgüsü çıkıntı yaparak bir çerçeve oluşturulmuştur. İç mekandaki

mihrap hizasının vurgulandığı bu bölmenin iki yanındaki pencerelerde, sivri kemerli alınlık mevcuttur. Bunun yanında trompların arkasındaki duvarlarda ve son cemaat cephesinde görülen rozetler burada da vardır.

2009 KUDEB Malzeme Analizleri ve 2019 Restorasyonu

2009'da KUDEB tarafından Bebek Camisi'nin harç, sıva ve taşları üzerinde malzeme analizleri yapılmış ve fazla miktarda tuza rastlanmıştır. Deniz kenarında yer alan yapının sıvalarında da deniz kumu kullanıldığı tespit edilmiştir (KUDEB, 2009, s.3). 1960 onarımında kullanılan Portland çimentosu önemli bir tuz kaynağı olup bu malzeme ile yapılmış harç ve sıvaların raspa edilerek yapıdan uzaklaştırılması, yapının korunması bağlamında öncelikli olarak yapılması gereken uygulama olarak ifade edilmiştir. Raspa edilen çimento sonrasında oluşması muhtemel taş yüzey kayıpları için 2 cm'ye kadar kozmetik onarım, 5 cm'ye kadar herhangi bir işlem yapılmaması, 5 cm'den daha büyük boşlukların 10 cm'ye kadar çürütülerek yerine aynı sertlik ve özellikteki taşlar ile kaplanması önerilmiştir. Kullanılacak yeni taşların, renginin cami cephesindeki taşlarla uyumu dikkate alınarak, yapıda kullanılmış kumtaşlarına uygun Şile ve/veya Kandıra civarında bulunan yataklardaki aynı cins taşlardan kullanılmaları önerilmiştir.

Tuzların yapıdan uzaklaştırılması amacıyla tuz ekstraksiyonu uygulaması uygun görülmüştür. Bunun için önce yumuşak uçlu bir fırçayla süpürülerek kuru temizlik yapılacak, sonra bir tuz çıkarma programı hazırlanarak, henüz kalker kabuk oluşturmamış tuzlar, kâğıt hamuru kompresi yardımıyla yapıdan uzaklaştırılacaktır.

Caminin kaplama taşı olarak kullanılan kumtaşlarının tabandan kaynaklı nem sebebiyle parçalar halinde ayrılmış olduğu ve ayrılmaya devam ettiği tespit edilmiştir. Bazı taşların, tabakalaşma düzlemine paralel olarak kullanılmasından kaynaklı olarak plakalar halinde ayrıştığı saptanmıştır. Bu durumda darbesiz matkapla 45 veya 30 derecelik açıyla delikler açılıp içerisine üç bileşenli Anchor Bond reçine ile donatı olarak fiber çubukların konması önerilmiştir. Açılan deliklerin, bir kısım hidrolik kireç, iki kısım 1 mm elek altı kum taşı agrega tozu, renk vermek için akrilik tür oksit sarı ve karbon siyahının uygun renk elde edilmek üzere karıştırılmasıyla elde edilen harçla kapatılması önerilmiştir. Bu harcın kozmetik onarım harcı olup sözü edilen 2 mm'ye kadar olan kayıplarda da kullanılabileceği söylenmiştir. Dış cephedeki siyah kabuk oluşumlarının ise, bisturi gibi aletlerle mekanik temizlik yapılarak uzaklaştırılması önerilmiştir.

	18. YÜZYIL BEBEK CAMİİ	GÜNÜMÜZ (21.YÜZYIL) BEBEK CAMİİ
VAZİYET PLANI		
PLAN	L planlı ve tek minarelidir. Son cemaat yerinin olup olmadığı bilinmemektedir.	Dikdörtgen planlı (harimi kare planlı) ve minarelidir. Son cemaat yerine sahiptir.
MALZEME-YAPIM TEKNİĞİ	Ahşap mı kagir mi olduğu net olarak bilinmemektedir. Dış cephesi sıvalı veya sıvasız fotoğrafları mevcuttur.	Kagir yapının dış cephe ve iç mekanı sıvalıdır. Konstrüksiyonda karbonatlı kum taşı kullanılmıştır. Kadınlar mahfili ahşaptır.
MİMARİ, YAPI ELEMANLARI	Fevkâni cami kırma çatılıdır. Zemin katta arkatlı bölümü vardır. Caminin iç mekanına ait herhangi bir bilgiye erişilememiştir.	Tek katlı, tek kubbeli olup, harim ve kadınlar mahfili bölümlerinden oluşur. Harimdeki sekiz taşıyıcı ayak, kemerlerle bağlanmıştır. Geçiş öğeleri, tromp ve pandantiflerdir.
SÜSLEME	Cephelelerde dikdörtgen pencere kullanılmıştır. Tek şerefeli minaresi kagir olup 1895'te soğan kubbeli, 1901'de sivri külahlıdır.	Cephelelerde, alt kotta dikdörtgen, üst kotta kemerli tepe pencereleri yer alır. Tek şerefeli minaresi kagir, mukarnaslı ve sivri külahlıdır.
	Caminin süsleme öğelerine ilişkin ayrıntılı fotoğraflar mevcut olmadığından bilinmemektedir.	İç mekanda, kubbe ve pandantiflerde, alt pencereler ve cümle kapı üzerinde Rumi kalemişi motifler mevcuttur. Mihrap stalaktitli, üçgen alınlıklı ve taş işlemelidir. Kalemişi süslemeleri vardır. Vaaz kürsüsü ve minber, Rumi ve palmet dekorlu oyma ahşaptır. Giriş cephesinde iki kitabe mevcuttur. Son cemaat yerinde, şebekeler Bursa kemeri formulu, sütun başlıkları ve kaideleri mukarnaslıdır. Kemer ve başlıklarında rozetler vardır.

Levha 11. 18. yüzyıl ve günümüz Bebek camilerinin karşılaştırmalı tablosu (Yazar tarafından hazırlanmıştır). / Comparative table of 18th century and present Bebek mosques (Prepared by the author).

2009 yılında hazırlanan restorasyon programının uygulamasına ancak 2019 yılında başlanabildiği görülmektedir. Restorasyon öncesi yapının cephelerinde pek çok malzeme bozulması mevcut iken 2019-2022 yılları arasında KUDEB önerileri dikkate alınarak cami restore edilmiş, cephelerdeki tuzlar yapıdan uzaklaştırılmış, malzeme bozulmaları onarılmış ve cepheler sıvanmıştır. İç mekânda ise özgün plan şemasını bozan ekler kaldırılmıştır. Bunlar, kadınlar mahfilinin altında oluşturulmuş kütüphane ve imam odası ile revak bölümüdür. Caminin özgün halinde bulunmadığı tespit edilen kalemişleri de restorasyon sürecinde kapatılmıştır. Günümüzde cami özgün plan şemasına döndürülmüş, cephelerdeki tuz oluşumu, siyah kabuk oluşumu gibi sorunlar giderilmiştir.

18. YÜZYIL VE GÜNÜMÜZ BEBEK CAMİLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI

Bebek Köyü kurulurken inşa edilmiş olan 18. yüzyıl Bebek Camisi ile 20. yüzyılda inşa edilmiş Bebek Camisi

arasında yapının konumu, plan şeması, mimarisi, yapı tekniği, malzeme, yapı elemanları ve süsleme öğeleri açısından pek çok farklılık bulunmaktadır. Planlardan görüldüğü üzere eski Bebek Camisi, avlu duvarları ile sınırlandırılmamışken, günümüz Bebek Camisi, avlu duvarları ile çevrili olup etrafında pek çok yapı yer almaktadır⁶. Eski Bebek Camisi'nin planı L formu olup cami; çeşme, minare, okul ve ibadet mekânından oluşmaktayken, yeni Bebek Camisi, dikdörtgen formu olup kare planlı harim, son cemaat yeri ve minareden oluşmaktadır. 18. yüzyıl Bebek Camisi'nin ahşap konstrüksiyonlu mu kagir mi olduğu net olarak tespit edilememiştir. Son cemaat yeri olup olmadığı da bilinmemektedir. Caminin cephesi 1901 tarihli fotoğrafta sıvasızken (Tarkulyan, 1901), tarihi belirtilmemiş fotoğraflarda sıvalıdır (Gülmez Freres, t.y.). Fevkani cami kırma çatılıdır. Planlardan görüldüğü üzere, zemin katta arkatlı bir bölümü vardır. Cepheleri dikdörtgen pencereli

⁶ Bebek Camisi'nin, 20. yüzyılda inşa edildiği döneme ait iç mekân fotoğraflarına ulaşılamadığından, bu bölümdeki kıyaslama, 18. ve 21. yüzyıl camileri arasında, günümüz fotoğrafları kullanılarak yapılmıştır.

olup iç mekâna ait herhangi bir veri yoktur. Bu sebeple iç mekân süsleme öğeleri bilinmemektedir. Caminin minaresi 1895 yılı fotoğraflarında soğan kubbeliyken, 1901 yılı fotoğraflarında sivri külahlıdır. Günümüz camisi ise kagir konstrüksiyonludur, iç mekân ve dış cepheleri sıvalıdır. Harimin içerisinde yer alan kadınlar mahfili ahşaptır. Harimdeki sekiz taşıyıcı ayak birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır ve kubbeye geçiş öğesi olarak camide, tromp ve pandantifler kullanılmıştır. Pencereler alt kotta dikdörtgen, üst kotta kemerlidir. Minaresi kagir ve sivri külahlıdır. Mukarnaslarla şerefeye geçilmiştir. İç mekânda ve giriş cephesinde pek çok süsleme öğesi mevcuttur (Lev.11).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bebek Camisi, 18. yüzyıl başlarında Bebek (Hümâyûnabâd) köyü kurulurken, meşrutaları, hamamı, çarşısı, mektebi ve Osmanlı sultanları tarafından yazlık kasır olarak kullanılan Bebek Kasrı ile birlikte inşa edilmiştir. Ancak zaman içinde kasır yıkılmış, geriye bahçesinin bir kısmı kalmış, hamam ve meşrutahaneleri ise tamamen yok olmuştur. Kıрма çatılı cami ise 1913'te kubbeli olarak yeniden yapılmıştır. Mimar Kemalettin Bey tarafından tasarlanan, Milli Mimarlık Akımı'nın önemli yapılarından olan Bebek Camisi, kâgir, tek kubbeli, sekizgen plan şemalıdır. Kumtaşı ile inşa edilmiş cami, 1960 yılında onarılmış, bu süreçte iç ve dış cepheleri deniz kumunun da içerisinde yer aldığı Portland çimentolu sıva ile sıvanmış, özgün alçı dışlıklar çıkarılarak yerine betonarme dışlıklar yapılmıştır. Caminin deniz kenarında olması ve Portland çimentolu 20. yüzyıl onarımlarına sahip olması, tuzların yapının bünyesine nüfuz etmesine sebep olmuş ve pek çok hasarın büyük ölçüde kaynağı olmuştur. Bunun yanı sıra zaman içinde yapının revak bölümü kapatılmış, iç mekânda kadınlar mahfilinin alt katı iki ayrı mekân olarak kullanılarak özgün plan şeması da değişmiştir. 2019 yılında cami restorasyon sürecine girmiş, üç yıl içinde restore edilerek 2022'de kullanıma açılmıştır. Bu onarımda cephedeki tuz ve siyah kabuk oluşumu temizlenmiş, cepheler sıvanmış, plan şeması da özgün haline getirilmiştir.

Kültür varlığı değeri taşıyan yapıların, özgün öğelerinin korunarak günümüze ulaşabilmesi oldukça önemlidir. Yapıya uygun olmayan malzemelerle onarım, sonrasında daha büyük sorunlarla sebep olmakta ve eski eserlerin bozulma sürecini hızlandırmaktadır. 1900'lerde sıkça uygulanmış olan çimento esaslı malzemeler ile onarım, ne yazık ki pek çok tarihi yapının zarar görmesine sebep olmuştur. Bebek Camisi de bunlardan biridir. Onarımda kullanılacak malzemenin, yapının özgün malzemesine uyumlu olması, eski eserlerin korunmasında büyük önem taşımaktadır. Bebek Camisi, 18. yüzyıla uzanan tarihi ile Bebek Köyü kurulurken inşa edilmiş olan ilk yapılandıdır. 20. yüzyılda yeniden inşa edilmiş olan cami, Bebek'in simge yapılarından olup, korunması oldukça önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

- Aktepe, M. M. (1989). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: Ahmed III*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Antel, A. (2012, 2-5 Ekim). *Geçmişten günümüze cami mimarisinin gelişimi* [Sözlü Sunum]. 1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu, Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler, İstanbul, Türkiye.
- Batur, A. (2008). Bebek Camisi. A. Batur (Ed.), *Mimar Kemaleddin Yapıları Rehberi* (1. Baskı, s. 62-63) içinde. Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayınları.
- Batur, A. (2009). Bebek Camisi. A. Batur (Ed.), *İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu* (1. Basım, s. 16) içinde. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Ortak Yayını.
- Bebek (1895). Bebek. Görseller Arşivi (Demirbaş No. FKA_001662). İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi.
- Bebek Cami, (t.y.). Bebek Cami. Kartpostallar Koleksiyonu (Demirbaş No. Krt_005479), İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri.
- Berggren, G. (t.y.). Vue de Bebek. Görseller Arşivi (Demirbaş no. FKA_004207) İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi.
- Beşiktaş (2014). *Beşiktaş İlçesi Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*. Beşiktaş Belediyesi Plan ve Proje Müdürlüğü.
- Beşiktaş-Bebek (1929). Beşiktaş-Bebek ve civarı haritasıdır. Haritalar Koleksiyonu (Demirbaş No. Hrt_006998). İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri.
- Beşiktaş-Bebek (1938). Beşiktaş-Bebek-Dolmabahçe arası istikamet haritasıdır. Haritalar Koleksiyonu (Demirbaş No. Hrt_006246). İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri, İstanbul.
- Beşiktaş-Bebek (t.y.). Beşiktaş-Bebek bahçesi ve civarını gösterir haritadır. Haritalar Koleksiyonu (Demirbaş No. Hrt_007293-1). İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri, İstanbul
- Beşiktaş-Bebek Vapur (1320). Beşiktaş-Bebek vapur iskelesinden Akıntı Burnu'nda kain Sultan Saray-ı

- Alisine kadar olan tarihin istikametiyle beyninde vuku bulan iki parça harik mahallini irae eder surette tanzim kılınan haritadır. Haritalar Koleksiyonu (Demirbaş No. Hrt_005325). İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri, İstanbul.
- Deleon, J. (2000). *Boğaziçi Gezi Rehberi (1.Baskı)*, Remzi Kitabevi.
- Erdem, P. N. (1981). *Mühendislik Jeolojisi*. İDMM Akademisi Yayınları.
- Eski İstanbul (2022). Bebek. <http://www.eskiistanbul.net/1936/bebek#lg=0&slide=0> adresinden 30 Mayıs 2022 tarihinde alınmıştır.
- Galitekin, A. N., v.d., (2001). *Hadikatü'l-Cevami: İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar*. İşaret Yayınları.
- Germiyanoglu, C. (1961). *İstanbul Ansiklopedisi: Bebek*. Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Giray Küçük, S. (2021). Boğaziçi Bebek Semti Tarihi ve Yapıları. *Idealkent*, 12(34), 1757-1802. <https://doi.org/10.31198/idealkent.937428>
- Göktürk, H. (1961) *İstanbul Ansiklopedisi: Bebek Camii*. Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Gülmez Freres (t.y.). Bebek Koyu (Demirbaş No. FKA_000134). Görseller Arşivi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi.
- İpşirli, M. (1993). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: Cuma Selâmlığı*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Joailer S.ve Gülmez Freres, (t.y.). Bebek fotoğrafları. Görseller Arşivi (Kod: TNEHBEB001) SALT Arşiv, İstanbul.
- Kayra, C. (1993). *Bebek-Mekanlar ve Zamanlar*. Akbank Kültür ve Sanat Yayınları.
- Koçu, R. E. (1961a). *İstanbul Ansiklopedisi: Bebek Hamamı*. Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- Koçu, R. E. (1961b). *İstanbul Ansiklopedisi: Bebek Kasrı Harabesi*. Reşad Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.
- KUDEB (2009). Koruma Uygulama ve Denetim Müdürlüğü, Beşiktaş İlçesi Bebek Cami Koruma Onarım Projesi Restorasyon ve Konservasyon Raporu. T.C. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı.
- Öz, T. (1987). *İstanbul Camileri, 2. Cilt*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Prost, H. (1940). Beşiktaş-Bebek imar planını gösterir haritadır. Deniz kıyısı Düzenlemesi. Plan No:1428, Haritalar Koleksiyonu (Demirbaş No. Hrt_007305). İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri.
- Rumeli Ciheti (1926). *Rumeli Ciheti A 19-3 nolu pafta*. Haritalar Koleksiyonu (Demirbaş No. Hrt_002420), İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri.
- Salt Arşiv (t.y.). Ülgen Ailesi albümü. Görseller Bölümü, erişim kodu: TASUH8722.
- Salt Arşiv (1932). Nesrin ve Mehmet Ali Bağana'ya ait Ankara, İstanbul ve İznik fotoğraflarının bulunduğu albüm. Görseller Bölümü, erişim kodu: AFMSBB-HAL10.
- Salt Arşiv (1938). Ülgen Ailesi albümü. Görseller Bölümü, erişim kodu: TASUH2826.
- Salt Online (1924). Arşivden çıktı, Salt Galata (23 Şubat-9 Nisan 2017). <https://saltonline.org/tr/1588/arsivden-cikti> adresinden 30 Eylül 2022 tarihinde alınmıştır.
- Selim H. H., Karakaş, A. ve Coruk, Ö. (2019). Tarihi eserlerde doğal yapıtaşı olarak kullanılan Lefke taşının (Osmaneli/Bilecik) jeolojik ve mühendislik özellikleri. *DÜMF Mühendislik Dergisi*, 10(3), 1019-1032. <https://doi.org/10.24012/dumf.521090>
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2011). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü: Fileto*. Remzi Kitabevi.
- Tarkulyan, B. (1901). Bebek, Görseller Bölümü (Demirbaş No. FKA_000574). İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi.
- Yavuz, Y. (1981). *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Yeniaras, O. (1988). *Cumhuriyet Devri Türk Sanatı*, [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.

DEVLET ARŞİVLERİ BELGELERİ

- BCA.30-10-0-0.190/304/2.** İstanbul Bebek Camii önüne yapılması düşünülen gümrük kulübesine İçişleri Bakanlığının mücade etmediği.
- BOA.A.}MKT.15/54.** Bebek Camii Vâizi Seyyid Hâfız Süleyman Efendi'nin câmi-i mezkûrun da selâtin camileri gibi tezyini için verdiği dilekçenin, ilişikte sunulduğuna dâir Şeyhülislâm efendiye yazı.
- BOA.AE.SMHD.I.91/6219.** Dergah-ı Ali Cebeciyan Cemaati'nden Karşılıklı Mustafa İbrahim'den mahlul ulufenin İstanbul Gümrüğü Mukataası malından almak üzere Bebek kasabesindeki camide imam olan Seyyid Mehmed'e tevcihi.
- BOA.BEO.801/60042.** Sultan II Mahmud Han'ın hayratından olan Bebek'te vaki caminin tamiriyle masarısının suret-i tesviyesi. (Evkaf)
- BOA.BEO.1381/103549.** Sultan Mahmud Han-ı Sani hayratından Bebek'de kain Cami-i Şerif'in tamirat masrafları. (Evkaf)
- BOA.BEO.1652/123895.** Sultan II. Mahmud Vakfi'ndan Bebek'te kain caminin tamirat masrafları. (Evkaf)
- BOA.C.EV.209/10434.** Nakibüleşraf Hocazade Seyyid Ömer Efendi'nin Rumelihisarı haricinde Bebek Camii Evkafı'na mülhak Nazlıca köyündeki mescidinde imam, müezzin ve kayyumluk cihetlerinin tevcihi.
- BOA.C.EV.608/30693.** Hümayûnabâd'da inşa ve ikmal edilen caminin bina emini olmakla hizmetine mukabil bu ve Sadabat Camii'nin bir vakıf kabul edilerek tevliyetinin uhdesine tevcihi hakkında Salih imzalı arzuhal.
- BOA.EV.BRT.306/11.** Tevcih, berat, ferraş-ı kenef, ferraş-ı havlu, ferraş-ı cami, Muhyiddin, es-Seyyid, eş-Şeyh, Zekeriya Hakkı, Hümayunabad Camii, Sultan Mahmud Han-ı Sani Hayratı Evkafı (İstanbul)
- BOA. HAT.1586/43.** Asakir-i Hassa Katibi Sadi Bey'in validesine ait Bebek'teki sahilhanenin Bebek Camii musakkafatına senelik altı yüz akçe mukataa karşılığında ve içinde validesinin oturması şartıyla vakfettiği.
- BOA.İ.DH.653/45411.** Bebek karyesindeki cami-i şerifin masarîf-ı tamiriyesinin tesviyesi.
- BOA.İ.DH.1287/101259.** Bebek'deki camide yapılan selamlık töreninde padişaha takdim edilen arzı-haller hakkında gerekenin yapılması.
- BOA.İ.EV.2/57.** Bebek karyesindeki cami ile minaresinin tamiri masraflarının karşılanması. (1310B-09)
- BOA.MF.MKT.215/15.** Bebek İbtidai Mektebi'ne gelir temin etmek maksadıyla inşa edilecek kayikhane ruhsatının meccanen verilmesi isteğinin inceleneceği.
- BOA.MF.MKT.261/29.** Bebek Karyesi İbtidai Mektebi talebe ve muallimlerine mahsus olup geçici olarak cami için tahliye edilen odanın eskisi gibi mektebe terki hususunda Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nce gerekenin yapılması.
- BOA.MF.MKT.299/56.** Bebek İbtidai Mektebi'ne ait dükkanlara müdahale edilmemesi.
- BOA.MF.MKT.342/12.** Bebek İbtidai Mektebi yararına yapılan dükkanların işleriyle uğraşmak üzere görevlendirilen komisyona fahri reis olarak vekilharç Alibeyzade Hüseyin Ziya Efendi'nin atanması. Nezaretin dükkanlara müdahalesinin eğitime sekte vurduğunun beyanı.
- BOA.MF.MKT.541/6.** Bebek'teki ibtidaiye mektebi arsasına pazar kayığı çekilmesinin Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nce yasaklanması okulun elde ettiği kira bedelinin kesilmesine neden olduğundan bu yasağın kaldırılması.
- BOA.MF.İBT. 302/66.** Bebek İbtidai Mektebi'nin muhafazası için Mahmud Han-ı Sani Evkafı'na mülhak Sultan Ahmed Han-ı Salis hayratından caminin harimine Mısırlı Halim Paşa tarafından inşa olunan dükkanlara yapılan müdahalenin önlenmesi için Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi'nde dava açıldığı.
- BOA.MF.MKT.729/23.** Bebek'te bulunan Sultan Birinci Ahmed Camii'nin altındaki ibtidai mektebi ile sahil arasındaki arsaya cami imamı tarafından kahvehane ve karpuz sergisi açılmasının engellenmesi.
- BOA.MVL.449/46.** Bebek karyesindeki cami ve minaresinin tamiri. (21. İstida)
- BOA.PLK.p.00713.** Bebek'teki Hümayun-ı Abad Camii ile bitişiğindeki dükkanların planı. (İstanbul)
- BOA.ŞD.137/106.** Sultan 2. Mahmud hayratından Bebek'te vaki caminin tamiri. (Evkaf 5)

İSTANBUL-BEBEK (HÜMAYÛNABÂD) CAMİSİ'NİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

BOA.ŞD.149/70. Sultan Mahmud Han-ı Sani hayratından Bebek’de bulunan caminin tamiri. (Evkaf 6)

BOA.ŞD.124/67. Bebek karyesinde vaki cami-i şerifin tamiri ve masraflarının tesviyesi. (Evkaf 4)

BOA.ŞD.3137/11. Ankara vilayetine tabi Beypazarı kasabasında Sultan Alaaddin Camii, III. Ahmed’in yaptırdığı Bebek Camii, Şam’da bulunan Sinan Paşa Camii ve Emeviyye Camii vakıfları ile kısmen de bazı eşhasın uhdelerinde bulunan kantar rüsumuna dair yazışmaların bulunduğu dosya. (İstida 42)

BOA.Y.MTV.97/7. Vefat eden Mısırlı Halim Paşa’nın gaip varisi olduğu haber alındığından ve müteveffanın Alemdağı, Rumelihisarı ve Bebek’teki köşk ve sahilhaneleri evkaf hududu dahilinde bulunduğundan terekesinin tahriri için olunacak muamele hakkında.

CONSERVABILITY OF YORAN/DIDYMA TRADITIONAL RURAL-ARCHAEOLOGICAL SETTLEMENT: A HISTORICAL REVIEW ON THE CHANGE IN PERCEPTIONS OF CULTURAL HERITAGE VALUES

YORAN/DİDYMA GELENEKSEL KIRSAL-ARKEOLOJİK YERLEŞİMİNİN KORUNABİLİRLİĞİ: KÜLTÜREL MİRAS DEĞER ALGILARININ DEĞİŞİMİNE TARİHSEL BİR BAKIŞ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 06 Temmuz 2022	Received: July 06, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 15 Ağustos 2022	Peer Review: August 15, 2022
Kabul: 30 Ağustos 2022	Accepted: August 30, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.006

Ebru HARMAN ASLAN* - Mehmet Cengiz CAN**

ABSTRACT

Historical stratification resulting from ongoing settling is a common characteristic of most Anatolian settlements, both in urban and rural areas. In this regard, Yoran/Didyma rural settlement serves as an example; whose built environment comprises the coexistence of archaeological remains and traditional rural architecture. The continuing life in the traditional rural fabric on/around the ancient artifacts complicates the conservation problems of Yoran/Didyma. Due to Didyma's archaeological resources, it was designated as a 1st-degree archaeological site in 1976; however, traditional rural architecture and historical stratification of the settlement are neither assigned heritage values nor attempts undertaken to preserve them for a considerable time. More than 30 buildings were registered as cultural assets after 1998; however, this is insufficient to preserve the settlement's authentic character and integrity. In 2015, a major paradigm shifts for preserving the settlement emerged by providing the stakeholders with a chance to discuss the settlement's conservation issues. In the conservation field, there are two main approaches which differ in terms of definition, purpose, and main aims of conservation, as well as conservation objects and methods: A material-based approach and a value-based approach. While the material-based approach's primary goal is to prevent the loss of physical heritage, the value-based approach focuses on the values that society ascribes to heritage. In this

* Asst. Prof. Dr., Iskenderun Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, Hatay, Turkey.
e-posta: ebru.aslan@iste.edu.tr ORCID: 0000-0003-2489-7628

** Prof. Dr., Yıldız Technical University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, Istanbul, Turkey.
e-posta: cengizcan55@gmail.com ORCID: 0000-0002-8854-0743

This article was produced from the thesis study titled "Conservability of Archaeological and Rural Architectural Heritage Coexistence" prepared by Ebru HARMAN ASLAN under the supervision of Prof. Dr. Cengiz CAN at Yıldız Technical University, Institute of Sciences, Building Survey and Restoration Doctorate Program.

context, evidence of these conservation approaches, which were effective in the preservation of Yoran in the historical process, were traced. This study aims to discuss the conservability of the Yoran/Didyma through the changing cultural heritage value perceptions of conservation experts and decision-makers; and is to question whether the conservation statuses defined in the national legislation are sufficient to respond to the unique conservation problems, threats and potentials of the settlement.

Keywords: Rural architectural heritage, archaeological heritage, cultural heritage values, conservation, Yoran (Eski Hisar)/Didyma.

ÖZET

Sürekli yerleşimden kaynaklanan tarihsel katmanlaşma, hem kentsel hem de kırsal alanlardaki çoğu Anadolu yerleşiminin ortak bir özelliğidir. Bu duruma, yapı çevresi arkeolojik kalıntılar ve geleneksel kırsal mimarinin bir arada barındıran Yoran/Didyma kırsal yerleşimi bir örnek teşkil etmektedir. Antik dönem kalıntıları üzerinde/ etrafında geleneksel kırsal dokuda süregelen yaşam, Yoran/Didyma'nın koruma sorunlarını daha karmaşık bir hale getirmektedir. Arkeolojik kaynakları nedeniyle Didyma 1976 yılında 1. derece arkeolojik sit alanı olarak belirlenmiştir; ancak, uzun bir süre geleneksel kırsal mimariye ya da yerleşimin tarihsel tabakalaşma niteliğine ne miras değerleri atfedilmiş ne de korunmaları için bir çaba gösterilmiştir. 1998'den sonra 30'dan fazla tekil yapı korunması gerekli kültür varlığı olarak tescillenmiştir; ancak bu statü, yerleşim dokusunun özgün karakterini ve bütünlüğünü korumak için yeterli değildir. 2015 yılında, ilgili paydaşlara yerleşimin koruma sorunlarını tartışma fırsatı sunularak yerleşimin korunmasına yönelik büyük bir paradigma değişikliği ortaya çıkmıştır. Koruma alanında, korumanın tanımı, amacı ve temel hedefleri ile koruma nesne ve yöntemleri açısından farklılık gösteren iki temel yaklaşım vardır: Malzeme esaslı koruma yaklaşımı ve değer esaslı koruma yaklaşımı. Malzeme esaslı yaklaşımın temel amacı fiziksel mirasın kaybını önlemek iken, değer esaslı yaklaşım toplumun mirasa yüklediği değerlere odaklanmaktadır. Bu bağlamda, tarihsel süreç içerisinde Yoran'ın korunmasında etkili olan bu koruma yaklaşımlarının izleri sürülmüştür. Bu çalışma, koruma uzmanlarının ve karar vericilerin değişen kültürel miras değer algıları üzerinden Yoran/Didyma'nın korunabilirliğini tartışmayı ve ulusal mevzuatta tanımlanan koruma statülerinin, yerleşimin özgün koruma sorunlarına, tehditlerine ve potansiyellerine yanıt vermek için yeterli olup olmadığını sorgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal mimari miras, arkeolojik miras, kültürel miras değerleri, koruma, Yoran (Eski Hisar)/ Didyma.

INTRODUCTION

The discipline of conservation emerged widely in Western European countries in the 19th and early 20th century. Since that time, there are two main approaches which have shaped the conservation field: A material-based approach and a value-based approach. These two approaches differ in terms of definition, purpose, and main aims of conservation, as well as conservation objects and methods. The main goal in the material-based conservation approach is to prevent the loss of the physical heritage of the past. The priority of this approach is the preservation of the material/fabric. The historical and aesthetic significance of the heritage is inherent in the material nature of the heritage property and its authenticity is non-renewable. The work of conservation theorists such as Alois Reigl (1903), the birth of the notion of World Heritage and its adoption to the World Heritage List are examples of this approach (UNESCO, 1972). The best representative of the material-based conservation approach is the Venice Charter (ICOMOS, 1964) (Poulios, 2014, p.18).

The material-based conservation approach is basically shaped by expert opinions. Heritage authorities, especially conservation experts are generally responsible for the identification, conservation, and management of heritage. The use of the heritage by the communities has been limited by conservation experts for conservation purposes and has been regulated in accordance with scientifically-based modern conservation principles. The material-based approach allows minimal intervention, taking into account the physical and material structure of the heritage. The purpose of conservation is to protect the heritage from human-made practices that may harm the heritage property in order to transfer it to the future.

Criticisms of material-based conservation include the privileged power given to conservation experts, its dependence on government funding and support, and its failure to embrace local communities. Particularly, the implementation of this approach in non-Western communities weakens the connection between the community and the heritage site and, in the long run, damages the site (Poulios, 2014, p.17-18). Petra, Jordan, a UNESCO World Heritage site, is a good example of a site that has suffered as a result of this approach. The Bdul community, a Bedouin tribe associated with the Islamic era of the site, were once privileged users of the site, but were transferred to a nearby modern settlement in 1985 to preserve the material fabric of the site (Akrawi, 2002, p.102).

Similar practices of material-based conservation approach are also encountered in Turkey. As is well

known, the physical and cultural stratification that emerges as a result of permanent settlement is a common feature of most Anatolian settlements, and this feature can be seen as an authentic character in rural settlements as well as in urban settlements. In the “traditional rural-archaeological settlements”, which contain the traditional rural fabric together with the archaeological remains, the relocation of the local inhabitants to another area is on the agenda in order to conserve the archaeological remains. As in the example of the Petra World Heritage Site, the local communities living on the archaeological sites of Old Balat/Miletos, Eski Geyre/Aphrodisias and Eski Eskihsar/Stratonikeia were moved to another newly restructured area by the state (Güçer, 2004; Harman Aslan, 2016; Kazıl 2005).

Another conservation strategy, the value-based approach, has been developing since the 1980s and is now the most preferred in the field of heritage conservation. The value-based conservation approach focuses on the values that society ascribes to heritage by different stakeholders and interest groups. Value is defined as the set of positive features and qualities attributed to heritage. Any group with a legitimate right to heritage is referred to as a stakeholder or interest group (De la Torre, 2005b, p.5; Mason, 2002, p.17; Mason & Avrami, 2002, p.15). The value-based approach is largely based on the Burra Charter (The Australia ICOMOS, 1999). This approach has been supported and further developed by a series of projects from the Getty Conservation Institute (Avrami et. al., 2000; De la Torre, 2002; De la Torre, 2005a; Mackay, 2019).

Stakeholders and their values are at the hearth of heritage conservation in the value-based conservation approach. The value of heritage is not inherent, as it is under the material-based conservation approach; rather, people ascribe values to it and define it as heritage. In this context, the main goal of conservation is to preserve the values attributed to the heritage rather than to preserve the heritage property itself (Mason & Avrami, 2002, p.25). The value-based approach envisages the participation of all stakeholder groups in the conservation process and the resolution of conflicts that may inevitably arise among stakeholders (Mason & Avrami, 2002, p.19-23; De la Torre, 2005b, p.5).

In the value-based approach, conservation experts do not have privileged powers as in the materials-based approach, yet they maintain their active authority. One of the criticisms leveled at this approach is related to the power of conservation experts. In many circumstances, stakeholder groups can only participate in the conservation process under the supervision of conservation experts, and only within the parameters set by them. As a result,

while conservation experts are in theory considered one of the stakeholder groups, they are in practice in charge of managing all other stakeholders (Poulios, 2014, p.22).

The concepts of heritage/site management and participation, which are emphasized in the value-based conservation approach, were incorporated into national legislation with the 2004 amendments, the “Law on Amending the Law on The Protection of Cultural and Natural Assets and Various Laws” (Law no. 5226); the binding provisions of international conventions to which Turkey is a party have directed the field of conservation towards a more democratic platform. However, with the amendment made in the regulation (Regulation on the establishment and duties of the site management and the monumental work committee and the procedures and principles regarding the determination of management areas) enacted in accordance with the relevant law in 2021, all of the powers related to the area management processes that were previously shared between the central and local government were given to the central government, thus weakening the participation and democratization process in protection. Deauthorization of local governments, particularly in urban conservation sites, can lead to site protection, planning, and management problems. In addition, the authority for managing archaeological, natural, and historical sites was concentrated in the central government even before the changed regulation. Within the scope of the same legal regulation, changes were made to reduce the level of participation of non-governmental organizations in the site management processes.

In this context, the UNESCO World Heritage Convention Implementation Guide states that “a shared understanding of the property, its universal, national and local values and its socio-ecological context by all stakeholders, including local communities and indigenous peoples” is one of the commons required for the effective management of a heritage site (UNESCO, 2019, article 111.a). Different heritage values can be attributed by different interest groups to the whole formed by the traditional rural fabric and inhabitants (living) of archaeological sites. One of these interest groups is that of conservation experts, who are the subject of discussion due to their dominant role in the conservation and management processes. Conservation experts from different disciplines may also have diverse approaches to traditional rural-archaeological settlements that contain complex conservation problems. Experts, on the other hand, have a powerful influence over social perception.

Yoran/Didyma is one of the examples of a traditional rural-archaeological settlement that has survived to this day with its archeological remains and traditional rural

architecture intertwined. Didyma was an ancient Greek sanctuary well-known in antiquity for its oracle. The most remarkable archaeological remains from this sanctuary belong to the Temple of Apollo. Local communities chose the area around the Temple of Apollo for settlement and built their own structures using the archaeological remains as well during the historical period. Didyma is distinguished from many other archaeological sites by the fact that life still continues today in the traditional rural fabric (Old Fortress, Yoran) that developed around the temple. Furthermore, debates on valuing these modest structures in terms of cultural heritage with their architectural and technical characteristics have begun to emerge.

The conservation specialist and decision-makers who are in a position to manage other stakeholders have a dominant role in the preservation and management processes where the value-based approach is adopted, despite the fact that they are also, in principle, one of the stakeholders. For this reason, cultural heritage value judgments of conservation experts and decision-makers also come to the fore. The aim of this study is to discuss the conservability of the Yoran/Didyma, a traditional rural-archaeological settlement, through the changing cultural heritage value perceptions of conservation experts and decision makers; and is to question whether the conservation statuses defined in the national legislation are sufficient to respond to the unique conservation problems, threats and potentials of the settlement.

In accordance with this purpose, the Yoran traditional rural settlement/Didyma Sanctuary was subjected to a detailed investigation with a case study approach; literature review, archive research and field study methods were used. In the historical process, from the 1970s, when the archaeological remains of Didyma were taken under protection, to the present, the change and development of conservation approaches in the context of the heritage values attributed to the archaeological and rural heritage were examined through the decisions of conservation boards, expert reports and expert evaluations in the press. After the introduction part of this study, the cultural heritage values of traditional rural-archaeological settlements are defined in the second part. In the third part, Yoran/Didyma is evaluated in the context of cultural heritage values defined for traditional rural-archaeological settlements. In the fourth part, a reading of the cultural heritage value perception changes in the conservation processes of Yoran/Didyma from a historical perspective was made. Finally, this study is concluded with a part that discusses the outcomes of the analysis of material-based and value-based approaches on the conservation processes of Yoran/Didyma.

CULTURAL HERITAGE VALUES OF TRADITIONAL RURAL-ARCHAEOLOGICAL SETTLEMENTS

Value is defined in the Collins English Dictionary as “the value of something such as a quality, attitude, or method is its importance or usefulness. If you place a particular value on something, that is the importance or usefulness you think it has” (Collins English Dictionary, 2022). The equivalent of the concept of value in the field of conservation can be expressed as defining the quality of the conservation object and understanding its meaning within the whole. Cultural heritage is significant as it fulfills instrumental, symbolic, and other functions in society (Mason, 2002, p.7).

One of the characteristics of values is that they are in constant transformation. Values tend to change over time depending on social-cultural movements and are constantly reproduced by societies (Zanchetti & Jokilehto, 1997, p.41). Values have the additional characteristic of being relative. Objects become conservation objects as many people agree that they have social, personal, or scientific meaning (Salvador, 2005, p.153). In other words, what makes objects valuable is the relative qualities that society ascribes to them. A specific heritage asset may at any given time have several different values attached to it; this is referred to as the heritage being multivalent (Mason, 2002, p.8). The form and degree of preservation are determined by a relative assessment of various values, not by the predominance of one value type over another (Zanchetti & Jokilehto, 1997, p.42). In Burra Charter, the set of values of heritage assets is defined as cultural significance. According to the charter, cultural significance means “aesthetic, historic, scientific, social or spiritual value for past, present or future generations.” (The Australia ICOMOS, 1999, p.2)

Values and value attribution processes play an essential role in the field of conservation. Values, a necessary category of thought to make comparisons between things, are the primary reference source in making decisions that will affect the existence and change of cultural heritage according to objective criteria (Zanchetti & Jokilehto, 1997, p.41). Heritage assets have different meanings and use for different individuals and societies. Values attach significance to some things over others, thus transforming some objects, structures, and places into heritage. Maintaining and forming the values attached to heritage is the ultimate purpose of conservation (Avrami et al., 2000, p.7). Salvador (2005, p.213) claims that conservation aims to maintain and enhance an object’s meaning to users. Naturally, this might imply that an object keeps its current state or changes.

Values are organized into different categories, from Riegl’s writings to the Burra Charter policies. This categorization of values serves as a tool for making conservation decisions about how best to preserve those values (Avrami et al., 2000, p.8). Due to the relative nature of value analysis processes, several institutions or experts have developed various value categories (Accenture, 2006; English Heritage, 2008; Feilden, 2003; Fielden & Jokilehto, 1998; Frey, 1997; Holden, 2006; Impey, 2006; Lipe, 1984; Mason, 2002; Mattison, 2006; Riegl, 1903; The Australia ICOMOS, 1999; Throsby, 2006). In this context, the cultural heritage values of traditional rural archaeological settlements were defined by the authors by evaluating the value definitions and classifications put forward by different researchers and are well accepted in the field of conservation. (Table 1)¹. It has been proposed to divide heritage values into two main parts, intrinsic and instrumental values, as suggested by Holden (2006), Impey (2006), and Mattison (2006). This classification also coincides with Feilden and Jokilehto’s (1998, p.18-21) classification of heritage values as cultural and contemporary socio-economic values. Under the title of intrinsic values, there are the fundamental heritage values of the conservation theory, such as historical value, aesthetic value, documentary value, and scientific value, as well as the essential criteria of authenticity and integrity. Social value, educational value, and usage values are defined under the title of instrumental values. Of the intrinsic values defined for traditional rural-archaeological settlements, authenticity has been evaluated in relation to historical stratification value; integrity in relation to site value; historical value

Intrinsic Values	Authenticity - Historical Stratification Value
	Integrity - Site Value
	Historical Value - Age and Rarity Value
	Aesthetic Value - Design Value, Fortuitous and Patina of Age
	Documentary Value
	Scientific Value - Ethnoarcheological Value
Instrumental Values	Social Value - Local Identity
	Educational Value
	Use Value - Continuity

Table 1. Cultural Heritage Values of Traditional Rural-Archaeological Settlements / *Geleneksel Kırsal-Arkeolojik Yerleşimlerin Kültürel Miras Değerleri*

¹ This classification study was created by examining the values of different traditional rural-archaeological settlements as well as reviewing related literature within the scope of the thesis from which this article was produced.

in relation to age and rarity; aesthetic value in relation to design, fortuitous, and patina of age; and scientific value in relation to ethnoarchaeological value. Similarly, from instrumental values, social value is explained by linking it with local identity, and use value is explained by linking it with continuity value.

In this part of the study, detailed definitions of this category of values created for traditional rural-archaeological settlements are given. However, it is clear that each settlement is unique and should be evaluated on a case-by-case basis; all of these defined values may not be prominent in every settlement.

Authenticity - Historical Stratification Value: The historical stratification value (group value) results from the structural and semantic coexistence of heritage components that make up a whole (ICOMOS Türkiye, 2013). According to Zanchetti and Jokilehto, one of the essential features of a settlement is the uniqueness and diversity created by the formation of objects layered side by side and/or on top of each other (Zanchetti & Jokilehto 1997, p.43-44). ICOMOS Turkey Architectural Heritage Conservation Charter defined authenticity as “all the features required for a cultural property to gain meaning and to prove its genuineness, value and integrity” and emphasized that the historical layers that make up the identity of the heritage asset should be accepted as components of authenticity (ICOMOS Turkey, 2013). A heritage property considered authentic should preserve its integrity, which was formed in the period it was produced or as a result of its development within the historical timeline (Feilden & Jokilehto, 1998, p.17). Historical stratification is accepted as a component in definitions of the authenticity concept. Damage to the historical stratification of the heritage property, which reflects different periods and uses, may result in damage or loss of authenticity. In this context, the authenticity of traditional rural-archaeological settlements, consisting of archaeological remains and traditional rural architectural layers, is related to their historical stratification value.

Integrity - Site Value: According to Jokilehto (1999, p.298), integrity refers to an “undivided or unbroken state, material wholeness, completeness, or entirety”. Clavir mentions three types of integrity associated with the conservation field: physical, aesthetic, and historical integrity (Clavir, 2002, p.52). Physical integrity refers to the material components that cannot be changed without damaging the object, aesthetic integrity refers to the ability of the object to create an aesthetic feeling on the viewer, and historical integrity refers to the evidence of traces left by time on the object (Salvador, 2005, p.66). The heritage asset may become partially damaged, intentionally changed, or even destroyed through time, losing some

or all of its integrity. Furthermore, a heritage asset can be recast as a component of a new unity at different points in history, becoming a part of a new whole. Such changes are part of the heritage property’s historical stratification; therefore, all interventions to preserve the heritage property must be based on this new integrity (Feilden & Jokilehto, 1998, p.15). In this context, the structures built in the ancient period in traditional rural archaeological settlements have been destroyed in the historical process, losing their integrity to a large extent, and have become archaeological remains. Then, they formed a new whole with the traditional rural architecture that developed on/ around these ruins in spatial continuity. This new whole can be considered within the context of the historical, physical, and even aesthetic integrity defined by Clavir.

Historical Value - Age Value: Mason (2002, p.11) argues that a heritage asset’s rarity or uniqueness, technological capabilities, or archival potential can all contribute to its historical value. It also depends on the age of the material of the heritage. Riegl stated that the more traces of time and damage on the heritage asset, the higher its age value (Riegl, 2015, p.36-37). Much more time has passed since the production of archaeological artifacts in traditional rural-archaeological settlements compared to rural architecture, and the destruction and traces of time on archaeological resources have become much more apparent. However, the traditional rural fabric also has a relative age value. In addition, the relatively small number of settlements that combine these two different types of heritage allows a rarity value to be attributed to these settlements.

Aesthetic Value - Design Value, Fortuitous, and Patina of Age: According to English Heritage, a heritage asset’s aesthetic value originates from how it stimulates people’s senses and minds. Aesthetic value has been examined under the subtitles of design value, artistic value, fortuitous, and patina of age (English Heritage, 2008, p.30-31). Aesthetic value can be the result of the conscious design of a place, likewise the fortuitous outcome of the use and development of a place over time. These two dimensions can be found combined in many heritage sites. In this context, archaeological artifacts in traditional rural archaeological settlements were created with a particular design concept according to society’s fashion, taste, and aesthetic criteria at that time. Archaeological artifacts have high-quality design and artistic sensitivity with their original architectural design, stonework, and details produced with various materials. However, archaeological resources have been reduced to foundations and fragments over time and have become ruins. Ruins with romantic and pastoral qualities in their natural landscapes are associated with picturesque qualities. For this reason, its aesthetic

qualities are associated with design values and patina, which is the trace of time. Furthermore, these settlements have a fortuitous aesthetic quality due to their traditional rural fabric that has developed organically over time.

Documentary Value: A heritage asset may be able to offer evidence about past human activity, which gives it documentary value. The primary source of evidence about how places developed and the people and cultures that created them is physical evidence of past human activities (English Heritage, 2008, p.28). Every asset that belongs to the past provides information about the corresponding period and has a documentary value. Archaeological remains found in traditional rural-archaeological settlements are tangible assets that provide information and evidence about human activities in the distant past. Due to the scarcity of written documents belonging to humanity's distant past, archaeological sources become the only evidence related to the life of these periods. Therefore, the documentary value of archaeological remains is prominent. In traditional rural-archaeological settlements, there are concerns that the rural fabric that developed on/next to the archaeological areas in the relatively recent past has damaged the documentary value of archaeological remains by destroying them. However, rural fabric, seen as the cause of destruction, can also be considered a reflection and document of the historical development of these settlements.

Scientific Value - Ethnoarchaeological Value: Scientific value is associated with documentary value. The Burra Charter states that a place's scientific value is determined by the significance, rarity, quality, or representativeness of the data it holds as well as the extent to which the place can contribute to other important information (The Australia ICOMOS, 1999, p.12). Archaeological fields are the subject of important scientific studies for many researchers, academicians and students in many fields such as archeology, history, philosophy, art history, anthropology. Furthermore, investigating the relationship and interactions of archaeological and rural architectural heritage with each other has the potential to be the subject of scientific studies. These studies can be of two different dimensions. The first is the impact of the archaeological heritage on the formation of traditional rural fabric. It can be the subject of scientific investigations such as the reflection of the forms and formations of the archaeological remains on the shaping of the building, elements, and decorations that make up the rural fabric, and the use of archaeological stones as spolia. Second, in interpreting archaeological data in these areas, which have been continuously inhabited in the historical process, the traditional rural fabric is scientifically examined to understand the previous era cultures that have disappeared. Such scientific studies

are the subject of the discipline of ethnoarchaeology; therefore, ethnoarchaeological value can be attributed to living traditional rural archaeological settlements.

Social Value - Local Identity: Researchers associate the social value of the heritage resource with social activities and harmonious contemporary uses (Jokilehto & Feilden, 1998, p.20; Mason, 2002, p.12). At the same time, this value is related to social interaction and place attachment (Mason, 2002, p.12) and plays a role in constructing social and cultural identity (English Heritage, 2008, p.31-32). Heritage assets, which reflect the life of the society in which they were created, have social value because they foster the sense of social identity and belonging. Traditional rural-archaeological settlements have social value as they are living spaces as well as archaeological sites. Due to their cultural significance, archaeological sites are a source of pride, especially for the local people living in these settlements. The identity of these settlements is associated with the traditional rural fabric on/next to the archaeological sites. Additionally, the information provided by the archaeological sites about the life and social life of the past cultures causes the local people and visitors to draw parallels between contemporary life and the life of that period, which helps them to adopt the cultural heritage. Moreover, these settlements contribute to the revival of social and cultural life by hosting social and cultural events, making the heritage site a part of a social life again.

Educational Value: According to Madran and Özgönül (2005, p.73), the educational value is the capacity of heritage assets to serve as a source of both concrete and abstract information about societies living in different periods and their social, cultural, economic, and political lives. The archaeological heritage has educational value in traditional rural archaeological settlements because of the resources it offers. In addition, the traditional rural fabric, which contains information about the lifestyles, customs, and beliefs of the local people settled in these areas, and reflects their social, cultural, and economic life, has educational value with their architectural, folkloric, and ethnographic dimensions. This is why it is crucial to consider the potential for both heritage categories to serve as a source of education when developing the interpretation and presentation of the sites.

Use Value - Continuity: Use value is closely related to economic value. It is the value added to the heritage property by continuing its original function or adapting to a new use (ICOMOS Turkey, 2013). In living traditional rural-archaeological settlements, the use value is at the forefront as the traditional life continues.

However, the uncontrolled use of these settlements carries the risk of damaging the scientific and documentary value of the archaeological heritage. In addition, the broad restriction of use in these settlements due to archaeological resources results in the inability of the local people to benefit from infrastructure services such as water, electricity, sewerage, and the inability to repair and maintain the structures they live in. The conflict between the scientific and documentary values of archaeological resources and the use value of the settlements causes the local population to suffer.

Continuity is defined as the use of areas, structures, and elements with minor changes to adapt them to new lifestyles and activities (Zancheti & Jokilehto, 1997, p.39). Despite occasional interruptions, traditional rural-archaeological settlements have been used as settlement areas throughout history. The coexistence of different cultural layers to form a unique whole results from this continuity. In this context, removing the traditional rural fabric, which dates back to a later period, will mean the interruption and damage to the continuity of the settlement.

CULTURAL HERITAGE VALUES OF YORAN/DIDYMA

Yoran/Didyma is located in the north of today's modern settlement area of the Didim District of Aydın Province, approximately 20 km south of the ancient city of Miletos (Figure 1). There is a traditional Yoran rural settlement today around the Temple of Apollo, which is located in the center of the Didyma Sanctuary. In this study, Yoran/Didyma has been examined in the context of scientific value, historical stratification value, authenticity, integrity, social value, use value, and continuity. Although Yoran/Didyma contains all the cultural heritage values in the value category suggested in the previous section, these were determined as the prominent values of Yoran/Didyma within the scope of this study. At the end of this part, Yoran/Didyma's statement of significance is presented as an output of the value evaluation process.

SCIENTIFIC VALUE

From the 19th century to the present, many scientific studies have been conducted on the historical and archaeological remains of the Didyma Sanctuary. The focus of these academic and archaeological studies is usually the Temple of Apollo. Didyma archaeological remains offer researchers the opportunity to witness the historical development of the heritage site.

European travelers visited Didyma frequently, especially in the 18th and 19th centuries, and conveyed their observations and impressions in their works such as:

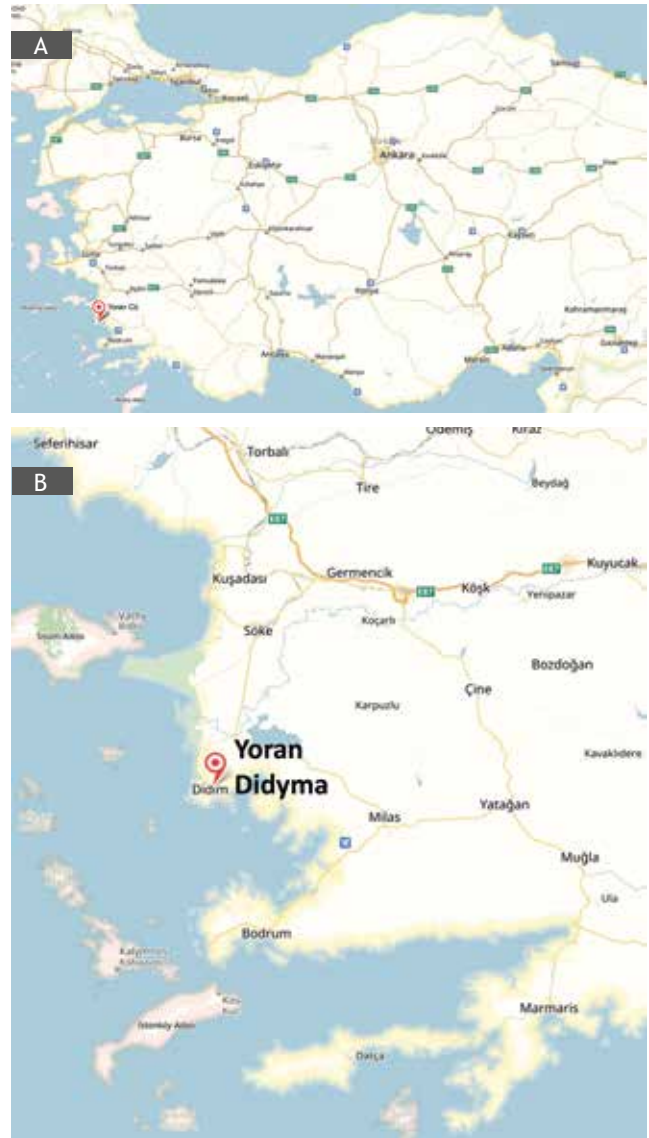

Figure 1. (a), (b) Location of Yoran/Didyma (Source: Yandex Maps). / Yoran / Didyma'nın konumu (Kaynak: Yandex Haritalar)

1769 Publishing of the architectural decorations of the Temple of Apollo in Richard Chandler's book "Ionian Antiquities" on behalf of The Society Dilettanti (Chandler et al., 1769).

1857 The transfer of ten "Brankhidler" seated statues and twelve lion statues to the British Museum by T. Charles Newton (Newton, 1865).

1873 Archaeological studies were carried out by the French archaeologists A. Thomas and O. Rayet (German Archaeological Institute [DAI], 2021).

1895-1896 Archaeological studies were carried out at the Temple of Apollo in Didyma by Bernard Haussoullier and E. Pontremoli (Haussoullier & Pontremoli, 1904).

1905-1913 and 1924-1925 Archaeological excavations were carried out by Th. Wiegand (DAI, 2021).

1941 Publication of a 3-volume building monograph by Hubert Knackfuss (Knackfuss, 1941).

1962- ... Continuation of archaeological excavations by the German Archaeological Institute (DAI). Rudolf Naumann, together with K. Tuchelt, H. Drerup and F. Hiller, was the long-term chairman of these studies, which aimed to investigate the archaic period structures. Archaeological studies carried out under the direction of A. Furtwängler between 2003 and 2012 continue today under the direction of Helga Bumke (DAI, 2021).

The Processional Way and the structures that surround it have been the focus of research since the 1960s, led by K. Tuchelt. Recent studies after 2003 have focused on the Temple of Apollo and its expansion, particularly the developmental process from the beginning to the late Classical period (Furtwängler, 2008, p.87).

Scientific excavations have been carried out by the German Archaeological Institute in the Didyma Sanctuary since 1962. The results of these studies are presented at the “International Symposium of Excavations, Surveys and Archaeometry” organized every year by the General Directorate of Cultural Heritage and Museums under the Ministry of Culture and Tourism. Apart from this, researchers working in archaeological excavations have made many scientific publications on Didyma from its beginning to the present (Bumke et al., 2015; von Gaisbergand & Bumke, 2019).

On the other hand, scientific studies on the traditional rural fabric of Yoran are quite limited. In 2010, in collaboration with the Didim Municipality and Yıldız Technical University, Department of Restoration, graduate students carried out identification and documentation studies on the traditional rural fabric of Yoran. In this context, the survey drawings and restitution and restoration projects prepared for some of the traditional rural buildings, and the analysis and proposal studies on the historical environment were exhibited in the university and the municipality. The papers produced by the faculty members on these settlements/structures were presented at international conferences (Omay Polat et al., 2013; Yergün et al., 2013). Finally, Didyma/Yoran took part as a case study in the doctoral thesis that discusses the conservation of settlements that contain both archaeological remains and traditional rural fabric together (Harman Aslan, 2016).

HISTORICAL STRATIFICATION VALUE

Archaeological Remains

The archaeological remains unearthed through the archaeological studies carried out in the Didyma Sanctuary belong to the Temple of Apollo (6th century B.C.), the remains of the 24 km Processional Way between Miletos and Didyma, the Sanctuary of Artemis and the remains of the stadium (Figure 2).

Traditional Rural Architecture

Within the scope of the study, the development of the rural settlement of Yoran in the historical process has been attempted to explain by utilizing the available sources, starting with the publications of foreign visitors who began visiting the region in the 18th century. In addition to explaining the development process of the settlement, the reason for this is to reflect the perspectives of the travelers and researchers of that period on the traditional rural architecture and the communities living there, as well as the archaeological artifacts, and to follow the approaches of these researchers, who can be called the experts of the period on antiquities.

There is no precise date for the formation of Yoran's rural settlement, which is now located around the Temple of Apollo. It is claimed that the settlement around the Temple of Apollo was started in the 14th century (DAI, 2021). According to the conclusions of Richard Chandler, who visited Didyma in 1765, a settlement existed in this area prior to the 18th century. Chandler, in his book “The Ionian Antiquities”, published in 1769, mentions that there was no one living here, but there remain the ruins of two mosques and at least one church in the temple area (Chandler, 1769, p.46). For the first time, in 1790, the English traveler Dallaway mentioned the existence of a newly established Greek village in Didyma named “Giauura” or “Jeronda” (Dallaway, 1797, p.246).

During the second survey of the Dilettanti Society in the 19th century, the number of village houses around the Temple of Apollo reached 150. The results of this study were published in the book “Antiquities Ionia I” in 1821. In this book, a layout plan has been published showing the Didyma Sanctuary and the village known as “Ierota” that developed around it (Figure 3). The number of churches shown in this plan is five. William Gell, the head of the Dilettanti Society, spoke about the windmill built on the remains of the temple, claiming that ancient building materials taken from the temple were utilized in the mill's construction,

causing damage to the temple: "...A windmill usurped the place of this sacred object; in the construction of which many of the less massive blocks, particularly those enriched with sculpture, were employed, and some converted into cement used in building it. The two corinthian capitals were totally destroyed, and some of the statues had been grievously defaced..." (Gell, 1821, p.48).

Alexander de Laborde, who visited Anatolia in 1826, published "Voyage de l'Asie Mineure" in 1838, which featured an engraving titled "Apollo Temple Ruins" (De Laborde & De Laborde, 1838, PL. XLVII, p.95). In this engraving, the village houses surrounding the ruins of the Temple of Apollo are also depicted. The majority of these houses are single-story masonry structures with flat roofs. On their facades, there are a few small openings. A two-story mansion in the engraving, where masonry and wooden systems are combined, stands out among the modest village houses. This building must have a bay on the upper floor and numerous large windows. The building is covered with a hipped roof. In addition, the engraving shows the windmill on the Temple of Apollo, which was demolished during later archaeological studies (Figure 4).

Texier, who visited Didyma in 1835, mentions a village called Hieronda with twenty houses, a mill, and crop fields in his travel notes. He reports that this village was newly formed, because during Chandler's visit in 1765, no one lived in the ruins of the temple, and the travelers spent the night in another village, one and a half leagues away. The inhabitants of the village are around 40 Greek families. The temple is in a pile of rubble in the middle of the village (Texier, 2002, p.203).

Charles T. Newton, who visited Didyma in 1857, mentioned a village called "Geronta", pronounced by the Turks as "Yoronda". He stated that a Greek village grew up around the archaeological sites and fell into decay after the Greek revolution, becoming famous as a refuge and meeting place for pirates and bandits. According to Newton, the very existence of the village posed a threat to the temple ruins (Newton, 1865, p.147-148). Ten sitting figures on the Processional Way were transferred to the British Museum in 1858 by Newton, whose research mostly centered on the Processional Way.

Pontremoli and Haussoullier, who carried out archaeological excavations in Didyma between 1895 and 1896, published the results of their work in the book "Didymes" in 1904. In this study, a Greek village

Figure 2. Archaeological remains of Didyma (a), (b) The Temple of Apollo (c) The Processional Way (Photos taken by Harman Aslan, 2016). / *Didyma'nın Arkeolojik Kalıntıları (a), (b) Apollon Tapınağı (c) Kutsal Yol (Fotoğraflar, 2016 yılında Harman Aslan tarafından çekilmiştir).*

named “Hieronda”, which has more than 300 houses in the area of the Temple of Apollo, is mentioned. Apart from a large church and school buildings in this village, there were priests, two schoolteachers, and two doctors (Haussoullier & Pontremoli, 1904, p.40) (Figure 5a). The authors stated that it is obligatory to encounter difficulties in all excavations carried out in a living settlement. Despite the objections of the villagers, one-third of the houses were destroyed, and these were the oldest village houses (Bilsel, 1996, p.35; Haussoullier & Pontremoli, 1904, p.51) (Figure 5b, 5c).

According to Bilsel, the attitudes of Pontremoli and Haussoullier towards the existing village are controversial. On the one hand, they perceived the Greek village as a Greek colony, where the Persians suffered in ancient times, and perceived it as a romantic figure; on the other hand, they thought that the growth of the village on top of the ancient ruins was a threat to the Temple of Apollo (Bilsel, 1996, p.33).

In the last period of the Ottoman Empire, the Greek village around the Didyma Apollon Temple was called “Yoran” or “Yeronda”. With the effects of population exchanges and migrations in 1924 and 1936, the social structure of the settlement changed, and immigrants from Greece and Bulgaria were the first to settle in Yoran (Aydoğan, 2011). After the earthquake in 1955, Yoran moved to the disaster houses further south of the settlement built by the state, and with the development of tourism, urban growth took place in the south. While the relocated area in the south was known as “Yenihisar,” the settlement around the temple was known as “Eskihisar.” Yenihisar, which grew rapidly with the effect of tourism in the 1980s, became a district in 1991, and its name was reestablished as “Didim” in 1997 (Toker, 2018, p.121).

Figure 3. Rural settlement around the Temple of Apollo at the beginning of the 19th century (Gell, 182, Plate I). / 19. yüzyılın başlarında Apollon Tapınağı çevresindeki kırsal yerleşim (Gell, 182, Levha I).

The distribution of Yoran’s traditional rural buildings today complies with the topography. The Temple of Apollo is located in the middle of the community, which is surrounded by typical rural architecture. The building density gradually decreases until it comes to an end with the placement of some agricultural regions. The rural

Figure 4. In the 1826 Laborde engraving, a panoramic view of the Temple of Apollo and the surrounding countryside is shown (De Laborde and De Laborde 1838, PL. XLVII, p.95). / 1826 Laborde gravüründe, Apollon Tapınağı ve çevresindeki kırsal alanın panoramik bir görünümü gösterilmektedir (De Laborde ve De Laborde 1838, PL. XLVII, s.95).

settlement has olive groves in the north, agricultural lands in the northeast and south, a cemetery in the east and new settlements in the east and west (Figure 7).

Just to the north of the Temple of Apollo, the main road that connects Didim and Yoran divides the settlement in two. This main route connects to all other streets and roads. One of the primary characteristics of Yoran's traditional rural fabric is the organic street pattern. The main walls of the buildings and the courtyard walls serve as defining features of the narrow streets. At the intersection of two or more streets, small squares are created. Stone pavement covers the original streets. A key component of the streets and courtyards is wells. Apart from the ancient structures, other monumental structures in the settlement are the Eskihsar Village Mosque (1830), which was converted from a Byzantine church into a mosque (1830), two chapels and a school building (1936).

The house is typically accessed from the streets through a courtyard. The primary components of Yoran's built environment, the houses, were constructed with a system of masonry and material of stone. Traditional houses are small and modest buildings with one or two floors inside large courtyards or gardens. In most cases, the masonry of the building walls is left exposed. The chimneys

are emphasized, protruding from the main walls of the building. Additionally, there are traditional elements like stoves in the courtyards or gardens as well as service buildings like barns, coops, or restrooms. Traditional buildings are covered with gable or hipped roofs with Turkish or Marseille tiles (Figure 8).

According to the information received from the Didim Municipality, approximately 500 people reside in Yoran at present. There are a total of 431 buildings in the settlement, and 203 of these buildings have a traditional rural character (Omay Polat et al., 2013, p.508). Most of the parcels in the settlement are privately owned, and there are few expropriated parcels. The majority of local people work in the tourism and construction sectors. Few people are engaged in agriculture, olive growing or animal husbandry activities. Yoran (Hisarköy), whose administrative status was previously a village, has been a neighborhood of the Didim District since 2012.

Coexistence of Archaeological and Rural Architectural Heritage

The Didyma Sanctuary was altered and used again during the ancient Greek, Hellenistic, Roman, Byzantine, Ottoman, and Republican periods. However, its earliest ancient remains date back to the 8th or 7th century BC.

Figure 5. (a) Panoramic photograph of Yoran at the end of the 19th century (b) Houses and windmill in the area of the Temple of Apollo before the 1895/96 excavations (c) The Temple of Apollo and its near surrounding after the 1895/96 excavations (Haussoullier & Pontremoli, 1904). / (a) 19. yüzyılın sonunda Yoran'ın panoramik fotoğrafı (b) 1895/96 kazılarında önce Apollon Tapınağı bölgesindeki evler ve yel değirmeni (c) 1895/96 kazılarında sonra Apollon Tapınağı ve yakın çevresi (Haussoullier ve Pontremoli, 1904).

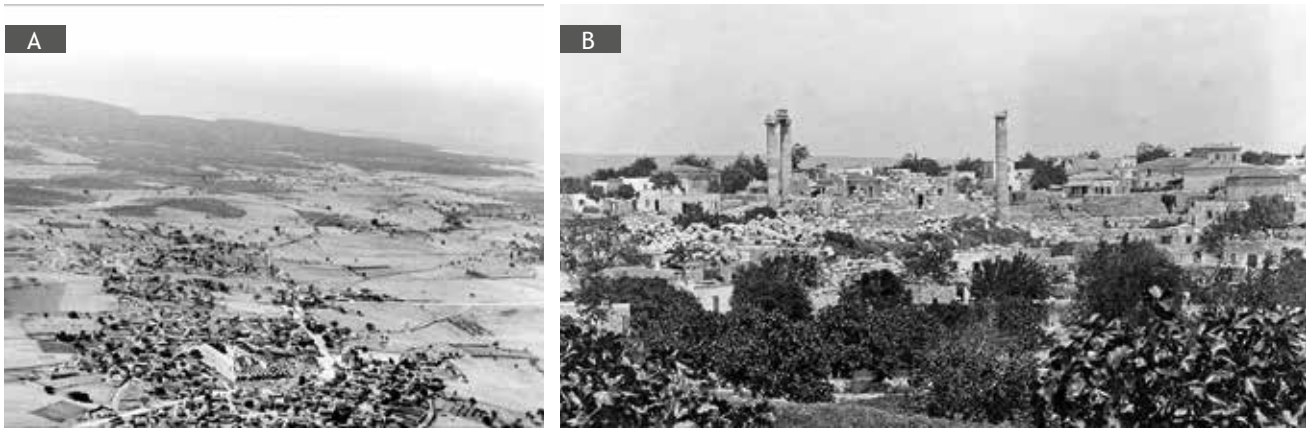

Figure 6. (a), (b) Yoran at the beginning of the 20th century (Source: Didim Municipality Archive). / (a), (b) 20. yüzyılın başında Yoran (Kaynak: Didim Belediyesi Arşivi).

It is thought that the rural settlement around the Didyma Apollon Temple started to form in the 14th century. The local population that lives in this area today ensures the continuity of the settlement.

The Temple of Apollo, the remains of the Processional Way between the Ancient City of Miletus and Didyma, the Sanctuary of Artemis, the Eskiköy Hisar Mosque converted from a church into a mosque, the chapels, and the archaeological elements dispersed throughout the settlement make up the archaeological layers of the Yoran, which has become a layered settlement because of natural development and continuity. The homogeneous traditional rural architecture in the top layer consists of a primarily residential fabric (Figure 9) (Figure 10a, b, c).

The Hellenistic Temple of Apollo, whose ruins have survived to the present day, was converted into a castle in the 3rd century AD and a church in the 5th century AD. Village houses and a windmill were built on the temple ruins in the 19th century (Figure 5b). These structures were removed from the area as part of the archaeological excavations that began at the end of the 19th century (Figure 5c). Another

example of reuse is that the church was converted into a mosque (Eskiköy Hisar Mosque) and is still in use.

It is often possible to come across antique stones being used as spolia among the components of Yoran's traditional rural architecture, evidence that within the rural village, where stratification is seen at the settlement scale, there is also stratification at the single building scale. Archaeological artifacts are employed on the walls of buildings and courtyards as well as among the materials of architectural features like stoves. In particular, the use of spolia is frequently encountered on the walls, stairs and column capitals of the Eskihisar Village Mosque, which was converted from a church (Figure 10d, e, f).

AUTHENTICITY

Authenticity is linked to the preservation of all material components of the historical and cultural stratification that reflect the stages of development of a heritage site (Feilden & Jokilehto, 1998, p.17). In this context,

Figure 7. (a), (b) General view of Yoran today (Source: Didim Municipality Archive). / (a), (b) Yoran'ın bugünkü genel görünümü (Kaynak: Didim Belediyesi Arşivi).

Figure 8. (a), (b), (c), (d) Traditional rural buildings in Yoran (Photos taken by Harman Aslan, 2016). / (a), (b), (c), (d) Yoran'da geleneksel kırsal yapılar (Fotoğraflar, 2016 yılında Harman Aslan tarafından çekilmiştir).

the continuity of authenticity of the Yoran/Didyma settlement may be possible through preserving the archaeological and traditional rural architectural heritage stratification. This characteristic defines a value specific to this settlement. Contrary to the archaeological remains, traditional rural architecture was not considered a component of Yoran's authenticity until recently and was not considered a layer worth preserving. However, since 1998, it has been a conservation practice to register some buildings that make up the traditional rural architecture as cultural property at the scale of a single building. Thus, more than 30 buildings, which stand out with their architectural features in the traditional rural fabric, were taken under preservation. However, the preservation of traditional rural architecture at the site scale and the maintenance of the current life are not thought to be sufficiently supported by conservation decisions made at the scale of a single building. Maintaining the authentic characteristics of Yoran/Didyma depends on forming a shared value understanding for the conservation of all physical and social components of the settlement and the production of holistic conservation decisions.

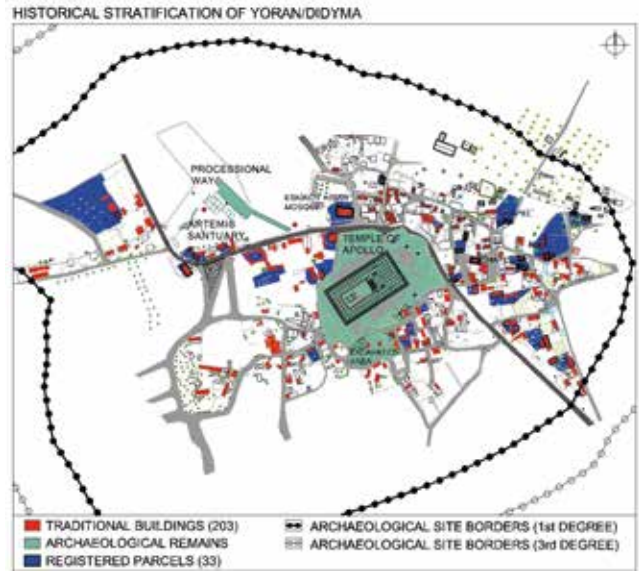

Figure 9. Archaeological and traditional rural fabric layers in Yoran/Didyma Sanctuary (Updated by authors base on Omay Polat et al. (2013, p.509)). / Yoran/Didyma Kutsal Alanı'ndaki arkeolojik ve geleneksel kırsal doku katmanları ((Omay Polat vd., (2013, s. 509) esas alınarak yazarlar tarafından güncellenmiştir).

Figure 10. (a), (b), (c) Coexistence of archaeological remains and traditional rural architecture in Yoran (d), (e), (f) Spolia used in the traditional rural fabric in Yoran (Photos taken by Harman Aslan, 2016). / (a), (b), (c) *Yoran'da arkeolojik kalıntılar ile geleneksel kırsal mimari birlikteliği* (d), (e), (f) *Yoran'da geleneksel kırsal dokuda kullanılan devşirme malzemeler* (Fotoğraflar, 2016 yılında Harman Aslan tarafından çekilmiştir).

INTEGRITY

The Yoran/Didyma heritage site basically has two different layers: the cultural layers formed by the archaeological remains and the layer formed by the traditional rural architecture at the top. As part of the spontaneous development of the settlement, the archaeological remains and the traditional rural fabric came together. The built environment created by this coexistence creates a new integrity. This integrity can be considered within the scope of historical, physical, and aesthetic integrity mentioned by Clavir (Clavir, 2002, p.52). The preservation of the integrity of the archaeological sites and traditional rural fabric in Yoran/Didyma is only possible if the conservation status is designated at the site scale, guaranteeing the protection of all heritage components.

SOCIAL VALUE

Unlike other archaeological sites, Didyma is also a living settlement area. For this reason, social value is at the top of the cultural values hierarchy attributed to Yoran/Didyma. Yoran gets its identity from the holistic environment formed by the sanctuary ruins and the traditional rural architecture around/on top of these ruins. The local population in Yoran is constantly in contact with these two different types of heritage. For this reason, the local people connect to Yoran with a sense of belonging, attribute various meanings and make it a part of their identity.

The people of Yoran, who have been guarding the archaeological ruins for centuries, also host many local and foreign tourists visiting the Didyma sanctuary. In addition, some local people participate in scientific excavations that have continued since the end of the 19th century. So, this heritage site establishes various social networks among local people, scientists, and visitors.

Another dimension that creates the social value of the settlement is that Yoran/Didyma hosts various social and cultural events. Among these activities are the Processional Way Walk, which starts from Akköy Square and ends in Didyma, the Didim (Didyma) Flower Festival, the Tales Meeting, and the Meandros Festival (Figure 11). These activities, improving the cultural and social life of the local people, contribute to the reestablishment of the cultural heritage as a social part of the society.

USE VALUE AND CONTUNIUTY

The local people of Yoran continue their lives in the traditional rural environment on the 1st degree archaeological site of the Temple of Apollo and the Sanctuary of Artemis. The local Greek people, clustered around the Temple of Apollo in the historical process, produced today's rural architecture. After the Greeks migrated with the 1924 population exchange, immigrants from Greece and Bulgaria settled here, and thus, the users of the area changed. Today, the use of traditional Yoran structures with their original functions and fulfilling a function in contemporary society increases the use value of the settlement.

The continuation of life in the traditional fabric of Yoran raises the concern that the archaeological remains are being damaged. This concern can be traced to many conservation decisions regarding Yoran being made until today. The entire settlement developed around the Temple of Apollo has been designated as a 1st degree archaeological site since 1976. In line with this decision, it is intended that the traditional rural buildings in the settlement will be destroyed over time by restricting their use and repair. Thus, it will be ensured that this heritage site is removed from the character of the settlement and living area. With the understanding of conservation that has changed over time, some buildings of the traditional fabric of Yoran have been evaluated within the scope of cultural heritage and taken under preservation at the scale of a single building. On the one hand, buildings considered more qualified in terms of architecture are given conservation status on a singular scale; on the other hand, demolition decisions continue to be produced for buildings deemed unnecessary to be conserved. This contrasting understanding of conservation increases the problems related to the use of the area. Should the traditional fabric of Yoran be preserved and rural life continued, or should the fabric be left to destruction over time? It is clear that the 1st degree of archaeological site status of the area today does not provide an opportunity to preserve the rural architectural heritage and its inhabitants. Continuing to use the traditional rural fabric of Yoran will pave the way for this heritage to take place in contemporary life and carry it to the future.

In addition to using Yoran as a residential area, it is also used for scientific and tourism purposes. In the Didyma Sanctuary, scientific archaeological excavations that began at the end of the 19th century continue today. Didyma furthermore welcomes many local and foreign visitors every year.

The oldest traces of construction in the Didyma Sanctuary are dated to the 8th or 7th century BC. From this period to the present, the area has maintained continuous use by transforming. It appears as a sanctuary and oracle center until the Byzantine period, a bishopric center in the Byzantine period, and a settlement area in the Ottoman period. Every civilization has left its own material traces in this area. The artifacts unearthed through archaeological excavations and the late rural architecture constitute the settlement's built environment and living heritage. It is a result of this continuity that different cultural layers come together to form a unique whole. In this context, removing the traditional rural fabric and life belonging to the late period will interrupt and damage the continuity of the heritage site.

Later societies continued to use the buildings and remains of previous civilizations in Yoran. The Hellenistic Temple of Apollo, whose ruins have survived to the present day, was converted into a castle in the 3rd century AD and a church in the 5th century AD. In the 19th century, there were village houses and a windmill where the temple was located. Today, the Temple of Apollo, as a part of the archaeological site, is the subject of scientific and educational studies and also welcomes visitors. The church, built in 1830, was converted into a mosque and is still in use. The chapel, which was in a state of ruin until recently, was repaired and has today regained its original function. This building serves both the foreign population who have settled in the Didim center and its surroundings and the tourists. The Muslim community who immigrated from Greece and Bulgaria during the exchange still resides in Yoran's built environment, a Greek village until the population exchange in 1924. The use of traditional rural architecture continued in this way. The built environment's continued use from the past to the present increases the settlement's continuity value.

Figure 11. (a) The Processional Way Walk (Didim Gezgin Project, 2016) (b) Didim (Didyma) Flower Festival (Özgür Ses Newspaper, 2016) / (a) Kutsal Yol Yürüyüşü (Didim Gezgin Projesi, 2016) (b) Didim (Didyma) Çiçek Festivali (Özgür Ses Gazetesi, 2016).

In the light of these data, the statement of significance specific to Didyma/Yoran is briefly defined below:

The most remarkable feature of Yoran/Didyma is the cultural and physical stratification of archaeological remains and traditional rural fabric. Moreover, the use of spolia has become characteristic of the traditional rural architecture of Yoran. Thus, the historical stratification value of Yoran/Didyma defines its authenticity. On the other hand, Yoran/Didyma has a very high potential to present scientific data due to its archaeological resources. Additionally, it is possible to analyze the archaeological evidence and comprehend the past cultures by looking at the local people's culture, way of life, and traditional rural architecture. Thus, the ethnoarchaeological value related to scientific value and peculiar to traditional rural archaeological settlements can be mentioned. In Yoran/Didyma, we can discuss the new integrity formed by the traditional rural fabric intertwined with the archaeological remains. Additionally, due to its archaeological resources, the settlement has been assigned the status of 1st and 3rd degree archaeological sites. Due to the conservation-use restrictions of 1st degree archaeological sites, no intervention is allowed to the existing buildings in the area. It is possible to see this as the reason why the traditional rural fabric has survived to the present day by preserving its authentic architectural qualities. However, since Yoran/Didyma's traditional rural fabric does not have a legal basis to preserve it, this fabric is at risk and threat, and this fragile nature makes it even more critical. Moreover, since the archaeological site is also used as a settlement area in Yoran/Didyma, local people associate the archaeological remains and traditional rural architecture with their sense of identity and belonging. Also, this heritage site hosts different social and cultural activities. Therefore, one of the notable features of the settlement in question is its social value. Another outstanding feature is the spatial and functional continuity of Yoran/Didyma, which has been inhabited continuously from past to present.

CHANGE OF PERCEPTIONS IN THE CONSERVATION PROCESS OF YORAN/DIDYMA

The area, which includes the Temple of Apollo and the Sanctuary of Artemis, was declared as a 1st and 3rd degree archaeological site with the decision of the High Council of Real Estate, Antiquities and Monuments, dated 13.11.1976 and numbered A-229. All of the traditional rural fabric of Yoran remains in the 1st degree archaeological site. In addition, 33 buildings in the traditional rural fabric are registered as cultural assets to be conserved.

The change and development of the approaches of conservation experts in the context of the cultural values attributed to the archaeological and rural architectural heritage have been examined from a historical perspective, through all the relevant conservation board decisions and related documents, expert reports, news, etc., regarding the preservation of Yoran/Didyma.

CONSERVATION BOARD DECISIONS AND RELATED DOCUMENTS

The area covering the Didyma Apollon Temple and Artemis Sanctuary was registered as an archaeological site with the decision of the High Council of Real Estate, Antiquities and Monuments in 1976, and its borders and buffer zone were determined (Figure 12). Furthermore, the ancient artifacts that need to be preserved in Didyma were determined as the Didyma temple (Apollo Temple), the Processional Way, Turkish bath, and church (mosque) (Didim Municipality Archive). Following the material-based conservation approach of the period, an attitude aimed at preserving the cultural layer formed by the archaeological remains of Didyma was adopted.

In 1985, with the decision of the High Council of Cultural and Natural Heritage Conservation, the registration of Didyma Apollon Temple and Artemis Sanctuary as 1st and 3rd degree archaeological sites was confirmed.

Within the scope of the approval letter of the Ministry of Culture regarding the Didim Conservation Development Plan, the determination of the urban archaeological sites around the Temple of Apollo, the rehabilitation of the fabric by removing the uneven construction around the temple, the identification and preservation of the fabric of the immovable cultural property and giving new functions are among the objectives of the conservation plan to be made (Didim Municipality Archive). It is remarkable that in this approval letter from the 1990s, the traditional rural architecture around the Temple of Apollo was described as an "urban archaeological site", and the identification and preservation of this fabric were counted among the conservation plan objectives. The characterization of the Temple of Apollo and the surrounding rural fabric as an urban archaeological site suggests that historical stratification and integrity values were attributed to this settlement. Within the scope of this ministry approval, the preservation of the traditional rural fabric of Yoran came to the forefront at a relatively early date.

In the decision of the Izmir Cultural and Natural Heritage Conservation Board (No. 2) dated 1994, it was decided that all unregistered structures within the Didyma archaeological site should be left for demolition over

time and that the experts of the relevant institutions should determine the structures worthy of registration following the principle decision of the High Council dated 04.03.1988 and numbered 16 (Didim Municipality Archive). According to this decision, the experts were united in the opinion that the registered buildings should be preserved as a single building scale in the rural settlement of Yoran, and the other structures that make up the fabric should be left to disappear over time. It is seen that the experts of the conservation board have continued a conservation approach similar to the one in this decision in the conservation processes of Yoran until today.

Within the scope of the Didim Conservation Development Plan being made by the General Directorate of Cultural and Natural Heritage in 1997, a recommendation decision was made by the Izmir Cultural and Natural Heritage Conservation Board (No. 2). In this decision, it was stated that “conservation and survival of ancient building remains and buildings belonging to the urban fabric as a whole, considering that the late period cultural layer located on the boundaries of the 1st degree archaeological site is a whole”; in addition, the borderlines of urban archaeological sites were determined within the boundaries of 1st degree archaeological site, and this decision was submitted to the High Council of Cultural and Natural Heritage Conservation. In the recommendation decision of the High Council, the status of an urban archaeological site was not found suitable for

Yoran. Thereupon, the status of the urban archaeological site was not found appropriate with the decision taken by the Izmir Conservation Board (No. 2). With the same decision, it was decided that a conservation plan could not be prepared within the boundaries of the 1st degree archaeological site, and the borders of the 3rd degree archaeological site were expanded (Didim Municipality Archive). The expert group, consisting of the members of the Izmir Conservation Board, took an approach that the cultural layers formed by the archaeological and traditional rural fabric were a whole and expressed their opinion on the determination of an urban archaeological site within the archaeological area. With this approach, the settlement’s integrity was emphasized, and the rural architecture of Yoran was found worthy of preservation.

In 1998, with the decision of the İzmir Cultural and Natural Heritage Conservation Board (No. 2), 15 buildings within the traditional rural settlement of Yoran were registered as cultural assets to be conserved. These structures include the Eskihisar Mosque, the old hospital building, two chapels, and 11 residential buildings (Didim Municipality Archive). With this decision, buildings of traditional rural settlement were registered because they are “cultural assets that need to be conserved”. Although located on the 1st degree archaeological site, it is understood that this cultural layer, which dates to the Late Ottoman period, has started to be assessed in terms of cultural heritage.

Regarding the Didyma Sanctuary, the İzmir Cultural and Natural Heritage Conservation Board (No. 2) determined the transition period construction conditions for the 1st and 3rd degree archaeological sites in 2002. According to this decision, it has been enacted that maintenance and repair applications can be made to the registered buildings in the 1st degree archaeological site, in line with the principle decision dated 05.11.1999 and numbered 660, and new construction is not allowed. Besides, there is an article on this decision to pay attention to the development of vernacular architectural features in the arrangements of the buildings (Didim Municipality Archive). This article, which refers to the values of traditional rural architecture, shows that in addition to the archaeological heritage, this type of heritage is also taken into account in the context of conservation.

In 2009, 14 examples of civil architecture in the Hisar district, which is within the boundaries of 1st and 3rd degree archaeological sites, were registered as cultural assets to be protected by the decision of the Aydın Cultural and Natural Heritage Conservation Regional Board within the scope of the conservation plan (Didim Municipality Archive). Attributed to their heritage values, it is understood that some single buildings were taken under conservation again in 2008, 20 years after

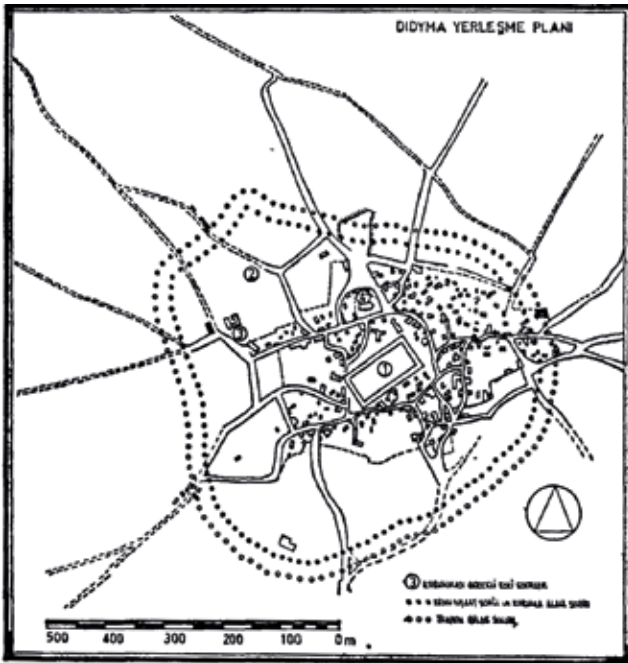

Figure 12. Annex to High Council’s decision numbered 13.11.1976/A-229 (T.R. Official Gazette, January 9, 1977) / *Yüksek Kurulun 13.11.1976/A-229 sayılı kararı eki (T.C. Resmi Gazete 9 Ocak 1977).*

1998. However, with this approach, there is no concern about the holistic preservation of rural fabric.

In 2012, the Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board registered the residential building, parcel number 2610, located in the 1st degree archaeological site, as a cultural asset to be conserved. With this decision, it is seen that another building of the traditional rural fabric was given heritage status.

In 2014 the Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board did not find it appropriate to register the residential building with parcel number 1915, located in the 1st degree archaeological site, as a cultural asset to be conserved (Didim Municipality Archive). In the decision mentioned above, it was stated that the structure in question did not show “immovable cultural property” characteristics within the scope of Law No. 2863.

The issue requested by the Didyma Excavation Directorate’s letter dated 02.09.2014, to immediately close the Özgürlük Avenue which passes through the middle of Yoran and divides the rural settlement into two, was approved by the Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board (Didim Municipality Archive). When the road between the Temple of Apollo and the Processional Way is open to traffic, the disconnection between the temple and the Processional Way becomes more evident, making it difficult to perceive and visit the archaeological remains. Thus, the integrity of the archaeological site is damaged.

With the decision made by the Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board in 2015, the building with parcel number 1852 (Figure 13a), located in the Didyma 1st degree archaeological site; with another decision, the building with parcel number 1915 (Figure 13b); and with another decision made in the same year, the structures on the immovables with parcel numbers 1851, 1836, 1807, 1808 and 1809 were approved to be demolished, as there was the danger of collapse (Didim Municipality Archive). Since no cultural heritage value is attributed to these structures that make up the traditional rural fabric, they did not need to be taken under conservation, and the decision was taken for demolition. As a result of this approach, which does not allow the buildings to be repaired because they are in the 1st degree archaeological site, the buildings that constitute the traditional rural architectural heritage are gradually disappearing.

The Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board, with its decision in 2015, did not find it appropriate to designate the immovables registered in parcels 1742 (Figure 14a) and 2611 in the 1st degree archaeological site as cultural assets to be conserved (Didim Municipality

Archive). The justification has been given that these immovables do not have the characteristics of cultural assets to be protected within the scope of Law No. 2863 on the conservation of cultural heritage.

The Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board decided in 2015 that it was not appropriate to register the immovables listed in parcels 1794 and 1797 (Figure 14b), which are located in the 1st degree archaeological area. As justification, it has been shown that these immovables do not have the characteristics of cultural property within the scope of Law No. 2863 on the preservation of cultural heritage. On the other hand, with another decision taken by the same board, the immovable parcel number 1843, located in the 1st degree archaeological site, was registered as a cultural property to be conserved (Figure 15) (Didim Municipality Archive). While some of the similar structures belonging to the traditional rural fabric of Yoran are found to be registered as cultural assets to be protected, others are not. Unfortunately, the decision texts did not fully explain the justifications for this strategy.

With the decision of the Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board dated in 2017, the construction of an additional sewerage network line within the boundaries of the 1st and 3rd degree archaeological sites was not found appropriate since there is no conservation plan for the site. Because of the current conservation status of Yoran/Didyma, infrastructure applications are not allowed due to the lack of a conservation development plan following the legal legislation; therefore, problems in accessing these services by the residents continue.

With the decision taken by the Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board in 2019, the boundaries of the 3rd degree archaeological site were expanded. Since the settlement and production relations continue in the areas included in the site boundaries, the area affected by the Yoran/Didyma conservation problems has expanded further.

Aydın Cultural Heritage Conservation Regional Board registered the building with parcel number 1794 within the 1st degree archaeological site in 2019 as a cultural asset to be preserved. It is understood that the strategy of determining the protection status at the scale of a single building, which was previously applied for Yoran/Didyma, was continued with this decision.

It has been observed that archaeological heritage is prioritized in the conservation decisions produced by experts regarding the traditional rural fabric of Yoran that developed in and around the Didyma Sanctuary. Still, there are some efforts to preserve traditional rural

Figure 13. (a)The building with parcel number 1852, which was decided to be demolished (b) Remains of building with parcel number 1915 (Source: Didim Municipality Archive). / *Yıkılmasına karar verilen 1852 parsel numaralı yapı (b) 1915 parsel numaralı yapı kalıntısı (Kaynak: Didim Belediyesi Arşivi).*

architecture. However, these efforts have been realized through registering and preserving single buildings. This conservation effort falls short of enabling the holistic preservation of the traditional rural fabric and its survival in its current form. With this approach, it may be possible to preserve a limited number of buildings that stand out with their architectural features in the traditional rural fabric. However, it is inevitable that the remaining buildings and the continuing life here will disappear over time.

DOCUMENTATION OF TRADITIONAL RURAL ARCHITECTURAL HERITAGE

In 2010, in collaboration with Didim Municipality and Yıldız Technical University, Department of Restoration, graduate students carried out identification and documentation studies on the traditional rural fabric of Yoran. Within the scope of this study, survey drawings, restitution proposals and restoration projects of many buildings were prepared and approved by the relevant conservation board. Additionally, the urban survey of the traditional rural fabric was prepared, analysis

and evaluation studies were carried out, the problems and potentials of the settlement were determined, and preservation proposals were developed.

THE WORKSHOP ON PLANNING PROBLEMS OF DIDIM APOLLO TEMPLE SURROUNDINGS

On 17-18 September 2015, “The Workshop on Planning Problems of Didim Apollon Temple Surroundings” was organized by the Didim Municipality. The goal of this workshop, as stated in the final report, was “to provide an opportunity to discuss the current problems by strengthening the communication between the actors of the planning process and to continue the conservation plan studies, which have been ongoing since the 1990s but could not be finalized”. It was determined that the fundamental topic of the workshop was whether or not the Temple of Apollo and the traditional stone home architecture in the archaeological site could be preserved together as a village fabric. This workshop was held with the participation of experts in the disciplines of cultural heritage preservation, archaeology, architecture, urban planning and art history,

Figure 14. (a) Building with parcel no 1742, which is not worthy of registration as a cultural property to be protected (b) Building with parcel number 1797 (Source: Didim Municipality Archive). / *(a) Korunması gerekli kültür varlığı olarak tescili uygun görülmeyen 1742 parsel numaralı yapı (b) 1797 parsel numaralı yapı (Kaynak: Didim Belediyesi Arşivi).*

Figure 15. (a), (b) The building with parcel number 1843, which is registered as a cultural property to be preserved (Source: Didim Municipality Archive). / (a), (b) Korunması gerekli kültür varlığı olarak tescillenen 1843 parsel numaralı yapı (Kaynak: Didim Belediyesi Arşivi).

as well as local government representatives, Didyma excavation heads, members of the regional conservation board and local non-governmental organizations (Didim Municipality, 2015). The topics agreed upon by the workshop participants were:

- The existence of elements such as street pattern, authentic garden walls, qualified stone masonry, and corner chamfers of the Yoran village settlement; the settlement pattern containing the historical and rural characteristics of the period; the integrity of the settlement which characterizes a qualified urban site (Didim Municipality, 2015). In this article, references are made to the documentary value of the elements that make up the settlement, and to the historical value and integrity of the settlement itself.
- The fact that the 32 buildings currently registered as cultural assets to be preserved are not sufficient to preserve the settlement fabric's characteristics and integrity (Didim Municipality, 2015). In this article, it was stated that the conservation works to be carried out on the scale of a single building are insufficient to protect this value, especially by drawing attention to the integrity of the settlement.
- Combining and overlapping the comprehensive studies made by different institutions on different cultural layers of Yoran such as Hellenistic, Roman and Byzantine (Didim Municipality, 2015). This article refers to the historical stratification value of the settlement, and a proposal has been made to reveal this value. In addition, a map that overlaps the different cultural layers of the settlement will be a guide for planning studies.
- The necessity for immediate work on Yoran's social structure, a Greek settlement during the late Ottoman

era both before and after the 1924 population exchange (Didim Municipality, 2015). In this article, which can be associated with social value, the recommendation is to conduct comprehensive sociological studies on the former and current users of the settlement.

- Reconsideration of the conservation board's decisions and legal status of Yoran regarding conservation of the settlement in a way that permits each cultural layer to coexist without being given preference over the others (Didim Municipality, 2015). In this article, the recommendation is to review the conservation decisions and status produced for the settlement to preserve the historical stratification value.
- The Yoran Village and Didyma Sanctuary should be considered together with the Processional Way and the Ancient City of Milet; likewise, since the agricultural lands around the Yoran Village cannot be considered separately from the present Didim settlement and the people of Didim, it has been stated that this integrity should be considered in the future studies of the area (Didim Municipality, 2015). In this article, attention is drawn to the value of integrity by emphasizing that Yoran and Didyma Sanctuaries are integral parts of the historical, built and natural environment around them.

The most important output of the workshop, which all participants adopted, was expressed as the traditional rural settlement of Yoran's "sustaining its existence in its current form, preserving it as it is by improving it without allowing new constructions" (Didim Municipality, 2015). The point that all the stakeholders and experts who attended the workshop agreed on was the preservation and continuation of the traditional rural settlement of Yoran, which is the top cultural layer. Nevertheless, until

today, a legal conservation status has not been assigned to the settlement on a site scale that would enable this output to be realized - that is, to ensure the preservation of coexistence of the archaeological remains, the traditional rural fabric, and the local people of Yoran/Didyma.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Due to Didyma's archaeological resources, it was accorded the status of a 1st degree archaeological site in 1976, and as a result, priority was paid to conserving the archaeological remains for a considerable time. Although the relocation of the settlement and local people of Yoran to another area was not on the agenda, the ongoing life here was seen as the main source and threat of the continuous destruction of the archaeological site. In addition, approaches aiming to leave these structures to destruction over time have been adopted on the grounds that the traditional rural buildings of the settlement are incompatible with the archaeological remains and make them difficult to perceive. On the other hand, since 1998, more than 30 buildings that stand out with their architectural qualities in the traditional rural fabric have been registered as cultural assets to be preserved on a single building scale. Although it is positive that traditional rural buildings are preserved by the attribution of cultural heritage values through this conservation approach, it should be acknowledged that in practice, only a limited number of buildings will be preserved; so it will not be sufficient to preserve the authentic character and integrity of the traditional rural fabric. Inevitably, the existing life will gradually disappear with the demolition of the traditional rural buildings deemed not "worthy of conservation" in the heritage site by the board's conservation decisions, or leaving them to destruction over time. Heritage authorities and conservation experts have played an active role in drawing these decisions regarding the Yoran/Didyma heritage site. During this period, conservation experts and decision-makers ascribed scientific value to the heritage site by prioritizing the preservation of archaeological resources. Besides, they accepted the coexistence of both heritage types to some extent and attributed the value of historical stratification to the settlement by defining the conservation status to traditional rural architectural examples at the scale of a single building. When these data are analyzed, it is clear that a material-based conservation approach is dominant in the decisions produced until recently regarding the conservation and management of Yoran/Didyma.

In 2015, a significant paradigm shift for conserving the settlement came to the forefront. In this context,

it is seen that operation of participation processes, which are one of the main elements of the value-based protection approach, have begun. The Didim Municipality organized "The Workshop on Planning Problems of Didim Apollon Temple Surroundings" on 17-18 September 2015. Experts in the fields of cultural heritage preservation, archaeology, architecture, urban planning and art history, as well as representatives of the local government, the directors of the Didyma excavation, members of the regional conservation board and local non-governmental organizations, attended this workshop. According to the final report, the objective of this workshop was to increase the communication between the actors of the planning process by providing an opportunity to discuss the present difficulties (Didim Municipality, 2015). As the UNESCO World Heritage Convention Implementation Guide states, "a shared understanding of the property" (UNESCO 2019, article 111.a) regarding the preservation of the Yoran/Didyma settlement was provided among experts from different disciplines, thanks to the dialogue platform created. The workshop's most significant output, adopted by all participants, was expressed as the continuation of the traditional rural settlement of Yoran in its current form while being improved without allowing for new construction. This output shows that the workshop participants, mostly conservation experts and decision-makers, highlighted the integrity, historical stratification value, social value, use value, and continuity value of the settlement. It can be said that these values largely coincide with the cultural heritage values defined by the authors for Yoran/Didyma. Considering the topics agreed upon by the workshop participants, they drew attention to the integrity of the settlement, which has a pattern reflecting the historical and rural characteristics of the period, and stated that registrations on a single building scale would not be enough to preserve the characteristics and integrity of the settlement. They stated that Yoran/Didyma could be considered independent of neither the agricultural lands and local people around it nor the Processional Way and the Ancient City of Miletus, and they pointed out the integrity they define. Recommending combining the studies on different layers of the settlement, they drew attention to the historical stratification value of the settlement and suggested that the legal conservation status of Yoran/Didyma be reviewed to preserve this value. In addition, they emphasized the social value of the settlement by proposing that research should be conducted on the social structure of Yoran.

Adopting a value-based conservation approach enables the identification of the cultural heritage values attributed to the heritage site by different stakeholders and the determination of conservation and management approaches to protect the prioritized values. In this

context, all participants in the workshop concluded that the best course of action in this situation would be to maintain the current way of life at the heritage site while preserving the traditional rural architecture of Yoran/Didyma and its archaeological resources on a settlement scale. The change in conservation approaches of Yoran/Didyma indicates that the perception of cultural heritage values attributed to the settlement by decision-makers and conservation experts has also changed. Unfortunately, this change has not yet paved the way for a change in the legal conservation status of the settlement. Still, this case demonstrates how the value-based conservation approach is becoming more accepted while the material-based protection approach is being dropped. Adopting a value-based approach in the conservation and management of the Yoran/Didyma heritage site also offers potential for the holistic conservation and continuity of the settlement with all its heritage values.

REFERENCES

- Accenture (2006). Capturing the public value of heritage: Looking beyond the numbers. In K. Clark (Ed.), *Capturing public value of heritage: The Proceedings of the London conference 25-26th January 2006* (p.19-22). English Heritage.
- Akrawi, A. (2002). Petra, Jordan. In J. M. Teutonico, & G. Palumbo (Eds.), *Management planning for archaeological sites: An international workshop organised by the Getty Conservation Institute and Loyola Marymount University, May 2000, Corinth, Greece* (p. 98–112). The Getty Conservation Institute.
- Avrami, E., Mason, R., & De la Torre, M. (Eds.). (2000). *Values and heritage conservation: Research report*. The Getty Conservation Institute.
- Aydoğan, Ö. 2011. *Didim'in Dünü Yoran*. Didim Belediyesi.
- Bilsel, S.M.C. (1996). *From scientific framing to architectural reconstruction the creation of an ideal image at Didyma [Master of science in architectural studies, Massachusetts Institute of Technology]*. DSpace@MIT. <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/64534>.
- Bumke, H., Breder, J., Kaiser, I., Reichardt, B., & Weber, U. (2015). Didyma. Bericht über die arbeiten der jahre 2010–2013. *Archäologischer Anzeiger*; 2015(1), 109-172.
- Chandler, R., Revett, N., & Pars, W. (1769). *Ionian Antiquities*. T. Spilsbury and W. Haskell.
- Clavir, M. (2002). *Preserving What is Valued Museums, Conservation and First Nations*. UBC Press.
- Collins English Dictionary (2022). Value. Retrieved August 14, 2022 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/value>.
- Dallaway, J. (1797). *Constantinople Ancient and Modern: With Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*. T. Cadell, Junr. & W. Davies.
- De La Torre, M. (Ed.). (2002). *Assessing the values of cultural heritage: Research report*. Getty Conservation Institute.

- De La Torre, M. (Ed.) (2005a). *Heritage values in site management: Four case studies*. The Getty Conservation Institute.
- De La Torre, M. (2005b). Part one: Project background. In M. De la Torre (Ed.), *Heritage values in site management: Four case studies* (p. 1–13). The Getty Conservation Institute.
- De Laborde, L., & De Laborde, A. (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*. Firmin Didot Frères.
- Deutsches Archäologisches Institut (DAI). (2021). Didyma-Das orakelheiligtum des Apollon. Retrieved February 21, 2021 from https://www.dainst.org/projekt/-/projectdisplay/48490#_LFR_FN__projectdisplay_WAR_daiportlet_view_history.
- Didim Belediyesi. (2015). Didim Apollon Tapınağı Çevresi Planlama Sorunları Çalıştayı Sonuç Raporu 17-18 Eylül 2015. Didim Belediyesi.
- Didim Gezgini Projesi (2016). Kutsal Yol Yürüyüşü. Retrieved October 27, 2016 from <https://visitaydin.com/didyma-antik-kenti/>
- English Heritage. (2008). Conservation Principles, Policies and Guidance. Retrieved August 12, 2022 from <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/conservationprinciplessustainable-management-historicenvironment/>
- Feilden, M.B. (2003). *Conservation of Historic Buildings*. Architectural Press.
- Feilden, B. M., & Jokilehto, J. (1998). Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites. Retrieved April 27, 2022 from <https://www.iccom.org/publication/managementguidelines-worldcultural-heritage-sites>.
- Frey, B.S. (1997). The evaluation of cultural heritage: Some critical issues. In M. Hutter & I. Rizzo (Eds.), *Economic perspectives on cultural heritage* (p. 31-49). Palgrave Macmillan.
- Furtwängler, A.E. (2008). Didyma kazısı. In F. Bayram (Ed.), *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. yılı anısına: Türkiye arkeolojisi* (p. 86-87). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Gell, W. (1821). *Antiquities of Ionia (Band 1)*. Society of Dilettanti.
- Güçer, E. (2004). *Archaeology and urban planning-A consensus between conservation and development: Aphrodisias and Geyre* [Master of science]. İzmir Institute of Technology.
- Harman Aslan, E. (2016). *Arkeolojik ve geleneksel kırsal mimari miras birlikteliğinin korunabilirliği* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Haussoullier, B. & Pontremoli, E. (1904). *Didymes, Fouilles de 1895 et 1896*. Leroux.
- Holden, J. (2006). *Cultural Value and the Crisis of Legitimacy*. Demos. Retrieved August 12, 2022 from <https://www.demos.co.uk/files/Culturalvaluweb.pdf>.
- Impey, E. (2006). Why do places matter? The new English Heritage conservation principles. In K. Clark (Ed.), *Capturing public value of heritage: The proceedings of the London conference 25-26th January 2006*, (p. 79-84). English Heritage.
- International Council on Monuments and Sites (ICOMOS). (1964). International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter). Retrieved March 12, 2022 from https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf.
- ICOMOS Turkey. (2013). ICOMOS Turkey architectural heritage conservation charter. Retrieved August 14, 2022 from http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0784192001542192602.pdf.
- Jokilehto, J. (1999). *A History of Architectural Conservation*. Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Kazıl, E. (2005). Eskişehir (Stratonikeia). Mimarlık, 324, Retrieved April 17, 2022 from <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=31&RecID=525>.
- Knackfuss, H. (1941). *Didyma*. Gebr. Mann.
- Lipe, W. (1984). Value and meaning in cultural resources. In H. Cleere (Ed.), *Approaches to the archaeological heritage* (p.1-11). Cambridge University Press.
- Mackay, R. (2019). Values-based management and the Burra Charter. In E. Avrami, S. Macdonald, R. Mason, & D. Myers (Eds.), *Values in heritage management: Emerging approaches and research directions* (p.166-194). The Getty Conservation Institute.

- Madran, E., & Özgönül, N. (2005). *Kültürel ve Doğal Değerlerin Korunması*. TMMOB Mimarlar Odası.
- Mattinson, D. (2006). The Value of heritage: What does the public think?. In K. Clark (Ed.), *Capturing public value of heritage: The proceedings of the London conference 25-26th January 2006* (p. 86-91). English Heritage.
- Mason, R. (2002). Assessing values in conservation planning: Methodological issues and choices. In M. de la Torre (Ed.), *Assessing the values of cultural heritage* (p. 5-30). The Getty Conservation Institute.
- Mason, R., & Avrami, E. (2002). Heritage values and challenges of conservation planning. In J. M. Teutonico & G. Palumbo (Eds.), *Management planning for archaeological sites: An international workshop organised by the Getty Conservation Institute and Loyola Marymount University, May 2000, Corinth, Greece* (p. 13-26). The Getty Conservation Institute.
- Salvador, M. V. (2005). *Contemporary Theory of Conservation*. Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Newton, S.C.T. (1865). *Travels and Discoveries in the Levant Vol. II*. Day and Son.
- Omay Polat, E. E., Harman Aslan, E., & Can Çetin, B. (2013). Archaeological and vernacular heritage coexistence in rural areas: Didyma case in Turkey. In M. Correia, G. Carlos, & S. Rocha (Eds.), *ICOMOS CIAV international conference on vernacular architecture and earthen heritage: Contributions for sustainable development* (p. 507-512). CRC Press.
- Özgür Ses Gazetesi. (2016). Didim Çiçek Şenliği Başladı. Retrieved October 27, 2016 from <https://www.didimgezgini.com/tr/galeri.php?konumid=0133>
- Poulios, I. (2014). Discussing strategy in heritageconservation: Living heritage approach as an example of strategic innovation. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 4(1), 16-34. <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-10-2012-0048>
- Riegl, A. (2015). *Modern anıt kültü doğası ve kökeni*. (E. Ceylan, Trans.). Daimon (Orijinal work published 1903).
- Texier, C. (2002). Küçük Asya: *Coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi*. (A. Suat, K. Y. Koprman, & M. Yıldız, Trans.). Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı (Orjinal work published 1862).
- The Australia ICOMOS. (1999). The Australia ICOMOS charter for places of cultural significance (The Burra Charter). Retrieved June 7, 2022 from https://australia.icomos.org/wpcontent/uploads/BURRA_CHARTER.pdf.
- Throsby, D. 2006. "The Value of Cultural Heritage: What Can Economics Tell Us?", In K. Clark (Ed.), *Capturing Public Value of Heritage: The Proceedings of the London Conference 25-26th January 2006*, 40-43, Swindon: English Heritage.
- Toker, A. (2018). İkinci hayatların kenti Didim. In N. Kozak (Ed.), *Dünden bugüne Türkiye'de turizm*, (p. 119-153). Yıkılmazlar Basım.
- T.C. Resmi Gazete. (1977, January 10). Didyma yerleşim planı, 15814. Retrieved June 16, 2022 from <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/15814.pdf>.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (1972). Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. Retrieved March 8, 2022 from <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2021). Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention. Retrieved February 3, 2022 from <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>.
- VonGaisberg, E., & Bumke, H. (2019). Didyma, Türkei. Site management und tempelkonsolidierung. Die Arbeiten der Jahre 2017 und 2018. e-DAI-F, 212-223. <https://doi.org/10.34780/caec-18cl>.
- Yergün, U., Gençer, C.İ., Çelebioğlu, & Çifci, A. (2013). Architectural morphology and construction techniques of traditional Yoran houses, Turkey. In M. Correia, G. Carlos, & S. Rocha (Eds.), *ICOMOS CIAV international conference on vernacular architecture and earthen heritage: Contributions for sustainable development* (p. 337-342). CRC Press.

Zancheti, S. M., & Jokilehto, J. (1997). Values and urban conservation planning: Some reflections on principles and definitions. *Journal of Architectural Conservation*, 3(1), 37-51. <https://doi.org/10.1080/13556207.1997.10785179>.

ESKİ SMYRNA'DA ELE GEÇEN KEMİK VE FİLDİŞİ OBJELER

BONE AND IVORY OBJECTS FOUND IN OLD SMYRNA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 07 Temmuz 2022	Received: July 07, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 15 Ağustos 2022	Peer Review: August 15, 2022
Kabul: 31 Ağustos 2022	Accepted: August 31, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.007

Duygu AKAR TANRIVER* - Serhat FOÇA**

ÖZET

Bu makalede, Batı Anadolu coğrafyasının önemli kentlerinden biri olan Eski Smyrna'da bulunmuş kemik ve fildişi eserler kullanım amaçlarına göre sınıflandırılarak incelenmiştir. Bu buluntuların büyük çoğunluğu, eski dönem kazılarında ele geçmiş ve depo çalışmalarında yapılan düzenlemeler esnasında kayıt altına alınan objeleri kapsamaktadır. Bir kısmı ise 2014 yılından itibaren sürdürülen yeni dönem kazılarında ele geçen buluntuları içermektedir. Halkalar, süs eşyaları (fibula, boncuk, saç iğnesi, pendant, kolye uçları), oyun objeleri (oyun taşı, balık omurgaları, astragaller), aplikler, alet sapları gibi çok geniş bir alanda kullanılmış eserlerin yer aldığı toplam 63 parça incelenmiştir. Tüm buluntuların benzerleri, uzak ve yakın coğrafyadaki merkezlerle karşılaştırılmış, kontekstlere sahip olanlar ise birlikte bulunduğu seramik gruplarına göre tarihlendirilmiştir. Erken Tunç Çağı'ndan Hellenistik Döneme kadar iskân gören Eski Smyrna buluntusu işlenmiş kemik ve fildişi objeler, MÖ I. binyıl içindeki zaman diliminde yerini almıştır. Özetle, küçük buluntu grubunda sınırlı çalışma sayısı ile yeterli düzeyde olmayan kemik ve fildişi obje araştırmalarına Eski Smyrna buluntuları önemli katkılar sağlayacaktır. Bu objeler, Smyrna'da yaşamış toplumların günlük hayatlarındaki yaşayışlarına dair ipuçları göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Smyrna, kemik obje, fildişi obje, işlenmiş kemik, astragal.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tınaztepe Kampüsü, Buca-İZMİR.
e-posta: duygu.akar@deu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2711-2363

** Dr., Bayraklı Ören Yeri Kazısı, Bayraklı-İZMİR.
e-posta: serhat.foca@gmail.com ORCID: 0000-0002-9735-8126

Bu çalışmayı hazırlamamıza fırsat veren, önerileriyle katkı sağlayan Bayraklı Ören Yeri Kazısı Başkanı ve Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Cumhuriyet Tanrıver'e; incelediğimiz kemik ve fildişi objelerin çalışılması esnasında desteğini gördüğümüz İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Vedat Onar'a, bilgilerinden yararlandığımız Mardin Artuklu Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Abu Bakar Siddiq'a, yayına hazırlık sürecinde eserlerin çizimlerini yapan Dokuz Eylül Üniversitesi doktora öğrencisi Ark. Begüm Düzaş (M.A.) ile tüm tasnif, fotoğraflama ve belgeleme işlerini yürüten Dokuz Eylül Üniversitesi yüksek lisans öğrencisi Ark. Deniz Beygüler'e teşekkürlerimizi sunarız.

ABSTRACT

In this article, bone and ivory artifacts discovered in Old Smyrna, one of the most important cities in Western Anatolian region, were examined and classified according to their intended use. Most of the objects were found and recorded in previous excavations prior to 2014 and just lately observed during the latest arrangements made in the storehouse. The other part includes the finds unearthed in the recent excavations since 2014. Sixty-three artifacts were examined, including rings, ornaments (fibula, beads, hairpins, pendants), game pieces (game piece, fish vertebrae, astragals), appliqués, and tool handles. All the items were compared with akin samples from nearby and distant archaeological sites, and those with contexts were dated according to the ceramic groups found with them. The worked bone and ivory objects researched in Old Smyrna, inhabited from the Early Bronze Age to the Hellenistic Period, were dated to periods within the 1st millennium BC. Overall, due to the limited number of studies, the Old Smyrna finds will make essential contribution to the insufficient level of bone and ivory object researches. These objects provide insight into the daily lives of the people who lived in Smyrna.

Keywords: Old Smyrna, bone object, ivory object, worked bone, astragal.

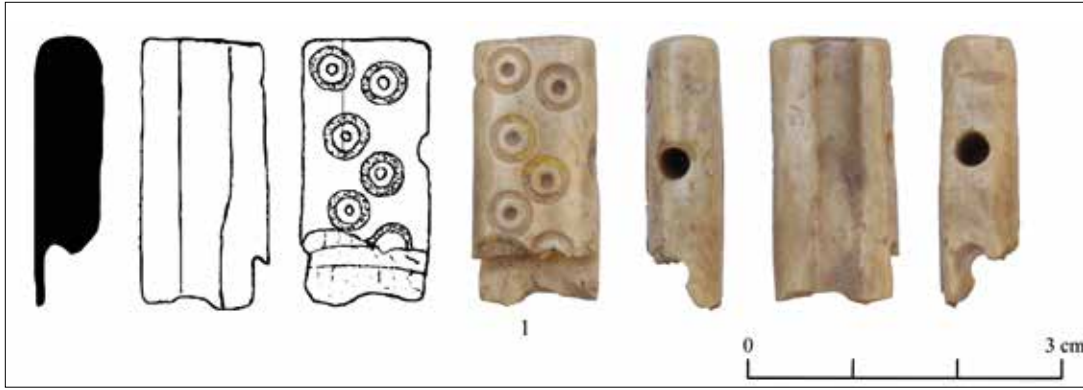
Fotoğraf 1. Eski Smyrna Genel Görünüm (Eski Smyrna Kazı Arşivi) / *Old Smyrna General View (Old Smyrna Excavation Archive)*

GİRİŞ

Doğal ya da beşeri şartlarda kolaylıkla sağlanan bir hammadde kaynağı olan hayvan kemikleri, işlenip şekil verilmesiyle günlük yaşamda gereksinim duyulan araçlar için tercih edilen bir nesne haline getirilmiştir. Rahat ulaşılabilirliğinin yanında lüks bir maddeden ziyade daha ucuz olması ve çok fazla ticari etkisinin olmaması, toplumun geniş bir kesimi tarafından tercih edilen ürün grubu olmasına yol açmıştır. Çevresel faktörlerin etkisiyle fildişi gibi kolay ulaşılabilir olmayan ve uzak coğrafyalardan getirilen ürünler bunun tersi bir durum oluşturmaktadır. Prehistorik dönemlerden itibaren dayanıklı bir madde olarak alet yapımında önemli araçlardan biri olan kemikler, zamanla günlük yaşamın her alanına girmiş ve toplumların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu bağlamda, kemik objeler; evle bağlantılı ürünler, tıp ve kozmetik araçları, süs eşyası, metal ve ahşap gibi küçük ürünler için birer süsleme aracı, yapısal ürünlerin aksamaları, oyun araçları gibi geniş bir yelpazede tercih edilmiştir. Kemik ve fildişinden yapılmış ürünlerin kutsal alanlarda adak olarak bırakıldığını, kehanet pratiklerinde kullanılan obje işlevi ile tercih edildiğini arkeolojik veriler kanıtlamaktadır. Bunun yanı sıra bu objeler, bir gömü hediyesi olarak nekropolislerde mezar kontekstleri içinde yer bulmuştur. Ege coğrafyasındaki merkezler incelendiğinde ve metal ya da seramik gibi üretim grupları kemiklerle karşılaştırıldığında, bir işlik ya da üretim yeri gibi mekânların varlığı saptanamamıştır. Genellikle, yarı işlenmiş ya da üretim artığı ürünlerin toplu halde bulunduğu çöplükler tespit edilmiştir. Bu durum, kemik işçiliğini uygulayan meslek sahibi zanaatkarların gezici bir şekilde çalıştıklarını ve portatif tezgâhlarda üretim yaptıklarına işaret etmektedir.

Çalışmamızın konusunu oluşturan kemik objelerin ortaya çıkarıldığı Bayraklı Höyüğü (Foto. 1), İzmir ili Bayraklı ilçesinde Yamanlar Dağı eteklerinde yer almaktadır (Akurgal, 1997, s.13). 17. yüzyıldan itibaren gezginlerin gözlemleri ve notları ile başlayan çalışmalar (Akar Tanrıver, 2017, s.67-77), 20. yüzyıldan itibaren belli aralıklarla kesintiye uğraşmışsa da araştırmacılar ve arkeologlar tarafından sistemli kazılarla sürdürülmüştür (Miltner ve Miltner, 1932, s.127-188; Nicholls, 1958/1959, s.35-137; Akurgal, 1997). Erken Tunç Çağı'ndan Büyük İskender'in kenti Pagos Dağı eteklerine taşıdığı Hellenistik Dönem'e kadar kesintisiz bir yerleşmenin arkeolojik verilerle kanıtlandığı Bayraklı Höyüğü'nde, kazı çalışmaları 2014 yılından itibaren Prof. Dr. Cumhuriyet Tanrıver başkanlığında devam etmektedir (Erdem ve Tanrıver, 2016, s.2-3; Tanrıver vd., 2017, s.95-114).

Eski Smyrna'da bulunmuş kemik ve fildişi objeler üzerine bugüne değin herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda, hem eski hem de yeni dönem kazılarında bulunmuş kemik objelerin bu çalışmada bir araya getirilerek işlevsel kullanımları üzerinden bir çerçevede anlatılması amaçlanmıştır. Bunun yanında, kullanılan objelerin hangi hayvan grubundan üretildiği tespitiyle Eski Smyrna'nın nasıl bir faunaya sahip olduğu üzerine istatistiksel sonuçların ulaştırılması hedeflenmiştir. Bu makalede değerlendirdiğimiz kemik objeler, yeni dönem kazılarının başlamasıyla birlikte; 2014 yılı öncesi kazılarda ele geçen, depo çalışmalarının yeniden düzenlenmesi ve tasnifi sırasında kaydedilen buluntular ile 2014 yılı ve sonrasındaki güncel çalışmaların buluntularını kapsamaktadır. 50 işlenmiş, 13 işlenmemiş olmak üzere toplam 63 objenin incelendiği bu makalede, kullanım amaçları üzerinden bir gruplandırma yapılarak uzak veya yakın coğrafyalardaki merkezlerde ele geçen benzer örneklerle karşılaştırmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra kazı çalışmalarında buldukları kontekstler yardımıyla tarihlendirme önerileri getirilmiştir.

Levha 1. Oyun Taşı / Game Piece

OYUN OBJELERİ

Oyun Taşı (Lev. 1)

Oyun objeleri arasında sınıflandırdığımız buluntulardan ilki olan 1 numaralı obje, Athena Tapınağı yolu üzerinde, kült alanına yakın bir noktada bulunmuştur. Dikdörtgen formlu nesnenin her iki yanında birisi kırılmış olmasına rağmen iki delik belirgin gözükürken alt kısmı uzunlamasına sığ bir oyuk haline getirilmiştir. Üst kısmında kazıma çizgiler ile oluşturulan dairesel beş motif, rakamsal değerlere karşılık gelmesini öne sürerek oyun objesi olarak değerlendirmemize kanıt oluşturmaktadır. Olasılıkla kırıldığı yerden itibaren bu dairesel motifler devam etmekteydi. Başka bir öneri olarak ise sığ oluk kısmının bir materyal üzerine applike edildiği düşünülebilir ancak sığ kısım bu işlev için fonksiyonel gözükmemektedir. İncelediğimiz bu oyun taşının Athena Tapınağı çevresinde bulunmasını kanıt göstererek bir adak amacıyla kült alanına bırakıldığı önerisini getirebiliriz. Ünik bir buluntu olarak gözükün objenin yakın bir benzeri tamamı korunmuş halde Assos’da bilinmektedir. MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen bir pithos içine gömüsü yapılan çocuk mezarı kontekstinde yer alan benzer örnek, form ve yan kısımlarında oluşturulan üç delik ile incelediğimiz Eski Smyrna buluntusuna oldukça yakındır (Bakan, 2009, s.14, Lev. 7, Res.18, 19 a-b).

Astragaller (Lev. 2)

Aşık kemikleri, hem çocuk hem de yetişkin oyunlarında birer obje, kutsal alanlarda kehanet pratiği aracı ve ölü gömme geleneklerinin bir parçası olarak mezarlara bırakılmış gömü hediyesi işlevleriyle karşımıza çıkmaktadır. Sığır, keçi, koyun, geyik ya da domuz gibi hayvanların ön dizlerindeki eklem kemiklerinden üretilen astragaller, çok çeşitli kullanımı nedeniyle sıklıkla ele geçen bir objedir. Kuşkusuz bu objelerin en çok tercih edildiği durum, bir oyun aracı kullanılmasıdır (Carè, 2009-2010, s.32-37). Yunan ve Roma dünyasında, çocuk ve yetişkinlerin oynadığı birden fazla varyasyona

sahip astragal oyunları bilinmektedir. Pentalitha¹, Eis Omillan², Pleistobolinda³, Artiasmos⁴ gibi aşık kemikleri ile oynanan oyunlar hâlâ günümüzde farklı kültürlerde varlığını sürdürmektedir.

Astragaller, oyun objesi olmasının yanında, farklı amaçlar için de kullanılmıştır. MÖ 6. yüzyıldan MÖ 3. yüzyıla uzanan zaman diliminde arkeolojik verilerin saptandığı Delphi’deki Korykeion Mağarası’nda, koyun ve keçi kemiğinden üretilmiş 20 binin üzerinde kemik bulunmuş olup bunların büyük kısmını astragaller oluşturmaktadır. Bu astragallerin mağarayı ziyaret edenler tarafından bir adak ya da muska amacıyla mağaraya atıldığı önerilmektedir (Amandry, 1984, s.347). Kült bağlamında, özellikle Hermes’in biliciliğinin koruyucusu kimliğiyle astragaller ilişkilendirilmektedir⁵

¹ Beş aşık kemiği ya da beş taş ile oynanan ve günümüzde de “beş taş” oyununa karşılık gelen bu oyun, kız çocukları veya genç kızlar tarafından oynanmaktadır (Bener, 2008, s.74-76).

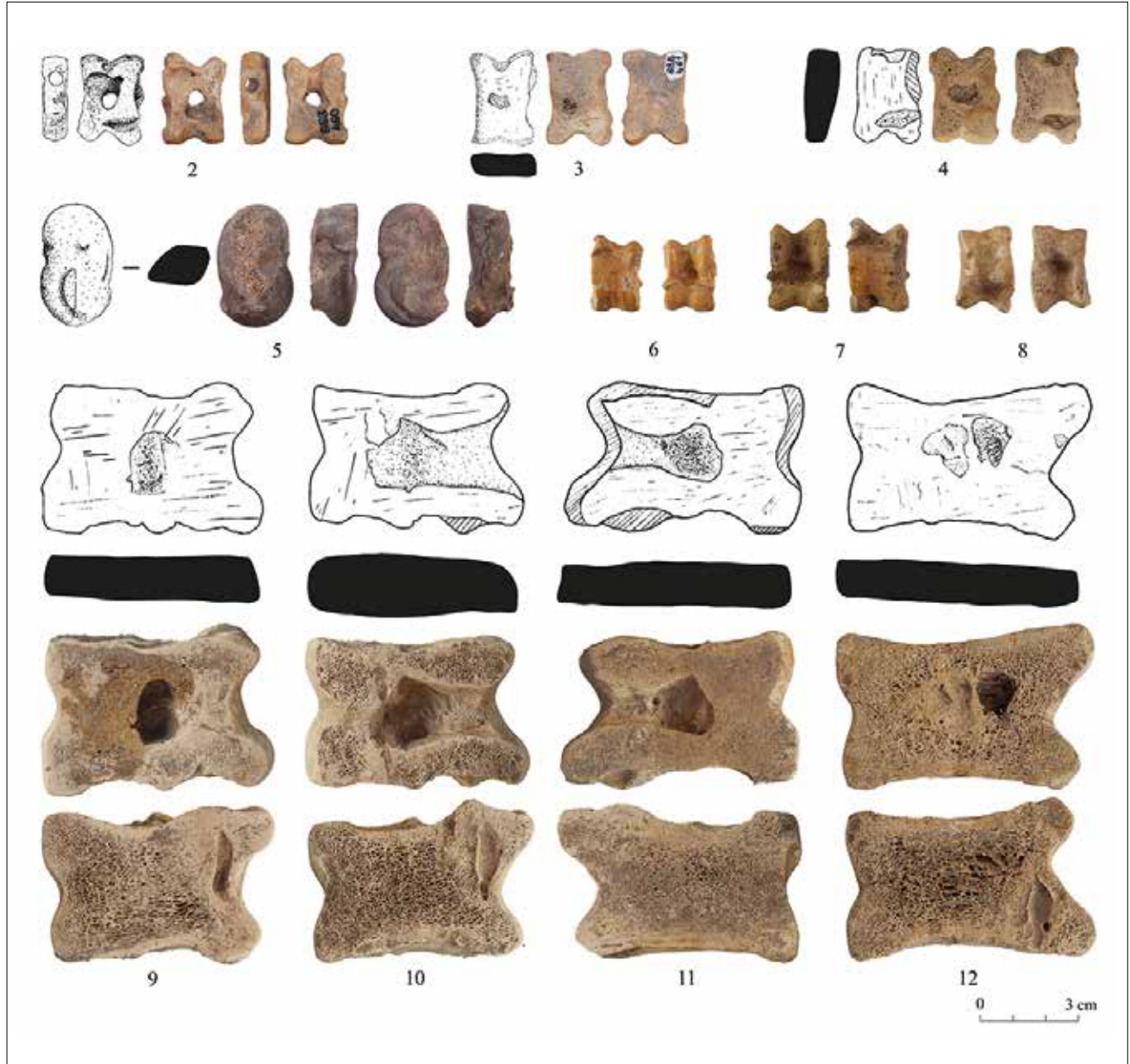
² Karşılıklı oynanan bu oyunda; aşık kemiklerini elinde tutan oyuncu, diğer oyuncunun bir zemine çizdiği çember içindeki aşık kemiklerini bu çemberin dışına çıkarmasıyla sonuca ulaşmaktadır (Bener, 2008, s.76).

³ Diğer bir karşılıklı oynanan bu oyunda; her oyuncu ikişer astragal tutar, yüksek atan kazanır ve kaybeden oyuncunun astragallerini kazanan oyuncu alır (Schädler, 1996, s.68). Bir nevi zar oyunu gibi gözükün bu oyunda, astragallerin her bir yüzünün sayısal değerleri farklılık göstermektedir. Dar ve düz yan yüzey 1, geniş ve dış bükey yüzey 3, geniş ve iç bükey yüzey 4, iç bükey yan yüzey 6 birim puana denk gelmektedir (Aktaş, 2018, s.3).

⁴ Günümüzde tek-çift oyununa karşılık gelen bu oyun, astragal dışında taş, sikke gibi farklı materyallerle oynanmaktaydı. Yetişkinler için ise bu oyunlar kumar olarak oynanmıştır.

⁵ Sha’ar-Ha’amakim’de bulunan EPMH (Hermes) yazılı bir astragal bu duruma kanıt oluşturmaktadır (Bar-Oz, 2001, s.215). Metropolis yakınlarındaki kült alanı Uyuzdere Mağarası’nda bulunmuş Hermes yazılı bir astragal diğer örnektir (Ekin Meriç, 2007, s.44). Bunun yanında az da olsa bazı tarihsel ve mitolojik figürlerin isimlerinin yazılı olduğu astragaller bilinmektedir. Gordion’da buluntu yeri bilinmeyen ve çift olarak düşünülen iki astragalden birinde “Hektor”, diğerinde ise “Akilles” yazılıdır (Young, 1962, s.154). Klazomenai Ağaçlı Yol Nekropolisi’nde de “Ben Hektor için” ifadesinin olduğu yazılı bir örnek yayınlanmıştır (Erginer ve Foça, 2020, s.78).

Levha 2. Astragaller / Astragals

(Nollé, 1996/97, s.177 vd.). Bir diğer kullanım alanı ise kehanette bulunmak ya da fal bakmak amacıyla rahipler tarafından tercih edilmesidir (Bozbay, 2012, s.6).

Aşık kemiklerinin en sık ele geçtiği yerlerden biri de ölü gömme gelenekleri doğrultusunda mezar kontekstlerine bırakılmasıdır. Özellikle dikkat çekici buluntu yeri olarak Olynthos mezarlarından ele geçen astragaller çok sayıdadır (Robinson, 1942, s.198). Kemikten yapılan astragallerin yanı sıra cam, metal ve kurşun gibi taklit örnekler kemikler kadar yoğun olmasa da ele geçmektedir. Bu türlerin kullanım işlevleri kemikten üretilenler ile benzer olsa da farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır⁶.

⁶ Astragallerin ağırlık amacıyla kullanılması için bkz. (Kubitschek, 1907, s.127-140).

Eski Smyrna'da birçok noktadan aşık kemikleri tespit edilirken, bu çalışmada incelediğimiz on bir örnekten yedisi koyun ya da keçiye, diğer dördü ise büyükbaş hayvan grubunda yer alan sığıra ait kemik buluntulardır. Yedi astragal buluntusunun dördünün kesilmiş ve işlenmiş olduğu yüzeylerinde belirgin bir şekilde gözükmekte, üçü dikdörtgen (2, 3, 4), biri ise oval formundur⁷. 2 numaralı astragal tam ortadan ve yan yüzeyinden delinmiş, 3 numaralı örnek ise geniş yüzeyinden sığ deliklidir. Bu deliklerin açılma nedeni oyundan önce veya sonra oyuncuların bir ipe

⁷ 5 numaralı buluntu, Eski Smyrna Tunç Çağı Araştırmaları açmalarında Orta Tunç Çağı tabakasında bulunmuştur. 2 ve 3 numaralı astragaller Arkaik Dönem'e tarihlendirilen A 8 yapısı içinde ele geçmiştir. Söz konusu yapının tarihlendirilmesi ve ayrıntıları için bkz. (Ertüzün, 2021, s.194).

dizerek kemikleri saklaması için olduğu düşünülebilir. 6, 7, 8 numaralı üç buluntu ise işlenmemiştir. Sığır kemiğinden üretilmiş 9-12 numaralı astragaller çok benzer olup, üzerindeki sığ oluklar net bir şekilde izlenmektedir. Sivil yapılardan kamu yapılarına, kutsal alanlardan mezarlık alanlara kadar geniş bir alanda bulunan bu objeler birçok merkezde ele geçmektedir. Eski Smyrna örneklerinin benzerleri Troia⁸, Ephesos⁹, Klazomenai¹⁰, Phrygia¹¹, Seyitömer Höyük (Topbaş, 1993, s.7, Resim 25), Parion¹², Assos¹³, Antandros¹⁴, Tios¹⁵, Samothrake¹⁶, Thasos¹⁷,

Rodos¹⁸, Delos¹⁹, Perakhora²⁰, Atina²¹, Korinth²², Kıbrıs/Salamis²³, Tarsus²⁴, Efestia²⁵ ve Tel Anafa²⁶ görülmektedir.

Balık Omurgaları (Lev. 3)

Eski Smyrna'da tespit edilen kemikler arasında balık omurgaları dikkat çekicidir. Tuna balığı, köpekbalığı, somon balığı, levrek gibi diğer türlere göre sert ve dayanıklı cinslerden tercih edilen bu objelerin kullanım amacı, genellikle bir oyun markası / oyun pulu olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra kehanet pratiklerinde de rahipler tarafından kullanılan bir obje düşüncesi öne sürülebilir. Ayrıca kolye olarak kullanıldığı da önerilmektedir (Chavane, 1975, s.189). Bu objelerin yapımı, kullanılan balık omurunun kılıçtan ayrılıp işlenmesiyle gerçekleşmektedir (Ersoy, 2017, s.41). Eski Smyrna'da bu grup 13-16 numaralı toplam 4 örnek ile temsil edilirken, tümü birbirine benzerdir. Yuvarlak forma sahip Eski Smyrna örneklerinin hem üst hem de alt kısmı içe doğru eğimli olup tam ortasında belirgin sığ bir delik görülmektedir. Yan kısımlarında ise dört oval delik net bir şekilde izlenmektedir. Klasik Dönemden Roma Dönemine kadar çok geniş bir tarih aralığında birçok merkezde ele geçen bu grubun benzerleri Troia²⁷, Ephesos²⁸, Rodos²⁹,

⁸ Troia'da VIII B tabakasında bulunan bir astragal kaydedilmiştir (Blegen vd.,1958, s.151, Fig. 255, No. 33-131).

⁹ Ephesos Artemision'da adak törenlerinde kullanılmasıyla ilişkilendirilmiş, koyun, koç (?) ve keçiden üretilmiş astragal örnekleri bilinmektedir. Bu astragallerin yanlarında yer alan delikler için ipe asılma fonksiyonu önerilmiştir (Forstenpointner ve Weissengruber, 2008, s.154, Res.7). Ayrıca bkz. (Hogarth, 1908, s.192, Pl. XXXVI, No. 41-44).

¹⁰ Klazomenai Akpınar Nekropolisi'nde mezar kontekstlerine bırakılan çok sayıda örnek ele geçmiştir (Hürmüzlü, 2003, Lev. 89-90).

¹¹ Frig tümülüslerindeki mezar kontekstlerinde astragaller ele geçmiştir. Bir çocuğa ait olduğu düşünülen ve MÖ 540 dolaylarına tarihlendirilen gömü içinde, çoğunluğu delikli 9 astragal bulunmuştur. Söz konusu mezar hediyeleri için bkz. (Kohler, 1995, s.27, Pl. 15.B TumC 2). MÖ 700 civarına tarihlendirilen tümülüs mezardan ele geçen bir kemik iki bronz astragal için bkz. (Kohler, 1995, s.75, TumKY 20; s.75, Pl. 45.K, L. Tum KY 18, 19). Ayrıca hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvan kemiklerinden üretilen aşık kemikleri için bkz. (Haspels, 1951, s.101, 152, Pl. 43b, No. 2-4, 6).

¹² Parion Güney Nekropolisi'nde bulunan bir lahit mezar içinden ele geçen, olasılıkla küçükbaş hayvan kemiğinden üretilmiş ve işlenmemiş altı adet astragal; 8-10 yaşlarında bir kız çocuğu gömüsünden bulunması nedeniyle öteki dünyada oyun ihtiyacını karşılaması olarak yorumlanmıştır (Kasapoğlu, 2015, s.106-107, Resim 12).

¹³ Assos Nekropolisi'nde MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen ve çocuk gömülerinin uygulandığı pithos ile sanduka tipi mezarlarda çok sayıda kemik astragal tespit edilmiştir (Bakan, 2009, s.15-16, Lev. 24, Res.101 [26 adet]; s.16-17, Lev. 26, Res.110 [8 adet]; s.21-22, Lev. 37, Res.145 [çok sayıda]).

¹⁴ Antandros'daki çocuk mezarları içinde çok sayıda aşık kemiği tespit edilmiştir (Polat ve Polat, 2007, s.2-4, Res.7, 18). Ayrıca Antandros Melis Nekropolisi'nde MÖ 4. yüzyıl ve Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen mezarlardan ele geçen örnekler için bkz. (Polat vd., 2010, s.9-13).

¹⁵ Benzerleri yardımıyla Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen iki astragal için bkz. (Karaca, 2015, s.367, No. 06-07).

¹⁶ Samothrake'de, hayvan kurbanı ile ilişkili ritüel sırasında kullanılmış, altın ve kan akıtma oluğunun yakınlarında, keçi kemiğinden üretilmiş toplam sekiz astragal bulunmuştur. Bu astragallerin kurban edilen keçi kemiklerinden yapıpı altın üzerine atıldığı önerilmektedir (Lehmann ve Spittle, 1964, s.112-114, Fig. 110). Nekropolis'te Hellenistik ve Roma Dönemlerine tarihlendirilen mezarlarda bulunan örnekler için bkz. (Dusenbery, 1998, s.207, 346, 350).

¹⁷ Thasos'da Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen mezarlardan bulunan kemik astragaller için bkz. (Ghali-Kahil, 1954, s.242, Fig. 28).

¹⁸ MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen mezar kontekstinden astragaller ele geçmiştir (Jacopi, 1929, s.254, Fig. 247). Kamiros Nekropolisi'nde mezar kontekstlerinden bulunan örnekler için bkz. (Jacopi, 1931, s.174, Fig. 187; s.305, Fig. 340). Kamiros Nekropolisi'nde bir çocuğa ait pithos mezardan bulunan on bir adet astragal için bkz. (Jacopi, 1932, s.57, Fig. 66).

¹⁹ Komedyenler Evi'nde bulunan yazılı bir örnek için bkz. (Bruneau vd., 1970, s.233, Pl. 38, C 301). Yayınlanmış çok sayıda örnek için bkz. (Déonna, 1938, s.332-334, Pl. XCII, 820-824).

²⁰ Biri delikli ve diğeri kırık astragaller adak için bırakılmıştır (Dunbabin, 1962, s.447, No. A 376, A 378, Pl. 189).

²¹ Roma Dönemine ait iki mezarda bulunan astragaller, unguentariumlar ile aynı konteksten ele geçmiştir (Boulter, 1963, s.127, 128, Pl. 46. M-O).

²² MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen bir depozitte bulunan büyükbaş hayvana ait kesilmiş astragal örneği için bkz. (Davidson, 1952, s.222, Pl. 100, No. 1753).

²³ Salamis'de ele geçen kemik astragaller için bkz. (Chavane, 1975, s.185-189, Pl. 51-52, No. 547-556).

²⁴ Tarsus'da Hellenistik Dönem ortalarına tarihlendirilen grafitolu iki örnek oyun objesi olarak tanımlanmıştır (Goldman, 1950, s.399, Fig. 273, No. 86-87).

²⁵ Efestia'da nekropolisten ele geçen ve oyun ile ilişkilendirilen örnekler için bkz. (Mustilli, 1942, s.108, Fig. 175, No. 9).

²⁶ Kemikten üretilmiş yedi adet astragal için bkz. (Erdman, 2018, s.211, No. Bi 1-7, Pl. 1).

²⁷ Ton balığı, köpek balığı ve yunus balığı kemiklerinden üretildiği önerilen balık omurgaları için bkz. (Schliemann, 1880, s.432, No. 591-598).

²⁸ Ephesos Artemis Tapınağı'nda adak olarak bırakılan bu objeler düğme işleviyle kullanıldığından bahsedilmiştir (Hogarth, 1908, s.192, Pl. XXXVI, No. 33, 34, 40).

²⁹ Adak olarak işlev gören iki örnek için bkz. (Jacopi, 1932, s.342, Fig. 74, No. 51).

Levha 3. Balık Omurgaları / Fish Vertebrae

Delos³⁰, Perakhora³¹, Korinth³², Alexandria³³, Salamis (Chavane, 1975, s.189, Pl. 52, No. 557-560), Smyrna Agorası³⁴ ve Iasos'da³⁵ görülmektedir. İncelediğimiz Eski Smyrna örnekleri kontektleri doğrultusunda genel olarak Arkaik Döneme tarihlendirilmektedir.

SÜS EŞYALARI (Lev. 4)

Fibula

İncelediğimiz kemik ve fildişi objeler arasında tek fibula buluntusu, yeni dönem kazılarında TG 1 açması olarak isimlendirilen erken MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen yapı içindeki tabakalardan bulunmuştur. Dürbün biçimli, çift diskli olan ancak sadece bir diski korunan 17 numaralı fibulanın, ön yüzü dıştan içe doğru tek yuvarlak kazıma çizgi ile çevrelenmiştir. Bu daire içinde yirmi bir adet içi noktali kazıma ile süslenmiş daireler bulunmakta, iç kısımda yarım daire tek kazıma çizgi yer almaktadır. Ortası iki delikli objenin arka yüzünde korunmuş kurşun/demir izleri görülmektedir.

Bu tip fibulalar, yanlardan iki büyük; üstlerden iki küçük disk ile birleştirilerek meydana getirilen objelerdir (Blinkenberg, 1926, s.262-271, Tip XV).

³⁰ Oyun taşı olarak kullanılan buluntu için bkz. (Déonna, 1938, s.331, Fig. 418, Pl. XCII, No. 818-819).

³¹ Perakhora'da ele geçen iki balık omurgası köpekbalığı kemiğinden üretilmiştir. Her ikisi de düğme, boncuk olarak önerilirken oyun taşı işleviyle de kullanılmıştır (Dunbabin, 1962, s.444, Pl. 188, A 332, A 333).

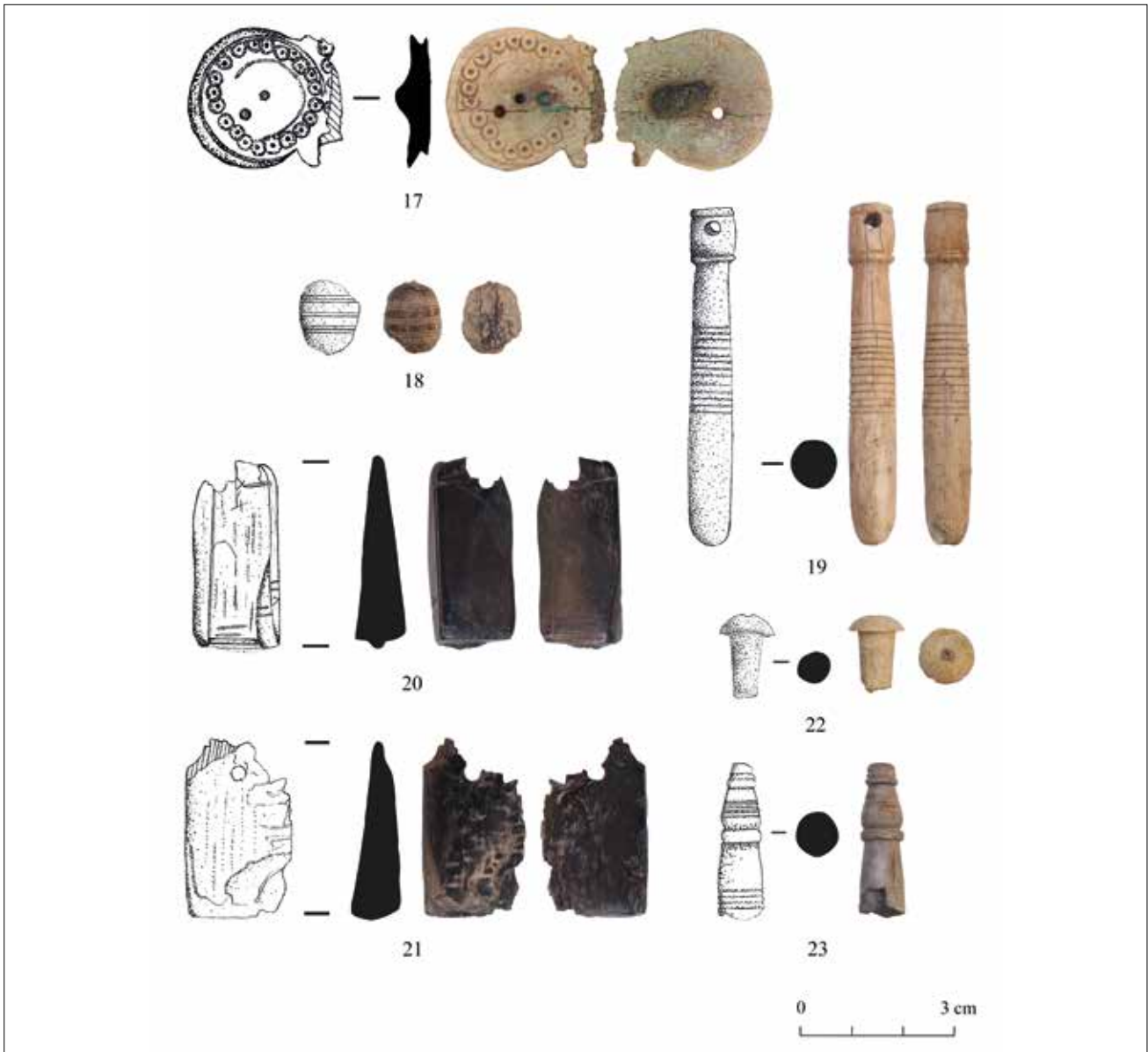
³² Oyun taşı olarak kullanıldığı düşünülen örnek için bkz. (Davidson, 1952, s.220, Pl. 99, No. 1707).

³³ İskenderiye buluntusu somon ve benzeri bir balıktan üretilmiş yirmi adet balık omurgası için bkz. (Breccia, 1912, s.176, Fig. 109, No. 559).

³⁴ Smyrna Agorası buluntuları arasında birden fazla noktada çok sayıda bu tip objeler ortaya çıkarılmıştır. Bizans Dönemi ve sonrasında verilen bu balık omurgaları genellikle köpekbalığından üretilirken, levrek ve ton balığı örnekleri de mevcuttur (Ersoy, 2017, s.41-43, Fig. 14, Kat. No. 97-116).

³⁵ Iasos Agorası'nda mezar kontektlerinden ortaya çıkarılan ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen balık omurgaları için kolye ucu/pendant işlevi önerilmiştir (Berti, 2012, s.192, Pl. 9).

Eski Smyrna'da 1948-51 yılları arasında sürdürülen Türk-İngiliz kazılarında Athena Tapınağı Cella'sında bulunmuş olan dürbün biçimli bir fibula dekoratif açıdan benzerlik göstermektedir. MÖ 7. yüzyıl son çeyreğine tarihlendirilen fibula, tapınağa bırakılan adaklardan biri olarak değerlendirilmiştir (Cook vd., 1998, s.26, Pl. 22d, SF 804). Eski Smyrna buluntusuna benzeyen disk formlu kemik/fildişi fibulaların bulunduğu merkezlerden ilki Ephesos Artemision Kutsal Alanıdır. Hogarth (1908), Arkaik tabakalardan bulunan bu fibulaları; tek ve çift diskli olmak üzere iki grupta incelemiştir (Hogarth, 1908, s.186-187, Pl. XXXII, No. 1-12). MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen çift diskli iki fibula da Artemision'dan bulunmuştur (Muss, 2008, s.218, 245, Kat. No. 140-141). Klaros Apollon Kutsal Alanı'nda bulunan kemik veya fildişi fibula MÖ 7.-6. yüzyıl zaman dilimine verilmiştir (Akar Tanrıver, 2009, s.188, 875, Lev. CXXIII, BH 12). Khios Emporio'da MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen, Type L olarak sınıflandırılan kemik ve fildişi fibulaların büyük kısmı ise basit dekorasyona sahiptir (Boardman, 1967, s.211, Pl. 86, No. 231-239). Boardman (1967), MÖ 8. yüzyıldan önce Yunan merkezlerinde bu tip fibulaların olmadığını belirtmektedir (Boardman, 1967, s.211). Bu merkezlerin yanı sıra, Atina Agorası'nda fildişinden üretilmiş bir fibula parçası kaydedilmiştir (Thompson, 1958, s.151-152, Pl. 42.j). Samos'tan yayınlanmamış bir fildişi örnek, Dunbabin (1962) tarafından aktarılmıştır (Dunbabin, 1962, s.434). Lindos'da kutsal alandan ele geçen örnekler çift diskli üretimlerdir (Blinkenberg, 1931, s.90-91, Pl. 9, No. 133). Delos'da Hera Kutsal Alanından bulunan çok sayıda fildişi fibula adak, farklı dekoratif özellikler göstermektedir (Déonna, 1938, s.285-286, Pl. LXXXVI, No. 728-730). Girit'te çift diskli, arkası demir oksidasyona uğramış üç kemik ya da fildişi fibula bulunmuştur (Hogarth, 1899/1900, s.113, Fig. 49). Perakhora'da hem tek hem de çift diskli, sayıca çok fazla olan örnekler kutsal alandan ele geçmiştir (Dunbabin, 1962, s.433-437, Pl. 183-185, No. A 124-A 194). Siphnos'da kemikten üretilmiş olarak kaydedilen fibulaların kurşun ya da amber gibi perçinlenmiş eklentilere sahip olduğu ifade edilmiştir (Brock ve Young, 1949, s.24-25, Pl. 11.7-12, No. 3-7).

Levha 4. Süs Eşyaları / Ornaments

Argos Heraion'da aynı şekilde tek ve çift diskli benzer biçimde görülmektedir (Walsdtein, 1905, s.353, Pl. CXL, No. 32-35). Sparta'da Artemis Orthia Kutsal Alanından ele geçen çok sayıda fibula, MÖ 8. yüzyıl başı, MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilirken; birkaç örnek, MÖ 6. yüzyıla verilmiştir (Dawkins, 1929, s.224-225, Pl. CXXXII-CXXXIII). Olynthos'da tamamı Güney Tepe'de bulunan ve yapılan sınıflandırmada Tip II, Tip III ve Tip IV olarak kategorize edilen çift diskli buluntular kaydedilmiştir (Robinson, 1941, s.100-102, Pl. XX, No. 334-342). Ithaca/Aetos'da yapılan kazı çalışmalarında kesin bir öneri getirilmeyen ancak MÖ 7. yüzyıl öncesine gitmeyen çift diskli bir örnek yayınlanmıştır (Heurtley ve Robertson, 1948, s.116-117, Pl. 47, C16). Kyklad/Kythnos'da, kemik ve fildişinden yapılmış çok sayıda obje kutsal alandan ele geçerken, bunların çoğunluğu çift diskli fibulalardır. Fibulaların

da içinde olduğu küçük buluntular Protogeometrik ve Geometrik Döneme işaret etse de seramik kontekstleri yardımıyla MÖ 7. yüzyıl ilk çeyreğinden önceye gitmemektedir (Mazarakis Ainian, 2005, s.98-99, Pl. 19A). Halae'de tespit edilen tek fibula, Akropolis kazılarında Birinci Tapınak civarında bulunmuştur (Goldman, 1940, s.426-427, Fig. 79, No. 16-18). Tokra'da bulunan çift diskli fibulalar MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Boardman ve Hayes, 1966, s.163, 165, No. 72-77, Pl. 104, No. 72-73, 77; Boardman ve Hayes, 1973, s.80, 83, No. F 151, F 153-155, Pl. 40, F 151, F 155). Tarsus'da tekil bir çift diskli fibula buluntusu için MÖ 7. yüzyıl dolayları önerilmiştir (Goldman, 1963, s.381, 385, Fig. 178, No. 32). Mandra'da (Attika) kutsal alanda bulunan çift diskli bir fibula, Arkaik Dönem tabakalarında bulunmuştur (Kourayos ve Burns, 2004, s.149-150, Fig. 20).

Kutsal alanlar ve yerleşmeler dışında, gömü kontekstlerine ölen bireyler için hediye olarak bırakılmış kemik ya da fildişi fibulalar bazı merkezlerde tespit edilmiştir. Rodos Kamiros Nekropolisi'nde MÖ 5. yüzyıla ait bir mezarda bulunan fibula bunlardan biridir (Jacopi, 1931, s.105, Fig. 89, No. 8). Bunun dışında Lesbos (Lamb, 1931/1932, s.66, Fig. 17), Korinth (Blegen vd., 1964, s.185, Pl. 79. No. 159.3) ve Assos'ta (Utili, 1999, s.278-279, Abb. 49, No. 976-979) ele geçen fibulalar mezar kontekstlerinden tespit edilmiştir. Miletos'ta Kalabaktepe'de yapılan çalışmalarda çift diskli kemik fibulanın arkasında çok iyi durumda korunan metal iğne, tutturularak nasıl kullanıldığına dair önemli bir karşılaştırma sağlamaktadır (Von Graeve, 1986, Taf. 18, No. 5-6). Girit Tarrha'da, MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen bir mezarın üstünde bulunan ve daha erken bir mezar kontekstine ait olan bir gümüş fibula, bu tip çift diskli örneklerin formunda üretilmiştir (Weinberg, 1960, s.97, 101, Pl. 32 c, No. 10).

Boncuk

Süs eşyaları arasında değerlendirdiğimiz ikinci örnek olan 18 numaralı kemik obje, olasılıkla fibula olarak kullanılmış ve metal bir iğneye monte edilmiş olmalıdır. Oval formlu objenin iç kısmında metal iğnenin yerleştiği sığ oluşun izleri zor da olsa izlenmektedir. Üzerinde yanık izleri görülen parçanın üstünde üç set halinde üçlü kazıma çizgiler net bir şekilde görülmektedir. Buluntunun en yakın benzeri, bronz iğnesi ile birlikte ele geçen ve boncuk kısmı amber taşıyla kemikten Lakonia'da bulunan örnektir (Dawkins vd., 1906/1907, s.112, Fig. 3-c). Doğu sur duvarı civarından ele geçen fibula parçası kontekstten yoksun olması nedeniyle tarihlendirilmemektedir.

Pendant

Eski Smyrna'da iyi korunmuş durumda olan tek pendant, 1968 yılı kazısında bulunmuştur. Büyükbaş bir memeli hayvana ait kemikten üretilen 19 numaralı süs eşyasının temel formu topuz başlı, lobut gövdelidir. Baş kısmı karşılıklı iki delikli olup bu deliklerin üstünde ve altında birer kazıma çizgi görülmektedir. Lobut gövde üzerinde on üç kazıma çizgi yer alırken, alt kısmı oval dipli, hafif kırık ve sığ deliklidir. Bu pendantlar, MÖ 7. yüzyılda sıklıkla görülen objeler olup genellikle kolye ucu olarak kullanılmaktadır.

Farklı merkezlerde bu forma sahip pendantlar ele geçerken, bunlardan biri Perakhora Heraion'da bulunan örneklerdir. Uzun, lobut biçimine sahip gövdesiyle kenarları yuvarlatılmış bu objelerin, dekorasyonları farklılıklar göstermektedir (Dunbabin, 1962, s.442-443, Pl. 188, No. A 309-314). Gezer'de bulunan değişik form ve farklı dekorasyonlu örnekler amulet olarak gruplandırılmış, MÖ 1000-550 aralığına

tarihlendirilmiştir (Macalister, 1912, Pl. CCXXVI, No. 41-56). Lindos'da ele geçen pendant üzerinde hem düz hem de kazıma çizgilerle bezeli dekorasyon uygulamaları görülmektedir (Blinkenberg, 1931, s.102, Pl. 10, No. 217). Ephesos Artemision'da adak olarak bırakılan dokuz pendant, küçük biçimsel değişiklikler ve dekoratif farklılıklara sahip olmasına rağmen temel olarak benzer forma sahiptir (Hogarth, 1908, s.189, Pl. XXXV, No. 6-14). Hogarth (1908), bu tiplerin phallus da olabileceğini ama buna dair bir ayrıntının verilemediğini belirtmektedir (Hogarth, 1908, s.189). U. Muss (2008), Ephesos Artemision'daki objeler için kolye ya da kıyafet uçlarına ağırlık amacıyla iliştilmiş pandantifler değerlendirmesi yapmıştır. Söz konusu beş buluntu MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Muss, 2008, s.218, 247, Kat. No. 146-150). Argos Hera Kutsal Alanı'nda bulunan bir pendant, elbise/kıyafet ya da ev işlerinde kullanılan nesnelere yer aldığı grup içinde bir tığ/bız olarak sınıflandırılmıştır (Waldstein, 1905, s.353, Pl. CXL, No. 59). Sparta Artemis Kutsal Alanında ele geçen ve MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen üç kemik obje makara olarak değerlendirilmiştir (Dawkins, 1929, s.243, Pl. CLXXIV, No. 11; Pl. CLXXV, No. 6, 8). Son olarak ise Parion'da nekropol buluntusu geç bir örnek (MS 1.-2. yüzyıl) kolye ucu olarak sınıflandırılmıştır (Kasapoğlu, 2013, s.175, Resim 224, üst soldan ikinci).

Kolye Uçları

Süs eşyaları arasında dikkat çekici iki obje, fildişinden üretilmiştir. Yeni dönem kazılarında, Erken Demir Çağ araştırmalarında yapılan çalışmalarda bulunan 20 ve 21 numaralı her iki buluntu aynı tabakalardan gelmiştir. Dikdörtgen şekline yakın temel forma sahip objeler üçgen kesitli, alt kısmı düz, uca doğru incelerek keskinleşmektedir. Keskin, ince kırık kısmında net bir şekilde görülen yuvarlak delikler kolye ucu olarak kullanıldığına kanıt oluşturmaktadır. Birlikte ortaya çıkarıldığı seramik parçaları, konteksti MÖ 800-700 arasındaki zaman dilimine tarihlendirmektedir.

Saç İğnesi / Pin

Eski Smyrna'da ele geçen kemik objeler arasında iki buluntu saç iğnesi/pin olarak değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki olan ve genel görünümü itibarıyla bir çivi formuna benzeyen 22 numaralı buluntu, 1978 yılı kazısında Megaron batısında A' Karesi açmasında döşeme üstündeki tabakadan ele geçmiştir. Sadece üst kısmı korunan objenin, baş kısmı mantar biçiminde olup üst kısmında sığ bir delik görülmektedir. Gövdesi korunmayan iğne, olasılıkla sivri ucuna doğru daralmaktaydı. Söz konusu buluntunun en yakın benzerleri Troia'da Schliemann (1880) tarafından yapılan ilk kazılarda bulunan fildişi bir objedir. Aynı

şekilde bir çivi formuna benzeyen buluntunun süs iğnesi (broş) olarak kullanılmış olabileceği üzerinde durulmuştur (Schliemann, 1880, s.261-262, No. 137-138). Morgantina örneklerinde oval başlı üç örnek Eski Smyrna buluntusuna yakın olup bunların (uzun olanların) yalnızca saç süslemesi için kullanılmış olabileceği aktarılmıştır (Jacop, 2012, s.84-86, 180, Fig. 15, No. 67-411, 58-1138, 59-50).

Saç iğnesi /pin olarak değerlendirdiğimiz ikinci buluntu geyik boynuzunun işlenmesi ile üretilen 23 numaralı objedir. Özenli ve detaylı işçiliği ile dikkat çeken buluntu 1968 yılı kazısında bulunmuş olup buluntu yeri bilinmemektedir. Baş kısmının üstü delikli, iki kazıma çizgili olup orta kısmı dış bükey, üzeri dört kazıma çizgilidir. Orta kısım ile gövde arasında dış bükey kalın kabartma görülürken, gövde üzeri dört kazıma çizgi ile bezenmiştir. Ünik tasarımı ve tamamının korunmamış olması nedeniyle bire bir ya da çok yakın benzerinin bulunması oldukça zor olan objenin benzerleri bazı merkezlerde görülmektedir. Bunlardan ilki Korinth'de bulunan farklı dekorasyonlarla tasarlanmış olan ve kemik ya da fildişinden üretilen örneklerdir. Davidson (1952), bu tipteki objeleri tereddütle yaklaşmakla birlikte küçük boyutlu bıçakların sapı veya mobilyalarda tutamak işleviyle kullanılmış olabileceğini önermektedir (Davidson, 1952, s.189). Tüm örnekler Roma ve Bizans Dönemi olarak tarihlendirilmiştir (Davidson, 1952, s.192, Pl. 86, No. 1422-1429). Ayrıca bir topuz olarak önerilen buluntu da kaydedilmiştir (Davidson, 1952, s.195, Pl. 89, No. 1483). Bunların yanı sıra Korinth'de iğne/pin olarak önerilen grubun arasındaki objeler de, Eski Smyrna buluntusuna benzer bir forma sahip örnek olarak karşılaştırılabilir gözükmektedir (Davidson, 1952, s.285, Pl. 119, No. 2340-2341). Kıbrıs/Salamis'te üst kısmı dekoratif, alt kısmına doğru sivrileşen gövdeye sahip bir kemik obje iğne/pin olarak tanımlanmıştır (Chavane, 1975, s.171-172, Pl. 48, No. 493). Delos'ta, Arkaik Dönem'den Roma ve Bizans Dönemi'ne değin uzanan; silindirik formu, farklı amaçlar için kullanılmış çok sayıda obje Eski Smyrna buluntusu ile karşılaştırılabilir örneklerdir (Déonna, 1938, s.247-248, Pl. LXXIX 667-668).

HALKALAR (Lev. 5)

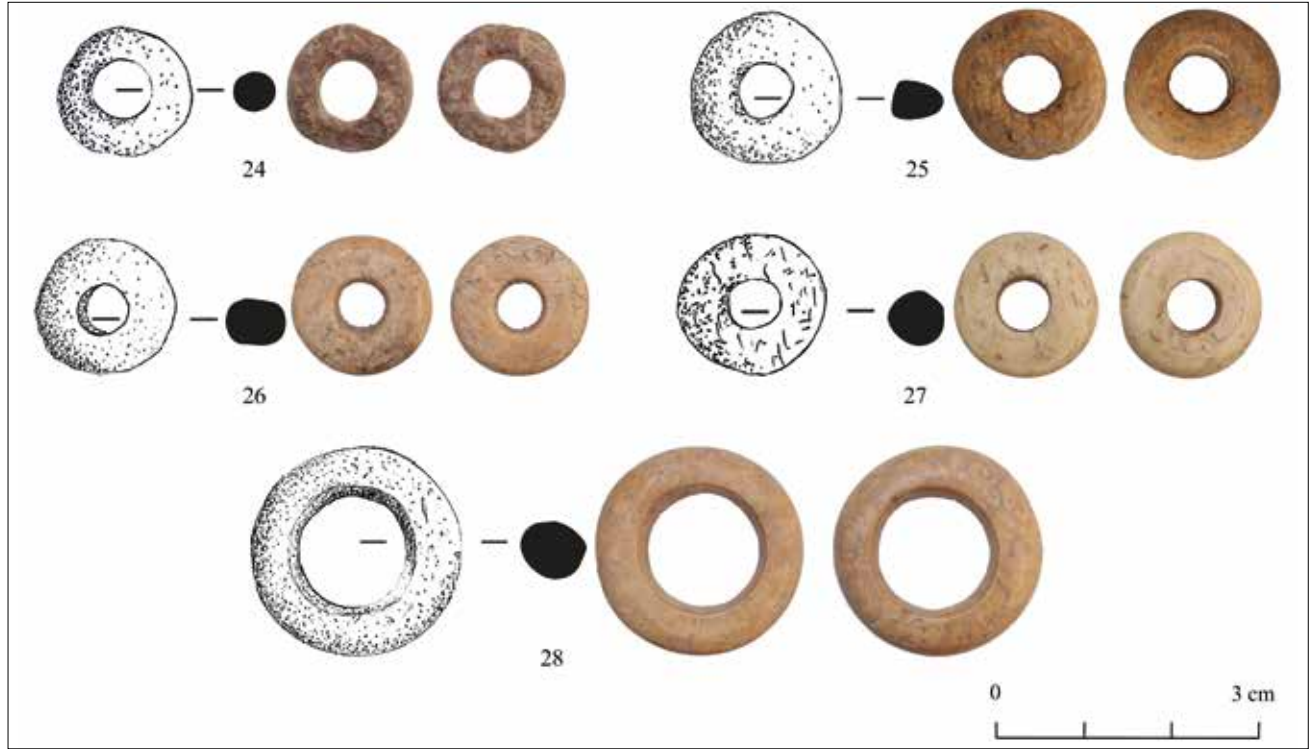
Halka biçimli kemik objeler, metalden üretilmiş olanlara göre daha az sayıda ele geçen bir gruptur. Robinson (1941), büyük çoğunluğu bronz çok azı demir olan Olynthos buluntularını yapısal bir öge olarak değerlendirmiş, dış kapılara bir eklenti olarak yorumlamıştır (Robinson, 1941, s.253, Pl. LXIX, No. 991-1032). Atina/Pnyx örnekleri için de Davidson ve Thompson (1943/1975) bu düşünceye benzer öneriler sunmuştur (Davidson ve

Thompson, 1943/1975, s.96, Fig. 44, No. 18). Richter (1966) ise antik kaynakların desteği ile verdiği bilgilerde, bu halkaların kemikten ya da bronzdan olsun perdeler ve perde askıları için kullanıldığı üzerinde durmuştur (Richter, 1966, s.119). Bu bağlamda, bu tip objelerin; fonksiyonel ya da süsleme amacıyla olsun perde ve tül gibi eşyaların, yatakların, kapıların ve kanepelerin birer ögesi olarak kullanım gördüğü önerisi ortaya atılabilir. Morgantina buluntuları için bir genelleme yapan Jacop (2012), metale göre kemiklerin daha küçük ve hafif materyallerin eklentisi olarak kullanıldığını, ancak kemikten üretilmiş halkaların daha ucuz, verimli ve nemli ortamlarda küflenmemesinin metale göre avantaj yarattığını belirtmektedir (Jacop, 2012, s.28). Jacop'un (2012) söylediğinin aksine kemik halkaların kolay kırılabilir olduğu da göz ardı edilmemelidir. Kemikten yapılmış bu objelerin hangi amaçla kullanıldığına dair ilgi çekici bir öneri, Atina Agorası'nda bir mekânın içinden bulunan halkalar üzerinedir. Atina Agorası yakınlarında Ayakkabıcı Simon'un Evi olarak isimlendirilen bu mekânın, MÖ 5. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen tabanında metal çiviler ile birlikte ele geçen kemik halkalar, Thompson (1960) tarafından sandalet için kullanılan ürünler olarak önerilmiştir (Thompson, 1960, s.237). Bu tezi için Roma Dönemine ait sandalet biçimli testiye kanıt olarak sunan Thompson (1960), iplerin bu halkalardan geçirildiğini söylemektedir (Thompson, 1960, s.236). Diğer bir fonksiyon önerisi ise küçük boyutlu bir halkanın boncuklar ile kombine edilerek kıyafetlerde iplerin bağlanması amacıyla (düğme fonksiyonu) kullanılmasıdır³⁶ (Jacop, 2012, s.32-33). Bu doğrultuda, bu tip objelerin birer süs eşyası işleviyle tercih edildiği de ifade edilebilir.

Eski Smyrna'da bulunan kemik halkaların (24, 25, 26, 27, 28) tamamı 2014 öncesi kazı çalışmalarında ele geçmiş olup tarihlendirme kontekstlerine sahip değildir. Tümü yuvarlak delikli, boyutsal ve biçimsel küçük farklılıklar gösteren kenarları düzeltilmiş bu halkalar işlenmiştir. Eski Smyrna örneklerinin benzerleri bazı merkezlerde görülmektedir. Perakhora'da Arkaik Dönem'e tarihlendirilen ve adak olarak bırakılmış çok sayıda kemik halka, Hera Kutsal Alanında bulunmuştur (Dunbabin, 1962, s.441, Pl. 187, No. A 265-A 284). Ephesos Artemision'da aynı şekilde adak olarak bırakılan buluntular yayımlanmıştır (Hogarth, 1908, s.189, Pl. XXXV, No. 1-5). Delos'ta Komedyenler Evi'nde ele geçen ve işlevleri olasılıkla birbirinden farklı iki halka bilinmektedir (Bruneau vd., 1970, s.231, Pl. 37, No. C 249-C 250). Bunun yanı sıra Atina/Pnyx (Davidson ve Thompson, 1943/1975, s.103, 104, Fig. 46, No. 9-11) ve Korinth'de (Davidson, 1952, s.296, 298-299, Pl. 122, No. 2514-2518) tespit edilen benzer buluntuların

³⁶ Düğmelerin kıyafetlerde kullanımı için bkz. (Elderkin, 1928, s.333-345).

Levha 5. Halkalar / Rings

düğme olarak kullanıldığı önerilmiştir. Troas/Ilion'da kemik ya da fildişinden yapılmış Hellenistik Dönem tabakalarından çıkan tekil bir benzer, boncuk olarak tanımlanmıştır (Berlin, 1999, s.111, 112, Pl. 16, No. 44). Kıbrıs/Salamis'te bu tip halkalardan biri Eski Smyrna örneklerine en yakın benzerdir (Chavane, 1975, s.101-102, Pl. 30, No. 312). Ayrıca Hellenistik Dönem mezarlarının tespit edildiği alanda bulunan üç kemik obje de karşılaştırılabilir buluntulardır (Karageorghis, 1978, s.25-26, Pl. XIII, No. 6, 11-12). Samaria'da Roma Dönemi tabakalarından ele geçen iki benzer obje halka ya da boncuk olarak değerlendirilmiştir (Crowfoot vd., 1957, s.462-463, Fig. 115, No. 8-9). Ampurias'da, Hellenistik Dönem mezar kontekstlerinin içinde gömü hediyesi olarak bırakılmış kemik halkalar bulunmuştur (Almagro, 1953, s.48, Fig. 7, No. 4-5; s.70, Fig. 37, No. 4-6; s.73, Fig. 40, No. 11-14; s.92, Fig. 68, No. 12; s.104, Fig. 82, No. 11; s.161, Fig. 130, No. 1-3). Tel Anafa'da, Erken Tunç Çağı ve Demir Çağ'dan Roma Dönemine kadar uzanan geniş bir zaman dilimine tarihlendirilen hem düz hem de bombeli örnekler dokuma ağırsağı olarak tanımlanmıştır (Larson ve Erdman, 2018, Table 1, Pl. 2-3, No. WT 124-127, WT 133-138). Son olarak ise Smyrna Agorası Kazısı'nda Geç Roma Dönemi tabakalarından çıkan bir buluntu boncuk olarak değerlendirilmiştir (Ersoy, 2017, s.37, Fig. 10, Kat. No. 47).

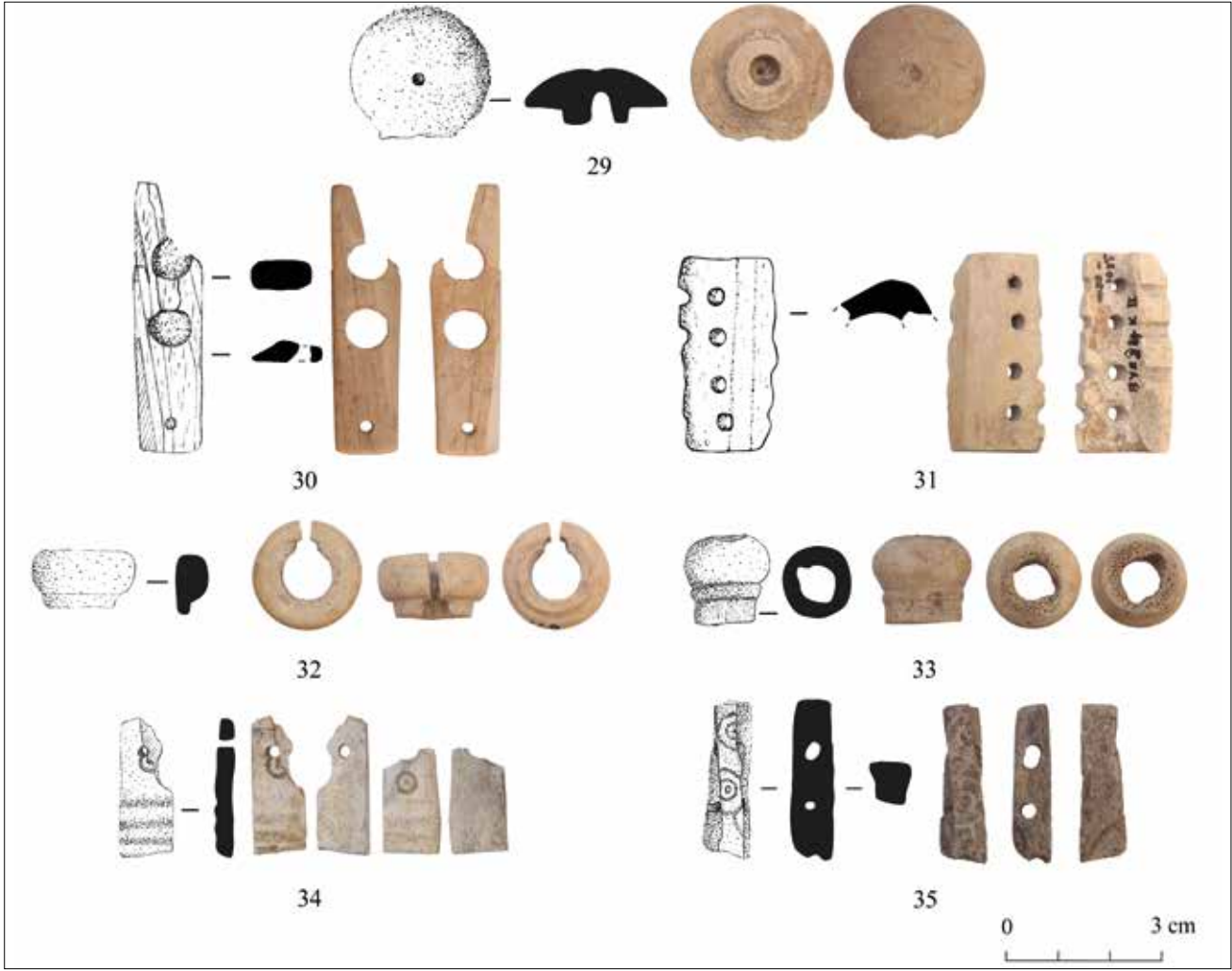
APLİKLER VE EKLENTİ PARÇALAR (Lev. 6)

Aplik Disk/Düğme

İncelediğimiz kemik objeler arasında 29 numaralı tek örnek, bu grup arasında yer almaktadır. Athena Caddesi civarında tespit edilen yuvarlak formlu objenin üst kısmı bombe biçiminde olup üzeri işlenmiştir. Kapatılan alt kısmında, monte edilen yuvarlak soketi görülmekte ve yüzeyindeki aşınma izlenmektedir. Yuvarlak formlu bu tip objeler için farklı kullanım alanları ifade edilebilir ve bir yuvaya applike edilmesinden yola çıkarak zayıfta olsa bir düğme olarak kullanılması düşünülebilir. Bunun yanı sıra mobilyaların eklenti yerlerini kapatmak ya da kutu, sandık gibi kişisel eşyaların üzerinde aksesuar olarak işlev gördüğü değerlendirilebilir. Eski Smyrna buluntusunun benzerleri Delos (Bruneau vd., 1970, s.232, Pl. 37, No. C 268; Déonna, 1938, s.239-240, Pl. LXXVII, No. 640. 1-6), Korinth³⁷ ve Morgantina'da³⁸ ele geçmiştir. Ayrıca Knossos Demeter Kutsal Alanı'nda bulunan ve form

³⁷ Benzer bu objeler tiyatro bileti veya oyun taşı olarak tanımlanmıştır ancak Eski Smyrna örneğinin bu amaç doğrultusunda kullanımı uzak bir olasılık olarak değerlendirilebilir. Söz konusu örnekler için bkz. (Davidson, 1952, s.219, Pl. 99, No. 1679-1684; s.220, No. 1701-1703). En yakın benzerler için bkz. (Davidson, 1952, s.219, Pl. 99, No. 1690-1691).

³⁸ Büyük çoğunluğu delikli olan ve iki yüzü dekorasyonlu diskler arasında gösterilen benzer için bkz. (Jacop, 2012, s.99-101, Fig. 30, No. 61-1270).

Levha 6. Aplikler ve Eklenti Parçalar / *Appliqués and Attachment Pieces*

olarak oldukça yakın ancak üzeri delikli üç örnek düğme olarak tanımlanmıştır. Bunlardan biri, delikli olan kısımda demir izleriyle birlikte görülmektedir (Coldstream, 1973, s.167-169, Fig. 43, Pl. 98, No. 303). Bir Etrüsk mezarında bulunan ve bir ya da birden fazla kutuya applike edilmiş fildişi parçalardan oluşan fragmanların içinde iki benzer disk bulunmuştur (Eldridge, 1918, s.289-291, Fig. 18). Bu örnek, Eski Smyrna buluntusu için de işlevsel olarak benzer bir kullanımın uygulandığına öneri olarak sunulabilir.

Diğer Aplikler ve Eklenti Objeler

Bu grup arasında ünik bir buluntu olarak göze çarpan 30 numaralı örnek, fildişinden üretilmiştir. Buluntu yeri ve yılı bilinmeyen, depo çalışmalarında bulunan obje üstten alta genişleyen dikdörtgen formu olup altı kırıktır. Üst kısmı tek küçük delikli, alt kısmında biri tam, diğeri kırık iki büyük delik yer almaktadır. Söz konusu buluntuyu metal ya da ahşap gibi yüzeylere süsleme amacı ile applike edildiğini önerebiliriz. 1984 yılı kazısında bulunan 31 numaralı buluntu aynı amaçla

kullanılmış olmalıdır. Dikdörtgen formu, üzerinde üç sıra halinde dört delikli, iki sırası kırık, bir sırası korunmuş olup, dışı perdahlanmış ve işlenmiş, iç kısmı doğal bırakılmıştır. 32 ve 33 numaralı buluntular ise temel formları itibariyle benzer gözükrken, olasılıkla yuvarlak deliklerinden bir materyale geçirilmiş olmalıdır. 32 numaralı objenin üst kısmı açık şekilde bırakılırken, 33 numaralı örnek olasılıkla kapalıydı ancak tahribat nedeniyle açık hale gelmişti. Konteksti bilinmeyen 32 numaralı buluntunun en yakın benzeri Khios'ta³⁹ ele geçerken, 2014 öncesi kazılarında bulunan 33 numaralı buluntu tarihlendirilememektedir. Aplik sınıfında değerlendirdiğimiz ve aynı objeye ait iki parçadan meydana gelen 34 numaralı buluntu, oldukça ince ve düz bir biçimde olup üzerinde korunan delik ile bir materyale applike edildiğine kanıt oluşturabilir. Dikdörtgen formu objeye ait her iki parçada içi noktalı kazıma daire bezemesi net bir şekilde görülürken, bu bezemelerin altında üç sıra halinde sıg oluklar oluşturulmuştur.

³⁹ Söz konusu obje temel formu itibariyle benzerlik göstermektedir fakat içi tamamen boş değildir (Boardman, 1967, s.242-243, Fig. 164, Pl. 97, No. 599).

ESKİ SMYRNA'DA ELE GEÇEN KEMİK VE FİLDİŞİ OBJELER

Buluntunun en yakın benzerleri Gezer⁴⁰ ve Tarsus'da⁴¹ görülmektedir. Bu grup arasındaki buluntulardan biri olan 35 numaralı objenin yan kısmında açılan iki deliğin bir materyale bağlanmış, monte edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Kırık durumda olan ve çok az bir kısmı korunan parçanın formu için bir saptama olanaklı gözükmemektedir. Arka yüzü düz, ön yüzü ise iki farklı içe içe geçmiş kazıma çizgi ile oluşturulmuş dairelerle dekore edilmiş buluntuda yanık izleri görülmektedir. Tabakası doğrultusunda MÖ 650-625 zaman aralığına tarihlendirilen parçanın en yakın benzeri Boğazköy/Hattuşa'da görülmektedir⁴².

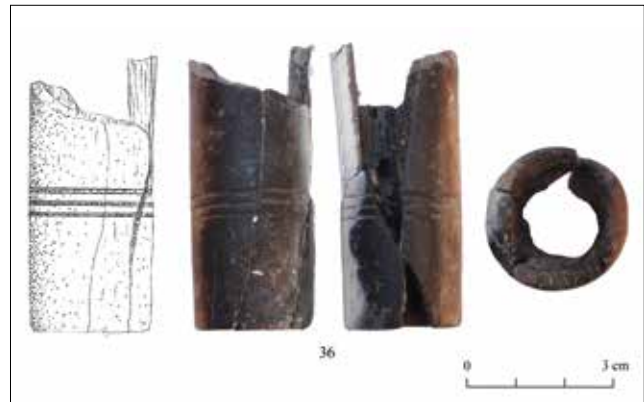
SİLİNDİRİK OBJE (Şek. 1)

Eski Smyrna'da aulos parçası olarak değerlendirilebilecek ancak üzerinde delikler olmaması nedeniyle bir ahşap kutuya ait menteşe parçası düşüncesini de öne sürebileceğimiz 36 numaralı obje, bir büyükbaş hayvana (sığır) ait boynuz kemiğinin işlenmesiyle yapılmıştır. Silindirik biçimli buluntunun içi boş olup üstten kırılmıştır. Alt kısmın kenarları ise yuvarlaklaştırılarak şekil verilmiştir. Üzerinde yanık izleri net bir şekilde görülen objenin alt kısmına yakın bölgede, kazıma tekniğiyle üç sıra çizgi uygulanmıştır. 2001 yılındaki kazılarda ortaya çıkarılan objenin buluntu yeri, Yeni Tapınak Alanına karşılık gelen Mabedin güneybatısı köşesi olarak kaydedilmiştir. Richter (1966), görsel verilerden yola çıkarak Arkaik ve Klasik Dönem'de sandıkların ve kutuların üste açıldığını, menteşe işlevi gören materyallerin arkada olduğunu söylemektedir (Richter, 1966, s.73-74). Buluntunun benzerlerine bakıldığında Korinth'de ele geçen daha kalın ve geniş bir örnek, bir mobilyanın fonksiyonel parçası veya menteşe işleviyle üretilmiş bir ürün olarak yorumlanmıştır. Söz konusu benzer MS 1. ve MS 2. yüzyıl zaman dilimine verilmiştir (Davidson, 1952, s.128, Pl. 64, No. 865). Delos'da ise menteşe olarak tanımlanan iki kemik obje, Eski Smyrna örneği ile benzerlik göstermektedir. Biçimsel ve kazıma çizgilerinin uygulanması olarak paralellik gösteren iki örneği farklı kılan durum üzerlerinde meydana getirilen deliklerdir (Déonna, 1938, s.245, Pl. LXXVIII, No. 650-651). Komedyenler Evi'nde tespit edilen bir buluntu ise diğer Delos örneğinden farklı, Eski Smyrna buluntusuna oldukça yakın bir örnek olup, Arkaik Dönem olarak tarihlendirilmiştir. Ancak bu buluntu, bir objenin yardımcı parçası olarak değil, bir müzik aleti olan aulos parçası olarak yorumlanmıştır (Bruneau vd., 1970, s.233, Pl. 38, C 293). Morgantina'da çok sayıda ele geçen bu tipte örnekler, ağaç ya da metalden yapılmış kutu vb ürünlerin

⁴⁰ Farklı dekorasyonlara sahip benzerler için bkz. (Macalister, 1912, Pl. CXCIV, No. 15-60).

⁴¹ Geç Roma tabakasından ele geçen kemik obje bir kutu üzerine işlenen kaplama veya süsleme olarak önerilmiştir (Goldman, 1950, s.400, Fig. 273, No. 103).

⁴² Tabakası bilinmeyen buluntu için bkz. (Boehmer, 1972, s.193-194, Taf. LXXI, No. 1999A).

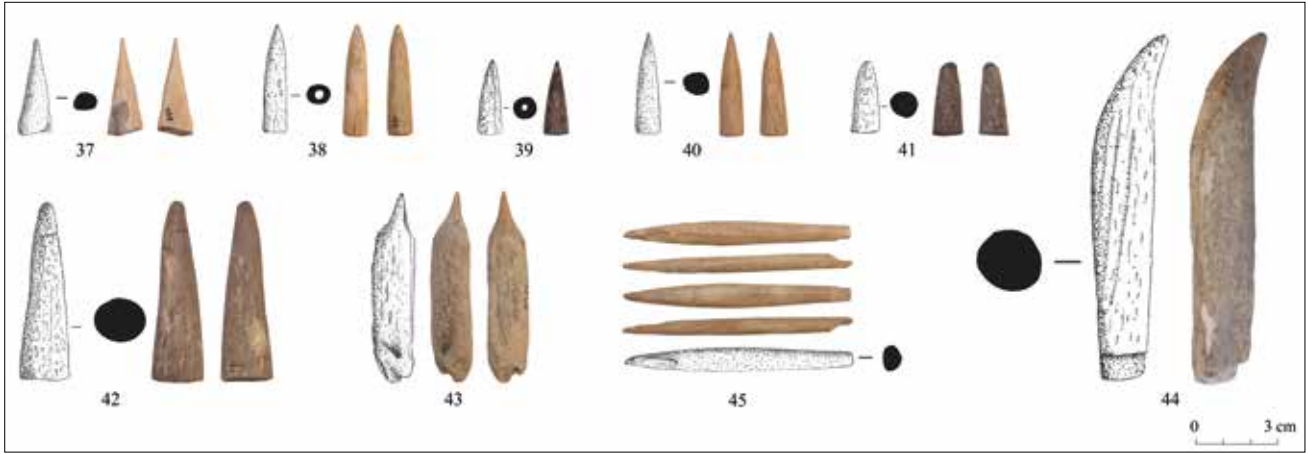
Şekil 1. Silindirik Objeler / Cylindrical Object

menteşesi olarak değerlendirilmiştir. Bir veya daha fazla delikli, kısa ya da uzun gibi birbirinden farklı formlar aynı başlık altında toplanmıştır (Jacop, 2012, s.47-53, Fig. 46-52). Kerameikos'ta bulunan ve benzer şekilde kazıma çizgi dekorasyonuna sahip ancak üzerinde iki delik olan kemik obje aulos parçası olarak yorumlanmıştır (Knigge, 2005, s.238, Abb. 58, Taf. 147, No. 1039).

ENDÜSTRİYEL OBJELER**Delici Aletler (Lev. 7)**

Eski Smyrna'da bulunan ve delici aletler sınıfında incelediğimiz altı kemik obje büyükbaş hayvan kemiğinden üretilmiştir. Tümü sivri uçlu, üçgen formlu olan bu objelerin, deri ya da kumaş gibi hammaddelerin işlenmesi, üzerinde delik açılması ya da bu deliklerin genişletilmesi amacıyla kullanıldığı düşünülebilir. 37 numaralı örnek oldukça sivri bir uca sahip olurken, bu sivrililiği oluştururken kullanılan alet izleri net bir şekilde izlenmektedir. Bu delicinin bız olarak önerilen benzer örneklerini Kum Tepe (Sperling, 1976, s.338, Pl. 71, No. 562) ve Troia'da (Schliemann, 1880, s.261-262, No. 133; s.430, No. 579) prehistorik tabakalarda görmekteyiz. 38, 39, 40, 41, 42 numaralı beş örnek form bakımından benzer olup, tümünde yuvarlak alt kısımdan kesildiği belirgindir. 38 ve 39'un; 40, 41, 42 numaralı örneklerden ayrılan özelliği bu yuvarlak kısmın altında sığ deliklerin bulunmasıdır. Bu sığ deliklerin bir yuva işleviyle başka bir materyale yerleştiği düşünülebilir ancak bu delikler bu fonksiyon için yeterli derinliğe sahip değildir. Bu grubun benzer örneklerinden ilki olan Kum Tepe buluntusu bız olarak adlandırılmıştır (Sperling, 1976, s.354, Pl. 71, No. 833). Seyitömer Höyük'te kemik ve boynuzda üretilen aletler arasında benzerler görülmektedir (Topbaş, 1994, s.300, Resim 8, No. 7; Resim 9, No. 5; delici olarak tanımlanan örnek için bkz. Topbaş, 1993, s.7, Resim 22, üstten üçüncü). Lefkandi'de Bronz Çağı tabakalarında bulunan bu tip objeler kemik ve boynuz aletler sınıfında değerlendirilirken bir örnek oldukça yakın bir buluntudur

Levha 7. Delici Aletler ve Bız / *Piercing Tools and Awls*

(Evely, 2006, s.293, Pl. 93/7, Fig. 5.13:2). Bu grup arasında en dikkat çekici buluntu geyik boynuzundan üretilen 43 numaralı delici alettir. Buluntu yeri bilinmeyen bu aletin tutma kısmı köşeleri yuvarlatılmış ancak özenli şekilde değil, dikdörtgen formda olup, uca doğru sivrileştirilmiştir. Buluntunun benzerleri Lefkandi⁴³ ve Troia'da⁴⁴ görülmektedir. Bu grubun son örneği ise, konteksti bilinmeyen ve eski dönem kazılarında ele geçen geyik boynuzundan üretilmiş 44 numaralı buluntudur. Uzun formulu, uç kısmı doğal hali bırakılarak hafif sivrileştirilmiş, olasılıkla tutma ve kavrama işlevini gören diğer kısmı ise düzeltilerek kare şekli verilmiştir. Uç kısmının formu yardımıyla delici aletler grubunda sınıflandırdığımız buluntunun en yakın benzeri Troia'da görülmektedir⁴⁵.

Bız (Lev. 7)

Delici aletler arasında gruplandırılan ve deri gibi sert malzemelerin üzerinde, iğne ile dikilecek kısımlar için delik açma amacıyla işlev gören bızların metal kadar olmasa da kemik üretimleri bilinmektedir. Bunun yanında bu tür objelerin balık ağlarının dikilmesinde kullanıldığı önerilebilir. Bu çalışmada incelediğimiz 45 numaralı tek bız buluntusu, büyükbaş bir hayvanın uzuv kemiğinden yapılmış olup temel formu rhombus şeklindedir. İşlevsel uç kısmı korunurken, daralan alt kısmı kırıktır. Kemikten üretilmiş buluntunun benzer örnekleri Phrygia⁴⁶,

Seyitömer Höyük⁴⁷, Tarsus⁴⁸, Delos⁴⁹, Khios⁵⁰, Lindos⁵¹ ve Korinth'de⁵² bulunmaktadır. Konteksti bilinmeyen buluntu için bir tarih vermek olanaksızdır.

Alet Sapları (Lev. 8)

Aletler sınıfında gruplandırdığımız 46 numaralı obje, içi boş silindirik bir forma sahiptir. Üst ve alt kısmı boş, ön yüzü bombeli bir şekilde görülen buluntunun arkası keskin bir şekilde işlenmiştir. Bombeli ön yüzü içi noktalı kazıma ile süslenmiş üç büyük daire, bu bezemelerin yanında aynı dairelerden daha küçük dörder adet daire bulunmaktadır. Buluntu konteksti bilinmeyen bu ünik obje için önerimiz, yuvarlak biçimli bir metal ya da ahşap materyale geçmesiyle dekoratif bir amaç için kullanılmasıdır. Aynı amaçla kullanıldığını önerebileceğimiz 47 numaralı buluntu kare formulu olup

⁴³ Bu grup örnekleri daha düz bir gövdeye sahiptir (Evely, 2006, s.293, Pl. 93/4, Fig. 5.13:5).

⁴⁴ Bız ya da pin olarak tanımlanan ve Tip 6 olarak sınıflandırılan bir örnek, Eski Smyrna buluntusu gibi geyik boynuzundan üretilmiştir (Blegen vd., 1958, s.151, Fig. 255, No. 37-601). Diğer bir Troia örneği için bkz. (Schliemann, 1880, s.261-262, No. 134).

⁴⁵ Delici alet olarak değerlendirilen Troia buluntuları arasındaki benzer örnek, diğerlerine göre oldukça düz tanımlanmıştır. Söz konusu benzer için bkz. (Schliemann, 1880, s.261, 262, No. 129, 136).

⁴⁶ Midas Şehrinde bulunan uzun formulu benzer, kesici bir alet olarak değerlendirilmiştir (Haspels, 1951, s.101, 152, P. 43b, No. 10).

⁴⁷ Delici aletler olarak tanımlanan kemik buluntulardan biri için bkz. (Topbaş, 1993, s.7, Resim 22 [en üst]). Diğer örnekler için de bkz. (Topbaş, 1994, s.300, Resim 9, No. 3-4).

⁴⁸ Öreke parçası olarak tanımlanan ve Hellenistik Dönem ortalarına tarihlendirilen üst kısmı kazıma tekniği ile dekore edilmiş örnek için bkz. (Goldman, 1950, s.398, Fig. 272, No. 50).

⁴⁹ Artemis Kutsal Alanı'ndan bulunan iki örnek için bkz. (Gallet de Santerre ve Tréheux, 1947, s.206, No. 45-46, Pl. XXXVI.1-2). Delos'da pin başlığında gruplandırılan bu tip objeler, yazı yazmak için stylus ya da bız olarak önerilmiştir. Eski Smyrna buluntusunun en yakın benzeri için bkz. (Déonna, 1938, s.278, Pl. LXXXIV, No. 717.4).

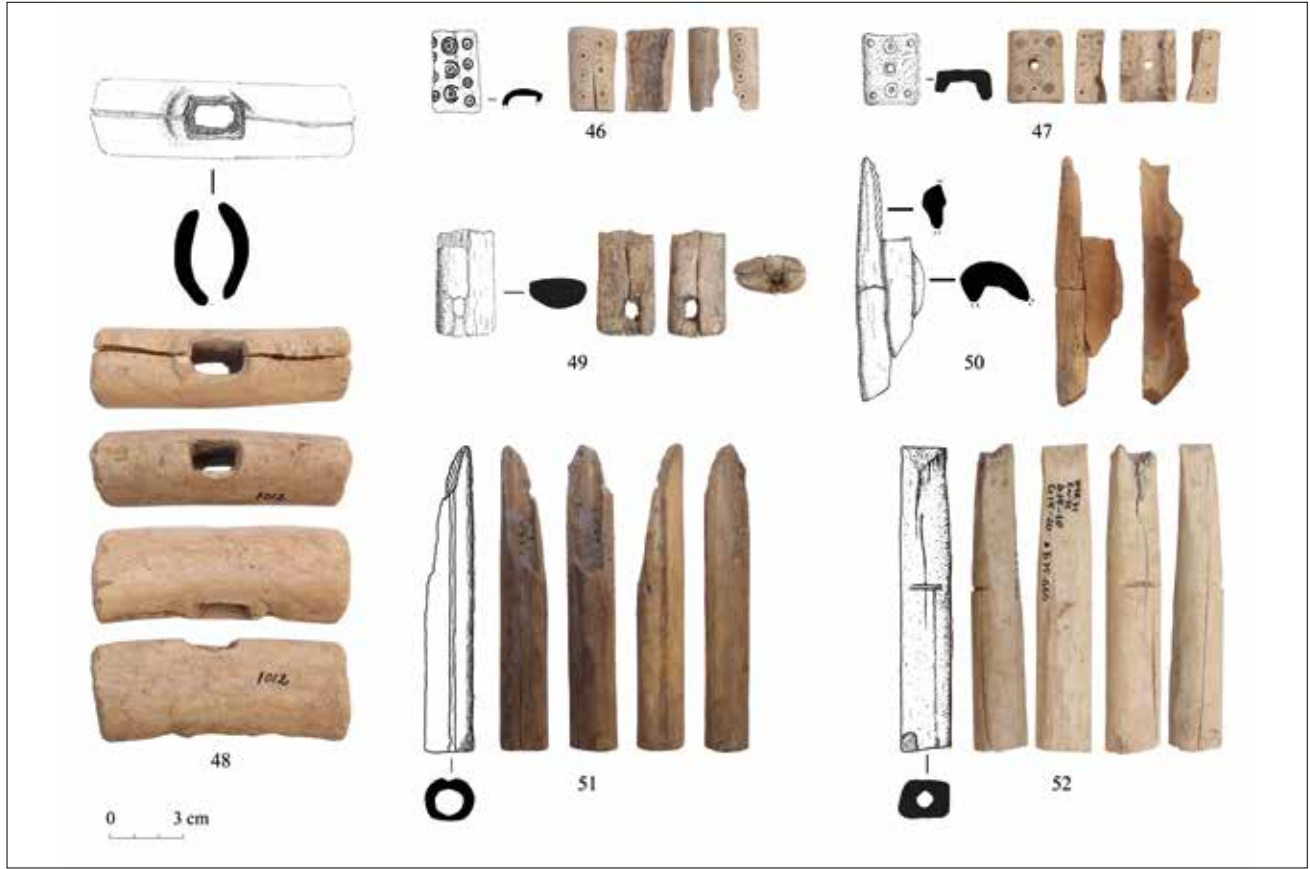
Period II katmanından bulunan benzer örnek, uca doğru daha sivrilerek sonlanmaktadır (Boardman, 1967, s.242-243, Fig. 164, Pl. 97, No. 603).

⁵⁰ Period II katmanından bulunan benzer örnek, uca doğru daha sivrilerek sonlanmaktadır (Boardman, 1967, s.242-243, Fig. 164, Pl. 97, No. 603).

⁵¹ Lindos'da bulunan, kazıma çizgiler ile dekore edilen ve iğne şeklinde forma sahip benzer örneklerden biri öreke parçası olarak önerilmiştir (Blinkenberg, 1931, s.135, Pl. 13, No. 335). Form olarak Eski Smyrna buluntusuna yakın diğer örnek bız olarak tanımlanmıştır (Blinkenberg, 1931, s.147, Pl. 15, No. 408a).

⁵² Roma Dönemine tarihlendirilen benzerler için bkz. (Davidson, 1952, s.195-196, Pl. 89, No. 1490-1491).

Levha 8. Alet Sapları / Tool Handles

dört tarafı kapalı üstü açık bırakılmıştır. Ön yüzeyin ortası delikli objede, deliğin üst ve alt kısmında kazıma çizgilerle yapılmış ortası delikli daireler yer almaktadır. Dairelerin yanlarında boyalı daire bezemeleri, yan kısımlarında içi noktali kazıma daire süslemeleri görülmektedir. İç kısmında yer alan deliklerin üzerinde çok az korunmuş bronz izler mevcuttur. Konteksti bilinmeyen diğer bir obje ise kızıl geyik boynuzundan üretilmiş 48 numaralı buluntudur. Dikdörtgen formlu, içi boş, üst kısımlarında karşılıklı dikdörtgen delikli, ortasından çatlaktır. Delos Artemis Kutsal Alanında Geometrik Dönem depozitinde ele geçen çok yakın bir benzer örnek alet sapı olarak önerilmiştir. Objenin dikdörtgen deliğinden bir alet geçirilirken, yanlarındaki içi delinmiş yuvarlak kısımdan bu aleti sabitleme amacıyla bir pim geçirildiği önerilmiştir (Gallet de Santerre ve Tréheux, 1947, s.206, Pl. XXXVI.4, No. 42). Eski Smyrna buluntusu üzerinde uzunlamasına kırıklarının olması, dikdörtgen delikten geçirilen aletlerin deformasyonu olarak yorumlanabilir. Seyitömer Höyük'te alet ve eşyalar olarak tanımlanan objeler arasında da benzer bir örnek görülmektedir (Topbaş, 1994, s.300, Resim 8, No. 2). Alishar Höyük'te sap olarak değerlendirilen obje de MÖ I. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilen tabakalardan ele geçmiştir (Von Der Osten, 1937, s.106, Fig. 102, No. c 2197). Boğazköy/Hattuşa'da tabakası belirlenemeyen bir obje, geniş yüzünden yuvarlak delikli işlenirken, alt kısmını araçları içinde gruplandırılmıştır (Boehmer,

1972, s.202, Taf. LXXV, No. 2119). Geyik boynuzundan üretilen 49 numaralı buluntu içi dolu olmasına rağmen 48 numaralı örnek gibi kullanılmış olmalıydı. Kenarı yuvarlatılmış, dikdörtgen formlu, düz olan objenin üzeri deliklidir. Alt kısmı kırık olan sapın bu kırık kısmında da bir delik mevcut olabilir⁵³. Alet sapları içinde yer verdiğimiz 50, 51, 52 numaralı buluntular kemikten üretilen, boru biçimli, içi boş objelerdir. Yeni dönem kazılarında ele geçen ve kontekstiyle MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen 51 numaralı obje, alt veya üst kısmı kesilmiş (bir tarafı kırık), dış yüzeyin tamamı özenli bir işçilikle işlenmiş biçimdedir. Bir metale ait sap kısmı bu buluntu için önerilebilir. 52 numaralı buluntu ise içi boş silindirik formlu olup, bir kısmı kesilmiş ve yuvarlak bırakılmış, diğer kısmı kesilerek kare biçimine getirilmiştir. Alet sapı amacıyla üretilen obje olasılıkla yarım kalmış, bitirilmemiş olmalıydı. Son incelediğimiz obje ise kırılmış ve az kısmı korunmuş olan buluntu yeri bilinmeyen 50 numaralı örnekler⁵⁴.

⁵³ MÖ I. binyıl ikinci yarısına verilen ve kullanım amacı için kesin bir yargının söylenemediği benzer bir buluntu Alishar Höyük'te kaydedilmiştir (Von Der Osten, 1937, s.106, Fig. 102, No. d 243).

⁵⁴ Boru ya da silindir biçimli forma sahip 50, 51 ve 52 numaralı parçalar, doğal hali büyük ölçüde korunarak yüzeyleri işlenmiş, şekil verilmiş örnekler olup benzer önerisi getirilmesi zor olan örneklerdir. Ancak işlevsel olarak bir sap kısmına geçirilerek tercih edildiği form bakımından açık bir şekilde görülmektedir.

Üretim Artığı Parça (Şek. 2)

1967 yılı kazısında ele geçen, kenarları düzleştirilmiş 53 numaralı obje üzerinde, üst sırası korunmuş beş delik, alt sırası kırılmış altı delik yer almaktadır. Fildişinden üretilmiş parça için önerimiz, küçük boyutlu boncuk parçalarının çıkarılması için kullanıldığı ve üretim sonrasında artık kalan bir parça olduğudur. Bunun yanı sıra geyik boynuzu, domuz dişi, büyükbaş hayvanlardan üretilmiş yarı işlenmiş ya da işlenmemiş kemik parçaları da Eski Smyrna'da ele geçmiştir. Bu parçalar işlenmiş olarak sınıflandırmadığımızdan dolayı, katalogta yer verilmemiş, yalnızca istatistiksel olarak kullanılmış ve fotoğraflarına yer verilmiştir (Lev. 9).

DEĞERLENDİRME

17. yüzyıldan itibaren araştırmacıların hedef alanı olan İzmir ve çevresindeki en kritik yerlerden biri Bayraklı Höyüğü'dür. Bugüne değin, höyük üzerinde bulunan işlenmiş kemik ve fildişi objeler ile ilgili bir çalışma yapılmamış, bu boşluğun doldurulması ve incelediğimiz objelerin literatürüne katkı sağlaması amacıyla bu çalışma hedeflenmiştir. Kemik ve fildişinden üretilmiş buluntuların yalnızca biçimsel özelliklerini temel alarak, diğer merkezlerde ele geçmiş örneklerin karşılaştırılmasıyla bir tarihlendirme önerisinde bulunmak olanaksızdır. Özellikle, bu tip objelerin buldukları kontekstlerin yardımıyla bir tarihlendirme yapılması mümkündür. Bu bağlamda, sayıca az da olsa, 2014 yılı ve sonrası kazı çalışmalarında ele geçen kemik ve fildişi objeleri bu yöntem doğrultusunda tarihlendirme yolu seçilmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi işlevsel amaçlarına göre sınıflandırdığımız bu objeler, ağırlıklı olarak günlük yaşamın içerisinde ihtiyaç duyulan ürünlerdir. Oyun taşları ve astragaller sosyal aktivite unsuru olan oyunların parçası olarak değerlendirilmiştir ancak bunlardan bazılarının, bir depo gibi çok sayıda olmasa da kutsal alan ile ilişkili birer adak işleviyle de kullanılmış olabileceğini önerebiliriz. Bunun yanında; fibula, boncuk, pendant, kolye ucu gibi süs eşyaları kişisel ihtiyaçların aracı olarak tercih edilmiştir. Birçok merkezde çokça ele geçen ancak metale göre az sayıda üretilen halkaların geniş bir yelpazede çok amaçlı kullanılmış olabileceğini söylemeliyiz. Bu halkalar, olasılıkla domestik ürünlerin eklentileri ya da aksesuarları işleviyle üretilmiştir. Aplik ve eklenti olarak gruplandırdığımız nesnelere, metal veya ahşap gibi ürünlere ekleme, aksesuar, fonksiyonel amaçla yerleştirilmiş parçalardır. Tek olarak ele aldığımız silindirik obje içinse bir kutuya ait menteşe ya da bir müzik aleti parçası önerisini getirdik. Endüstriyel objeler başlığı altında incelediğimiz buluntular, ev içerisinde günlük kullanım için olmasının yanında üretimle bağlantılı atölye, ışık vb. mekânların da birer parçası gibi düşünülebilir. Kumaşların ya da derilerin delinmesi, balıkçı ağlarının dikilmesi gibi öneriler getirdiğimiz

deliciler ve bızın yanında, küçük boyutlu aletlerin birer parçası olan saplarda bu sınıflandırmada yer almaktadır. Son olarak ise boncuk ve benzeri ürünlerin çıkarılması için ince bir levhanın kullanıldığı üretim artığı parça ilgi çekici bir buluntudur.

Yukarıda da aktardığımız gibi kemik ve fildişi objelerin stilistik bir karşılaştırmayla tarihlendirilmesi sağlıklı bir durum meydana getirmektedir. Bu durumu göz önünde bulundurarak, Eski Smyrna'da ele geçen buluntuların büyük kısmı, ele geçtikleri kamusal ve sivil yapıların tarihleri doğrultusunda geniş bir aralıkta MÖ 8. yüzyıl ile MÖ 4. yüzyıl arası olarak önerilebilir. 5 numaralı astragal buluntusu, bulunduğu kontekst yardımıyla Orta Tunç Çağı tabakasına tarihlendirilmiştir, ancak eski dönem kazılarında bazı objelerin buluntu tabakalarının sağlıklı kaydedilmemiş olması; bunların benzer şekilde Tunç Çağı'na da gidebileceği göz ardı edilmemelidir. Özellikle tabakalar doğrultusunda MÖ 800-700 aralığına tarihlendirilen iki fildişi objenin, ticaret açısından kent, dönem coğrafyasında canlı bir merkez olduğuna işaret etmektedir.

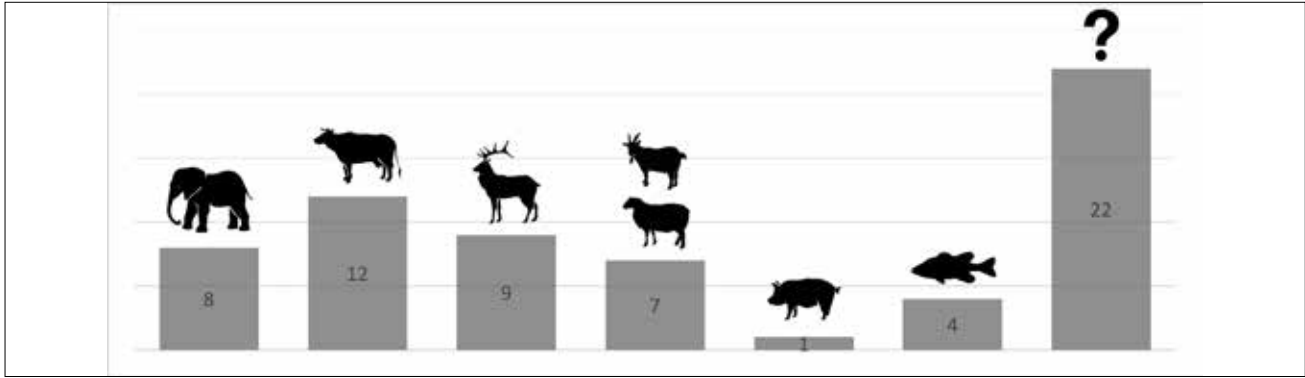

Şekil 2. Üretim Artığı Parça / Manufacturing Waste Piece

Levha 9. İşlenmemiş Kemikler / Unprocessed Bones

Çalışmanın istatistiksel verilerine (Çize. 1) baktığımızda ise işlenmiş, yarı işlenmiş ve işlenmemiş toplam 63 buluntu içinde, hangi hayvan kemiğinden üretildiği belirlenemeyen toplam 22 buluntu yer almaktadır. Geriye kalan 41 Eski Smyrna buluntusunun 12'si büyükbaş, 7'si küçükbaş hayvan kemiğinden; 9'u geyik boynuzundan ve kemiğinden, 8'i fildişinden, 4'ü balık omurgasından, 1'ise domuz dişinden üretilmiştir. Bu veri, Smyrna çevresindeki fauna (hayvan varlığı) için de bizlere bilgiler sağlaması

Çizelge 1. İncelediğimiz Kemik ve Fildişi Buluntuların Fauna Grafiği / Fauna Chart of the Bone and Ivory Finds

açısından önemlidir. Özetle, incelediğimiz kemik ve fildişi objeler, Batı Anadolu coğrafyasında önemini her dönem korumuş olan Bayraklı Höyüğü'nde yaşamış toplulukların yaşamlarına dair ipuçları sağlamaktadır.

KATALOG

1. Lev. 1.1. Oyun objesi. Fildişi ?, BYR 76, KB 74, M5. Tapınak Yolu, 6.78 m (II. Tabaka); h: 1,2 cm, G: 2,4 cm, K: 0,7 cm.
2. Lev. 2.2. Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, A8 Evi Açması, Mekân 1 içi, kuzeybatı köşesi, 9.63 m; h: 2,7 cm, G: 1,8 cm, K: 0,7 cm.
3. Lev. 2.3. Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, A8 Evi Açması, Mekân 1 içi kuzey batı köşesi, 9.63 m; h: 2,8 cm, G: 1,6 cm, K: 0,7 cm.
4. Lev. 2.4. Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, h: 2,0 cm, G: 2,8 cm, K: 1,1 cm.
5. Lev. 2.5. Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, Batı Açması 5, h: 3,6 cm, G: 1,9 cm, K: 1,1 cm.
6. Lev. 2.6 Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, h: 2,3 cm, G: 1,7 cm.
7. Lev. 2.7 Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, h: 2,9 cm, G: 1,9 cm.
8. Lev. 2.8 Astragal. Koyun ya da keçi kemiği, h: 2,6 cm, G: 1,8 cm.
9. Lev. 2.9 Astragal. Büyükbaş hayvan (sığır) kemiği, h: 4,6 cm, G: 6,6 cm, K: 1,4 cm.
10. Lev. 2.10. Astragal. Büyükbaş hayvan (sığır) kemiği, h: 4,5 cm, G: 6,5 cm, K: 2,0 cm.
11. Lev. 2.11. Astragal. Büyükbaş hayvan (sığır) kemiği, H2 karesinin güney cephesi dolgusu, 9.08 m / 8.96 m; h: 4,7 cm, G: 7,2 cm, K: 1,4 cm.
12. Lev. 2.12. Astragal. Büyükbaş hayvan (sığır) kemiği, h: 4,6 cm, G: 7,3 cm, K: 1,2 cm.
13. Lev. 3.13. Oyun taşı. Balık omurgası, h: 0,8 cm, G: 1,4 cm.
14. Lev. 3.14. Oyun taşı. Balık omurgası, BYR 72, Kare G-5, 9.60 m / 9.19 m; h: 1,3 cm, G: 1,9 cm.
15. Lev. 3.15. Oyun taşı. Balık omurgası, BYR 2002, Doğu Sur Duvarı, h: 1 cm, G: 2,2 cm.
16. Lev. 3.16. Oyun taşı. Balık omurgası. BYR 72, B 30-25, G 20-25, 9.60 m / 9.19 m; h: 1,1 cm, G: 2,2 cm.
17. Lev. 4.17. Fibula. Büyükbaş hayvan kemiği, TG-1, güneybatı duvar önü, 6.86 m; h: 2,7 cm, G: 3,0 cm, K: 0,3 cm.
18. Lev. 4.18. Boncuk. Fibula parçası ?, kemik, BYR 2002, Doğu Sur Duvarı, h: 1,4 cm, G: 1,1 cm, K:-.
19. Lev. 4.19. Pendant. Büyükbaş hayvan kemiği, BYR 68, h: 6,4 cm, G: 0,9 cm, K: 0,3 cm.
20. Lev. 4.20. Kolye ucu. Fildişi ?, R-12/13, 2 nolu duvarın güneyi, küçük mekan, 8.78 m / 8.63 m; h: 3,6 cm, G: 1,5 cm, K: 1,1 cm.
21. Lev. 4.21. Kolye ucu. Fildişi ?, R-12/13, 2 nolu duvarın güneyi, küçük mekan, 8.63 m / 8.50 m; h: 3,4 cm, G: 2,0 cm, K: 0,9 cm.
22. Lev. 4.22. Saç iğnesi. Kemik, BYR 78, megaronun batısı, A' karesi açması, döşeme üstünden, h: 1,9 cm, G üst: 1,1 cm, G alt: 0,6 cm.

- 23.** Lev. 4.23. Saç iğnesi. Geyik boynuzu, BYR 68, h: 2,9 cm, G: 0,8 cm, K: 0,8 cm.
- 24.** Lev. 5.24. Halka. Kemik, BYR 09, B 10-0 sondaj çalışması, 6.30 m / 6.20 m; G: 1,4 cm, K: 0,5 cm.
- 25.** Lev. 5.25. Halka. Kemik, BYR 2010, künk üzeri, G: 1,7 cm, K: 0,5 cm, delik R: 0,7 cm.
- 26.** Lev. 5.26. Halka. Kemik, BYR 07, Athena Caddesi, G: 1,6 cm, K: 0,4 cm, delik R: 0,5 cm.
- 27.** Lev. 5.27. Halka. Kemik, G: 1,6 cm, K: 0,6 cm, delik R: 0,6 cm.
- 28.** Lev. 5.28. Halka. Kemik, ExV, 9.60 m; h: 2,4 cm, G: 1,2 cm, K: 0,6 cm, delik R: 0,6 cm.
- 29.** Lev. 6.29 Aplik disk. Fildişi, BYR'92, Athena Caddesi, 10-11-12c, 12.15 m / 11.50 m; h: 1,0 cm, G: 2,6 cm, K: 0,5 cm.
- 30.** Lev. 6.30. Aplik. Fildişi, h: 5,1 cm, G: 1,3 cm, K: 0,5 cm.
- 31.** Lev. 6.31. Aplik. Fildişi, Byr 84 / 56, K II, 10.80 m / 10.35 m; h: 3,7 cm, G: 1,7 cm, K: 0,7 cm.
- 32.** Lev. 6.32. Aplik. Kemik, Ex V, 9.60 m; h: 2,0 cm, G: 1,1 cm, K: 0,6 cm, delik R: 0,9 cm.
- 33.** Lev. 6.33. Aplik. Geyik boynuzu, EX V, 9.60 m; h: 1,7 cm, G: 1,8 cm, delik R: 0,8 cm.
- 34.** Lev. 6.34. Aplik parçaları. Kemik, h: 2,6 cm, G: 1,0 cm.
- 35.** Lev. 6.35. Aplik. Kemik, O-15 plankaresi kuzeyi, h: 2,9 cm, G: 0,5 cm, K: 0,7 cm, delik R1: 0,5 cm, delik R2: 0,3 cm.
- 36.** Şek. 1.36. Mentеше veya aulos parçası. Büyükbaş hayvan (sığır) boynuzu, BYR 01, mabedin güneybatı köşesi, h: 5,4 cm, G: 2,5 cm.
- 37.** Lev. 7.37. Delici alet. Büyükbaş hayvan kemiği, h: 3,5 cm, G: 1,3 cm, K: 0,6 cm.
- 38.** Lev. 7.38. Delici alet. Büyükbaş hayvan kemiği, h: 3,9 cm, G: 0,9 cm, K: 0,8 cm, delik R: 0,4 cm.
- 39.** Lev. 7.39. Delici alet. Büyükbaş hayvan kemiği, BYR 07, çeşmenin güneybatısı, duvar altı, h: 2,6 cm, G: 0,9 cm, delik R: 0,3 cm.
- 40.** Lev. 7.40. Delici alet. Büyükbaş hayvan kemiği, h: 3,7 cm, G: 0,8 cm, delik R: 0,4 cm.
- 41.** Lev. 7.41 Delici alet. Boynuz ucu, Batı Açması 4, h: 2,5 cm, G: 1,8 cm, G alt: 1,1 cm.
- 42.** Lev. 7.42. Delici alet. Geyik boynuzu, BYR 78, megaronun batısı A'karesi açması, döşeme üstünden, h: 6,3 cm, G: 1,8 cm, K: 1,6 cm.
- 43.** Lev. 7.43. Delici alet. Geyik boynuzu, H.XXXI, 9.40 m; h: 6,8 cm, G: 1,4 cm, Ucu: 0,3 cm.
- 44.** Lev. 7.44. Delici alet. Geyik boynuzu, h: 12,2 cm, G: 2,2 cm.
- 45.** Lev. 7.45. Bız. Büyükbaş hayvan kemiği, h: 8,1 cm, G: 0,8 cm.
- 46.** Lev. 8.46. Alet sapı. Geyik boynuzu, h: 3,3 cm, G: 1,8 cm, K: 0,4 cm.
- 47.** Lev. 8.47. Alet sapı. Fildişi, h: 2,8 cm, G: 2,2 cm, K: 0,5 cm.
- 48.** Lev. 8.48. Alet sapı. Kızıl geyik boynuzu, h: 9,3 cm, G: 3,8 cm, delik G (üst): 1,9 cm, delik G: 2,3 cm.
- 49.** Lev. 8.49. Alet sapı. Geyik boynuzu, BYR 67, h: 4,1 cm, G: 2,2 cm, K: 1,0 cm.
- 50.** Lev. 8.50. Alet sapı. Kemik, BYR 84 / 56, h: 9,5 cm, G: 2,8 cm, K: 1,5 cm.
- 51.** Lev. 8.51. Alet sapı. Geyik tarak kemiği, O-15 plankaresi, Açmanın doğusundaki seramik tabanlı alan, 9.38 m / 9.27 m; h: 11,8 cm, G: 1,9 cm.
- 52.** Lev. 8.52. Alet sapı. Kemik yada boynuz ?, BYR 71, B15-10 G15-20, 8,75 m / 8,64 m; h: 11,6 cm, G: 2,2 cm, R: 1,1 cm.
- 53.** Şek. 2.53. Üretim artığı parça. Fildişi, BYR 67, h: 4,7 cm, G: 2,2 cm, K: 0,4 cm, delik R: 0,4 cm.

KAYNAKÇA

- Akar Tanrıver, D. S. (2009). *Apollon Klarios kültü, kehanet pratikleri ve adaklar* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Akar Tanrıver, D. (2017). Eski Smyrna'nın keşfi. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 67-77.
- Aktaş, R. (2018). Aşık kemiğinin (astragalos) antik dönemde kullanımı. O. Zunal, Y. Polat, H. Cevizoğlu, G. G. Demir, G. Polat, G. Günata, E. Doğan Gürbüzler ve C. Pişkin Ayvazoğlu (Ed.), *Prof. Dr. Nuran Şahin'e armağan kitabı: EPIPHANEIA* (s.1-8). Ege Üniversitesi Basımevi.
- Akurgal, E. (1997). *Eski İzmir I: Yerleşme katları ve Athena Tapınağı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Almagro, M. (1953). *Las necrópolis de Ampurias* (Vol. 1). Seix y Barral.
- Amandry, P. (1984). Os et Coquilles. *L'Antre Corycien II* (s.347-380), BCH (Suppl. IX). Diffusion de Boccard. Diffusion de Boccard.
- Bakan, C. (2009). *Assos Nekropolü S-3 açması buluntuları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Bar-Oz, G. (2001). An inscribed astragalus with a dedication to Hermes. *Near Eastern Archaeology*, 64(4), 215-217.
- Bener, S.S. (2008). *Eski Yunan ve Roma'da oyun ve oyuncaklar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Berlin, A. M. (1999). Studies in Hellenistic Ilios: The lower city. Stratified assemblages and chronology. *Studia Troica*, 9, 73-157.
- Berti, F. (2012). Grave goods from the Necropolis in the Agora of Iasos. B. Böhlendorf-Arslan ve A. Ricci (Ed.), *Byzantine small finds in archaeological contexts, BYZAS 15* (s.187-211). Ege Yayınları.
- Blegen, C. W., Boulter, C. G., Caskey, J. L. ve Rawson, M. (1958). *Troy: Settlements VIIa, VIIb and VIII* (Vol. 4/I-II). Princeton University Press.
- Blegen, C. W., Palmer, H. ve Young, R. S. (1964). *The North Cemetery. Corinth* (Vol. XIII). J. J. Augustin.
- Blinkenberg, C. (1926). *Fibules Grecques et orientales*. Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Blinkenberg, C. (1931). *Les petits objets*. Lindos: Fouilles de l'acropole 1902-1914 (Vol.1). Walter de Gruyter.
- Boardman, J., (1967). *Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio*. BSA, (Suppl. 6), 1-258.
- Boardman, J. ve Hayes, J. (1966). *Excavations at Tocra 1963-1965: The Archaic deposits I*. BSA, (Suppl. 4), 1-170.
- Boardman, J. ve Hayes, J. (1973). *Excavations at Tocra 1963-1965: The Archaic deposits II and later deposits*. BSA, (Suppl. 10), 1-126.
- Boehmer, R. M. (1972). *Die kleinfunde von Boğazköy: Aus den grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969*. Boğazköy-Hattuşa (Vol. VII). Gebr. Mann Verlag.
- Boulter, C. G. (1963). Graves in Lenormant Street, Athens *Hesperia*, 32(2), 113-137.
- Bozbay, H. (2012). Aşık kemiğinin tarihi. *Arkeoloji ve Sanat*, 141, 1-12.
- Breccia, E. (1912). *La necropoli di Sciatbi* (Vol. I). Imprimerie de L'Institut Français D'Archéologie Orientale.
- Brock, J. K. ve Young, G. M. (1949). Excavations in Siphnos. *BSA*, 44, 1-92.
- Bruneau, P., Vatin, C., Bezerra De Meneses, U., Donnay, G., Lévy, E., Bavon, A., Siebert, G., Grace, V. G., Savvatiannou-Petropoulakou, M., Lyding Will, E. ve Hackens, T. (1970). *L'ilôt de la maison des comédiens*. Delos (Vol. XXVII). E. De Boccard.
- Carè, B. (2009-2010). Il gioco degli astragali: Un passatempo tra antico e moderno. *Ludica. Annali Di Storia e Civiltà Del Gioco*, 15-16, 32-42.
- Chavane, M. J. (1975). *Salamine de Chypre VI: Les petits objets*. Diffusion de Boccard.
- Coldstream, J. N. (1973). The jewellery and other small finds. *Knossos: The sanctuary of Demeter* (s.130-176), BSA (Suppl. 8). Thames and Hudson.
- Cook, J. M., Nicholls, R. V. ve Pyle, D. M. (1998). *Old Smyrna excavations: The temples of Athena*. BSA, (Suppl.30), 1-214.

- Crowfoot, J. W., Crowfoot, G. M. ve Kenyon, K. M. (1957). *The objects from Samaria*. Palastine Exploration Fund.
- Davidson, G. R. (1952). *The minor objects*. Corinth (Vol. XII). American School of Classical Studies at Athens.
- Davidson, G. R. ve Thompson, D. B. (1975). *Small objects from the Pnyx: I. Hesperia* (Suppl. VII). Swets & Zeitlinger B. V. (Orijinal çalışma 1943'te yayınlanmıştır).
- Dawkins, R. M. (1929). *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta: Excavated and described by members of the British School at Athens, 1906-1910*. The society for the promotion of Hellenic studies (Suppl. 5). MacMillan and Co.
- Dawkins, R. M., Wace, A. J. B., Droop, J. P., Dickins, G., Tillyard, H. J. W., Woodward, A. M. ve Tod, M. N. (1906/1907). Laconia: I. Excavations at Sparta, 1907. *BSA*, 13, 1-218.
- Déonna, W. (1938). *Le mobilier délien*. Delos (Vol. XVIII). E. De Boccard.
- Dunbabin, T. J. (Ed.). (1962). *Perachora: The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933* (Vol. II). Clarendon Press.
- Dusenbery, E. B. (1998). *Samothece: The Nekropoleis* (Vol. 11). Princeton University Press.
- Ekin Meriç, A. (2007). *Metropolis ana tanrıça kült mağarası* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Elderkin, K. Mck. (1928). Buttons and their use on Greek garments. *AJA*, 32(3), 333-345.
- Eldridge, L. G. (1918). A third century Etruscan tomb. *AJA*, 22(3), 251-294.
- Erdem, A. Ü. ve Tanriver, C. (2016). 2015 yılı Bayraklı Höyük kazıları: Tunç Çağı çalışmalarına dair ön rapor. *ADerg*, XXI, 1-9.
- Erdman, K. M. (2018). Appendix: Catalogue of miscellaneous bone objects. A. M. Berlin ve S. C. Herbert (Ed.), *Tel Anafa II, iii: Decorative wall plaster; objects of personal adornment and glass counters, tools for textile manufacture and miscellaneous bone, terracotta and stone figurines, Pre-Persian pottery, Attic pottery, and medieval pottery* (s.211-216). Ann Arbor, MI.
- Erginer, G. E. ve Foça, S. (2020). Klazomenai Ağaçlı Yol Nekropolisi'nden bir grup mezar: Tipolojisi ve buluntuları. *Arkeoloji ve Sanat*, 163, 69-86.
- Ersoy, A. (2017). *Antik dönemden Osmanlı dönemine Smyrna/İzmir kemik objeleri*. Ege Yayınları.
- Ertüzün, B. (2021). Yeni araştırmalar ışığında Eski Smyrna Arkaik dönem sivil mimarisinin değerlendirilmesi. *TUBA-AR*, 28, 187-210.
- Evely, D. (2006). Chapter 5: The small finds. D. Evely (Ed.), *Lefkandi IV the Bronze Age: The Late Helladic IIIc settlement at Xeropolis* (s.265-302), BSA (Suppl. 39). The British School at Athens.
- Forstenpointner, G. ve Weissengruber, G. E. (2008). Artemision'da bulunan hayvan kemikleri. W. Seipel (Ed.), *Efes Artemisionu: Bir tanrıçanın kutsal mekânı* (s.149-157). Phoibos Yayınevi.
- Gallet De Santerre, H. ve Tréheux, J. (1947). Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos. *BCH*, 71-72, 148-254.
- Ghail-Kahil, L. B. (1954). Nécropoles Thasiennes. *BCH*, 78, 225-251.
- Goldman, H. (1940). The Acropolis of Halae. *Hesperia*, 9(4), 381-514.
- Goldman, H. (Ed.). (1950). *Excavations at Gözülü Kule, Tarsus: The Hellenistic and Roman periods* (Vol. I). Princeton University Press.
- Goldman, H. (Ed.). (1963). *Excavations at Gözülü Kule, Tarsus: The Iron Age* (Vol. III). Princeton University Press.
- Haspels, C. H. E. (1951). *La cité de Midas: Céramique et trouvailles diverses*. Phrygie (Vol. III). E. De Boccard.
- Heurtley, W. A. ve Robertson, M. (1948). Excavations in Ithaca V: The Geometric and later finds from Aetos. *BSA*, 43, 1-124.
- Hogarth, D. G. (1899/1900). The Dictaeon Cave. *BSA*, 6, 94-116.
- Hogarth, D. G. (1908). *Excavations at Ephesus: The Archaic Artemisia*. Oxford University Press Warehouse.

- Hürmüzlü, B. (2003). *Klazomenai-Akpınar Nekropolis* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Jacop, C. M. (2012). *Morgantina, Sicily: The worked bone and ivory objects 459 B.C. to the first century A. D.* [Yayınlanmamış doktora tezi]. The State University of New Jersey.
- Jacopi, G. (1929). *Scavi nella Necropoli di Jalisso, 1924-1928*. Clara Rhodos (Vol. III). Istituto Storico-Archeologico.
- Jacopi, G. (1931). *Esplorazione archeologica di Camiro I, Scavi nelle Necropoli Camiresi 1929-1930*. Clara Rhodos (Vol. IV). Istituto Storico-Archeologico.
- Jacopi, G. (1932). *Esplorazione archeologica di Camiro II*. Clara Rhodos (Vol. VI-VII). Istituto Storico-Archeologico.
- Karaca, E. (2015). Tios 2007-2012 kazılarında bulunan kemik eserler/The bone artefacts found at the excavations of Tios between 2007-2012. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Ed.), *Zonguldak'ta bir antik kent: TIOS /An ancient city in Zonguldak: TIOS* (s.365-380). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Karageorghis, V. (1978). *Excavations in the Necropolis of Salamis IV*. Salamis (Vol. 7). Zavallis Press.
- Kasapoğlu, B. E. (2015). Parion Güney Nekropolisinden omurgalı iki lahit ve buluntuları. C. Başaran ve V. Keleş (Ed.), *Parion Kazıları 100. yıl armağanı* (s.99-116). Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Kasapoğlu, H. (2013). XI. Kemik objeler. C. Başaran (Ed.), *Antik Troas'ın parlayan kenti Parion: 1997-2009 yılları yüzey araştırmaları, kazı ve restorasyon çalışmaları* (s.171-175). Ege Yayınları.
- Knigge, U. (2005). *Der Bau Z. Kerameikos ergebnisse der ausgrabungen* (Vol. XVII). Hirmer Verlag.
- Kohler, E. L. (1995). *The lesser Phrygian tumuli part I: The inhumations*. The Gordion Excavations (1950-1973) final reports (Vol. II). Science Press.
- Kourayos, Y. ve Burns, B. (2004). Exploration of the Archaic sanctuary at Mandra on Despotiko. *BCH*, 128-129(1), 133-174.
- Kubitschek, W. (1907). Ein bronzegewicht aus Gela. *ÖJh*, 10, 127-140.
- Lamb, W. (1932). Antissa. *BSA*, 32, 41-67.
- Larson, K. A. ve Erdman, K. M. (2018). 4. Tools for textile manufacture. A. M. Berlin ve S. C. Herbert (Ed.), *TEL ANAFA II, iii: Decorative wall plaster, objects of personal adornment and glass counters, tools for textile manufacture and miscellaneous bone, terracotta and stone figurines, Pre-Persian pottery, Attic pottery, and medieval pottery* (s.145-202). Ann-Arbor, MI.
- Lehmann, K. ve Spittle, D. (1964). *The altar court*. Samothrace (Vol. 4/II). Bollingen Foundation.
- Macalister, R. A. S. (1912). *The excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909* (Vol. III). Hazell, Watson & Viney.
- Mazarakis Ainian, A. (2005). Inside the adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades). M. Yeroulanou ve M. Stamatopoulou (Ed.), *Architecture and archaeology in the Cyclades: Papers in honour of J. J. Coulton* (s.87-103). BAR Publishing.
- Miltner, F. ve Miltner H. (1932). Bericht über eine Voruntersuchung in Alt-Smyrna. *ÖJh*, XXVII, 127-188.
- Muss, U. (2008). Efes Artemisionu'nda bulunan fildişi ve kemik eserler. W. Seipel (Ed.), *Efes Artemisionu: Bir tanrıçanın kutsal mekânı* (s.215-250). Phoibos Yayınevi.
- Mustilli, D. (1942). La Necropoli Tirrenica di Efestia. *ASAtene*, XV-XVI, 1-278.
- Nicholls, R. V. (1958/59). Old Smyrna: The Iron Age fortifications and associated remains on the city perimeter. *BSA*, 53/54, 35-137.
- Nollé, J. (1996/97). Medien, sprüche, astragale: Zum orakelwesen im kaiserzeitlichen Kleinasien. *NüBLA*, 13, 167-182.
- Polat, G. ve Polat, Y. (2007). Antandros Nekropolü 2001-2006 yılları ön raporu. *ADerg*, IX, 1-20.
- Polat, G., Polat, Y., Yağız, K. ve Zunal, O. (2010). Antandros 2008 yılı kazıları. Dr. H. Dönmez ve C. Keskin (Ed.), *KST*, 31(4) (25-29 Mayıs 2009, Denizli) (s.1-22). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Richter, G. (1966). *The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. The Phaidon Press.

- Robinson, D. M. (1941). *Metal and minor miscellaneous finds: An original contribution to Greek life*. Excavations at Olynthus (Vol. X). The Johns Hopkins Press.
- Robinson, D. M. (1942). *Necrolynthia: A study in Greek burial customs and anthropology*. Excavations at Olynthus (Vol. XI). The Johns Hopkins Press.
- Schädler, U. (1996). Spielen mit astragalen. *AA*, 1996, 61-73.
- Schliemann, H. (1880). *Ilios: The city and country of the Trojans: The results of researches and discoveries on the site of Troy and throughout the Troad in the years 1871, 72, 73, 78, 79*. John Murray.
- Sperling, J. W. (1976). Kum Tepe in the Troad: Trial excavation, 1934. *Hesperia*, 45(4), 305-364.
- Tanriver, C., Akat Özenir, S., Akar Tanriver, D. S., Erdem Otman, A. Ü. ve Erdoğan, A. (2017). Eski Smyrna (Bayraklı Örenyeri / Tepekule) kazısı 2014-2015. Dr. A. Özme (Ed.), *KST*, 38(3) (23-27 Mayıs 2016, Edirne) (s.95-114). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Thompson, D. B. (1960). The house of Simon the shoemaker. *Archaeology*, 13, 234-246.
- Thompson, H. A. (1958). Activities in the Athenian Agora: 1957. *Hesperia*, 27(2), 145-160.
- Topbaş, A. (1993). Seyitömer Höyüğü 1991 yılı kurtarma kazısı. *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* (27-30 Nisan 1992, Efes) (s.1-30). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Topbaş, A. (1994). Seyitömer Höyüğü 1992 yılı kurtarma kazısı. *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* (26-29 Nisan 1993, Marmaris) (s.297-310). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Utili, F. (1999). *Die archaische Nekropole von Assos*. Asia Minor Studien (Vol. 31). Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Von Der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Hüyük seasons of 1930-32, Part III*. (Ed. J. A. Wilson ve T. G. Allen), Researches in Anatolia, Vol. VIII, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol. XXIX. The University of Chicago Press.
- Von Graeve, V. (1986). Grabung auf dem Kalabaktepe. *IstMitt*, 36, 37-51.
- Waldstein, C. (1905). *The Argive Heraeum* (Vol. 2). The Riverside Press.
- Weinberg, G. D. (1960). Excavations at Tarrha, 1959. *Hesperia*, 29(1), 90-108.
- Young, R. S. (1962). The 1961 campaign at Gordion. *AJA*, 66(2), 153-168.

İKHNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ: ANDRIAKE'DE BULUNAN ROMA KİREMİTLERİNDEKİ HAYVAN AYAK İZLERİ

AN ICHNOARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE: ANIMAL FOOTPRINTS ON ROMAN TILES FOUND IN ANDRIAKE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 26 Nisan 2022	Received: April 26, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022	Peer Review: May 31, 2022
Kabul: 07 Eylül 2022	Accepted: September 07, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.008

Cüneyt ÖZ*

ÖZET

Arkeoloji, insan davranışının geride bıraktığı fiziksel kalıntıların belgelenmesi, araştırılması ve analizi yoluyla geçmişte yaşayan toplumun o andaki düşünce ve davranışlarını irdeleyerek onları yeniden anlamlandırmaya çalışan bir bilim dalıdır. Bunu yaparken de birçok bilim dalından faydalanmaktadır. Arkeoloji'nin yararlandığı bilim dallarından birisi de, grekçe “ἰχνοσ (ikhnos)=iz” ve “λόγος (logos)=bilim” kelimelerinden türetilmiş, fosil izleri ve kalıntıları üzerine çalışan “ikhnoloji”dir. İkhnoloji ve arkeolojinin ortak çalışmasından yeni bir disiplin olan “ikhnoarkeoloji” doğmuştur. Bu çalışmada, Myra'nın liman yerleşimi Andriake'de bulunan pişmiş toprak kiremitler üzerindeki hayvan ayak izleri, ikhnoarkeolojik bakış açısıyla yorumlanmaya çalışılmıştır. Yapılan yorumlamadan, izlerin oluşum süreçleri, kime ve/veya neye ait oldukları ve üretim atölyesinin çevresel koşullarına ilişkin sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar, kiremit üreten atölyenin ormanlık alana yakın bir kırsalda olduğunu ve atölyenin vahşi ve yabani hayvanlar tarafından ziyaret edildiği ortaya çıkartmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkhnoloji, İkhnoarkeoloji, Andriake, Hayvan Ayak İzleri, Kiremit, Tuğla.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Diyarbakır.
e-posta: cuneyt.oz@outlook.com ORCID: 0000-0003-4229-1398

ABSTRACT

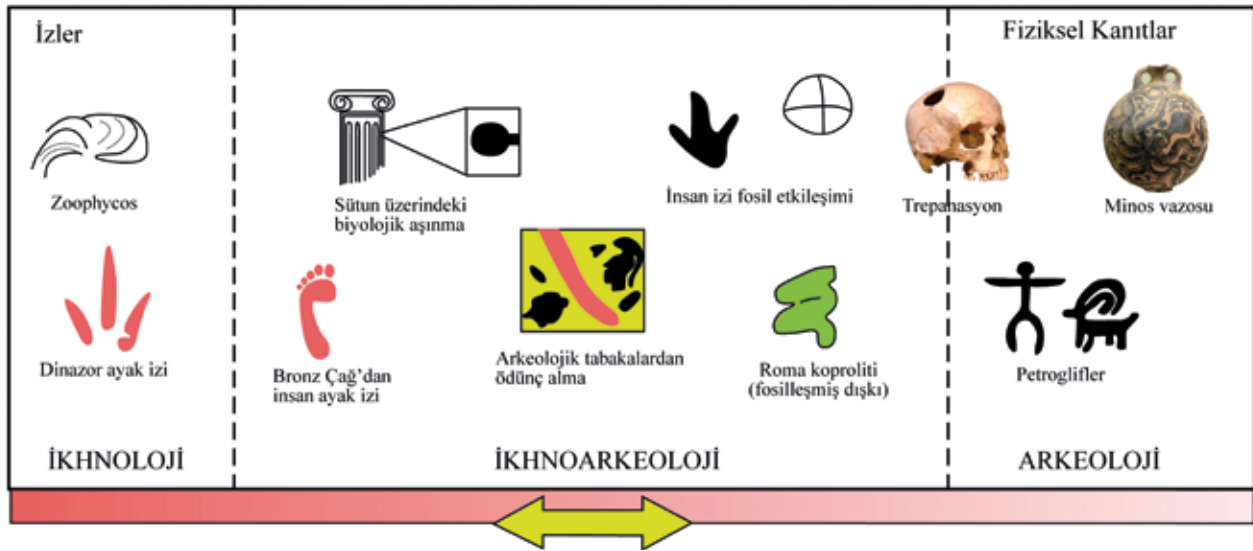
Archeology is a science that tries to interpret the thoughts and behaviours of the society living in the past by documenting, researching, and analysing the physical residuals left behind by human behaviour. By doing this, it is benefitting from many branches of science. One of the branches of science that archeology benefits from is “ichnology”, which is derived from the Greek words “ἵχνοσ (ikhnos)=track” and “λόγοσ (logos)=science”, which studies fossil traces and residuals. From the joint work of ichnology and archeology, a new discipline, ichnoarcheology, has emerged. In this study, the animal footprints on the terracotta tiles found in the port settlement of Myra of Andriake were tried to be interpreted from an ichnoarcheological point of view. From the interpretation made, conclusions were reached regarding the formation processes of the traces, to whom and/or what they belong, and the environmental conditions of the production workshop. The results have revealed that the tile-producing workshop was located in a rural area close to the forest area and the workshop was visited by savage and wild animals.

Keywords: Ichnology, Ichnoarchaeology, Andriake, Animal Footprint, Tile, Brick.

GİRİŞ

Arkeoloji, toprak altında kalmış fiziksel kalıntıların belgelenmesi ve analizi yoluyla antik çağda yaşayan uygarlıkların kültürlerini araştırarak onları yeniden anlamlandırmaya çalışan bir bilim dalıdır (Renfrew ve Bahn, 2013; Childe, 2019, s.9). Dünya'daki bilim dalları arasında ana oyuncu haline gelen arkeoloji, coğrafya, jeoloji, genetik, paleontoloji, astronomi, sedimantoloji, jeofizik, kimya vb. gibi daha birçok bilimden yararlanarak onlarla bilgi alışverişinde bulunmaktadır (Tainter, 2013,

hayvanların o bölgede üretilen seramiklerin taşınmasında kullanıldıklarına dair önemli veriler sunmaktadır (Baucon vd., 2008, s.49, Fig. 5). Bu yerleşimlerdeki izler arkeolojik çalışmalarla elde edilirken, ikhnoolojinin temel prensiplerine göre değerlendirilmektedir. Dolayısıyla her iki bilim dalının ortaklığından yeni bir disiplin olan "ikhnoarkeoloji" doğmaktadır. İkhnoloji geçmişte organik olarak bırakıldıktan sonra fosilleşen kalıntılarla ilgilenirken, ikhnoarkeoloji daha çok biyolojik izler üzerine çalışmaktadır (Çokay Kepçe, 2018, s.206) (Şek. 1).

Şekil 1: İkhnoloji ve Arkeoloji Arasındaki İkhnoarkeoloji'ye Geçiş Bölgesi (Baucon vd., 2008, s.44, Fig. 1. / yazar tarafından revize edilerek kullanılmıştır) / Transition Zone to Ichnoarchaeology between Ichnology and Archaeology (Baucon et al., 2008, s.44, Fig. 1. / the author used it by revising it)

s.34). Arkeoloji'nin beslendiği bu bilim dalları arasında "ikhnoloji" de yer almaktadır. Grekçe "ἰχνος (ikhnos)=iz" ve "λόγος (logos)=bilim" kelimelerinden türetilmiş olan bu bilim dalı, genelde fosil izleri ve kalıntıları üzerine çalışmakla birlikte, bilim dalının tanımlamaya çalıştığı 'iz' konusunda halen bir fikir birliği yoktur (Bertling vd., 2006, s.265-286; Baucon vd., 2008, s.43-72; Baucon, 2010, s.361-367; Rodríguez-Tovar vd., 2010, s.587-590; Buatois ve Mángano, 2011; Mángano ve Buatois, 2012, s.121-126). İkhnoloji ile arkeoloji arasında tarihsel ayırım yapılmış olsa da, keskin bir sınır veya ayırmadan söz edilemez ve halen her iki bilim dalı arasında birçok gri alan bulunmaktadır (Baucon vd., 2008, s.44, Fig. 1). Örneğin antik bir tapınakta görülen yumuşakça delikleri gri bölgelerden biri kabul edilebilir. Bu delikler ikhnoolojinin konusu kapsamındadır; ancak onlar tapındaki insanların yaşayışıyla deniz seviyesi dalgalanmaları arasındaki ilişkinin anlaşılması için arkeolojik bilgi de sağlayabilmektedir (Baucon vd., 2008, s.44). Qatna'da Bronz Çağ'a ait yerleşimde açığa çıkarılan at ayak izleri yerleşimdeki elit tabakanın prestij hayvanının at olduğunu gösterirken, Suriye'deki izler ise bu

Klasik Arkeoloji'de ikhnoarkeoloji prensipleri dikkate alınarak yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. İngiltere'deki Vindolanda'da Roma hamamı kazısında yapıya ait 111 adet pişmiş toprak eser üzerinde hayvan ayak izlerine rastlanmıştır. Bu izlerin büyük bir çoğunluğu evcil köpekler tarafından bırakılmıştır. Köpek dışında yarı vahşi kedi, evcil domuz, koyun, keçi ve sığira ait izlerde görülmektedir (Bennett, 2012, s.8 vd.)¹. Macaristan'daki Roma lejyonu I. Adiutriks'in konakladığı Brigetio'da bulunan 500 adet kiremitin 21 tanesinde, olasılıkla evcil hayvanlara ait, köpek (10 adet), kedi (5), koyun/keçi (2) ve tavuk (1) ayak iziyle karşılaşmıştır (Dobosi, 2016, s.117 vd.). Hayvan ayak izleri dışında, 3 örnekte insana ait el ve ayak izlerine rastlanmıştır (Dobosi, 2016, s.125, Fig. 6). İzlerin hepsi *tegula* denilen düz kiremitlerinin üzerindedir; *imbreks*lerin üzerinde ise herhangi bir iz görülmemiştir (Dobosi, 2016, s.118-119, Fig. 1). Dobosi (2016, s.118), bu durumu *tegular*ların yerde, *imbreks*lerin ise yüksekçe bir rafta kurutulmuş olabileceği yönünde

¹ Vindolanda'daki köpek izleri üzerine yapılmış detaylı araştırma için ayrıca bk. Bennet vd., 2016, s.71-92; Bennet ve Timm, 2016, s.93-112.

bir öneriyle açıklamaktadır. Yine benzer bir çalışma, İsrail'deki Kefar 'Othnay'da bulunan, Roma'nın altıncı lejyonuna ait atölyede üretildiği düşünülen, tuğlalardaki izler üzerine gerçekleştirilmiştir. Buna göre tuğlalar üzerinde köpek/çakal, kedi ve porsuğa ait ayak ve tırmık izlerine rastlanmıştır (Bar-Oz ve Tepper, 2010, s.244 vd.). Bir diğer çalışma, Hırvatistan'ın Cibalee kentindeki Roma tuğlaları üzerinde yer alan hayvan ayak izleri üzerine yapılmıştır. Yapılan incelemede tuğlalar üzerindeki izlerin çoğu köpekgillerden kaynaklı oluşmuş, bunun yanı sıra bir adet çift toynaklı hayvana (karaca) ait iz yorumlanabilmiştir. Hayvan ayak izleri dışında muhtemelen tuğlayı yapan kişinin parmak izleri de tanımlanabilmiştir (Lučić vd., 2014, s.65). Etiyopya'daki Melka Kunture prehistorik yerleşiminde bulunan hominini (insansı) ve hayvan ayak izleri de yine ikhnoolojinin prensipleri kullanılarak incelenmiştir (Altamura vd., 2018, s.1-11).

Anadolu'da ikhnoarkeoloji çalışmalarına baktığımızda oldukça az sayıda yayın karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Sagalassos Geç Roma amphoralarının ağız kenarı ve kulpları üzerinde görülen çeşitli bitkilere (*Styrax Officinalis L.*, *Vitis Vinifera L.*) ait yaprakların izlerinin incelendiği çalışmadır. Amphoraların yüzeyindeki yaprak izlerinin nasıl oluştuğuna dair önemli bilgilere ulaşılmıştır (Bes ve Vanhecke, 2014, s.387-388; Bes ve Vanhecke, 2015, s.107-166). İkinci çalışma ise Perge ve Aizanoi kentlerinde ele geçen Roma kiremitlerinde görülen hayvan ayak izlerinin incelendiği yayındır. Perge'de köpek, çakal, porsuk, gelincik, evcil kedi, keçi ve yılan, Aizanoi'de ise vaşak/karakulak, sırtlan, balıkçıl, köpek ve kurt ayak izlerine rastlanmış, kentlerin çevresel faunası hakkında bilgiler edinilmiştir (Oğuş, 2019; Oğuş, 2021, s.229-248).

METOT

Çalışmada metodolojik olarak, ilk başta incelenen kiremitlerin niteliklerinin bir analizi yapılacaktır. Bu analiz çerçevesinde kiremitlerin hangi yapıda ne amaçla kullanılmış oldukları, kazıda buldukları alanda dikkate alınarak, yorumlanmaya çalışılacaktır. Andriake'de birlikte ele geçtiği kontekst buluntularla veya analogik yöntemler yardımıyla kiremitlerin tarihlendirmesi yapılacaktır. Sonrasında kil ve astar özelliklerine değinilerek ana kent Myra veya liman yerleşimi Andriake'de üretilip üretilmedikleri ile ilgili öneri ve görüşler paylaşılacaktır. İşlem/üretim zinciri (*chaîne opératoire*²) bağlamında üretim aşamalarının tespiti ve kiremitler üzerindeki izlerin oluşum süreçleri ikhnoarkeoloji bağlamında irdelenecektir. İkhnoarkeolojik yaklaşım bize, kiremitlerin üretildiği

andaki çevresel koşullarla ilgili yorum yapmayı mümkün kılmaktadır. Kiremitlerin üzerinde izler, ait oldukları yüzyıllarda üretim yapan atölyenin etrafındaki fauna hakkında bilgi edinmemizi sağlayacaktır. Üretim zincirine bağlı gelişen kiremitler üzerindeki hayvan ayak izlerinin aktaracağı cevapların bazılarının kesin olarak yanıtlanamayacağı da açıktır. Bu bağlamda bunların kimi sonuçları öneri ve yorumlamadan öteye gitmemektedir. Ancak antropolog ve biyologların Myra ve Andriake çevresinde yapacakları geniş araştırmalar sonucunda, bu çalışma kapsamında elde edilen sonuçlar desteklenebilir.

Andriake'de bulunan kiremitler üzerindeki hayvan ayak izlerinin inceleneceği bu çalışmanın amacı; izlerin oluşum sürecini anlamlandırmak, kiremitlerin üretildiği Lykia Bölgesi'nde veya Myra'da üretim yapan yerel atölyenin etrafındaki çevresel koşullar hakkında bilgi sahibi olmak ve Anadolu'daki ikhnoarkeoloji araştırmalarına bir yenisi ekleyerek ilgili alana yeni veriler sağlamaktır.

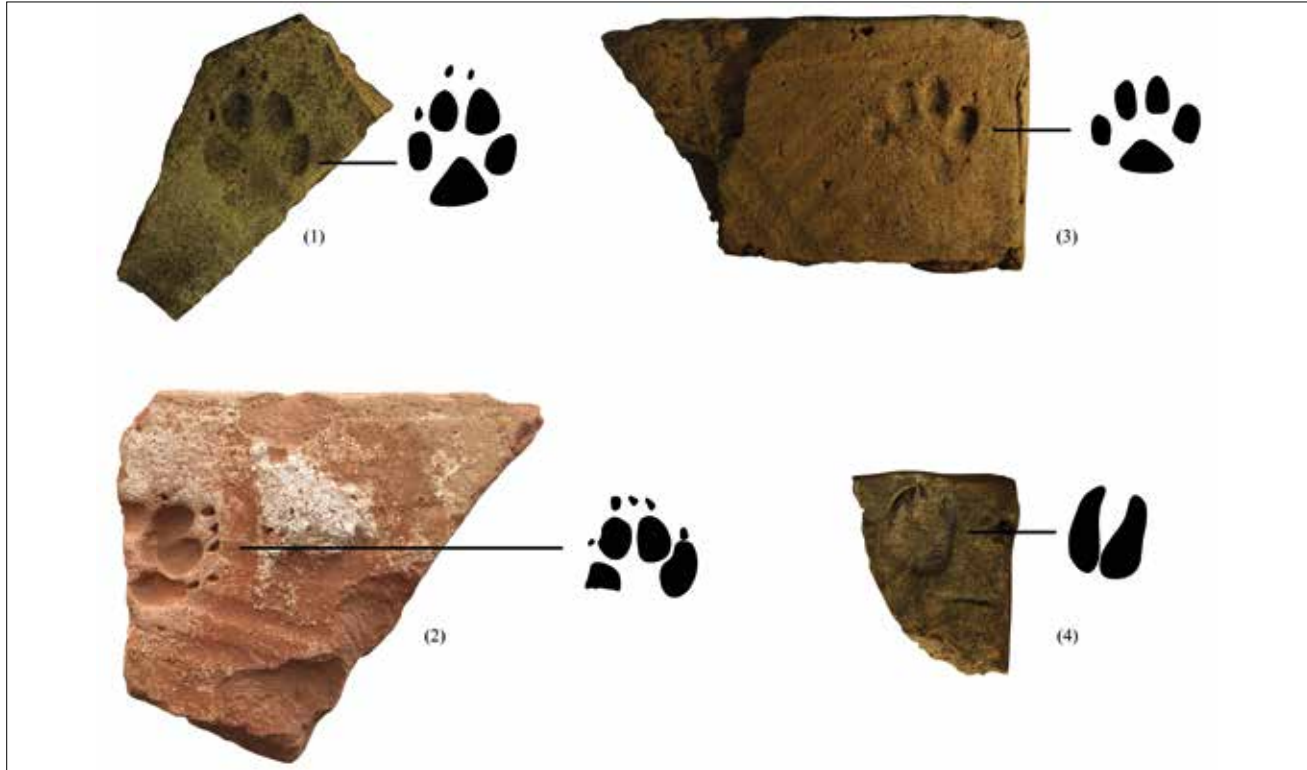
ANDRIAKE'DEKİ KİREMİTLERDE GÖRÜLEN HAYVAN AYAK İZLERİ

Myra'nın liman yerleşimi olan Andriake'de³ ele geçen dört adet kiremit üzerinde hayvan ayak izlerine rastlanmıştır (Şek. 2). Bu kiremitlerden ilk örnek Sinagog'ta (Kat. No. 1), diğerleri ise Liman Yapılarında ele geçmiştir (Kat. No. 2-4). Sinagog'ta yapılan kazılar sonucunda, MS 5-6. yüzyıla tarihlenen yapının zemininin benzer işçiliğe sahip pişmiş toprak kiremitlerle kaplı olduğu anlaşılmıştır (Çevik vd., 2010, s.172; Aygün, 2018, s.234). Liman Yapıları kompleksinde dükkân, ofis ve depo olarak kullanılan yapılarıdaki kazı çalışmalarında mekânların zeminin pişmiş toprak levhalarla kaplı olduğu görülmüştür. Ele geçen küçük buluntular yapıların MS 5-6. yüzyılda inşa edildiklerini gösterirken, son kullanım evreleri için ise MS 7. yüzyılın ortaları tarihi önerilmektedir (Çevik vd., 2018, s.77). Çalışmaya konu kiremitlerin, buldukları yapılar dikkate alındığında, zeminde kullanılmış oldukları görülmektedir. Andriake Doğu Hamamdaki duvarda yer alan tuğla/kiremit kaplamaların kalınlığı 2 cm'dir. İncelediğimiz örneklerin kalınlıkları ise ortalama 4.2 - 5.3 cm arasında değişmektedir. Dolayısıyla söz konusu kiremitlerin daha çok ağırlık taşıyabilecek nitelikte, kalın, düz zemin kiremitleri (*tegula*) olduklarına şüphe yoktur. Ancak Kat. No. 2'nin üzerinde kalmış olan kireç harç artığı bunun zeminde değil de, hamam ısıtma sisteminde

² *Chaîne opératoire* için ayrıca bk. Aiello, 2013, s.159.

³ Liman yerleşimiyle ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk. Çevik vd., 2014, s.225-243. Myra ve Andriake'de açığa çıkarılan Hellenistik ve Roma Dönemi seramiklerinin çalışma iznini tarafıma veren ve desteklerini hiç esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Nevzat Çevik'e teşekkürü bir borç bilirim.

Şekil 2: Andriake'de Bulunan Kiremitler ve Hayvan Ayak İzleri / Tiles and Animal Footprints Found in Andriake (© C. Öz)

kullanılmış bir kiremit (*pilae*) olabileceğini düşündürür (Şek. 2: 2). Kat. No. 3 ve 4'ün sağlam kalabilmiş kenar kısmında çatı kiremitlerinden kapama levhalarının (*imbregs*) oturacağı profilin bulunmaması, örneklerin çatıyla ilişkilerinin olmadıklarını gösterir (Şek. 2: 3-4). Kat. No. 2'nin üzerinde yan yana ardışık, 3'ün ise yan yana ve çapraz bir şekilde birbirini kesen içbükey kanallar şeklinde oluşturulmuş izlerin, ustaların eliyle eğlencesine yaptıkları desenler olduğu düşünülmektedir (Çevik ve Bulut, 2014, s.229). Andriake kiremitlerinin hangi tarihe ait olduklarını belirlemek oldukça zordur; çünkü karşılaştırma yapılabilecek özellikte belirteçlerden (yazıt, damga, bütüncül bir profil vb.) yoksundurlar. Analogik olarak tarihlendirme yapılamayacağı için ele geçtikleri yapıların inşa ve kullanım evreleriyle ilişkili bir tarih önerilebilir. Sinagog ve Liman Yapılarının MS 5-6. yüzyılda inşa edildiği bilindiğine göre (Çevik vd., 2010, s.169-180; Çevik vd., 2018, s.77), kiremitlerinde aynı yüzyıllar arasına ait oldukları düşünülebilir. Ancak oldukça dayanıklı olan bu yapı malzemelerinin üretildikten sonra, kırılmadığı sürece, uzun yıllar yapılarda kullanılmış oldukları da unutulmamalıdır. Dolayısıyla incelenen kiremitlerin net tarihini belirlemek güçtür. Andriake kiremitlerinin kil renkleri açık kırmızı ve kırmızımsı sarı tonlarındadır. Sert pişirilmiş zemin kiremitlerinin killeri taşçık (iri ve ufak), kireç, mika, şamot⁴, kuvars ve siyah ince kum tanecikleri katkılıdır. Kiremitlerin kil yapısı Lykia Bölgesi'ne özgü "*lykia*

⁴ Seramik kırığı/tozu.

*kaolinitik ve lykia ferromagnezyen*⁵" kil grubunun özelliklerine yakın benzerliklere sahiptir. Myra ve Andriake'deki Geç Roma Dönemi seramiklerinin değerlendirildiği çalışmada Myra'da üretilmiş olduğu düşünülen seramiklerinde bu kil gruplarının özelliklerini barındırdığı ortaya koyulmaktadır (Öz, 2020). Tüm bunlar değerlendirildiğinde kiremitlerinde Lykia Bölgesi'nde yerel bir atölyede üretildiği düşünülebilir. Antik çağda birçok kent, özellikle kaba seramikler (tava, çömlek vb.) ile yapı malzemelerinde kullanılan kiremit, tuğla gibi fazlaca ihtiyaç duyulan eserleri kendi atölyelerinde üretmiştir⁶. Üzerinde hayvan ayak izlerinin yer aldığı Andriake kiremitleri ana kent Myra'da üretilmiş olabilir. Hayvan ayak izlerinin olduğu kiremitleri, bir atölye baskısı veya usta damgası olmadığı sürece, hiçbir kentim ithal etmeyeceği de açıktır. Çünkü bunlar hatalı üretim olarak düşünülebilir.

İncelenen örnekler üzerinde yaptığımız iknolojik analiz, bunların tamamının biyojenik tortul izi olan biyotürbasyon izleri olduğunu göstermektedir. Pişmiş topraktan yapılan eserler üzerine bilinçli olarak damgalanan veya kazınan izler olduğu gibi⁷, rastgele

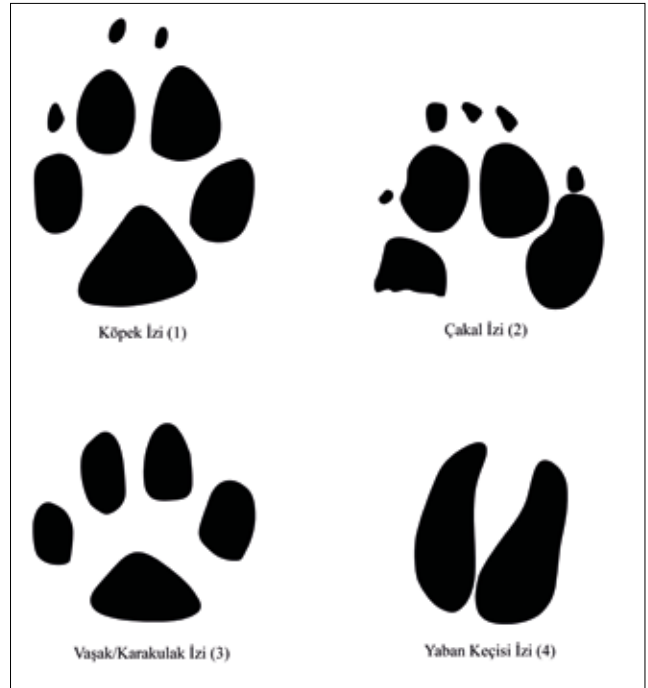
⁵ Kil grubu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Waksman ve Lemaître, 2010, s.782-783.

⁶ Andriake'deki kamusal ve sivil yapılarda yoğun bir şekilde tuğla kullanımı görülmektedir (Çevik ve Bulut, 2011, s.59-70; Çevik ve Bulut, 2014, s.221-261).

⁷ Pişmiş toprak kandiller üzerine kasıtlı işlenen ayak damgası

oluşan izlerde bulunmaktadır. Özellikle rastgele oluşan izler, eser kalıptan çıktıktan sonra kurumaya bırakıldığı alanda, halen nemliyen dış etkenlere maruz kaldığında oluşmaktadır. Bu dış etkenler, üretim alanında çalışanlar, yöredeki evcil ve vahşi hayvanlar, yakınlardaki ağaç ve bitkiler, yağmur ve dolu gibi doğal afetler şeklinde sıralanabilir (Oğuş, 2021, s.231). Özellikle düz kiremit (*tegula*) yüzeyinde yaygın görülen hayvan ayak izleri, bunların yapım aşamalarıyla ilişkilidir. Pişmiş topraktan yapılan seramik, kiremit, tuğla gibi eserlerin yapım aşamalarından biri, fırınlamadan önce onları gölgede kurutmaktır. Fırınlamadan önce eser yavaşça kurutulmaz ise fırınlama aşamasında dokusundaki nem aniden buharlaşacak, kilde deformasyon ve çatlaklar oluşacaktır. Andriake kiremitlerindeki bu izler de, atölyede hazırlanan kiremitlerin fırınlamadan önce kurumaya bırakıldıkları yerde, halen ıslak ve/veya tam kurumamışken oluşmuştur. Kuruduktan sonra fırınlanan kiremitler üzerindeki izler kalıcı hale gelmiştir. Kat. No 1, 3 ve 4'teki ayak izlerinin sığ olması kiremitlerin orta derecede nemli iken basıldığını göstermektedir (Şek. 2: 1, 3-4, 3: 1, 3-4). İzler, kiremitler üzerinde yürüyen hayvanlar tarafından bırakılmıştır. İzlerin hepsinin tek olması hayvanın nasıl bir yürüyüş biçiminde olduğunu anlamamızı zorlaştırır.

Andriake'de açığa çıkarılan dört adet kiremit üzerinde köpek (*canis familiaris*), çakal (*canis aureus*), vaşak/karakulak (*lynx/caracal*) ve yaban keçisine (*capra aegagrus*) ait izlere rastlanmıştır (Şek. 3: 1-4). Bu izlerin yorumlanmasında hayvan ayak izleri katalogları incelenmiştir (Murie, 1954; Murie ve Elbroch, 2005). İzlerin çoğunluğu etobur olan *canidae* familyasına⁸ aittir. Köpeklerin ön ayaklarının uzunluğu, genişliğinden daha fazla olduğu için oval bir görünüm çizmektedir⁹. Pençe izleri farklı yönleri gösterir ve pençe uçlarının izleri parmaktan uzakta yer almaktadır (Bennett, 2012, s.20-21). Ayrıca köpekgillerin ön ayaklarında beş, arkada dört parmakları vardır (Kütükçü 2016, s.38). Andriake'deki köpek ayak izinin uzunluğu 7.5 cm, genişliği ise 5.4 cm'dir. Oval bir görünüm, beş parmak ve uzunluğunun genişliğinden daha fazla olması ayak izinin köpeğin ön ayağına ait olduğunu gösterir (Şek. 3: 1). İzdeki pençe uçlarının parmaklara uzaklığı da bunun bir köpek izi olduğunu doğrulamaktadır. Köpeğin nasıl yürüdüğü konusunda bir bilgi edinemiyoruz. Çünkü arka ayak izine dair herhangi bir detay görülmemektedir. Köpekgiller çapraz/çaprazvari ve birbirini takip eden izler bırakacak şekilde iki türlü yürüyüş biçimi göstermektedir. Birbirini

Şekil 3: Andriake'deki Kiremitler Üzerinde Görülen Hayvan Ayak İzleri / Animal Footprints Seen on Tiles Found in Andriake (© C. Öz)

takip eder şekilde yürüyüş biçimi vahşi etoburlarda görülür. Bu yürüyüş biçiminde hız arttıkça ayakların yere teması da azalır, sanki hayvan havada yürüyormuş gibi sığ bir iz bırakır. Ancak çapraz yürüyüşe sahip olanların izleri daha belirgindir (Bennett, 2012, s.25-26). Andriake'deki köpek izi sığ değildir, aksine hayvanın tüm ayak detaylarının belirgin olarak görüldüğü biçimde derindir. Bu nedenle incelenen ayak izi evcil bir köpeğe ait olmalıdır.

Çakala (*canis aureus*) ait izin yer aldığı kiremit ayağın taban/yastık (ped) kısmından kırıldığı için izin tam ölçüleri alınamamaktadır (Şek. 2: 2). Alınabilen uzunluğu 5.8 cm, genişliği ise 6.2 cm'dir. Çakalların orta parmaklarının pençeleri genelde birbirine bakmaktadır. Ayrıca pençe izi dar, ucu keskin ve pençe izleri tırnağa yakındır (Murie, 1954, s.94-97; Elbroch, 2003, s.129-133). Çakalın pati izleri, kurt ve köpeğe göre daha belirgin bir şekilde uzun ve dardır (Bennett, 2012, s.21-13). Andriake'deki çakal izi de yukarıda sayılan özelliklere sahiptir; ancak izin uzun olup olmadığını konusunda yorum yapılamamaktadır (Şek. 3: 2). Her türlü ormanlık alanda ve bozkırda yaşayabilen çakalları günümüzde Antalya yöresinde görmek mümkündür (Kütükçü, 2016, s.8; Antalya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2017, s.81). Daha çok geceleri avlanmaya çıkan bu hayvanları gündüz görmek oldukça zordur (Öz vd., 2018, s.167-168).

Kedigiller ile köpek ayak izleri arasındaki en önemli fark, ön ayaklarındaki avuç içi yastıklarının boyutu ve şeklindedir.

(*planta pedis*) için bk. Öz, 2018, s.580-581, Res. 17-18, 20, 24; Perge'deki kiremitler üzerinde görülen damgalar için bk. Onurkan, 1999, s.161 vd.

⁸ Kurt, çakal, tilki ve köpeklerin oluşturduğu etobur grup. Ayrıntılı bilgi için bk. Murie, 1954, s.85 vd.

⁹ Arka ayak izleri öne göre daha dardır (Bennett, 2012, s.21).

Kedigillerin ayak tabanları/yastıkları nispeten daha büyüktür. İzlerinde, genelde pençelerini geri çekilmiş halde tuttıkları için pençe izine rastlanmamaktadır (Murie ve Elbroch, 2005, s.244). Andriake'de görülen bir başka iz, pençe izi olmadığı için kedigillere atfedilmektedir (Şek. 3: 3). İzin uç kısmının daha geniş ve yuvarlak olması bunların vahşi ve büyük kedigillere ait olduğunu göstermektedir. Genel görünümü ve boyutu izin vaşak (*lynx*) veya karakulağa (*caracal*) ait olabileceğini düşündürmektedir. Çünkü her iki hayvanın ayak izleri de oldukça benzerdir (Murie, 1954, s.116-118; Kütükçü, 2016, s.17-18). Vaşaklar ormanlık ve dağlık bölgelerde yaşarken karakulaklar ise seyrek ormanlar, bozkır ve makiliklerde görülmektedir. Her iki türde gece avlanmaktadır (Kütükçü, 2016, s.17-18). Kiremit üzerindeki izin bu iki hayvandan hangisine ait olduğunu söylemek imkânsızdır; çünkü her iki hayvanında günümüzde Antalya yöresinde yaşadığı bilinmektedir (Kaçar ve Erdoğan, 2010, s.27, 29, Foto. 5; Öz vd., 2018, s.153: Çize. 4).

Andriake kiremitlerinde görülen son iz ise yaban keçisine (*capra aegagrus*) aittir (Şek. 2: 4, 3: 4). Boynuzlugiller familyasına (*bovidae*) ait bu çift toynaklı hayvanlar genelde sarp kayalık ve bodur çalılıklar olduğu ormanlık ve dağlık bölgelerde görülmektedir. Yaban keçilerinin genel ayak uzunlukları 7 cm, genişlikleri ise 5 cm'dir (Kütükçü, 2016, s.35). İncelenen ayak izinin uzunluğu 4.3 cm, genişliği ise 3.9 cm'dir (Şek. 3: 4). Kiremit üzerinde görülen ayak izinin boyutları yetişkinliğe tam erişmemiş (genç) bir yaban keçisine ait olduğu göstermektedir. Günümüzde Antalya'da da görülen yaban keçileri koruma altındaki yabani hayvanlar arasındadır (Kaçar ve Erdoğan, 2010, s.27; Öz vd., 2018, s.153-154, 172-174, Çize. 4).

DEĞERLENDİRME

Biyolojik olarak bırakılan geçmişe ait insan, hayvan ve bitki izlerinin iknoarkeoloji prensiplerine göre incelenmesi, antik çağa ait floral ve faunal çevre hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Andriake'deki çoğu zemin kiremidi olan dört eser üzerinde dört farklı hayvana ait ayak izine rastlanmış, bunların hangi hayvanlara ait oldukları belirlenerek olası üretim atölyesinin çevresel koşulları hakkında açıklamalar ve yorumlar getirilmiştir.

Andriake'deki kiremitler üzerinde görülen izler köpek, çakal, vaşak/karakulak ve yaban keçisine aittir (Şek. 2-3). Bu izlerin tamamı tekil ayak izleridir. Kiremitler üzerinde tek ayak izinin görülme nedeni, kiremitlerin boyutlarıyla ilgili olmalıdır. Çünkü çok daha geniş ve uzun boyutlarda olan kiremitler üzerinde iki veya daha fazla hayvan ayağı izi görülme olasılığı yüksektir (Bennett, 2012, s.26-27). Köpekler, geçmişten bugüne insanlarla iyi birer arkadaş

olduğu için, yaşam alanlarında izlerine rastlamak oldukça olası bir durumdur. Köpeklerin insanlar tarafından korunma amaçlı kullanıldığı da bilinen bir gerçektir. Andriake'deki kiremitler üzerinde görülen vahşi hayvan ayak izleri düşünüldüğünde, köpek izinin atölyeye ait ustalar tarafından beslenen ve onları vahşi hayvanlardan koruyan evcil bekçi köpeğine ait olduğu en makul öneridir.

Kiremitler üretildiği kentten başka yerlere de ihraç edildiğinden üzerindeki izler, bulunduğu yerden ziyade, üretildiği alanla ilgili bilgiler içermektedir (Baucon vd., 2008, s.46; Dobosi, 2016, s.118; Peacock, 1977). İncelenen kiremitlerin Myra'da üretildiği düşünülmektedir. Andriake'deki kiremitlerde görülen çakal, vaşak/karakulak ve yaban keçisi ayak izlerinin kiremit atölyesinin ormana yakın bir kırsalda olabileceğini düşündürür. Çünkü bu üç vahşi ve yabani hayvanın yaşam alanı ormanlık bölgelerdir. Myra ve teritoryumu da ormanlık alanla çevrilidir. Hatta Myros Vadisi'nden kuzeye doğru gidildikçe ormanlık alan ile kırsal yaşam birleşmektedir. Lojistik maliyetlerde düşünüldüğünde, atölyenin kil yataklarına ve kente yakın olması gerekir. Myra'da kiremit üreten atölyenin Myros Vadisi'nde kente yakın bir konumda olması muhtemeldir.

Andriake kiremitleri üzerinde tespit edilen izler özellikle atölyenin çevresel durumu hakkında ipuçları barındırmaktadır. İzlerdeki vahşi hayvan ayak izlerinin sayısal çoğunluğu, atölyenin etrafındaki faunanın atölye sahipleri için oldukça endişe verici olduğunu göstermektedir. Bu durum, koruma amaçlı kullanıldığı düşünülen evcil/bekçi köpeğinin kiremitler üzerindeki ayak izinden de anlaşılmalıdır. Atölye sahibi ailesini, işçilerini ve üretim alanlarının korunmasını sağlamak için bir köpeğe ihtiyaç duymuştur.

Çalışma kapsamında incelenen kiremitler üzerinde hayvan ayak izleri olmasına rağmen, yapı malzemesi olarak kullanılmışlardır. Bu da, o dönemde, kiremit talebinin yoğun olduğunu göstermektedir. Andriake'deki yapılarda yoğun kiremit kullanımı da bu durumu desteklemektedir. Kiremitlerin arkalarının düz olması, ayak izinin yer aldığı kısmın alta gelecek şekilde zeminde veya ayak izinin görülmediği alt yapı sistemlerinde (hamam ısıtma sistemi gibi) kullanıldıklarına işaret etmektedir.

Yukarıdaki yorumlar, çıkarımlar ve öneriler oldukça sınırlı sayıda hayvan ayak izi üzerinden yapılmıştır. Sonraki yıllarda üzerinde iz yer alan eserlerin bulunmasıyla yapılacak yeni çalışmalar ile Myra ve liman yerleşimi Andriake çevresinde gerçekleştirilecek fauna araştırmaları, çalışmada yapılan yorumlara yenilerini ekleyerek bu konudaki tartışmaları daha sağlam temeller üzerine oturtacaktır.

KATALOG

Katalogda kullanılan kısaltmalar: Kat. No: Katalog Numarası, Şek. No: Şekil Numarası, Kazı Env. No.: Kazı Envanter Numarası, Uz.: Uzunluk, Gen.: Genişlik, Alın. Uz.: Alınabilen Uzunluk, Alın. Gen.: Alınabilen Genişlik, Cid. Kal.: Cidar Kalınlığı. Kil renklerinin belirlenmesinde Munsell Soil Color Chart (2015) renk kataloğu kullanılmıştır.

Kat. No/ Şek. No: 1/ 3:1
Kazı Env. No: A.L.Y.1.10.202
Form: Kiremit (Zemin)
Buluntu Yeri/ Seviye: Sinagog, Açma 1/ -300 cm
Ölçüler: Uz.: 17 cm, Gen.: 9.2 cm, Cid. Kal.: 4.6 cm
İz Niteliği/ Ölçüleri: Köpek (*canidae= canis familiaris*)/ Uz.: 7.5 cm, Gen.: 5.4 cm
Kil: 7.5 YR 7/8 (reddish yellow) renkte kili sert pişirilmiş, seyrek dokulu, gözenekli, yoğun taşçık ve kireç katkılıdır.

Kat. No/ Şek. No: 2/ 3:2
Kazı Env. No: -
Form: Kiremit veya *Pilae*
Buluntu Yeri/ Seviye: Liman Yapıları II, Açma D-1/ -230 cm
Ölçüler: Uz.: 22.2 cm, Gen.: 20.4 cm, Cid. Kal.: 4.8 cm
İz Niteliği/ Ölçüleri: Çakal (*canidae= canis aureus*)/ Alın. Uz.: 5.8 cm, Alın. Gen.: 6.2 cm
Kil: 10 R 7/6 (light red) renkte kili sert pişirilmiş, sık dokulu, gözeneksiz, taşçık ve kireç katkılıdır.

Kat. No/ Şek. No: 3/ 3:3
Kazı Env. No: A.L.Y.1.10.279
Form: Kiremit (Zemin)
Buluntu Yeri/ Seviye: Liman Yapıları II, Açma D-1/ -230 cm
Ölçüler: Uz.: 22 cm, Gen.: 11 cm, Cid. Kal.: 5.3 cm
İz Niteliği/ Ölçüleri: Vaşak veya Karakulak (*felidae= lynx veya caracal*)/ Uz.: 5.9 cm, Gen.: 5.8 cm
Kil: 7.5 YR 6/8 (reddish yellow) renkte kili sert pişirilmiş, seyrek dokulu, gözenekli, kuvars, şamot, mika, siyah kum tanecikleri, yoğun taşçık ve kireç katkılıdır.

Kat. No/ Şek. No: 4/ 3:4
Kazı Env. No: A.L.Y.1.10.247
Form: Kiremit (Zemin)
Buluntu Yeri/ Seviye: Liman Yapıları I, Açma 1/ -300/-340 cm
Ölçüler: Uz.: 10.9 cm, Gen.: 9 cm, Cid. Kal.: 4.2 cm
İz Niteliği/ Ölçüleri: Yaban Keçisi (*bovidae= capra aegagrus*)/ Uz.: 4.3 cm, Gen.: 3.9 cm
Kil: 7.5 YR 8/6 (reddish yellow) renkte kili iyi pişirilmiş, sık dokulu, az gözenekli, kireç ve taşçık katkılıdır.

KAYNAKÇA

- Aiello, L. C. (2013). İşlem/Üretim Zinciri (Chaîne Opératoire). C. Renfrew, P. Bahn (Ed.) ve S. Somuncuoğlu (Çev.), *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar*. (s. 159-166) içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altamura, F., Bennett, M. R., D'aout, K., Gaudzinski-Windheuser, S., Melis, R. T., Reynolds, S. C. ve Mussi, M. (2018). Archaeology and ichnology at Gombore II-2, Melka Kunture, Ethiopia: everyday life of a mixed age hominin group 700,000 years ago. *Scientific Reports*, 8(2815), 1-11.
- Antalya Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, (2017). *Antalya İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu*. Çed ve Çevre İzinlerinden Sorumlu Şube Müdürlüğü, Antalya.
- Aygün, Ç. A. (2018). *Myra'nın Limanı Andriake'nin Yerleşim Planı* [Yayımlanmamış doktora tezi], Akdeniz Üniversitesi.
- Bar-Oz, G. ve Tepper, Y. (2010). Out on the Tiles, Animal Footprints from the Roman Site of Kefar 'Othnay (Legio), Israel. *Near Eastern Archaeology*, 73(4), 244-247.
- Baucon, A., Privitera, S., Morandi Bonacossi, D., Canci, A., Neto De Carvalho, C., Kyriazi, E., Laborel, J., Laborel-Deguen F., Morhange, C. ve Marriner, N. (2008). Principles of Ichnoarchaeology: new frontiers for studying past times. *Studi Trent. Sci. Nat., Acta Geol.*, 83, 43-72.
- Baucon, A. (2010). Leonardo Da Vinci, The Founding Father of Ichnology. *Palaios*, 25, 361-367. <https://doi.org/10.2110/palo.2009.p09-049r>
- Bennett, D. (2012). Life history information from tracks of domestic dogs (*Canis familiaris*) in ceramic building materials from a Roman bath-house at Vindolanda, Northumberland, England. *Archaeofauna*, 21, 7-36.
- Bennet, D., Campbell, G. ve Timm, R. M. (2016). The dogs of Roman Vindolanda, Part I: Morphometric techniques useful in differentiating domestic and wild canids. *Archaeofauna*, 26, 71-92.

- Bennet, D. ve Timm, R. M. (2016). The dogs of Roman Vindolanda, Part II: Time-stratigraphic occurrence, ethnographic comparisons, and biotype reconstruction. *Archaeofauna*, 26, 93-112.
- Bertling, M., Braddy, S. J., Bromley, R. G., Demathieu, G. R., Genise, J., Mikuláš, R., Nielsen, J. K., Nielsen, K. S. S., Rindsberg, A. K., Schlirf, M. ve Uchman, A. (2006). Names for trace fossils: a uniform approach. *Lethaia*, 39, 265-286. <https://doi.org/10.1080/00241160600787890>
- Bes, P. ve Vanhecke, L. (2014). Leaf Impressions on Late Roman Sagalassos Amphorae. N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou ve V. Kilikoglou (Ed.), *LRCW 4: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and archaeometry The Mediterranean: a market without frontiers*, Vol. 1, BAR In. Ser. 2616 (s. 387-388) içinde, England: Archaeopress.
- Bes, P. ve Vanhecke, L. (2015). Turning over a New Leaf: Leaf Impressions of *Styrax officinalis* L. and *Vitis vinifera* L. on Late Roman Sagalassos Amphorae. *Herom*, 4(1), 107-166. <http://dx.doi.org/10.11116/HEROM.4.1.4>
- Buatois, L. ve Mángano, M. G. (2011). *Ichnology: Organism-Substrate Interactions in Space and Time* (1. Baskı). New York: Cambridge University Press.
- Childe, V. G. (2019). *Geçmiş Bir Araya Getirmek: Arkeolojik Verilerin Yorumlanması* (1. Baskı). (C. Can Aydın, Çev.), İstanbul: Alfa Yayınevi (Orijinal eserin basım tarihi 1956).
- Çevik, N., Çömezoğlu, Ö., Öztürk, H. S. ve Türkoğlu, İ. (2010). Andriake Sinagogu ve Bölgede Yahudi Varlığı. N. Çevik (Ed.), *Arkeolojisinden Doğasına Myra / Demre ve Çevresi* (s. 169-180) içinde, Antalya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Çevik, N. ve Bulut, S. (2011). Myra ve Andriake Kazıları 2010. *ANMED*, 9, 59-70.
- Çevik, N. ve Bulut, S. (2014). Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek. *Adalya*, 17, 221-262.
- Çevik, N., Bulut, S. ve Aygün, Ç. A. (2014). Myra'nın Limanı Andriake. S. Ladstätter, F. Pirson ve T. Schmidts (Ed.), *BYZAS 19 (1): Häfen und Hafenstädte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze* (s. 225-243) içinde, İstanbul: Ege Yayınları.
- Çevik, N., Bulut, S., Aygün, Ç. A., Çömezoğlu Uzbek, Ö., Tiryaki Türkmenoğlu, H. A. ve Pimouguet-Pédarros, I. (2018). Myra – Andriake 2017. *ANMED*, 16, 75-81.
- Çokay Kepçe, S. (2018). İz(ini) Bırakmak. M. Arslan ve F. Baz (Ed.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (s. 205-211) içinde, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dobosi, L. (2016). Animal and human footprints on Roman tiles from Brigetio. *Dissertationes Archaeologicae*, 3(4), 117-133. <https://doi.org/10.17204/dissarch.2016.117>
- Elbroch, M. (2003). *Mammal Tracks & Sign: A Guide to North American Species* (1. Baskı). Mechanicsburg: Stackpole Books.
- Kaçar, M. S. ve Erdoğan, A. (2010). Antalya'nın Yaban Hayatı ve Yaban Hayatını Koruma Statüleri. *Tabiat ve İnsan*, 1(1), 24-29.
- Kütükçü, A. E. (2016). *Türkiye'deki Memeli Hayvanların İz Rehberi*. İstanbul: PrintWorld Matbaa.
- Lučić, H., Vulić, H., Jurak, M., Grgoić, A., Špiranec, K., Mihelić, D. ve Vuković S. (2014). Animal Footprints on Bricks from the Roman Site of Cibalae. Croatia. *Macedonian Veterinary Review*, 37(suppl.1), 65.

- Mángano, M. G. ve Buatois, L. A. (2012). Making Tracks: A Multifaceted Approach to Ichnology. *Ichnos: An International Journal for Plant and Animal Traces*, 19 (3), 121-126. <https://doi.org/10.1080/10420940.2012.685566>
- Murie, O. J. (1954). *A Field Guide to Animal Tracks* (1. Baskı). Boston: Houghton Mifflin Company.
- Murie, O. J. ve Elbroch, M. (2005). *A Field Guide to Animal Tracks* (1. Baskı). Boston: Houghton Mifflin Company.
- Oğuş, B. (2019). *Klasik Arkeolojide İkhnolojik Yaklaşım* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], İstanbul Üniversitesi.
- Oğuş, B. (2021). Animal Footprints on Roman Tiles from Perge and Aizanoi. *Adalya*, 24, 229-248. <https://doi.org/10.47589/adalya.1036702>
- Onurkan, S. (1999). Perge Tuğla Damgaları: Satır ve Monogram. *XII. Türk Tarih Kongresi*, 12-16 Eylül 1994, 1, 161-191.
- Öz, C. (2018). Silifke Müzesi'nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller. T. Kâhya, A. Özdizbay, N. Öner Tünen ve M. Wilson (Ed.), *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015 Antalya, Sempozyum Bildirileri* (s. 553-584) içinde, İstanbul: Ege Yayınları.
- Öz, C. (2020). *Myra ve Andriake Geç Roma Dönemi Seramikleri* [Yayımlanmamış doktora tezi], Akdeniz Üniversitesi.
- Öz, M., Aslan, A., Yavuz, M. ve Tunç, M. R. (2018). Fauna. H. Üstüner ve M. Yavuz (Ed.), *Beydağları Sahil Milli Parkı'nın Florası, Faunası ve Likenleri* (s. 148-183) içinde, Antalya: Özge Ofset.
- Peacock, D. P. S. (1977). Bricks and Tiles of the Classis Britannica: Petrology and Origin. *Britannia*, 8, 235-248.
- Renfrew, C. ve Bahn, P. (2013). *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar* (1. Baskı). (S. Somuncuoğlu, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2005).
- Rodríguez-Tovar, F. J., Morgado, A. ve Lozano, J. A. (2010). Ichnological analysis: a non-destructive tool in archaeology. *Lethaia*, 43, 587-590. <https://doi.org/10.1111/j.1502-3931.2010.00225.x>
- Tainter, J. A. (2013). Arkeolojik Oluşum Süreçleri. C. Renfrew, P. Bahn (Ed.) ve S. Somuncuoğlu (Çev.), *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar*. (s. 30-38) içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Waksman, S. Y. ve Lemaître, S. (2010). Céramiques Culinaires de Lycie (Turquie) Aux Époques Romaine et Proto-byzantine: Approches Archéologiques et Archéométriques. S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci ve G. Guiducci (Ed.), *LRCW 3: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean Archaeology and Archaeometry Comparison between western and eastern Mediterranean*, Vol. II, BAR In. Ser. 2185 (s. 781-790) içinde, England: Archaeopress.

KANDIRA-YAĞBOLU METER/KYBELE MAĞARA KUTSAL ALANI

CAVE SANCTUARY OF METER/KYBELE IN KANDIRA-YAĞBOLU

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 07 Mayıs 2021 | Received: May 7, 2021
 Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022 | Peer Review: May 31, 2022
 Kabul: 7 Eylül 2022 | Accepted: September 7, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.009

Günay KARAHAN* - Serkan GEDÜK** - Ayşin KONAK ***

ÖZET

Ana Tanrıça her toplumda farklı isimlerle anılmıştır. Hitit uygarlığında Hepat, Geç Hitit döneminde Kubaba, Phryg uygarlığında Matar-Kybele, Hellen uygarlığında ise Kybele olarak karşımıza çıkmaktadır. Etimolojik olarak incelendiğinde ise Kybele ismi ile ilk olarak MÖ 7. yüzyılda Phryg yazıtlarında karşılaşılmaktadır.

Kybele Kült pratiğinde kutsal alanlar ile genellikle ana yollardan uzak, su kenarlarında ya da dağların yamaçlarında karşılaşılmaktadır. Bu durum Anadolu kökenine işaret etmektedir. Makalenin konusunu oluşturan Kandıra Kybelesi'nin bulunduğu mağaranın ağzı, vadi tabanından ortalama 20 m, deniz seviyesinden 100 m yüksekliktedir. Yaklaşık 300 m yüksekliğe sahip olan Balıkbayırı Tepe'nin kuzeye bakan yamacına açılmaktadır. Bölgede yer alan diğer kutsal alanlar gibi konum olarak Yağbolu mağarası da Kybele kült alanlarının tanımına uymaktadır. Mağaranın çevresi çam ağaçları ile sarılmıştır. Su kaynakları Kybele kutsal alanları için oldukça önemlidir. Mağara, Sarısu Çayı havzası içinde, havzanın batı akaçlama ağı içinde Koca Dere'nin batı yamacında yer almaktadır. Mağaradan çıkan su, Koca Dere ile birleşmektedir. Kandıra'nın yerel sarı kumtaşından yapılmış Kybele kabartmalı sunak yerel bir ustanın elinden çıkmıştır. Bölgeye özgü yerel heykeltıraşlığın üslubunda üretilmiş olan sunağın Naumann'ın terimlendirdiği 'Bithynia Tipi' ile örtüştüğü görülmektedir. Stilistik özellikleri ve mağaradan çıkan diğer eserler göz önünde bulundurulduğunda sunağın Roma Dönemi'ne ait olduğu gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kandıra Kybelesi, Kybele, Mağara, Roma Dönemi, Kült, Kybele-Attis.

* Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi Umuttepe Yerleşkesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü.
 e-posta: gnykarahan@gmail.com | ORCID: 0000-0002-6284-1935

** Kocaeli Müzesi Müdürü, Kozluk, İstasyon Cd. No:5, 41200 İzmit/Kocaeli.
 e-posta: serkangeduk@hotmail.com | ORCID: 0000-0002-5747-7251

*** Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi Umuttepe Yerleşkesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü.
 e-posta: y.aysin@gmail.com | ORCID: 0000-0002-0620-2573

ABSTRACT

The Mother Goddess has been called by different names in every society. Hapat in the Hittite civilization, Kubaba in the Late Hittite period, Matar-Kybele in the Phryg civilization, and Kybele in the Hellen civilization. When examined etymologically, the name Kybele is first encountered in Phryg inscriptions in the 7th century BC. In the Kybele Cult practice, sacred areas are often encountered, away from main roads, on the water's edge, or the mountains' slopes. This situation points to its Anatolian origin. The cave's mouth, where the Kandıra Kybelesi, the article's subject, is located, is approximately 20 m above the valley floor and 100 m above sea level. It opens to the north-facing slope of Balıkbayırı Tepe, which has a height of about 300 m. Like the other sacred areas in the region, Yağbolu cave fits the definition of the Kybele cult areas. The cave is surrounded by pine trees. The cave is located in the Sarısu Stream basin, on the western slope of the Koca Dere, within the western drainage network of the basin. The water coming out of the cave joins with Koca Stream. The Kybele relief altar made of Kandıra's local yellow sandstone was handcrafted by a local master. It is seen that the altar, produced in the style of local sculpting specific to the region, coincides with the "Bithynian Type" termed by Naumann. Considering its stylistic features and other artifacts from the cave, it is observed that the altar belongs to the Roman Period.

Keywords: Cybele of Kandıra, Cybele, Cave, Roman Period, Cult, Cybele-Attis.

KANDIRA-YAĞBOLU METER/KYBELE MAĞARA KUTSAL ALANI

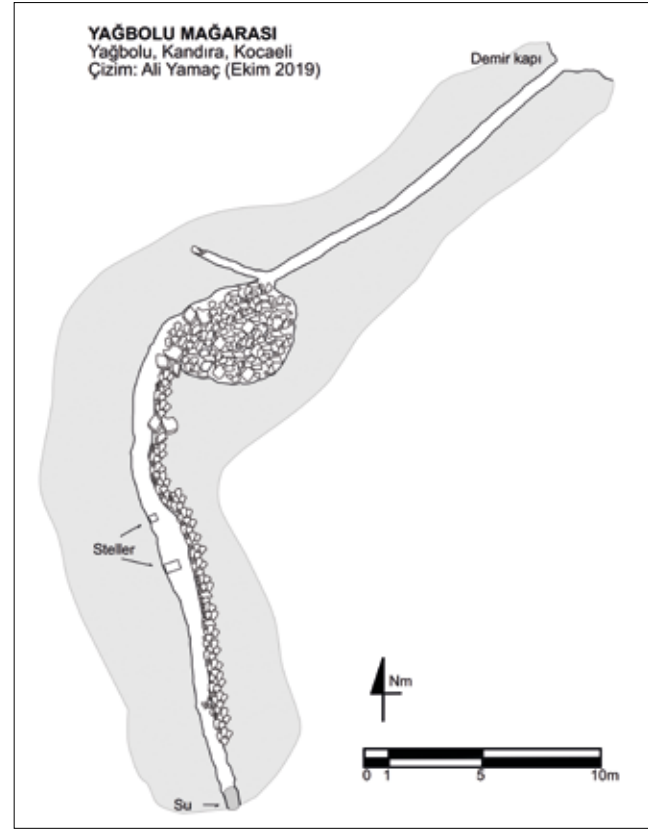
Kocaeli İli Kandıra İlçesi Hacılar köyüne bağlı Yağbolu mevkiinde bulunan mağarada 2019 yılında defincilerin kaçak kazı yapması üzerine Kandıra İlçe Jandarma Komutanlığı ve Kocaeli Müze Müdürlüğü harekete geçmiştir. Mağaranın Kybele kült alanı olduğu ve içerisinde Kybele'ye ait birkaç adet sunak olduğu kaydedilmiştir. Alanda çalışma yapmak için Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan kazı izni alınmıştır. Ancak bir süre sonra definciler tekrar mağaraya giriş yapmış ve daha önce tespit edilen 1 adet Kybele sunağını çalmışlardır. Bunun üzerine harekete geçen kolluk kuvvetleri kaçırılan sunağı (Kandıra Kybelesi) ele geçirerek Kocaeli Müze Müdürlüğü'ne teslim etmişlerdir. Ardından müze müdürlüğüne mağara uzmanları ile birlikte mağaranın planı çıkartılmıştır (Şekil 1). Plana göre 40 m uzunluğundaki mağaranın ağzından girildiğinde uzun ince bir koridor ile karşılaşmaktadır. Ardından genişleyen bir alanda defincilerin tahribatı ve doğal göçükler nedeniyle moloz yığını yer almaktadır. Defincilerin kaçak kazı esnasında yerinden oynattığı bilinen Kybele sunağı ve diğer sunaklar mağaranın tekrar daralan güney koridorunda bulunmuştur. Son olarak mağaranın güney ucunda su birikintisi görülmektedir. Mağaranın içinden su akışının olması hâlâ aktif bir şekilde gelişimini devam ettirdiğini göstermektedir.

Mağarada bulunmuş olan Kybele sunağı, daha önceden mağaradan çıkartıldığı tespit edilen ve ele geçirilen bir diğer yazıtlı-kurşun levhali sunak, seramik parçaları ve iki adet kandil mağaranın yoğun bir şekilde Kybele kültü amaçlı kullanım gördüğünü kanıtlamaktadır. Mağaranın ağzı, vadi tabanından ortalama 20 m, deniz seviyesinden 100 m yüksekliktedir (Çelebi ve Köprübaşı, 2007, s.19). Bu yüzden mağara, Kybele kült alanlarının konumlandığı topografyaya uygun bir konumda yer almaktadır. Mağaranın çevresindeki yoğun ağaç dokusu¹ özellikle çam ağaçları ve su kaynağı, Kybele kült pratiğine hizmet ettiğini akla getirmektedir. Çünkü doğada, doğal yollarla oluşmuş bazı kayalık, dağ , mağara hatta bazı oyuklar kült törenlerinin yapıldığı yerleri işaret etmektedir (Ateş, 2014, s.423). Mağaradan ele geçen buluntular, mağaranın özellikle Roma Dönemi'nde yoğun bir şekilde tapınım gördüğünü göstermektedir.

Kandıra Kybelesi'nin Naumann tarafından 'Bithynia Tipi' olarak adlandırılan Kybele² tipi ile birebir örtüşmektedir.

¹ Bölgede yapılan vejetasyon çalışmaları bölgenin 2800 yıl öncesinden başlayarak orman örtüleri ile kaplı olduğunu göstermektedir (Bottema, 1994, s.34,38).

² Etimolojik olarak incelendiğinde Kybele ismiyle ilk olarak MÖ 7. yüzyılda Phryg yazıtlarında karşılaşılmaktadır (Roller, 2004, s.22). Kybele, Phryg dilinde 'dağ, dağın' anlamına gelmektedir (Roller, 2012, s.64). Strabon'a göre, Kybele, ismini Kybelon Dağı'ndan almaktadır (Strabon, V. 3, C 568). Kybele, Hitit uygarlığında Hepat, Geç Hitit Dönemi'nde Kubaba, Phryg Uygarlığı'nda Matar-Kybele, Hellen Uygarlığı'nda Kybele,

Şekil 1: Yağbolu Mağarası Plan (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi/ Çizim: Ali Yamaç) / The Plan of the Yağbolu Cave (Archive of Kocaeli Museum Directorate)

Kandıra'nın yerel sarı kumtaşından yapılan eserin stilistik çalışmaları sonucunda ise heykeltıraşlık özellikleri yerel bir ustanın elinden çıktığını göstermekte ve aynı zamanda Roma Dönemi'ne işaret etmektedir.

KANDIRA-YAĞBOLU MAĞARA KUTSAL ALANI

Yağbolu Mağarası, Kocaeli ilinin kuzeyinde, Kandıra ilçesinde, Hacılar köyüne bağlı Yağbolu Mahallesi'nin güneyinde konumlanmıştır. Sularını Karadeniz'e döken Sarısu Çayı havzası içinde, havzanın batı akaçlama ağzı içinde Koca Dere'nin batı yamacında yer almaktadır.

Roma İmparatorluğu'nda Kybele ve Magna Mater olarak kendini göstermektedir. Kybele'nin, Yunan ve Roma dinine Phryglerden geçtiği bilinmektedir (Özmen, 2016, s.385; Cooper, 2017, s.201; Roller, 2012, s.64). MS 2. yüzyıla tarihlenen Phryg yazıtlarında ise, *Μήτηρ Θεά* (Meter Thea) Ana Tanrıça denmiştir. Grekçede *Μήτηρ*, Ana demektir. Daha üstün bir anlam kazanarak *Μήτηρ Θεά* yani "Tanrıların Ana" sı olmuştur. Böylelikle Yunan tanrı ve tanrıçalarının arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Roma dünyasında ise, "Büyük Ana" anlamına gelen *Magna Mater* kullanılmıştır. Roma'da aynı zamanda "Tanrıların İdalı Büyük Anası" anlamına gelen *Mater Deum Magna Idaea* da denmekteydi. Bunlara ek olarak Yunanistan ve Roma'da Ana Tanrıça çoğunlukla daha öncesinde bahsettiğimiz Phryg dilindeki *Kubileya*'dan türetilmiş olan *Kybele ya da Cybele* (Latince) olarak anılmıştır (Roller, 2004, s.22).

Fotoğraf 1: Yağbolu Mağarası (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / *The Cave of Yağbolu (Archive of Kocaeli Museum Directorate)*

Fotoğraf 3: Yağbolu Mağara Ağız (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / *Mouth of the Yağbolu Cave (Archive of Kocaeli Museum Directorate)*

Fotoğraf 2: Yağbolu Mağarası (Kocaeli Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / *The Cave of Yağbolu (Archive of Kocaeli Museum Directorate)*

Fotoğraf 4a-4b: Mağara Koridoru (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / *Corridor of the Cave (Archive of Kocaeli Museum Directorate)*

Sarısu havzası, Karadeniz'e doğru tatlı bir eğimle yavaş yavaş alçalmakta ve kuzey güney yönlü uzanmaktadır. Sarısu Çayı'na bağlanan küçük dereler tarafından yoğun olarak aşındırılmıştır. Sarısu Çayı'nın ana kollarından biri olan Doğan çayı, kollarını oluşturan Koca Dere gibi küçük derelerle birlikte, Sarısu havzasının batı kesiminin sularını toplamaktadır. Bölgenin iklimi nemli iklimlere özgü özellikler sergilemektedir. Bitki örtüsü de bu iklim türüne göre şekillenmiştir. Gürgen ve meşe ağaçlarından oluşan nemli orman arazileri bölgede çok geniş alanlar kaplamaktadır (Uzun, 2017, s.119).

Mağaranın ağız, vadi tabanından ortalama 20 m, deniz seviyesinden 100 m yüksekliktedir. Yaklaşık 300 m. yüksekliğe sahip olan Balıkbayırı Tepe'nin kuzeye bakan yamacına açılmaktadır ve Yağlıca ile Sarnıçlar mahalleleri arasında yer almaktadır (Foto. 3). Yağlıca Mağarası Üst Kretase yaşlı Akveren formasyonuna ait kırıntılı kireçtaşı oluşumlar (Çelebi ve Köprübaşı, 2007, s.19) içinde karstik etkinliklere bağlı olarak gelişen bir çökme sonucunda açılmıştır (Foto. 4a-4b).

Mağaranın önündeki vadide bu çökme nedeniyle kopan kireçtaşı bloklar görülebilmektedir. Mağaranın içinden su akışının olması hâlâ aktif bir şekilde gelişimini devam ettirdiğini göstermektedir. Mağaradan çıkan su, Koca Dere ile birleşmektedir. Mağaranın çevresinde yer alan

mahallelerde yaşayan sakinlerin yakın zamana kadar içme suyunu bu mağaradan çıkan sudan karşıladığı bilinmektedir (Foto. 5). Mağaranın etrafında Yağbolu, Gebeşler ve Balaban mahalleleri arasında halk arasında “çukur” olarak tanımlanan çok sayıda dolin yer almaktadır. Bu dolinlerin bir kısmında küçük göller oluşmuştur. Bu dolinlerin ayrıca hem mağaradan çıkan suyun hem de mağara çevresinde çok sayıda gözlenen pınarın suyunun kaynağını oluşturduğu da düşünülmektedir (Ertek, 1995, s.150; Toprak, 2017, s.49).

Fotoğraf 5: Mağara'nın doğusundaki dere (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / The Stream East of the Cave (Archive of Kocaeli Museum Directorate)

Yağbolu mağarasının hemen güneybatısında bir başka su kaynağı bulunmaktadır. Ayrıca bu su kaynağından kuzeye, ormanın içine doğru devam edildiğinde bir başka mağara ile karşılaşılır. Bu mağaranın içinde de dolgu toprak ve su çıkışı görülmektedir. Mağaranın içinden çıkan su ve bu su kaynak da Koca Dere'ye bağlanmaktadır. Her iki mağara da ormanın içerisinde sık ağaçlarla kaplı bir alanda yer almaktadır ve hem ikisinin de içinden su çıkmaktadır hem de etraflarında çok sayıda su kaynağı bulunmaktadır. Diğer kült alanlarında da olduğu gibi Kybele kült törenlerinin “olmazsa olmazı” olan su kaynakları ve mağara çevresinde bulunan çam ağaçları bu alanda da kendini göstermektedir.

Tüm bunların ışığında Kybele kült alanları arasında yer alan mağaraların yakınlarında ya da içinden suyun akması tanrıçanın kültü için bir diğer önemli unsurdur. Çünkü su, Anadolu insanı tarafından kutsallaştırılmıştır ve inanç konularında çok fazla işlenmektedir (Özkaya, 1996, s.97). Roma'da her yıl Attis adına düzenlenen bu kutlamalarda 18 Mart günü yıkanma töreni gerçekleştirilmektedir. Kybele heykelinin yanı sıra birçok kült nesnesi nehirde yıkanmaktadır. Bu yıkama faaliyetinin Anadolu yani Phryg kaynaklı olduğu bilinmektedir (Özkaya, 1996, s.100-101). Kybele ile mağaranın birlikteliği üzerine yazılmış bir şiire göre: “Öküz yiyen bir aslan, mağaranın ağzına geldi. Bir adam, elinin ayasıyla

taşıdığı büyükçe bir defe vurunca mağara gürültüyle doldu: vahşi hayvanlar katlanamadılar Kybele'nin kutsal gürleyişine ve çabucak sıvışıp ormanlı dağa, korkuyla sindiler tanrıçanın hadımağalarından (...)” (Stesichorus, 1991, s.59). Ana Tanrıça Kybele'nin kültüne ait birçok kutsal alana sahip olan Bithynia Bölgesi'nde ilk defa Ana Tanrıça'ya adanmış bir mağara ile karşılaşmıştır. Bu keşif, Anadolu ve dünya arkeolojisi için oldukça önemlidir. Külte ait özellikler ve söylencenin içeriği dikkate alındığında mağaranın yakın çevresinin durumu oldukça önemlidir. Mağaranın içinde yakın ve uzak çevresinde çok sayıda su kaynaklarının mevcut olması Kybele kültürünü varlığını sağlamlaştırmaktadır.

METER-KYBELE KÜLTÜNDE KUTSAL ALAN OLARAK MAĞARALAR

Anadolu'da, Ana Tanrıça kültürünün Phrygler'den önce önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Phrygler Anadolu'ya yayılırken Ana Tanrıça'yı inanç sistemlerine eklemiştirler (DKP, 1964, s.384-385). Phryg kült pratiklerinde, Phryg Ana Tanrıçası Matar her zaman uzun elbiseli, süslü-yüksek başlığı olan ve başlığının arkasından gelen uzun bir başörtüsü ile olgun bir tanrıça imajı vermektedir³. Tanrıça genellikle Phryg megaronlarının dış cephesini taklit eden fasadlarda, tapınağın içinde gibi bir niş içinde ayakta tasvir edilmektedir (Roller, 2012, s.205).

Anadolu'da Kybele'ye atfedilen birçok mağara ve kutsal alan bulunmaktadır. Kutsal alanlar ile ilgili öncelikle çalışılan bölgede yer alan Kocaeli İli'nin Körfez İlçesi'nin İlimtepe mevkiinde bulunan Kybele-Meter kutsal alanları örnek olarak gösterilebilir (Beksaç, 2017, s.120). Alanda 1 km'lik mesafe içerisinde üç adet kutsal alan mevcuttur⁴. Kutsal alanda kayaya oyulmuş çukurlar,

³ MÖ 7. yüzyılda ortaya çıkan Kybele tipi, Kybele'nin ilk ikonografisini oluşturmaktadır. Geç Hitit Dönemi'nde (MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda) var olan Ana Tanrıça tipi ile kaynaştırılmış bir şekilde ortaya çıkmıştır. Tunç Çağı Anadolu'sunda yırtıcı kuş ve aslan dinsel simgeleridir. Yaklaşık olarak MÖ 323 tarihine kadar bu biçimiyle kullanılan Kybele, sonrasında Hellenleşmiştir. Hellenleşen Kybele ise Roma Dönemi boyunca kullanılmıştır (Roller, 2004, s.119). MÖ 6. yüzyılda Kybele artık bir tahtta oturur biçimde gösterilmektedir. Omuzlarından tutturulmuş khiton ve kıvrımları kucağına dökülmüş şekilde gösterilen hymation giyen Kybele'nin başında alçak bir polos ya da surlu tacı vardır. Phryg geleneğine ait bir özelliği de surlu tacından aşağıya doğru dökülen bir başörtüsünün olmasıdır. Tanrıça çoğunlukla sol elinde tympanon (tef) sağ elinde de phialeyi tutmaktadır. Tanrıçanın en iyi bilinen atribüleri ise kucağında ya da iki yanında oturan aslanlardır (Roller, 2004, s.150-151). Örneğine az rastlanan bir Kybele ve aslan pozisyonu da yine Kocaeli'de bulunmuş olan bir Kybele figürininde mevcuttur. Kybele, aslanın üzerine yan bir şekilde oturmaktadır (Karahana, 2018, s.85).

⁴ Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi.

akıtma kanalları yer almaktadır. Bunun yanı sıra buradaki Kybele kutsal alanlarında Güneş kültürünün de etkisini izleyebileceğimiz kayaya oyulmuş güneş diskleri (arkeoastronomik buluntular) yer almaktadır (Beksaç, 2016, s.38) .

Anadolu’da bulunan mağaralar arasında ise Metropolis Antik Kenti’ne ismini veren Ana Tanrıça *Meter Galesia*’ya ait Uyuzdere mevkiinde bulunan kutsal mağarada, pişmiş topraktan yapılmış çok sayıda kırık Kybele heykelciği bulunmuştur. Mağaranın Erken Klasik Dönem’den Roma Dönemi’ne kadar kullanım gördüğü belirtilmektedir (Meriç, 2003, s.18). Pisidia Bölgesi’nde bulunan Timbriada Antik Kenti (Isparta-Aksu) kutsal alanı olarak kullanım gören Zindan Mağarası’nda *Meter Veginos* adına iki tabula ansata bulunmuştur. Tabula Ansata Roma İmparatoru Marcus Aurelius (MS 169-180) dönemine tarihlenmektedir (Aversano, 2019, s.53). Aizanoi Kenti ise antik dönemde Kybele kült mağarası ile bilinmektedir. Burada Steunos Mağarası’ndan dolayı tanrıça “Meter Steunes” ismini almıştır (Oy, 2018, s.288). Bu mağaralardan bir diğeri de Pergamon Antik Kenti’nin yaklaşık 10 km kuzeybatısında Kozak Dağları’nda yer alan kaya formasyonudur. Bu formasyonun yapısına ve mağarasına bakıldığında tipik bir Kybele kutsal alanı olduğu görülebilmektedir. Araştırmacılar tarafından Kapıkaya Kybele Mağarası olarak adlandırılmış olan mağara içerisinde de Yağbolu Mağarası’nda olduğu gibi bir su kaynağı yer almaktadır. Kapıkaya Kybele Mağarası, MÖ 3. yüzyıldan başlayarak Roma Dönemi de dâhil işlevini sürdürmeye devam etmiştir (Ateş, 2020, s.142). Kent merkezinden uzak ıssız bir açık alanda su kaynağı ve görkemli bir kayalığın bu yakın ilişkisi Hellenistik Dönem’de ana tanrıça için kutsal bir alana dönüşmesine sebep olmuştur. Kapıkaya Kutsal Alanı incelendiğinde Mamurtkale kutsal alanının tapınağa dönüşmeden önceki halini temsil ettiği düşünülmektedir (Ateş, 2014, s.425). Mamurtkale’de tanrıça Meter Aspodene olarak anılmaktadır. Bugünkü Yunt Dağları’nda yer alan Mamurtkale’de Phryglerin yaşadığı bölgede olduğu gibi önceleri dağın zirvesinde, kayaya oyulmuş doğal ortamında tapınım görmüştür. Sonrasında buraya MÖ 3. yüzyılın başında Philetairos bir tapınak alanı inşa ettirmiştir. Anadolu’nun diğer bölgelerinde de olduğu gibi Pergamon’da tanrıçanın kutsal alanı kent merkezinden ne kadar uzak olursa olsun kentle doğrudan bağlantılı alanlar olduğu düşünülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere kırsal alanda değil, Pergamon gibi büyük bir kentte de tapınım görmeye devam etmiştir. Mamurtkale’de tanrıçanın bir naiskos içerisinde MÖ 5. ve 4. yüzyıla dayanan en bilindik ikonografisi (sol elinde tympanon, sap elinde phiale) ile betimlendiği örnekler mevcuttur (Ateş, 2014, s.422-425). Bunların dışında Pergamon Antik Kenti’nde tanrıçaya adanmış bir diğer kutsal

alan ise Molla Mustafa Tepesi’nde yer almaktadır. Yine kent merkezinden uzakta yer alan açık hava kutsal alanıdır. Bu kutsal alan Geç Klasik /Erken Hellenistik Dönem’den MS 1. yüzyıla kadar kullanım görmüştür (Ateş, 2014, s.426). Kutsal alanın bulunduğu kayalık alanın konumu, kült aktivitelerinin gerçekleşmesi amacıyla kayalara oyulmuş kutsal unsurlar Kocaeli’nin Körfez İlçesi’nde bulunan tanrıçanın açık hava kutsal alanı ile her anlamda oldukça benzer bir yapıya sahiptir. Örneğin Molla Mustafa Tepe’de tanrıçanın bir kabartmasını yerleştirmek amacıyla oyulan nişin bilinçli olarak merkezi kutsal alan olan Mamurtkale’ye baktığı düşünülmektedir, hatta bu görüş aksı ispatlanmıştır (Ateş, 2014, s.428). Kocaeli’de bulunan İlimtepe kutsal alanlarının üçü de aynı düzlemde yer almaktadır. Hem kayalık ve dağlık alanla hem de birbirleriyle ilişki içerisinde olduğu gözlemlenebilmektedir⁵. Pergamon’da tanrıçaya ait kutsal alanlardan biri de kent sınırları içerisinde doğu yamacın kuzey kesiminde kayaya oyulmuş bir tahtın bulunduğu alandır. Bu veri, tanrıçaya ait kutsal alanların sadece kentten uzak dağlık ve kayalık alanlarda değil kentin merkezinde de yer alabileceğini kanıtlamaktadır. Alan Geç Hellenistik Dönem’e tarihlendirilmiştir. Kayaya oyulmuş bu tahtın Mamurtkale’deki merkezi kutsal alana bakması burasının ana tanrıçaya ait bir kutsal alan olduğunu kanıtlayan bir başka veridir (Ateş, 2014, s.431-433).

Ana Tanrıça’nın çekirdek bölgesi Phryg topraklarına dönecek olursak, Phryg tapınakları ya da kült alanları çoğunlukla kente, ulaşım yollarına uzak kırsal alanlarda konumlanmaktadır. Kült uygulamalarını bu alanlarda gerçekleştirmeleri, bu uygulamaların sadece kültürün üyelerine açık olduğuna da işaret etmektedir. Diğer yandan Phryg metinlerinin az olmasının yanında Phryg dilinin tam olarak çözülememiş olması ve Phrygler’in bilinçli olarak kült uygulamalarını yabancılara kapalı bir şekilde gerçekleştirmeleri gibi nedenlerle Phryg Ana Tanrıçası’na ait kült uygulamaları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz (Roller, 2012, s.205-227). Ancak antik yazarların aktardığı söylenceler Anadolu’ya uzak hikâyeler değildir. Örneğin Nana, Sangarius (Sakarya) nehrinin kızı olarak tanıtılmaktadır (Alvar, 2007, s.66). Söylencelerin kaynaklarından biri olan Lydialı Pausanias⁶, söylencenin en sık karşılaştığımız versiyonunu aktarmaktadır.

⁵ Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi

⁶ Paus. “Life of Pausanias”. Periegesis tes Hellados Pausanian Description of Greece. çev. W. H. Jones I-X. (W. H. Jones, Çev.), Londra-New York. s. ix; (Leonia, 2014, s. 45-46; Arafat, 1999, s.241).

Phryglere ait kült merkezlerindeki kült uygulamaları, Roma Dönemi'nin⁷ sonuna kadar devam etmiştir (Roller, 2012, s.230). Hellenler, Phrygler'den öğrendikleri Kybele'yi, kendi tanrıçalarından Rhea ve Demeter ile özdeşleştirerek Yunan Pantheonuna eklemişlerdir (Roller, 2004, s.171). Hellenleşen tanrıça mağaralardan veya dağlardan bir tapınağa aktarılma süreci yaşar. Ancak kırsal alanlarda böyle bir Yunan etkisi görülmemektedir. Buralarda tanrıça kültü hala çok ilkel biçimlerde mağaralarda, dağlarda uygulanmaya devam etmiştir (Ateş, 2015, s.135-136). Herodotos'tan edinilen bilgiye göre Kyzikos halkı MÖ 6. yüzyılda ana tanrıça adına her yıl festival düzenlemektedir. Anakharsis adında bir halk kahramanın kentte tanrıçanın bayramına katıldığını aktarmaktadır. :*“Anakharsis birçok ülke gezmiş, engin bir kültür edinmişti. Baba ocağına dönerken Hellespontos'u geçtiği sırada Kyzikos'a yanaştı; o gün Kyzikos'lular Tanrıların Anası onuruna bayram yapıyorlardı. O da pek gösterişli bir şekilde kutlanan bu bayramın ortasına düşmüştür. Anakharsis de adak adadı, yurduna sağ salim dönerse Ana'ya Kyzikos usulünce bir kurban kesecek ve gece şenliği yapacaktı.”* (Herodotos, 4, 76).

Hellenlerin Kybele adına düzenledikleri törenlere ait bilgiler, MÖ 5. ve 4. yüzyıllara ait yazılı kaynaklara dayanmaktadır. Bu kaynaklara göre, Hellenistik Dönem'de katılım koşullarının oldukça zor olduğu törenler gizlice yapılmaktadır. Hatta törenlerle ilgili uygulamaların yabancılarla paylaşılması yasaktır. Söz konusu metinlerde, bu törenlerde kullanılan meşalelerden söz edilmektedir. Bu durum kült töreninin gece düzenlendiğini göstermektedir (Foto. 2). Tören esnasında tanrıçaya eşlik ettiği düşünülen kişilerin ellerinde kaplar yer almaktadır. MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda

⁷ İki yanında aslan ile tahtta oturan Kybele'nin ilk örneği ise, MÖ 5. yüzyıl sonlarında Atina Agorası Metroon tapınağı için Pheidias'ın öğrencisi olan Agorakritos tarafından yapılan Meter kabartmasıdır. Eserin tasvirine yazılı kaynaklardan ulaşılmaktadır. Bu Kybele ikonografisine uygun Atina Agorası'ndan Meter'e adanmış kabartma en eski betimlerinden biri olarak görülmektedir (Roller, 2004, s.151). Tanrıçanın yanında ya da kucağında beliren aslan tanrıçanın karakteristik özelliği olarak benimsenmekte ancak MÖ 5. yüzyılda Hellen takipçilerinin eklediği tympanon ve patera/phiale/sunu kabı karakteristik özelliği olarak görülmemekte sadece bu kültün takipçileri ve uygulayıcıları için kültik nesnelere olduğu öne sürülmektedir. Bunun yanı sıra Kybele'nin başındaki polos yerine Roma Dönemi'nde sur tacı ile tasvirlenmesi de Roma'nın koruyucu tanrıçası olarak benimsendiğini göstermektedir. Pek tabii sur tacı Anadolu'dan tanınmış bir motiftir ancak Matar yani Phryg tanrıçası sur tacını hiç kullanmamıştır. Bahsi geçen bu atribüleri (aslan, tympanon, patera/phiale, sur tacı) sonraki yüzyıllarda Kybele'nin olmazsa olmaz temel özellikleri haline gelmiştir (Kofler, 2018, s.392-393). Kybele'nin Yunan Pantheonu'na girişi üzerine yerel tanrıçalarla ortak atribüleri kullanması tanrıçanın benimsendiğini göstermektedir (Kofler, 2018, s.396). Örneğin; Spina'dan bir volütlü kraterde tanrıçanın elinde Demeter'in asasının yer alması gibi (Foto. 1).

yapılmış kabartmalarda tanrıçanın elinde tympanon bulunmakta ve bu yüzden ayin esnasında müziğin de yer aldığı anlaşılmaktadır (Roller, 2004, s.153). Bunlara ek olarak Hellenistik Dönem'de, tanrıçaya kanlı danslarıyla hizmetkârların ya da rahiplerin eşlik ettiği de bilinmektedir (DKP, 1964, s.388). Ayrıca kült törenlerinde rahiplerin yanı sıra rahibelerin de yer aldığını bilinmektedir (Xagorari-Gleißner, 2008, s.69).

Hellenistik Dönem'de Kybele Kültü, Roma'ya yayılmış ve her yıl Megalesia'da Kybele için festivaller düzenlenmiştir (DKP, 1964, s.388). Hannibal ile uzun süren savaşın, Doğulu tanrıçanın Roma'ya gelmesiyle zaferle sonuçlanacağına inanmışlardır (Frazer, 2009, s.819). Hatta Roma, Ana Tanrıça'yı o kadar benimsemiştir ki, imparatoriçeler Magna Mater ikonografisinde betimlenmişlerdir. Roma İmparatoru Julianus Apostata (MS 361-363) döneminde dâhi Ana Tanrıça adına festivaller düzenlenmeye devam edilmiştir (DKP, 1964, s.389).

Pessinus varyasyonu⁸ olarak bilinen söylence olan Kybele-Attis söylencesi, Hellenistik Dönem'de ortaya çıkmıştır (Özmen, 2016, s.381). Antik Dönem'de Kybele-Attis mitinin varyantları bulunmaktadır. Pausanias, Zeus'un yaratmış olduğu Agdistis adlı bir Hermaphrodit'ten bahsetmektedir. Agdistis'in çok güçlü olduğunu fark eden Zeus, ona bir tuzak kurarak cinsel organının kesilmesini sağlamıştır. Bu görevi yerine getiren Dionysos/Liber'dir⁹. Dionysos, Agdistis her zaman su içtiği Sangarius¹⁰ Nehri'ne şarap dökmüştür. Sangarius'a şarap döküldüğünden habersiz olan Agdistis, su içtikten sonra kendinden geçmiştir. Dionysos, Agdistis'in testislerini ayağına bağlamıştır. Uyandığında ayağa kalkan Agdistis'in cinsel organı ve testisleri kopmuştur. Akan kan, nehrin kenarındaki badem ağacına sıçramıştır. Testislerinden birini de Sangarius nehrinin kızı Nana yemiştir. Nana'nın Kybele olduğu

⁸ Yunan ve Roma yazarlarının aktardığı Kybele-Attis varyasyonu Pessinus varyasyonu olarak bilinmektedir. Bunun sebebi Agdistis, Galatya Bölgesi'ndeki Pessinus kentinde tanrıların anasına verilen isimdir. Dolayısıyla söylence Pessinus varyasyonu olarak anılmaktadır (Strabon XII. 5. 3). Ayrıca Phrygia, Karia, Lykia, Pamphylia gibi bölgelerde Agdistis'in Kybele'nin bir diğer adı olarak anıldığı belgeler ile kanıtlanmaktadır (Grimal, 1997, s.15; Erhat, 2003, s.15; Gusmani, 1959, s.203-206; Robert, 1980, s.239; Coleman, 2007, s.30; Urundul, 2012, s.147).

⁹ Arnobius, *C. gent.* 5.6.1-5 = Sanzi 2003, 279, Cybele no. 39.2.

¹⁰ Yağbolu mağarasının yakın komşusu Sakarya İli'nden geçen Sangarius nehri Kybele mitinde önemli bir yere sahip olduğunun altı çizilmelidir. Alvar'ın belirttiği gibi söylenceye Sangarius'un kızı Nana ile Kybele özdeşleştirilmektedir (Alvar, 2007, s.66). Söylenceye ayrıca Agdistis'in her zaman Sangarius nehrinden su içtiği belirtilmektedir. Zeus'un isteği üzerine Poseidon Sangarius nehrine şarap döker ve Agdistis etkisiz hale getirdiği gözden kaçmamalıdır (Alvar, 2007, s.64).

düşünülmektedir. Nana Agdistis'ten bir oğlan dünyaya getirmiştir. Cinsel organı kesildikten sonra artık sadece kadın olan Agdistis, delikanlı yaşına gelen Nana'nın oğlu Attis'e âşık olmuştur (Alvar, 2007, s.63-66).

Tören esnasında yapılan dinsel aktivitelere dair bilgiler, daha geç döneme ait antik kaynaklardan da öğrenilmektedir¹¹. Ovidius'un yazdığı versiyonda ise Phrygialı keçi çobanı Attis, Pessinus Kralı Midas'ın kızı Ia ile evlenecektir. Attis'in Kybele'ye verdiği sözü tutmaması üzerine Kybele, Attis'ten intikam almaya karar verir. Bu mitin devamı Diodoros'un versiyonunda izlenmektedir (Diodorus, 3.58.4). Buna göre Kybele/Agdistis, Attis ile Ia'nın düğününde Attis'ten intikam almak istemiştir. Kybele düğünde öfkeden patlamış ve her yer kan gölü olmuştur. Bunun üzerine kendinden geçen Attis bir taş parçası olarak bir çam ağacının altında kendisini hadım etmiştir. Attis'i takip eden bütün erkekler kendilerini aynı delilikle hadım etmişlerdir (Alvar, 2008, s.66-67). Kybele Kült törenleri, 15-27 Mart tarihleri arasında gerçekleştirilmektedir (Roller, 2004, s.301). Bu tür gizemli şenlikler esnasında yapılan hadımlaştırma aşaması, yine Anadolu'ya özgü bazı inanç hareketlerinde bugün başka türlü de olsa bu tür törenlerin ilk örneğidir (Erhat, 2003, s.185).

Kybele'nin kült törenlerinin dağlarda, su kenarlarında hatta çoğu zaman mağarada ya da mağara yakınlarında yapıldığı bilinmektedir. Antik yazarlardan Hesychios'a ait metinler de bunu desteklemektedir. Bizanslı Hesychios, Kybela'nın "Phrygia'nın dağları, mağaralar ve oyuklar" anlamına geldiğini belirtmektedir (Roller, 2004, s.83). Bunun dışında Kybele kelimesinin diğer anlamları arasında "doğal ya da yapay bir mağara içeren dağ" anlamı da vardır (Zgusta, 1982, s.171-2). Ayrıca Mağara'nın Anası (*Μήτηρ ἀπὸ σπηλείου*), Kulak veren Ana (*Μήτηρ ἐπήκοος*), dört yüzlü Ana

(*Μήτηρ τετραπροσῶπος*), gibi birçok sığata sahip olması Kybele inancının geniş bir alana yayıldığını göstermektedir (Roller, 2004, s.314). Pausanias Phrygialıların bir mağaraya Steunos adını verdiklerini ve bu mağaranın Meter için önemli olduğunu hatta burada Meter'e ait bir tasvirin yer aldığını belirtmektedir (Paus. VIII. 4. 3, X. 32. 3). Mağaralar Kybele'nin evidir. Bunun en önemli kanıtı Kybele-Attis mitinde Attis'in çam ağacı altında kendisini hadım etmesinin üzerine penisinin mağaranın tabanına ya da çam ağacı altına gömülmesidir (Bremmer, 2004, s.546). Bunu kanıtlayacak bir diğere unsur ise kaya ya da mağara girişlerinin cephelerinin genellikle bir tapınağın girişi biçiminde işlenmesidir. Bu yüzden mağaraların tanrıçanın dağ evi olarak görülmesi kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır (Rein, 1996, s.234).

Mağaraların inanç kültürüne hizmet etmede neden bu denli yaygın bir şekilde kullanıldığına dair farklı görüşleri sunmak yerinde olacaktır. Ustinova, Yunan kehanet kùltlerinin mağaralara odaklandığından bahsetmektedir. Bu tür kendinden geçme ile gerçekleştirilen kùltlere mekân olarak mağaraların belirlenmesinin temel nedeni, kâhinlerin ilahi ilham alma, başka bir deyişle bilinç durumlarını değıştirme gereksinimleridir. Yunanlılar kehanet amacıyla mağaraları en az iki nedenle kullanmışlardır. En kolay ve evrensel nedenin duysusal yoksunluk olduğu bilinmektedir. Modern araştırmalar, dış uyaranların azalmasının, iç imgelerin serbest bırakılmasını sağladığını ve böylece rüya benzeri durumlara yol açtığını göstermektedir. Mağaraların ve yeraltı odalarının, tam veya neredeyse tamamen izolasyona ulaşmak için iyi bir ortam sağladığı düşünülmektedir. İkinci neden ise özel jeolojik koşullara, yani öforik¹² veya psikotropik etkiye sahip zehirli bir gaz kaynağına dayanmaktadır. Mağaraların psikotropik ya da sayısız niteliğı o kadar yaygın bir bilgidir ki, kâhinlerin mağaralarla ilişkisi evrensel hale gelmiştir (Ustinova, 2009, s.265). Bunun benzeri bir çalışmada da (Kedar vd., 2021), derin, karanlık ve dar geçitlere sahip mağaralarda yapay ışığın kullanılmasının oksijen konsantrasyonunu azalttığını (Hypoxia¹³) ve değışen bilinç durumlarına neden olduğunu kanıtlamışlardır. Bu deneyi mağara simülasyonu

¹¹ Fasce, S. 1978. Attis e il culto metroaco a Roma. Genoa. Festival düzeninin şu şekilde olduğu bilinmektedir: 22 Mart Çam ağacının kesilmesi ile başlar. 23 Mart "Dies Sanguinis" yani Kan Günü olarak devam eder. 24 Mart Neşeli anlamına gelen "Hilaria" olarak adlandırılır (Bremmer 2008: 288). Muhtemelen bugün müzik ve dans ile kendilerinden geçmektedirler. Öncelikle ormandan bir çam ağacı kesilir. Tören eşliğinde Kybele'nin kutsal alanına ağaç taşınır. Ağacın gövdesi yünlü bezlerle sarıldıktan sonra menekşe çiçekleriyle süslenir. Menekşenin Attis'in akan kanını temsil ettiği bilinmektedir. Attis'in kült heykeli ağaca bağlanır. İkinci güne geçildiğinde ise törenin başında bulunan kişi trompet çalmaya başlar. İkinci günden itibaren ve üçüncü gün boyunca başrahip kan akıtmaya başlar, sonrasında kurban olarak sunulur. Bu sahnede davul, klakson, zil, flüt sesleri ile çığlıklar karışır. Alt sınıf rahipler de dönmeye başlar ve kendilerini kırk seramik parçalarıyla yaralarlar. Bu sahnenin devamında yeni rahip adayları kendilerini hadım eder ve tanrıçanın kült heykeline kopmuş cinsel organlarını fırlatırlar. Kopmuş cinsel organları toprağına ya da tanrıçanın yerin altındaki odasına gömülür (Frazer, 2009, 820-822).

¹² **Euphoria:** Aşırı mutluluk, kendinden geçme durumu. **Kaynak:** Duncan A.L. (2017) Euphoria. In: Zeigler-Hill V., Shackelford T. (eds) Encyclopedia of Personality and Individual Differences. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_515-1

¹³ **Hypoxia:** Bir ortamda oksijen kaynağının azalması, kandaki oksijenlenmenin azalmasına neden olmaktadır. Böylelikle canlının vücudunda hücresel işlevi sürdürebilmesi için oksijen, yetersiz bir düzeye düşmektedir. **Kaynak:** Gilany Kambiz., Vafakhah Mohtaram., 2010. "Hypoxia: a Review", Journal of Paramedical Sciences (JPS), Vo. 1, 43-60.

içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Deneyin sonucunda dar geçitlerde ve tek geçişli alanlarda oksijen seviyelerinin çok kısa sürede %18'in altına düştüğünü ve bu seviyenin insanlarda hipoksiye ve değişen bilinç durumlarına neden olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Hipoksi ve artan dopomin seviyeleri psikoaktif bitkiler veya diğer araçlar (davul çalma, dans etme, oruç tutma, duysal yoksunluk vb.) olmaksızın doğal olarak bilinç durumlarının değişmesini tetiklemektedir (Kedar vd., 2021, s.2-3). Bu nedenlerle Ana Tanrıça Kybele'nin gizli kült törenlerinde dansın ve müziğin de etkisiyle rahiplerin kendilerinden geçip, kendilerini hadım ettikleri ortamın mağara ya da mağara yakınlarında olması şaşırtıcı değildir.

Fotoğraf 6a-6b: Kandıra Kybelesi, Roma Dönemi, Kandıra-Yağbolu Mağarası, Kocaeli Müzesi / *Cybele of Kandıra, Roman Period, The Cave of Kandıra-Yağbolu, Kocaeli Museum*

YAĞBOLU MAĞARASI'NDA TANRIÇA METER-KYBELE

Yağbolu Mağarası'nın içerisinde yapılan araştırmalarda Kybele kabartmalı yazıtlı bir sunak tespit edilmiştir (Foto. 6a-6b). Makalenin konusunu oluşturan Kybele sunağının yanı sıra mağarada kandiller, seramik parçaları, yazıtlı-kurşun levhalı bir sunak daha bulunmuştur. İki sunağın malzemesi de Kandıra'ya özgü yerel sarı kumtaşıdır.

Eser Adı : Kandıra Meter-Kybelesi
Buluntu Yeri : Kocaeli İli Kandıra İlçesi Hacılar Köyü Yağbolu/Yağbulu Mağarası
Ölçüler :
Sunak: Y: 76 cm; G: 33.5 cm; D: 24 cm; **Kybele Tasviri:** Y: 26 cm; G: 12 cm
Malzeme : Yerel Sarı Kumtaşı
Korunduğu Yer: Kocaeli Arkeoloji Müzesi
Tarihleme : MS 2. yüzyıl

Tanım: Sunağın alt ve üst kısımlarında kırık, çatlak ve eksik parçalar mevcuttur. Sunağın ön cephesinde üçgen alınlıklı tapınak tasvirinin yer aldığı nişe Meter-Kybele yerleştirilmiştir. Üçgen alınlığın hemen üst kısmında yazıt mevcuttur. Ancak yazıt aşındığından

okunamamaktadır. Heykeltıraş, tanrıçanın oturduğu taht ile bacakları arasındaki mesafeyi perspektifi dikkate alarak işlediğinden, eserin yüksek kabartma stilinde işlendiğini kanıtlamaktadır. Böylelikle tahtın sağ yanındaki ahşap görünüm verme amaçlı işlenen oyuklar izlenebilmektedir. Tanrıçanın sağ eli bilekten itibaren kırık ve eksiktir. Ancak kucağında phialenin küçük bir kısmını görebilmekteyiz. Sol dirseğini aslanın başına yaslamış olan tanrıça sol eli ile başını ya da surlu tacını tutmaktadır. Tanrıçanın ayakları bölgenin bazı Kybele betimlerinde olduğu gibi bir tabure üzerine değil; direkt yere basmaktadır. Tanrıçanın başında fazla yüksek olmayan bir polos ya da surlu tacı yer almaktadır. Yüzü ve yüz çevresi çok fazla tahrip olduğundan, yüz ifadesi ve yüz hatlarının stili hakkında bilgi vermek mümkün değildir. Bunun yanı sıra yine aynı sebepten tanrıçanın saçlarının işlenme stili hakkında da bilgi verilememektedir.

Tanrıça kısa kollu bir khitonun üzerine hymation giymiştir. Tanrıçanın ayaklarının hemen üzerinde bulunan khitonun uçlarından kalın bir kumaş izlenimi verilmek istendiği anlaşılmaktadır. Khitonun kısa kollarındaki derin oyukların vermiş olduğu derinlikten dolayı khitonun kolları kabarık görünmektedir. Khiton yüksek kemer ile bağlanmıştır. Khitonun üstünden sıkıca bağlanmış olan yüksek kemer göğüslerin belirgin bir şekilde işlenmesini sağlamıştır. Kemer yardımıyla belirginleşmiş göğüsleri arasında boyundan itibaren bir V kıvrımı oluşmuştur. Ancak bu V kıvrımını, boyundan kemere doğru dikey biçimde işlenmiş bir kumaş parçası ortadan ikiye bölmektedir. Sıkıca bağlanmış kemer, tanrıçanın karın kısmında izleyiciye göre soldan sağa doğru gidildiğinde dört parça derin kumaş kıvrımları oluşturmaktadır. V kıvrımını ortadan ikiye bölen kumaş kıvrımı karın kısmındaki kumaş parçasıyla birleşmektedir. Tanrıçanın iki bacağı arasında kalan khiton yine sık sık çok fazla derinleşmeden karın kısmına göre daha yumuşak işlenmiştir. İki ayağının ucu da khitonun altından çıkmıştır. Sağ ayağı sol ayağına göre daha önde olan tanrıçanın bu duruşu sol dizinin khiton ve hymationun altından daha belirgin bir şekilde işlenmesine neden olmuştur. Khitonun üstüne giymiş olduğu hymation öncelikle tanrıçanın polosunu ya da surlu tacı üzerinden bir pelerin gibi sağ ve sol omzuna düşmektedir. Hymation, sağ kolunun altından tanrıçanın beline buradan tanrıçanın kucağına doğru gelen hymation açılan bir rulo gibi (hymaton kuşağı) tanrıçanın kucağında kalın bir kumaş topluluğu görünümünü vermektedir. Ayrıca hymationun kalın ve çok işlenmemiş kumaşının tanrıçanın sağ bacağının yanında bir üçgen yaptığı görülmektedir. Tanrıçanın kucağında kalın bir şekilde işlenmiş olan hymation, tanrıçanın sol bacağı üzerinden sol ayağının hemen yanına doğru adeta bir perdenin ucu gibi dökülerek işlenmiştir.

Tanrıçanın sol yanında alt-üst profilli sunağın üzerinde sağruları üzerine oturmuş aslan bulunmaktadır. Aslanın yüz ifadesi yumuşaktır ve kükrer gibi tasvir edilmiştir. Yelesi ise alnın hemen üst kısmında dört parçadan oluşarak, hacimli bir şekilde arkaya doğru işlenmiştir. Aslanın yelesi buradan başının arka kısmına doğru dikey oyuklar ile devam etmektedir. Başın sağ kısmından aşağıya doğru bir dalga şeklinde inen yele, aslanın ön bacaklarına doğru dökülmektedir. Tüm bunlar incelendiğinde tanrıçanın ikonografik stilinden dolayı Kandıra Kybelesi'nin Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir. Kandıra Kybelesi oldukça ünik bir eserdir. Eserin 'tam anlamıyla' bir benzeri bulunmamaktadır bu yüzden yerel bir ustanın elinden çıktığı düşünülmektedir.

Fotoğraf 7a-7b: Kybele Kabartmalı Stel, Roma Dönemi, Bursa Arkeoloji Müzesi (Bursa Arkeoloji Müzesi Arşivi/Vermaseren 1987: Lev. LII; fig. 253) / *Stele Relief of the Cybele, Roman Period, Bursa Archaeology Museum (Bursa Archaeology Museum Archive/Vermaseren 1987: Pl. LII; fig. 253)*

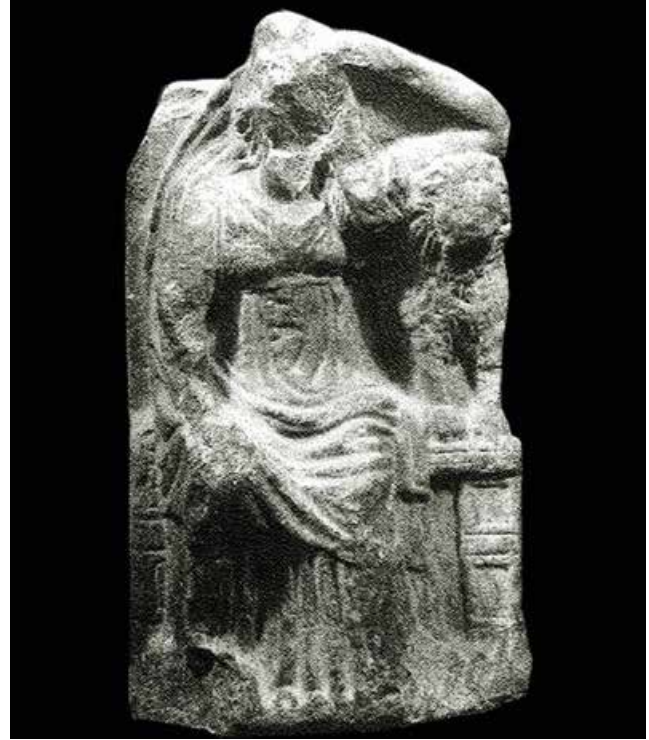
İKONOGRAFİK DEĞERLENDİRME

Kandıra Kybelesi oldukça yerel bir çalışma olduğunu göstermektedir. Eserde aslan, tahtın koluna kadar yükselmeyen ufak bir sunağın/kaidenin üzerinde karşı tarafa bakar bir şekilde sağruları üzerinde oturmaktadır. Aslanın sunak üzerinde oturduğu örnekler mevcuttur. Bunlardan birisi Bithynia Bölgesi sınırları içerisinde bulunan Prusias ad Olympium/Bursa-Tahtalı Köyü'nde bulunmuş olan mermer bir stel üzerindeki Kybele kabartmasıdır (Foto. 7a-7b). Stelin üzerinde Kybele tapınak naiskosu içerisinde taburesi olan bir tahta oturmaktadır. Başında polos ve örtüsü ile bir khiton ve hymation giymektedir. Tanrıça sağ elini kucağına koymuş, sol eliyle de örtüsünü tutmaktadır. Solunda bir kaide/sunak üzerinde yönü Kybele'ye bakan bir aslan oturmaktadır. Sunağın gövdesinde ayakta duran bir hayvan (boğa ya da koç) ön ayakları arasında bir şey tutarken tasvir edilmiştir. Stelin alt kısmında bir yazıt da mevcuttur. Stel, Bursa Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır (Vermaseren, 1987, s.82). Aslanın duruş pozisyonuna benzer bir diğer örnek ise yine Bithynia

Fotoğraf 8: Kybele'ye Adanmış Sunak, MS 155-156, Kocaeli-Deli Mahmutlar (Vermaseren 1987: Pl. XLVII; fig. 239) / *An Altar Dedicated to Cybele, 155-156 AD Mahmutlar (Vermaseren 1987: Lev. XLVII, fig. 239)*

Bölgesi'nden Nikomedia/İzmit Deli Mahmutlar Köyü'nde bulunmuş olan mermer sunakta/kaidede tasvir edilmiştir. Dört cephesi de işlenmiş olan sunağın sağ cephesinde Kybele bulunmaktadır (Foto. 8). Tanrıça burada yüksek arkahlı ve tabureli bir taht üzerinde oturmaktadır. Başında polos bulunan tanrıça khiton ve başını da saran bir hymation giymektedir. Sağ elinde phiale tutmakta ve sol kolunun dirseğini aslanın başına yaslamaktadır. Aslan ise bir sunağın/kaidenin üzerinde oturmakta ya da ayakta ön cepheye doğru bakmaktadır. Üzerinde yazıtta bulunan dört cephesi işlenmiş kaide, Antonius Pius (MS 155-156) dönemine tarihlendirilmektedir (Vermaseren, 1987, s.77-78). Bir diğeri ise kesin buluntu yeri bilinmeyen ancak Anadolu'da bulunmuş olan bir Kybele heykelciğidir (Foto. 9). Bu heykelcik aynı

Fotoğraf 9: Kybele Heykelciği, Roma Dönemi, İstanbul Arkeoloji Müzesi (Naumann 1983: Lev. 44, 3) / *Statuette of Kybele, Roman Period (Naumann 1983: Pl. 44, 3)*

zamanda Naumann'ın **Bithynia Tipi** olarak adlandırdığı eserdir (Naumann, 1983, s.256). Kybele yüksek arkalıklı taburesiz bir taht üzerinde oturmaktadır. Başında polos ya da surlu tacı olan tanrıça kendisini saran bir khiton ve başını da örten bir hymation giymektedir. Tanrıça sol kol dirseğini, sol yanında bulunan aslanın üzerine koymuştur. Sol eliyle başını desteklemektedir. Aslan bir sütun kaidesi üstünde oturmaktadır. Aslanın yüzü tam karşıya doğru bakmaktadır. Roma Dönemi'ne tarihlenen heykelcik İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır (Vermaseren, 1987, s.257). Naumann'ın **Bithynialı** dediği bir başka eserde yine İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan naiskos içerisinde yer alan Kybele kabartmasıdır (Foto. 10a). Eser kireçtaşındandır ve Kocaeli-Kandıra'da bulunmuştur. Tanrıça naiskos içinde hafif eğimli oturmaktadır. Naiskosun yan duvarları paralel

Fotoğraf 10a-10b: Kybele Kabartması, MS 2. yy, İstanbul Arkeoloji Müzesi (İstanbul Arkeoloji Müzesi Arşivi / Naumann 1983: Lev. 44, fig. 4) / Relief of the Cybele, 2nd century AD, İstanbul Archaeology Museum (İstanbul Archaeology Museum Archive / Naumann 1983: Pl. 44, fig. 4)

yatay çentiklerle yapılarak ahşap görünümü verilmeye çalışılmıştır (Foto. 10b). Tanrıça üçgen alınlıklı evinde yeniden oturmaktadır. Anadolu'da bu tür düzenlemeler Arkaik Dönem'de sık bir şekilde kullanılmış olsa da Klasik Dönem'de terk edilmiştir. Arşitrav üzerindeki yazıt, tapınak illüzyonunu pekiştirmektedir. Tanrıça kısa kollu bir khiton üzerine hymation giymektedir. Başında polos ya da surlu tacı vardır. Hymation, surlu tacı üzerinden baş örtüsü gibi aşağıya doğru dökülmektedir. Sağ yanında sağrıları üzerine oturmuş bir aslan yer alır. Tanrıça sağ elinde tuttuğu phialeyi aslanın başına yaslamaktadır. Heykeltıraş tympanonu yerleştirmek için bir yükseltiye ihtiyaç duyduğundan tahtın sol yanına küçük bir sütun (tahtın kolçağı?) ya da küçük dar bir sunak yerleştirmiştir. Sol kolunun dirseğini tympanona yerleştiren tanrıça sol eliyle başına uzanmaktadır. Bu eser Pergamon ve ayrıca Arkaik-Phryg karışımı bir karaktere sahiptir. Naiskos biçimindeki bu adak steli Phryg tarzındadır. Üçgen geison ve iki antenin üzerindeki yazıt da bu izlenimi doğrulamaktadır (Naumann, 1983, s. 257). MS 2. yüzyıla ait bu naiskos adağında Kybele'nin

Fotoğraf 11: Kybele Figürini, Roma Dönemi, Kocaeli (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / Figurine of the Cybele, Roman Period, (Archive of Kocaeli Museum Directorate)

solunda bir niş yer almaktadır. Eserin orijinalinde buraya bir Attis heykelciği yerleştirilmiş olabilir (Vermaseren, 1987, s.77).

Kandıra Kybelesi'nin sol elini başına yasladığı tipe benzer Prainetos/Karamürsel'de bulunan figürin, İzmit-Karamürsel yolu üzerinde keşfedilmiş olan Konca Lahdi'nin içinde bulunmuştur (Foto. 11). Yüksek arkalıklı ve tabureli tahta oturan Kybele'nin saç bukleleri vardır. Başında poloslu olan tanrıça, vücudunu saran bir khiton ve hymation giymektedir. Sağ yanında yerde oturan aslanın başına phialeyi tuttuğu sağ elini yaslamakta, sol yanında tahta oturan diğer aslanın başına da sol kol dirseğini yaslamış ve sol eliyle başını tutmaktadır. MS 2. yüzyıla tarihlenen eser, Kocaeli Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde korunmaktadır (Vermaseren, 1987, s.79).

Naumann'nın Kybele tipleri üzerine yaptığı çalışmada üç ana Kybele tipi belirlenmiştir. **1. Tip**'de tahta oturmuş tanrıça kısa kollu bir khiton ve onun kucağına dökülen bir hymation (pelerin gibi) giymektedir. Sol kolunu, tahtın sol koluna yerleştirilmiş tympanona yaslamaktadır. Bu tip ilk defa MÖ 4. yüzyılın başında yapılmaya başlamıştır. Romalılar tarafından da birçok kez doğal insan boyutlarında replikası yapılmıştır. **2. Tip**'de tahta oturmuş tanrıça yüksek bel kemerli bir khiton ve yine kucağına dökülen bir hymation giymektedir. Sol elinde ise bir tympanonun altından tutmaktadır. Geç Klasik dönemden beri bu tip yaygın bir biçimde adak heykelciği formatında küçük boyutlarda kullanılmıştır. **3. Tip**'de ise, tahta oturmuş tanrıça khiton ve aşağıya doğru dökülen bir hymation giymektedir. Sol kolunu tahtın sol kolçağında bulunan küçük boyutlardaki tympanon üzerine yaslamaktadır. Bu tipe örnek sadece Doria-Pamphili'de bulunan ve Roma Dönemi'ne tarihlenen bir heykel gösterilmektedir. Bu eserde kütleler halinde dökümlü hymationun Roma Klasisizminin etkisini de

gösterdiği belirtilmektedir (Naumann, 1983, s.161). Tanrıçanın sol kolunun pozisyonu açısından Kandıra Kybelesi, Naumann'ın belirlediği tiplerden 1. Tip grubuna girmektedir. Sol kolu altındaki atribü değişiklik göstermiştir. Tanrıçanın başında yer alan polos ya da surlu tacı dönemselsel olarak farklı formlarda kendini göstermektedir. Polos, surlu tacı ve stephane bu formlar arasındadır. Klasik Dönem Kybelesi'nde kesinlikle tanrıça surlu tacını kullanmamaktadır. Başında surlu tacı olan tanrıça betimini ilk defa MÖ 4. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs ve Kilikia sikkelerinde Tykhe ile ortaya çıkmıştır. Sur taçlı Kybele ise Hellenistik Dönem ile birlikte kendini göstermiştir (Naumann, 1983, s.167).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış olan Kybele-Meter heykelleri, Hellenistik Dönemin yanı sıra Yüksek ve Geç Klasik Dönemlerde yapılmış tiplere göre üretilmiştir (Alanyalı, 2008, s.56). Aslan/aslanların pozisyonuna bakacak olursak, Phryg tiplerinde Kubaba'dan etkilendiğini kanıtlarcasına aslanı bir kaide gibi kullanıp Kybele'nin ayaklarının altına yerleştirdiklerini ya da aslanı yanında görmekteyiz. Arkaik Dönem'de (MÖ 6. ve erken 5. yüzyıllarda) ise aslan Kybele'nin kucağında yer almaktadır. Arkaik Dönem'de aslanın bu pozisyonunu adak heykelciklerinde görmekteyiz. Klasik Dönem'de ise çoğu eserde aslanı kucağında görebiliyoruz. Yunanistan Moshato'da bulunmuş olan Geç Klasik Dönem Kybele tipinde, klasik ve erken klasik sonrası dönemlerde Kybele yalnızca bir aslanla tasvir edilmektedir. Genellikle aslan Kybele'nin sağında yer almaktadır. Moshato'da ve Berlin rölyefinde ise aslan yine sağ yanında yer almakta ancak Kybele'den oldukça bağımsız olarak tasvir edilmiştir. MÖ 4. yüzyıl Kybele tipinin kopya edildiği Roma öncesi örneklerinin yaklaşık olarak yarısında aslan sağ yanında oturmaktadır; bu örneklerin diğer yarısında ise aslanı tanrıçanın kucağında görmekteyiz. Yalnızca Ferrara'dan Spina kraterinde ise aslan Kybele'nin sol kolunun üzerinde yer almaktadır. Hellenistik ve Roma Dönemlerinde ikonografinin sistemleşmesi üzerine iki aslan tahtın kolları üzerinde protome haline gelmiştir (Naumann, 1983, s.169).

Naumann'ın 'Bithynia Tipi' olarak adlandırdığı eser bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmakta ve buluntu yeri bilinmemektedir (Foto. 9). Buna rağmen Naumann eseri Nikomedia buluntuları arasında değerlendirmektedir. Beyaz mermerden yapılmış ve 53 cm yüksekliğe sahip bu eserde tanrıça, ahşap oymaları taklit eden süslemelerle bezeli bir tahtta oturmaktadır. Tanrıçanın giymiş olduğu khiton karın kısmında U şeklinde kıvrımlar yapmaktadır. Aşağıya doğru gidildiğinde khiton etek kısmında dik kıvrımlarla gösterilmektedir. Hymation ise doğrudan tanrıçanın kıvrırcık saçlarının üzerinden omuzlarını ve sağ kolunu sararak her zaman olduğu gibi dizlerinin üzerinden aşağıya dökülmektedir.

Hymation surlu tacının tam olarak üzerinden geçmektedir. Tanrıçanın sadece solunda bir aslan yer almaktadır. Aslan tahtın sol koluna yerleştirilmiştir. Aslanın başı tanrıçanın omzuna kadar yükselmektedir. Tanrıça sol dirseğini bükmüş ve aslanın başına yaslamıştır, buradan başına uzanmaktadır (Naumann, 1983, s.256). Bu tip Kandıra Kybelesi'nde sadece biraz değiştirilmiştir. Aslanın pozisyonu ile alakalı olarak örneğin aslan tanrıçanın sağında oturduğunda tanrıça phialeyi aslanın başına yaslamaktadır. Kandıra Kybelesi örneğinde olduğu gibi sol yanında ve daha aşağıda oturuyorsa, tanrıça kolunu çok yükseğe kaldırmadan sadece dirseğini aslanın başı üzerine yerleştirir ve düşünceli bir görünüm sunar (Naumann, 1983, s.256). Bithynia tipinde tanrıça, Klasik Dönem'den beri neredeyse hiç vazgeçilmeyen tympanon atribüsü olmadan yapılmıştır. Tanrıçanın sunaklarında ise genellikle aslanın başının üzerinde tympanona çok rastlanmamaktadır. Bir diğer sebep ise Thrak-Phryg kökenli olan Bithynler'in, bilinçli olarak tympanonu istememiş olabilecekleri düşünülmektedir. Orgiastik yani sefahat gösteren özelliklere sahip olmadığı eski Phryg kültürünü korumuş ve bu imaja sıkı sıkıya bağlı kalmıştır (Naumann, 1983, s.257). Yukarıda da bahsedildiği gibi Bithynia tipine örnek bir başka eser de yine İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan (Foto. 10a-10b) ve Kandıra'da bulunmuş olan adak stelidir (Naumann, 1983, s.257). Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Roma Dönemi'nde Bithynia'ya özgü bir Kybele tipi bölgede yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Kandıra Kybelesi için 'Bithynia Tipi' demek kesinlikle yerinde olacaktır. Tanrıçanın oturuş pozisyonu, tanrıça ile birlikte tasvir edilmiş atribüleri (phiale, aslan) aynı şekilde Kandıra Kybelesi'nde de görülmektedir. Bu yüzden bu çalışmanın konusunu oluşturan eserimizin Roma Dönemi İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmesi kaçınılmazdır.

STİLİSTİK DEĞERLENDİRME

Yağbolu Mağarası'nda ele geçmiş olan sunakta Kybele üçgen alınlıklı ve iki anteli tapınak formunda bir naiskos içerisinde oturmaktadır. Tanrıçanın yüzü mağara ortamında bulunan aşırı nemden dolayı çok fazla aşınmıştır. Yüzü neredeyse hiç işlenmemiş gibi görünmektedir. Bu yüzden stilistik değerlendirmeye alınması mümkün olmayacaktır. Stilistik değerlendirme daha çok khiton ve hymation üzerinden yapılacaktır. Kısa kollu khiton tanrıçanın omuzları üzerinde üç adet dikey pili yapmaktadır. Tanrıçanın iki ayağı arasında kalan kısımda khiton beş adet dikey piliden oluşmaktadır. Sol bacağını 45° açıyla dizinden kırıp kendi soluna doğru çekmesiyle kaba ve kalın olarak işlenmiş olan hymationda sadece düz kıvrımlardan oluşan hareketlenmeye sebep olmuştur. Roma Dönemi öncesinde Hellenistik Dönem'in barok etkisinin yansıdığı derin oluklar burada bulunmamaktadır (Şenyurt, 2018, s.323-324). Daha yüzeysel kumaşı daha

kalın ve kaba gösteren fazla derin olmayan oluklar mevcuttur. Sol bacağını kendine doğru çektiğinden sağ bacağı her zamanki gibi daha önde kalmıştır.

Hellenistik Dönem Kybele-Meter örneklerinde tanrıçanın vücudunun üst kısmı ince bir şekilde işlenmekte aşağıya doğru genişlemektedir (Şenyurt, 2018, s.323). Kandıra Meter-Kybelesi'nde ise vücudun üst kısmı alt kısmı ile neredeyse aynı kalınlıkta işlenmiştir. Büyük bir fark gözlemlenmemektedir. Bu da sunağın tarihlendirmesini daha geç bir döneme taşımaktadır. Burada khitonun göğüs altından yüksek bir kemerle bağlanması Hellenistik özelliğine dayansa da Kandıra Meter-Kybelesi'nin yerel özellikleri daha baskın bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Hymationu ise tanrıçanın polos ya da surlu tacının üzerinden geçmekte ardından sağ omzunun üzerinde pelerin gibi işlenip sağ kolunun altından kucağına doğru gelmektedir. Kucakta kıvrıldığı noktada kabaca işlenmiş olan hymationa kendi içerisinde parçalanmış bir görüntü verilmiştir. Kucağına dökülmüş olan hymation sol ayağının hemen yanından yere kadar ulaşmaktadır. Ayrıca khiton bir kemerle göğsün hemen altından sıkıca bağlanmıştır. Khitonun üzerinin bir kuşakla sarılması tanrıçanın tasvirinde büyük rol oynamaktadır (Alanyalı, 2008, s.56). Naumann Meter'in khitonun göğsün hemen altından sıkıca bağlanmasını MÖ 340-330 Agorakritos'un tipine bağlarken Koch bunun yanlış yönlendirme olduğunu belirtmekte (Naumann, 1983, s.187) ve Geç Klasik Dönem'de kemerin hala belde olduğunu diğer Geç Klasik Dönem heykellerinden sadece biraz daha yüksekte olduğunu dile getirmektedir (Koch, 1994, s.44). Göğsün hemen altından khitonun sıkıca bağlanması ve Meter'in vücudunun üst kısmının daha ince ve uzun olmasının Hellenistik Dönem özelliği olduğu bilinmektedir (Alanyalı, 2008, s.57). Kemerin sıkıca bağlanması tanrıçanın göğüslerini belirginleştirmiştir. Böylelikle iki göğüs arasından boyna doğru hafif bir üçgen oluşmuştur.

Ahşap oyma süsü verilmiş tahtın koluna sağ kolunu yerleştirmiş olan tanrıçanın sağ eli kırık ve eksiktir ancak, dizine yaslanmış olduğu phialeyi tutuyor olduğu düşünülmektedir. Çünkü phialenin sadece yarısı korunabilmiştir. Sol kolunu da dirsekten büküp sol yanında sunak üzerinde oturmakta olan aslanın başına yaslamıştır. Buradan sol eli ile başına ulaşmaktadır. Tanrıçanın sol yanında profilli bir sunak üzerinde sağrıları üzerinde oturan aslanın saçları başının üst kısmında dört parçaya bölünerek işlenmiştir. Sol ön bacağı üzerine doğru dökülen yelesinde matkap izleri görülmektedir. Aslanın yüz ifadesi yumuşaktır ve ağzı kükrer gibi açıktır.

TARİHLENDİRME

Mağaranın içerisinde bulunan diğer buluntular arasında kandiller ve defneciler tarafından çalınan, farklı eser grubuyla müzeye getirilen ve müzenin Yediemin deposunda muhafaza edilen yazıtlı bir sunakta yer almaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde eserin Yağbolu Mağarası'ndan çıkartıldığı anlaşılmıştır. Yerel sarı kumtaşından yapılmış adak sunağının alt ve üstü profillidir. Sunağın üç tarafı da işlenmiştir (Foto. 12a-12b-12c). Ön kısımda tapınak formunda kurşundan bir naiskos motifi levha yer almaktadır. Kurşun levhanın bazı kısımları korunabilmiştir. Sol yan yüzde ağzında yılan tutan bir kartal/şahin bulunmaktadır. Yuvarlak formu bir cisme pençeleriyle tutunan yırtıcı kuş kanatlarını iki yana doğru açmış bir vaziyette avını yakalamanın haklı gururunu yaşamaktadır. Kanatlarının iç kısmında ve gövdesinde matkap izleri mevcuttur. Sağ yan yüzde ise bir çiçek rozeti; en üstte ise ion-kymationun hemen altında da inci-boncuk dizisi motifi yer almaktadır. Bu bezeme muhtemelen sunağın dört cephesinin de üst çerçevesini oluşturmaktadır. Ancak yazıtlı ve yırtıcı kuşun olduğu cephelerde daha fazla korunabilmiştir. Çiçek rozetinin olduğu cephede neredeyse tamamen silindiğini gözlemlemekteyiz. Sunağın üstünde kenet delikleri yer almaktadır. Bu kenet delikleri sunağın aynı zamanda kaide olarak, üzerinde bir heykel taşımış olabileceğini akla getirmektedir.

Fotoğraf 12a-12b-12c: Yazıtlı-Kurşun Levhalı Sunak, MS 122, Kandıra-Yağbolu Mağarası, Kocaeli Müzesi / *Inscribed-Lead Plate, The Cave of Kandira-Yağbolu, Kocaeli Museum*

Yazıt, sunağın ortasında olup, yer yer özellikle de sağ taraftan oldukça aşınmıştır. Sol kısımda okunamayan alt satırlarda ana tanrıçaya adanmış çoğu adakta bulunan *Μητρι Κοβέλη/Μητρι Θεῶν* gibi kelimeler beklenmektedir (Daha önceden mağaradan çıkartıldığı tespit edilen ve ele geçirilen yazıtlı-kurşun levhalı sunak).

Eser Adı	: Yazıtlı-Kurşun Levhalı Sunak
Buluntu Yeri	: Kocaeli İli Kandıra İlçesi Hacılar Köyü Yağbolu/Yağbulu Mağarası
Ölçüler	: Y: 57 cm; G: 37 cm; D: 31 cm; HY: 1.3-2 cm
Malzeme	: Yerel Sarı Kumtaşı
Edisyon	: Yeni yazıt
Tarihleme	: MS 122 Αγα[θη τύχη] έτους ε' Αὐ[τοκρά]- τορος [Τραϊανού] 4 Αδριαν[νοῦ Καί]- σαρος [[ca. 2]ΘΥΝ[---]ΩC[- -

Çeviri: İyi talih olsun! İmparator Caesar Traianus Hadrianus'un 5. (yönetim) yılında (filanca kişi bu adağı Ana Tanrıça'ya adadı)¹⁴.

Yazıtın üzerinde bulunan yırtıcı kuş ve mimari bezeme üslupları ile Kybele'nin ve aslanın üslubu oldukça benzerdir. Bu yüzden bu yazıtlı-kurşun levhalı sunak, daha önce de söylediğimiz gibi Kybele sunağının Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmesini desteklemektedir. Yazıtlı-kurşun levhalı sunakta olduğu gibi, Kybele-Meter sunağını direkt MS 122 yılına tarihlemek doğru olmayacaktır. Çünkü Kybele-Meter sunağının ilk defa burada kullanılıp kullanılmadığı, başka bir yerden buraya getirilip getirilmediği hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bu yüzden stilistik ve ikonografik özellikleri de dikkate alınarak sunak tarafımızca MS 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Yazıtlı kurşun levhalı sunak dışında mağaradan iki adet pişmiş topraktan kandil ele geçmiştir. Kandillerden birinin iç bükey diskusunda bezeme vardır diğesinde yoktur. İç bükey diskusu bezemesiz olan kandil kalıp yapımıdır ve gövdesi dairesel formudur. İç bükey diskusunun merkezinde dairesel yağ deliği bulunmaktadır. Omuzdan başlayan dikey halka kulplu kandilde, diskustan omuza geçerken iki adet yiv vardır ve dar olan omuz bezemesizdir. Gaga biçimli burunda is izleri mevcuttur. Dairesel kaidesi ise yine bezemesizdir (Foto. 13). İç bükey diskusunda bezeme olan kandil ise yine kalıp yapımıdır ve gövdesi dairesel formudur. Diskusundaki bezeme mağara içerisindeki aşırı nemden dolayı aşınmış

ve tahrip olmuştur. Bezemenin kenarında dairesel bir yağ deliği bulunmaktadır. Diskustan omuza geçişte iki adet yiv bulunmakta, yine dar olan omuz bezemesizdir. Kandilin burun kısmı basit ve yuvarlaktır. Yine burnun iç kısımlarında is izleri mevcuttur. Kulp kırıktır ve dairesel formu kaidesi bezemesizdir (Foto. 14). İki kandilin de Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir. Bu eserler dışında mağarada çökme sonucunda sıkışık kalmış

Fotoğraf 13: Diskusu Bezemesiz Kandil, Roma Dönemi (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / Lamp with Plain Discus, Roman Period

Fotoğraf 14: Diskusu Bezemeli Kandil, Roma Dönemi (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / Lamp with Decorated Discus, Roman Period (Archive of Kocaeli Museum Directorate)

Fotoğraf 15: Mağara içerisindeki sunaklar, Kandıra-Yağbolu Mağarası (Kocaeli Müze Müdürlüğü Arşivi) / Altars in the cave, The Cave of Kandıra-Yağbolu (Archive of Kocaeli Museum Directorate)

¹⁴ Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Sayın Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk'e yazıtın çevirisinden dolayı şükranlarımızı sunuyoruz. Sunağın alt kısımları kırık ve eksiktir. Ancak buluntu yeri ve Ana Tanrıça'ya adandığını belirten tasvirlerinden (naiskos, kartal) dolayı sunağın Ana Tanrıça'ya adandığı bilinmektedir. Bu yüzden yazıtın çevirisinde okuyucuyu doğru yönlendirmek amacıyla eksik kısımların tamamlanması parantez içinde yazılarak sunulmuştur.

sunaklarda yer almaktadır. (Foto. 15). Tüm bu buluntular ışığında Kandıra-Yağbolu mağarasının Kybele kült alanı olarak yoğun bir şekilde kullanım gördüğü ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Kocaeli'nin Kandıra ilçesinde, Hacılar köyüne bağlı Yağbolu mevkiinde bulunan mağaranın içerisinde bulunmuş olan Kybele sunağı ilçeye özgü yerel sarı kumtaşından yapılmış ve yerel bir taş ustasının elinden çıktığı anlaşılmaktadır. Naumann 3 Kybele tipi belirlemiştir. Kybele tip grupları incelendiğinde 2. Grupta tanrıça sol kol dirseğini tympanona yaslamaz, tympanonun altında tutmaktadır. 3. Grupta ise tympanon daha küçük formda yapılmaktadır. Kandıra Kybelesi'nin sol kolunun pozisyonu 1. Tipteki gibidir. Bu yüzden Kandıra Kybelesi'ne en yakın tip 1. Tip grubudur.

Naumann'ın sözünü ettiği "Bithynia Tipi" Kybelesini temsil eden iki örnek de (Foto. 9, 10a-10b) İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır. Ancak eserlerden birinin yukarıda da söylendiği gibi buluntu yeri bilinmemektedir. Ancak Naumann Bithynialı olduğunu düşünmektedir. Bu iki eser ile Kandıra Kybelesi arasında birçok ortak özellik mevcuttur. Bunlardan ilki buluntu yeri bilinmeyen (Foto. 9) eserde, tanrıça phialeyi Kandıra Kybelesi'nde olduğu gibi sağ dizinin üzerine yerleştirmiştir. Dahası "Bithynia Tipi" olarak adlandırılan iki eserde de tanrıçanın hymationu omuzlarından değil; polosunun ya da surlu tacının üzerinden gelerek kucağında toplanmaktadır. İki omuzu üzerinde pelerin etkisi yaratmak için derinleşen kumaş kıvrımları yer almaktadır. Anadolu kökenli olan bu özelliği aynı şekilde Kandıra Kybelesi'nde görmek de mümkündür (Foto 6a-6b). Khiton alttan bir kemerle değil, hemen göğüs altından sıkıca yüksek bir kemer ile bağlanmıştır. Burada kemerin üstüne düşen (Apoptygma) bir kumaş parçası işlenmemiştir. Böylelikle kemer belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Bir diğer ortak özellik ise "Bithynia Tipi" olarak tanımlanan Kybele eserlerinde en fazla bir aslan yer almaktadır ve aslan çoğunlukla tanrıçanın soluna yerleştirilmektedir. Böylelikle tanrıça sol eliyle başını ya da başlığını tutabilecektir. Daha önce de dile getirildiği gibi tympanonun tanrıçanın atribüleri arasına girmesi kültürün Hellenistik ve Roma Dünyası'na yayıldığında gerçekleşmiştir. Ancak Anadolu kökenine işaret eden "Bithynia Tipi"nde tanrıçanın sol yanında tympanon yerine, tahtın kolu üzerinde ya da bir sunak üzerinde aslan tasviri yer almaktadır. Böylelikle tanrıça sol dirseğini tympanona değil aslana yaslamaktadır. Büyük bir ihtimalle yerel taş ustası tarafından ya da adağı yapan kişinin isteği üzerine tanrıçanın Anadolu kökeni ve Phryg geleneğine sadık kalındığı gösterilmek istenmiştir. Bir diğer ortak özellik ise Naumann'ın

"Bithynia Tipi" olarak tanımladığı İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunan (Foto. 10a-10b) eserde görüleceği gibi tanrıça bir naiskos içine yerleştirilmiştir. Kandıra Kybelesi'nde de bu tasvir mevcuttur. Hatta yine aynı şekilde lentonun altındaki yatay kısımda her iki eserde de yazıt mevcuttur. Kandıra Kybelesi'nde bulunan yazıt mağara içerisinde aşırı nemden dolayı aşınmış ve neredeyse yok olduğundan okunamamaktadır. Yine aynı eserde naiskosun dış cephesine yatay ve derin yivler oyularak ahşap görünümü kazandırılmaya çalışılmıştır. Kandıra Kybelesi'nde ise aynı betimi tanrıçanın oturduğu tahtın kenarlarında görmek mümkündür. Naumann'ın "Bithynia Tipi" olarak adlandırdığı iki eser ile Kandıra Kybelesi arasındaki bazı ufak farklar da mevcuttur. İlk olarak başı kırık ve eksik olan eserde (Foto. 9) sanatçı aslanı tahtın koluna yerleştirmiştir. Kandıra Kybelesi'nde ise aslan, Kybele'nin sol kol dirseğini yaslayabilmesi için bir sunak üzerine yerleştirilmiştir. Diğer bir fark ise naiskos içerisine yerleştirilmiş olan eserde (Foto. 10a-10b) tanrıçanın sağ yanında yerde sağrıları üzerinde oturmuş bir aslan betimi vardır. Tanrıça elinde bulunan phialeyi aslanın başına yaslamaktadır. Sol yanında tahtın kolu üzerinde de bir tympanon yer almaktadır. Tanrıça bu sefer sol kol dirseğini tympanona yaslayarak, sol eliyle başını tutmaktadır. Bu gibi küçük farklar dışında "Bithynia Tipi" açık bir şekilde Kandıra Kybelesi'nde izlenebilmektedir.

Kybele'ye ait kült pratiklerinin Phryglerden itibaren, Hellenistik Dönem de dahil olmak üzere gizli bir şekilde gerçekleştiği bilinmektedir. Kybele tapınımı yüksek, dağlık kesimlerde ya da gizli saklı kalmış su kenarlarında gerçekleştirilmektedir. Bithynia Bölgesi'nde birçok Kybele kutsal alanı bulunmaktadır. Bunlar arasında Bilecik-Vezirhan 'Merdivenli Kaya', Bolu-Göynük 'Türbeönü Kayası', Bursa-İznik 'Merdivenli Kaya', Kocaeli-Körfez'de de üç tane kutsal alan vardır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda bölgede Kybele tapınımının varlığı aşikârdır. Birçok Kybele kutsal alanı olan Bithynia Bölgesi'nde tanrıçaya ait mağara tapınım alanı ise ilk defa keşfedilmiştir. Bölgede uzun süre boyunca tapınım gördüğü düşünülen tanrıçanın araştırmalar ve kazılar sonucunda daha fazla kutsal alanının ortaya çıkması beklenmektedir.

Mağara içerisinde su bulunması, su kaynaklı var olan aşırı nem, fiziksel etkenler ve defnecilerin tahribatına maruz kalmış olması buluntuların varlığını da etkilemiştir. Aşırı nem ve taşın yapısından dolayı iki sunakta da tahribat oluşmuştur. Nemin yanı sıra mağaranın defneciler tarafından çok defa tahrip edilmesi küçük buluntuların varlığını oldukça kötü etkilemiştir. Mağara buluntularının arasında birçok kırık seramik parçaları ve Roma Dönemi'ne ait iki adet pişmiş toprak kandil yer almaktadır. Mağaranın uzun süre kullanım gördüğü

düşünülmektedir. Mağara içinin çökmüş olmasından dolayı can ve mal güvenliği açısından araştırma ve kazı yapmak mümkün değildir.

Mağara tapınımlarında pek tabii yapay aydınlatmaya, kandillere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden mağara buluntuları arasında kandillerin yer alması sık karşılaşılan bir durumdur. Bu durumun yanı sıra Kybele'ye ait kabartmalar incelendiğinde bu tür tapınım alanlarında tapınım esnasında mağarada yapay aydınlatmayı sağlamak amacıyla taşınan kandiller ve meşaleler olduğu görülmektedir. Yağbolu Mağarası buluntu açısından bu tür sorulara da cevap vermektedir.

Mağaradan çıkarılmış olan diğer yazıtlı kurşun levhali sunağın yazıtında dönemin imparatoru Hadrianus'un ismi geçmektedir. Sunak MS 122 yılına tarihlendirilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bu sunak, Kandıra Kybelesi'nin tarihlendirmesini; sunağın kurşundan tapınak formunda bir levhaya sahip olması ise mağaranın Kybele kutsal alanı olduğunu ve mağarada tanrıçaya adaklar adandığını desteklemektedir.

ANTİK KAYNAKÇA

- Der Kleine Pauly, (1964-1975). Lexikon Der Antike 1-5 ciltler. Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.
- Diodorus Siculus, (1888-1890). Bibliotheca, Books I-V. I. Bekker, L. Dindorf, F. Vogel (Eds.).
- Herodotos, (1991). Herodot Tarihi. (M. Ökmen, Çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Pausanias, (1918-1935). Periegesis tes Hellados Pausanian Description of Greece. çev. W. H. Jones I-X. (W. H. Jones, Trans.), Londra-New York.
- Strabon, (2009). Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV. (A. Pekman, Çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Stesichorus, Ibycus, Simonides (1991). Greek Lyric, III, Stesichorus, Ibycus, Simonides and others Loeb Classical Library. (D. A. Campbell, Trans.), Cambridge: Harvard University Press.

MODERN KAYNAKÇA

- Alanyalı, F. S. (2008). Eine Statuengruppe von Meter einem Begleite: im Museum von Kütahya. Eine Forschung über die Paredros sowie die ländliche Verehrung der Göttin in römischen Phrygien. T. Tarhan, A. Tibet ve E. Konyar (Ed), *Muhibbe Darga Armağanı*, (s. 55-67) içinde, Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.
- Alvar, J. (2008). *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras* (R. Gordon. Trans.). Brill.
- Arafat, K., Jones B. (1999). Pausanias the traveller digressions on the wonders of nature and of foreign lands, *Euphrosyne: Revista de filologia clásica*, 27: 237-248. <https://www.brepolonline.net/doi/pdf/10.1484/J.EUPHR.5.123872>
- Ateş, G. (2020). Pergamon'da Ana Tanrıça İnancı Pergamon Krallarının Kültür Politikası ve Ana Tanrıça Kybele, *Aktüel Arkeoloji*, 32: 139-145.
- Ateş, G. (2015). Aizanoi und Pergamon, Türkei: Ländliche Heiligtümer der meter-Kybele im Umland von Aizanoi und Pergamon, *Elektronische Publikationen der Deutschen Archäologischen Instituts*, 135-138. <https://publications.dainst.org/journals/efb/article/view/1641>

- Ateş, G. (2014). Pergamon'da Doğa ve Kült: Ana Tanrıça İnancı ve Doğal Kutsal Alanlar: F. Pirson ve A. Scholl (Ed.), *Pergamon Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent* (s. 422-438) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Aversano, J. S. (2019). *The Mother of Gods from Right Here: The Goddess Meter in her Central Anatolian Context* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Beksaç, E., Beksaç, Ş. N. (2016). Bithynia'dan Yansıyan Saklı İzler: Kocaeli ve Çevresinde Bulunan Birkaç Kült Alanı, H. Selvi, B. Çelik, İ. Şirin, A. Yeşildal (Ed.), *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, No: 38, (s. 35-41).
- Beksaç, E., Hatipler, M., Beksaç, Ş. N. (2017). Bithynia, Traklar ve Diğer Balkanlı Halklar: Trakoloji Bakış Açısından Genel Bir Kimlik Çalışması, H. Selvi, M. B. Çelik, A. Yeşildal (Eds), *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No: 38, (s. 95-127).
- Bottema, S., Woldring, H., Aytuğ, B. (1995). Late Quaternary vegetation history of northern Turkey", *Palaeohistoria* 35/36, 13-72. <https://ugp.rug.nl/Palaeohistoria/article/view/25071>
- Bremmer, J. N. (2004). Attis A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome, *Mnemosynes*, 57: 534-573. https://www.jstor.org/stable/4433594#metadata_info_tab_contents
- Bremmer, J. N. (2008). *Greek Religion and Culture the Bible and the Ancient Near East*. Brill.
- Coleman, J. A. (2007). *The Dictionary of Mythology, An A-Z of Themes, Legend and Heroes*. Arcturus Publisher.
- Cooper, D., Phelan, C. (2017). *Motherhood in Antiquity*. Springer Nature.
- Çelebi, D., Köprübaşı, N., (2007). Kefken-Kerpe Dolaylarında (Kocaeli) Yüzeyleyen Volkanik Kayaçların Jeokimyasal Karakteristikleri, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 50/1: 17-26. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tjb/issue/28419/302610>.
- Duncan, A. L. (2017). Euphoria. In: Zeigler-Hill V., Shackelford T. (Eds.) *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_515-1
- Erhat, A. (2003). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Ertek, A. T. (1995). *Kocaeli Yarımadasının Kuzeydoğu Kesiminin Jeomorfolojisi*. Çantay Kitabevi.
- Frazer, J. G. (2009). *The Golden Bough A Study of Magic and Religion*. The Floating Press.
- Gilany, K., Vafakhah M. (2010). Hypoxia: a Review, *Journal of Paramedical Sciences (JPS)*, Vol. 1, 43-60. https://www.researchgate.net/publication/47412756_Hypoxia_a_Review
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*. (S. Tamgüç, Çev.), Sosyal Yayınlar.
- Gusmani, R. (1959). Agdistis. *Römische Mitteilungen*, 78, 202-211.
- Kedar, Y., Kedar, G., Barkai, R. (2021). Hypoxia in Paleolithic Decorated Caves: The Use of Artificial Light in Deep Caves Reduces Oxygen Concentration and Induces Altered States of Consciousness, *Time and Mind: The Journal of Archaeology Consciousness and Culture*, 14/1: 1-36. https://www.researchgate.net/publication/350555216_Hypoxia_in_Paleolithic_decorated_caves_the_use_of_artificial_light_in_deep_caves_reduces_oxygen_concentration_and_induces_altered_states_of_consciousness
- Koch, L. (1994). *Weibliche Sitzstatuen der Klassik und des Hellenismus und ihre kaiserzeitliche Rezeption: Die bekleideten Figuren*. Lit.
- Kofler, S. V. (2018). Kybele in Griechenland – Ankunft und Aufnahme der Göttermutter in der griechischen Welt, *Historia Schribere*, 10: 379-399. https://webap.uibk.ac.at/ojs2/index.php/historia_scribere/article/view/2572
- Meriç, R. (2003). *Metropolis Ana Tanrıça Kenti*. Philip Morris/Sabancı
- Moreno Leoni, A. M. (2014). Pausanias, la libertad griega y la historia de la Confederación Aquea helenistica: Memoria e identidad griegas en el Imperio romano, *Nova Tellus* 32(1): 45-79. <https://ri.conicet.gov.ar/handle/11336/46356>

- Naumann, F. (1983). Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst, IstMitt, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Oy, H. (2018). İçbatı Anadolu'da Kutsal Bir Dağ Murat Dağı (Dindymos), *SEFAD*, 40: 283-296. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/630447>.
- Özkaya, V. (1996). Cybele and the Waterside Shrines Some Observations on the Phrygian Spring Cult and Its Origin, *Arkeoloji Dergisi*, IV: 97-107.
- Özmen, S. S. (2016). Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü, *Humanitas*, 4/7: 381-397. https://www.researchgate.net/publication/301572341_ANADOLU'DA_ANA_TANRICA_KYBELE_KULTU
- Rein, M. J. (1996). Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type. In E. N. Lane (Ed.), *Cybele Attis and Related Cults, Essay in Memory of M. J. Vermaseren* (p. 223-238). Brill.
- Robert, L. (1980). *A Travers l'Asie Mineure: Poètes, prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie*. de Boccard.
- Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*. (B. Avunç, Çev.). Homer Kitabevi.
- Sanzi, E. (2003). *I culti orientali nell'Impero Romano: un'antologia di fonti*. Giordano (Ed.), Cosenza: Collana di Studi storico-religiosi 4.
- Şenyurt, Y., Durugönül S. (2018). Kurul (Ordu) Kalesi'nde Bir Kybele Heykeli, *OLBA XXVI*, 305-344. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/olba/issue/47136/593096>
- Toprak, M. (2017). *Sarısu Havzası'nın Doğal Ortam Koşullarının Arazi Kullanımına Etkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Urundul, E. (2012). *Anadolu Mitolojisi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ustinova, Y. (2009). Cave Experiences and Ancient Greek Oracles, *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, 2/3: 265-286. https://www.researchgate.net/publication/233686934_Cave_Experiences_and_Ancient_Greek_Oracles
- Uzun, A. (2017). Bir Açık Alan Dersliği, Kandıra Kıyıları (Kocaeli, Türkiye), *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 60/1: 117-127. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/283409>
- Vermaseren, M. J. (1987). *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) I. Asia Minor*. Brill.
- Welch, K. (1996). A Statue Head of the "Great Mother" Discovered in Samothrace. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical*, 65/4: 467-473. <http://docplayer.net/43428009-A-statue-head-of-the-great-mother-discovered-in-samothrace.html>
- Xagorari-Gleißner, M. (2008). *Meter Theon: Die Göttermutter bei den Griechen (Peleus: Studien zur Archaologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 40)*. Mainz-Ruhpolding.
- Zgusta, L. (1982). Weiteres zum Namen der Kybele, *Die Sprache*, 28, 171-172.

RUHR BÖLGESİ'NDEKİ DÖNÜŞÜMLERİN ÜZÜLMEZ TAŞKÖMÜRÜ İŞLETME MÜESSESESİ İÇİN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE CONVERSIONS IN THE RUHR REGION FOR THE ÜZÜLMEZ HARD COAL OPERATING INSTITUTION

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 28 Kasım 2021	Received: November 28, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022	Peer Review: May 31, 2022
Kabul: 20 Ekim 2022	Accepted: October 20, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.010

Merve VAROL CAN* - Kunter MANİSA** - Burçin Cem ARABACIOĞLU***

ÖZET

Dünya enerji kaynakları arasında büyük bir paya sahip olan kömür üretimi, Türkiye’de önemli bir sanayi dalı oluşturmuştur. Bu alanda Osmanlı Dönemi’nde kurulan işletmeler Cumhuriyet Dönemi’nde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. 19. yüzyılda İngiltere’de başlayan Avrupa’daki sanayileşme hareketleri ile Almanya’nın Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde yer alan Ruhr Bölgesi, kömür üretiminin merkezi haline gelmiştir. Kömür üretiminde yer alan tesisler, özgün üretim süreçlerine ve yapı malzemelerine ait somut kültürel miras niteliğindeki öğelere sahip olmasının yanı sıra ait oldukları toplumun kültürel ve sosyal yaşamlarına dair soyut öğeleri de barındırmaktadırlar. Endüstrileşmiş ülkelerde kömür üretiminin çevreye verdiği tahribat ve alternatif temiz enerji kaynaklarının ortaya çıkması ile zamanla bu işletmelerin kapatılması kararlaştırılmıştır. Bu geçiş ile birlikte Ruhr Bölgesi’nde yer alan, soyut ve somut dönemsel öğeleri bünyesinde barındıran kömür madeni işleme tesisleri, kültürel bir miras olarak kullanım dönüşümü kapsamında değerlendirilmişlerdir.

Türkiye’de ise kömür enerji kaynakları arasındaki önemini korumaktadır. Kömür üretiminden elde edilen ekonomik fayda ön planda olduğu için üretim sahası içerisinde yer alan yapı gruplarının değişimi ve yıkımı olağan görülmektedir. Bu nedenle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan kömür madeni işleme tesislerinin kayıt altına alınarak belgelenmesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda Zonguldak’ta yer alan, Türkiye Taşkömürü Kurumu’na bağlı müessese ve işletme müdürlüklerine ait belirli yapı sahalarının, Ruhr Bölgesi’nde yer alan kullanım dönüşümü örnekleri kapsamında değerlendirilebilecek olası potansiyellerine dikkat çekilmiştir. Çalışmanın amacı kömüre dayalı

* Arş. Gör., M. S. G. S. Ü. Mimarlık Fakültesi, İçmimarlık Bölümü.
e-posta: merve.can@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0001-5236-9174

** Doç. Dr., Y.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.
e-posta: kunterma@yahoo.com ORCID: 0000-0002-8209-0905

*** Prof. Dr., M. S. G. S. Ü. Mimarlık Fakültesi, İçmimarlık Bölümü.
e-posta: burcin.arabacioglu@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1204-4479

endüstri mirasının korunabilmesi için bu yapı grupları hakkındaki farkındalığı arttırmak ve söz konusu bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda uygun kullanım dönüşümü senaryolarına olanak sağlayacak kriterler geliştirmektir.

Anahtar Kelimeler: Endüstriyel Miras, Ruhr Bölgesi, Kullanım Dönüşümü, Kömür Madeni İşleme Tesisleri, Üzülmaz Taşkömürü İşletme Müessesesi.

ABSTRACT

Coal production, which has a large share of the world's energy resources, has also created an important industry branch in Turkey. The businesses established in this area during the Ottoman Period continued their existence in the Republican Period as well. With the industrialization movements in Europe that started in England in the 19th century, the Ruhr Region, located in the German state of North Rhine-Westphalia, has become the center of coal production. The facilities involved in coal production not only have tangible cultural heritage elements belonging to original production processes and building materials but also contain intangible elements of the cultural and social life of the society they belong to. With the destruction of coal production in the industrialized countries and the emergence of alternative clean energy sources, it was decided to close these enterprises over time. With this transition, coal mine processing plants located in the Ruhr Region and incorporating intangible and tangible periodical elements have been evaluated within the scope of adaptive reuse as a cultural heritage. In Turkey, on the other hand, coal maintains its importance among energy sources. Since the economic benefit obtained from coal production is at the forefront, the change and destruction of the building groups in the production area are seen as normal. For this reason, it is important to record and document the coal mine processing plants, which are in danger of extinction. In this context, attention has been drawn to the potential of certain construction sites in Zonguldak belonging to the establishments and operating directorates of the Turkish Hard Coal Authority, which can be evaluated within the scope of adaptive reuse examples in the Ruhr Region. The aim of the study is to increase awareness about these building groups in order to protect the coal-based industrial heritage and to develop criteria that will allow appropriate use transformation scenarios in line with the needs of the region.

Keywords: Industrial Heritage, Ruhr Area, Adaptive Reuse, Coal Mine Processing Plants, Üzülmaz Hard Coal Enterprise.

GİRİŞ

Osmanlı Dönemi'nde Ereğli Havzası'nda kömürün bulunmasından itibaren madencilik sektöründe çeşitli sanayi yapıları ve bileşenleri sosyal doku ile birlikte gelişim göstermiştir. Zamanla üretim yöntemlerinde meydana gelen değişiklikler ve özellikle kömür yataklarının ekonomik ömrünü doldurması ile terk edilen sahalarda dönemin izlerini taşıyan yapılar işlevsizleşerek yok olmaya başlamıştır. Atıl kalan endüstri yapılarının yıkılıp yok olması üzerine 1950 yıllarında endüstriyel miras kavramı ortaya çıkmıştır. Sanayi devrimini erken yaşayan ülkelerde 1970'lerin sonundan itibaren bu değerlerin korunmasına yönelik çalışmalar başlamıştır. Türkiye'de ise 1990'lı yıllarda gündeme gelmeye başlayan endüstriyel miras kavramı ile ilgili uygulama ve girişimler yeterli değildir. Bunun en somut örneklerinden biri kömür madeni işleme tesislerine ait yapı stoku ile Karadeniz Bölgesi'nde bulunan kömür ve maden yatakları bakımından zengin Zonguldak ilidir. Cumhuriyet'in ilanından sonra kömür işletmeciliği önemli bir sanayi dalı haline gelmiştir. Osmanlı Dönemi'nden itibaren yabancı işletmeler bu bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bölgede yer alan birçok yabancı şirket, kömür üretimi hususunda gerekli kanallarda yenileme, üretim tesisleri, liman ve demiryolu gibi raylı sistemleri kurarak, ulaşım ağlarının gelişimini sağlamıştır (Özer & Günaydın, 2017, s.1337). Yerüstüne inşa edilen bu değişik dönem yapıları, bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini ortaya çıkarmaktadır. Kömür rezervleri bakımından zengin bir kent olan Zonguldak, yerli ve yabancı sermaye ile birlikte göç olarak önemli bir sanayi bölgesine dönüşmüştür (Özgönül, 2007). 1970 yılında taşkömürü üretimi artarak devam etmiştir. Gerçek veya tüzel kişilere işletme hakkı verilen (rödevans¹) sahalardan kaynaklanan sorunlar nedeni ile üretimde düşüşler yaşanmıştır. Türkiye 1970'li yıllara kadar kendi taşkömürü talebini karşılayabilirken; 1987 yılına gelindiğinde talebin yarısını karşılayabilir hale gelmiştir. Sektörün artan talebi doğrultusunda da gerçekleştirilen ithalatlar üretimi geçmiştir (TMMOB, 2015, s.86-88). Teknolojinin gelişmesi ile üretim teknikleri değişmiş ve artan üretim miktarları yapı sahası içerisinde yer alan yapıların yetersiz kalmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bölgeden çıkarılan kömür damarlarının tüketilerek yeni damarların bulunması ile birlikte bazı yapı grupları kullanım dışı kalarak faaliyetleri sona ermiştir. Bazıları ise elden geçirilerek kendine özgü öğelerini yitirmiş ya da yıkılıp yok olmuştur. Bu dönüşüm ve yıkımlar yapı sahası içerisinde yer alan durum tespiti henüz yapılmamış birçok yapının hızlı bir şekilde kaybına neden olmuştur. Endüstri mirası niteliğindeki bu

yapı sahalarının ve yapı stokunun, kullanım dönüşümü kapsamında ele alınmaları, kömür madenciliği ve kömür üretimine ait teknolojik, mimari ve kültürel özelliklerini yansıtılmalarından dolayı önem arz etmektedir. Bu kapsamda Karadeniz Bölgesi'nde Türkiye Taşkömürü Kurumu (TTK) bünyesinde, Armutçuk Müessesesine bağlı Çamlı, Kandilli, Alacaagzı ve Kireçlik İşletmesi; Karadon Müessesesine bağlı, Kilimli, Gelik ve Çatalağzı İşletmesi; Kozlu Müessesesine bağlı İncirharmanı ve İhsaniye İşletmesi; Üzülmaz Müessesesine bağlı Çaydamar, Dilaver ve Asma-Dilaver İşletmesi; Amasra Müessesesi olmak üzere aktif ya da kullanım dışı kalmış bileşenleri ve endüstriyel peyzajı ile tarihsel, kültürel ve simgesel değerlere sahip kömür madeni işletme sahaları yer almaktadır. Zonguldak'ın endüstriyel mirası, tarihsel sürekliliği temsil eden teknolojilerin ve tesislerin benzersiz değerlerini kabul eden ve somut mirasın yanı sıra sosyal yaşamda somutlaşan birçok soyut boyutu ve devam eden belirli endüstriyel süreçleri içermektedir (ICOMOS & TICCIH). Çalışma TTK bünyesine bağlı kömür madeni işletme müesseselerinde yer alan yapıların potansiyellerine vurgu yaparak Üzülmaz Taşkömürü İşletme Müessesesi'ne bağlı işletme müdürlüklerinde atıl yapı stokunun durum tespitini kapsamaktadır. Ruhr Bölgesi'nde yer alan Zeche Zollverein ve Zeche Zollern LWL Endüstri Müzesi'nin kullanım dönüşümü kapsamında referans olabilecek kıstasları üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Bu referanslar doğrultusunda Türkiye örneğinde ele alınan yapı sahasının kullanım dönüşümü kapsamında değerlendirilebilecek yapı potansiyellerinin tanımlanmasından oluşmaktadır.

ENDÜSTRİ DEVRİMİ VE KÖMÜR MADENCİLİĞİ

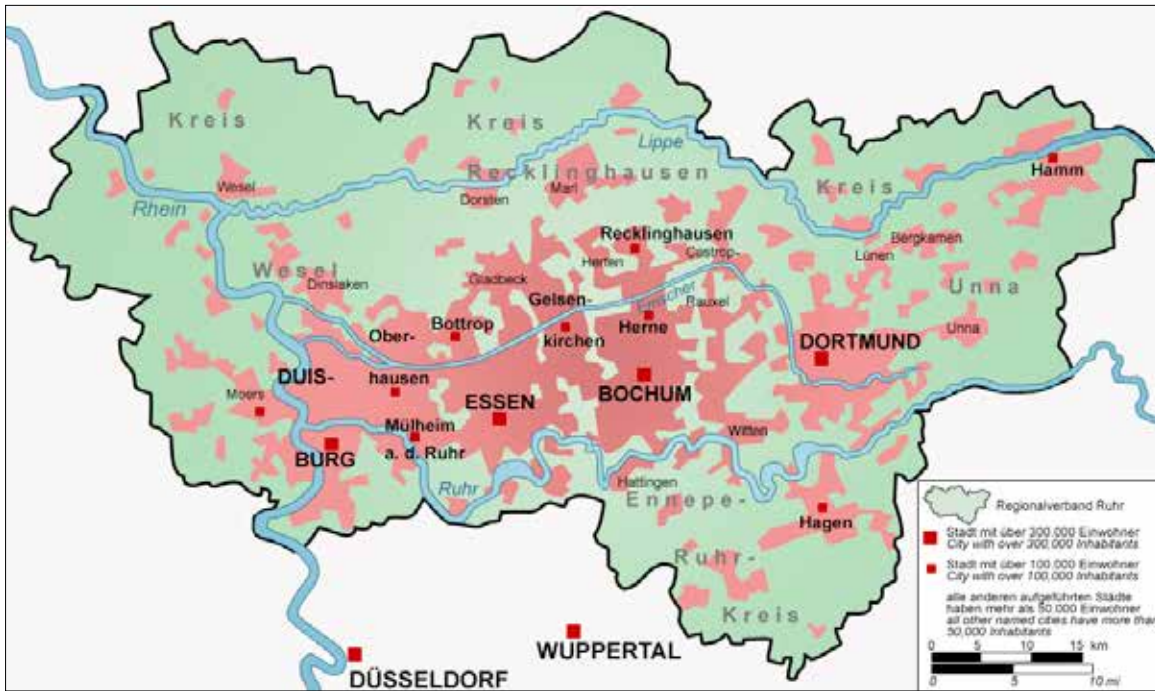
Modern tarihte; geleneksel tarımın, el sanatlarının ve insan gücüne dayalı üretim yöntemlerinin, kademeli olarak sanayi ve makine imalatları ile yer değiştirme süreçleri endüstri devrimi olarak tanımlanmaktadır (Britannica, 2022). Bu süreç 18. yüzyılda İngiltere'de başlayarak tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Endüstri Devrimi'nin bu etkisi ile birlikte Amerika'da yer alan üretim tesisleri, hacim ve ürün çeşitliliklerini arttırarak İngiltere'ye göre teknolojik ve ticari üstünlükler elde etmiştir (Paradowski, 2018). Avrupa'daki endüstrileşme hareketleri ise 19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere ve Amerika'nın buhar gücü ile geliştirdikleri sanayiye kendilerine uyarlamaları ile başlamıştır (Başer, 2011, s.141). Endüstrileşme sürecine giren Avrupa, sömürgelerden elde ettiği hammaddeleri işleyerek demir, çelik ve cam gibi yeni endüstriyel ürünleri geliştirmiştir. Böylece kömürün temel enerji kaynağını oluşturduğu bir makineleşme çağı ortaya çıkmıştır ("Sanayi Devrimi", 2019).

¹ Rödevans olarakta kullanılmaktadır. Yabancı dilde "redevance" sözcüğünden Türkçeye geçmiş olan kelime, imtiyaz hakkı olarak nitelendirilebilir. Rödevans - Vikipedi (wikipedia.org)

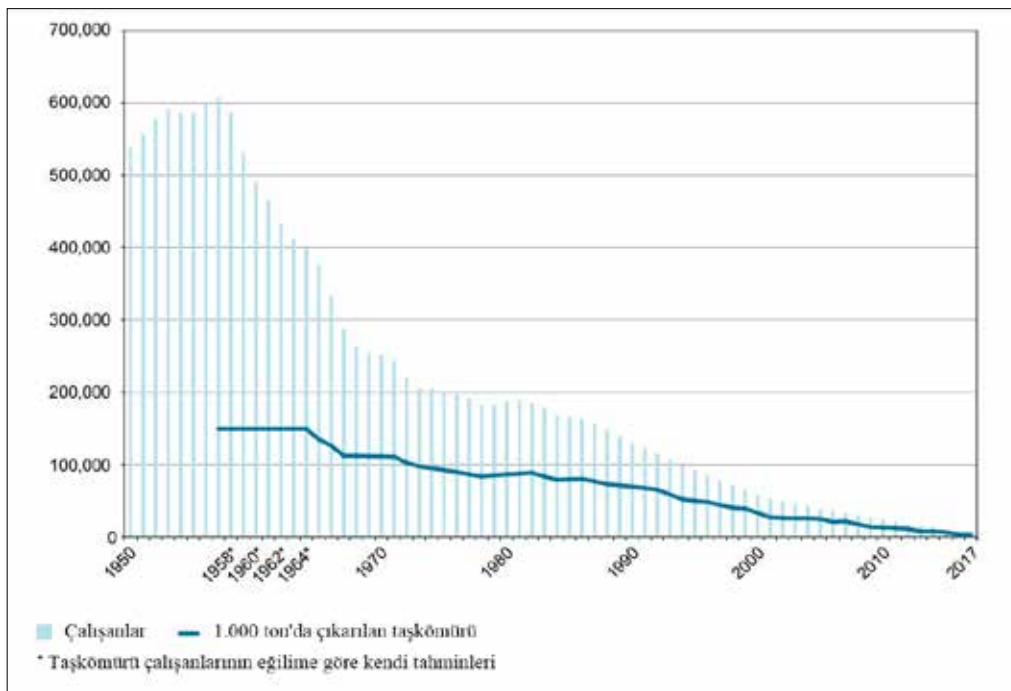
Kömür Madenciliği ve Ruhr Bölgesi

Sahip olduğu kömür rezervleri ile kömür madenciliğinin geliştirilmesinde önemli bir yere sahip olan Ruhr bölgesi (Şek. 1), 200 yıllık kömür üretimi ile endüstriyel gelişimi şekillendirerek Avrupa'nın en büyük sanayi bölgesi haline dönüşmüştür (Wrede, 2010, s.14-15). Fakat yaklaşan iklim değişikliği ile birlikte, yoğun

sera gazı emisyonlarına neden olan kömür yakımının sona ermesi gerekmektedir. Paris iklim anlaşması ile dünya topluluğu, küresel sıcaklık artışını sanayi öncesi seviyelere kıyasla 1,5°C hedefleyerek 2°C'nin altında tutmayı taahhüt etmiştir (Wehnert ve Oei, 2019, s.14). Aynı zamanda Dünya'da alternatif enerji kaynaklarının daha düşük maliyetler ile elde edilmesi ve Avrupa'da kömür rezervlerinin azalması, zamanla kömür madeni

Şekil 1: Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde Yer Alan Ruhr Bölgesi (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/9/97/ Ruhr_area-map.png/800px-Ruhr_area-map.png) / Ruhr Area in the state of North Rhine-Westphalia

Şekil 2: 1950-2017 Yılları Arasında Batı Almanya'da Çıkarılan Taşkömürü ve Çalışanlar İstatistiği (Aktaran: Dahlbeck & Gärtner, 2019: 25.) / Hard Coal Extracted in West Germany and Employees Statistics Between 1950-2017

işleme tesislerinin kapanmasına neden olmuştur. 1960 yıllarında madencilikten elde edilen gelirin daralması ile üretim hacimlerinin azaltılarak (Şek. 2) Almanya'daki tesislerin tamamen kapatılması yönünde politikalar benimsenmiştir (Hospers & Wettrau, 2018, s.4).

2017 yılında Bonn'da gerçekleştirilen COP 23 (23rd Conference of the Parties) konferansında birçok ülke, OECD ülkeleri için 2030 yılı, diğer ülkeler için 2050 yılına kadar kömür tüketimini sona erdirmeye sözü vermiştir. Almanya, halen aktif kömür madenine ve kömür ile çalışan enerji santrali filosuna sahip ülkelerden biri olduğu için bu ittifaka katılmayarak 2035'ten 2038 yılına kadar aşamalı olarak çıkış yolu üzerinde anlaşmaya varmıştır (Wehnert ve Oei, 2019, s.14). Fakat 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna topraklarını işgal etmesi üzerine dünyada ortaya çıkan enerji krizi ile birlikte Almanya'da kömür ile ilgili tartışmalar tekrar gündeme gelmiştir.

Osmanlı Dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Kömür Madenciliği ve Zonguldak Havzası

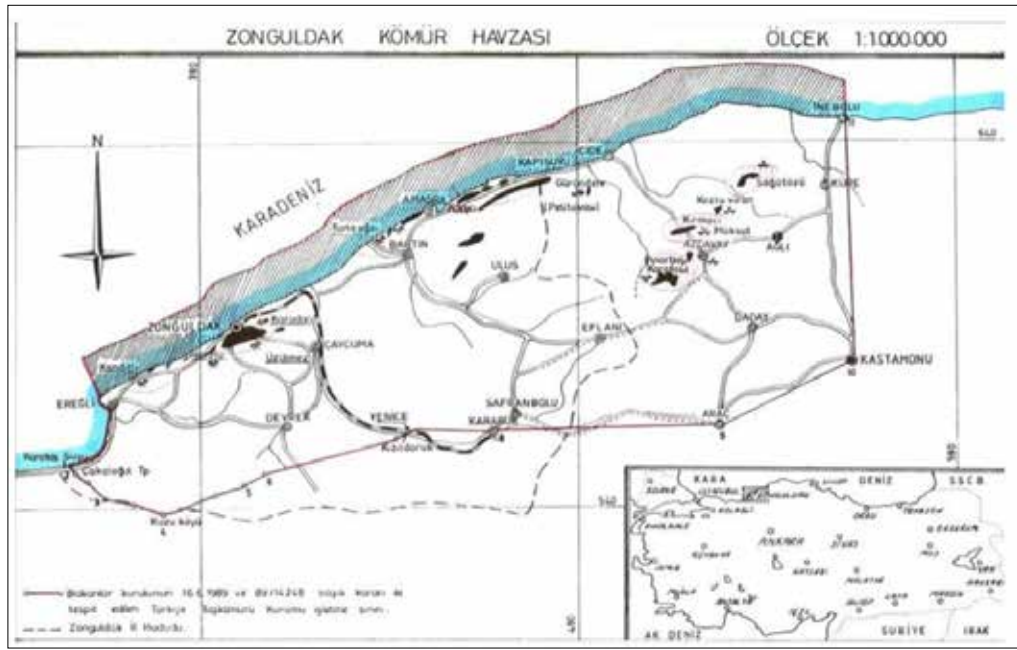
15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'da ve Balkanlar'da gerçekleştirilen fetihler sayesinde maden rezervleri açısından zengin olan bölgeler Osmanlı Devleti sınırlarına dahil olmuştur. Maden teknolojisinin Osmanlı'ya girişinde, mevcut ocaklardaki dönemin modern teknikleri önemli bir yere sahiptir (Aktaran: Kara, 2013, s.224-225). Sanayi devriminin etkileri ile birlikte Osmanlı Devleti'nde, gelişen makine ve donanımların yakıt ihtiyacını karşılamak için devlet talimatları ile 19. yüzyılın başlarında kömür aranmaya başlanmıştır. Osmanlı'da kömür ilk olarak 1822 yılında gemici Hacı İsmail ve 1829 yılında Uzun Mehmet tarafından bulunmuştur. İlk üretim 1836 yılında Avusturya'dan getirilen Hırvat kökenli madencilerin çalıştırılması ile gerçekleştirilmiştir (Yurtoğlu, 2016, s.214). 1840-1860 yılları arasında devletçiliğin ağır bastığı bir sanayileşme politikası takip edilmiştir. 1860'lı yıllarda İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması ile sektörde nitelikli eleman yetiştirmek için sanayi mektepleri açılmıştır (Önsoy, 1984, s.8-9). 1867 yılında Dilaver Paşa tarafından hazırlanan maden yönetmeliği ile madenlerde zorunlu² çalışma yükümlülüğü getirilmiştir (Aktaran: Yüksel, 2017). Bu gelişmelere ek olarak 1851-1914 yılları arasında Anadolu'da ulaşımı sağlamak için 12000 km demiryolu yapılmıştır (Aktaran: Çörek, 2018, s.19). Osmanlı'da maden çıkarma yöntemlerindeki teknolojik yetersizlikler ve ağır sanayinin gelişmemesi nedeni ile bulunan ocaklardan (Foto. 1) yararlanma yoluna gidilememiştir. Osmanlı'da kömürün işletilmesinde batıya göre bir asırdan fazla bir gecikme gözlenmektedir (Aktaran: Kara, 2013, s.226).

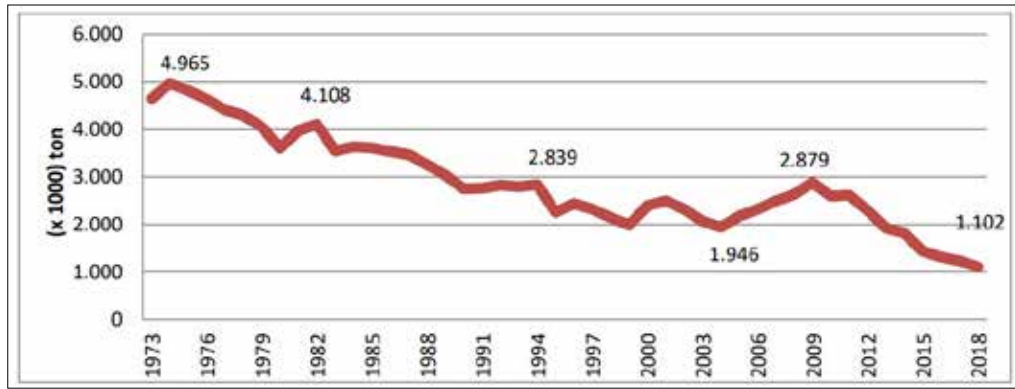
Fotoğraf 1: Zonguldak'ta Société Ottomane d'Héraclée Briket Fabrikası ve Maden Kereste Deposu (Anonim) / *Société Ottomane d'Héraclée Briquette Factory and Mine Lumberyard in Zonguldak*

1921 yılında işçilerin elverişsiz çalışma koşullarını düzenlemek amacı ile Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından "Ereğli Havza-i Fahmiye İş Kanunu" yürürlüğe girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk iş kanunu ile Dilaver Paşa Nizamnamesi'nde yer alan zorunlu çalışma son bulmuştur (Gülmez, 1991, s.283). Aynı zamanda Türkiye'de bulunan yabancı sermayenin işlettiği maden, demiryolları, su ve elektrik şirketleri başta olmak üzere birçok şirketin millileştirilmesi amaçlanmıştır (Yücel, 2015, s.43). Bu dönemde sürdürülen kalkınma politikaları kapsamında kömür rezervleri bakımından zengin olan Zonguldak Havzası (Şek. 3) 1926 yılında millileştirilmiştir (Aktaran: Polatoğlu, 2019, s.445-451). Cumhuriyet Dönemi'nde alınan politikalar kapsamında 1932 ve 1936 yıllarında hazırlanan I. ve II. beş yıllık kalkınma planlarında demir, çelik ve kömür gibi temel sanayilere öncelik verilmiştir (Yavuz, 2005, s.7-8 ; Yücel, 2015, s.36). Madencilik alanında yeni düzenlemelerin devreye girmesi ile 1936 yılında taşkömürü ve bakır madenlerinin işletme yetkisi, sırasıyla Fransız Societe Heraclee ve Alman Deutsche Bank ortaklıklarından satın alınmıştır. 1937 yılında ise Fransız sermayeli Ereğli Şirketi ruhsatındaki tüm ocaklar Etibank'a devredilmiştir (Aktaran: Tamzok, 2008, s.190). Madencilik alanına devletin yatırımcı ve işletmeci olarak girmesi ile bölge sosyal kültürel ve ekonomik alanda ivme kazanmıştır. 1937 yılında Karabük'te açılan demir-çelik fabrikası, Filyos-Zonguldak-Kozlu demiryolu (1943), Ereğli limanı (1945), Çatalağzı termik santrali (1946), Filyos tuğla fabrikası (1949), modern Zonguldak limanı (1957), Çaycuma kağıt fabrikası (1963) ve Ereğli demir çelik fabrikası (1965) hizmete girmiştir (Özgönül, 2007). Bu süreçte havzadaki yerleşimlerle birlikte Zonguldak şehri çeşitli tesisleri içeren kömür bazlı bir sanayi ağının parçası olarak gelişmiştir. TTK bünyesinde Karadeniz Ereğli'de Armutçuk Taşkömürü İşletme Müessesesi, Zonguldak'ta Kozlu, Üzülmaz ve Karadon Taşkömürü İşletme Müessesesi, Amasra'da Amasra Taşkömürü İşletme Müessesesi olarak kömür işleme tesisleri Osmanlı Dönemi'nden günümüze

² Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin geçerli olduğu bölgelerde uygulanmıştır.

Şekil 3: Türkiye Zonguldak Kömür Havzası (Ocakoğlu, F. (18-19 Mayıs 2013). Zonguldak Taşkömürü Havzası, 4.) / Turkey Zonguldak Coal Basin

Şekil 4: Türkiye'nin Yıllara Göre Taşkömürü Üretimi (TMMOB, 2020. Enerji ve Kömür Raporu, s. 20.) / Turkey's Hard Coal Production by Years

faaliyet göstermektedir. Zonguldak Havzası, taşkömürü üretimi ile gelişen yeraltı ve yerüstü üretim tesisleri: kuyu, ocak, lavuar, kok fabrikası gibi üretim yapıları; kömürün tesisler arası transferini sağlayan: tramvay, demiryolu, dekovalı hattu, konveyör, yükleme tesisi, liman gibi ulaşım yapıları ile zenginleşmiştir. Havzada kömür üretimine bağlı diğer sanayi dallarının da çeşitlenmesi ile (1890'lı yıllarda Zonguldak Limanı'nın yapımı ile bağlantılı olarak) 1930'lu yıllara kadar gelişim gösteren Fransız sermayeli Ereğli şirketinin idari ve sosyal tesislerinin bulunduğu Fener Mahallesi (BAKKA, 2021, s.150-151), 1934 ve 1936 yıllarında mimar Seyfi Arkan tarafından tasarlanan işçi konutları kompleksi, Üzülmüş bölgesinde TÜRKİŞ³ projesi ve Kozlu'da yer alan KÖMÜRİŞ projesi

³ 1926 yılında İş Bankası Zonguldak Kömür Havzası'nda Kozlu Kömür İşleri TAŞ'ı (KÖMÜRİŞ) kurmuştur. Daha sonraki yıllarda da Maden Kömürü TAŞ'ı (TÜRKİŞ) kurmuştur. Tarihçe - Türkiye Taşkömürü Kurumu (taskomuru.net)

(Akbulut, 2011) kapsamında lojman, yemekhane, spor tesisi, kütüphane, sinema, dispanser, okul, kreş ve çeşitli ticari yapı bir bütün olarak kentsel nüfusa da hizmet ederek sosyal hayatı şekillendirmiştir.

Kömürün bölgede ana gelir kaynağını oluşturması ile Zonguldak kentsel ve sosyal dokusu, öncelikle sanayi politikaları, kurumları ve kültürü aracılığıyla şekillenmiş, çeşitli ölçeklerde bir araya getirilmiş endüstriyel, kentsel ve peyzaj bileşenlerinden oluşan özgün bir yerleşim yeri olarak gelişim göstermiştir. Ancak özellikle 1980 sonrasında havzada kömür üretiminin azalması ile birlikte bazı üretim sahaları kullanım dışı kalmaya başlamıştır. 2018 verilerine göre, artan kömür ithalatı ve yerli kömür kaynaklarının verimsiz kullanılması ile özellikle taşkömürü üretiminde (Şek. 4) önemli bir düşüş görülmektedir (TMMOB, 2020, s.20). Üretim hacimlerinin azalması, yapı sahalarının atıl kalması ve

işçi sayısındaki düşüşler kömüre dayalı sosyal yapının bozulmasına neden olmuştur.

Zonguldak'ın kentsel kimliğini oluşturan kömür merkezli sanayi gelişiminde ortaya çıkan olumsuz durumlar, kent ve yaşayanlar için önemli bellek mekânları olan somut veya maddi olmayan değerlerin ve kentin kimliğinin bütünlüğünün yitirilmesine yol açmaya devam etmektedir.

ENDÜSTRİYEL MİRAS KAVRAMI

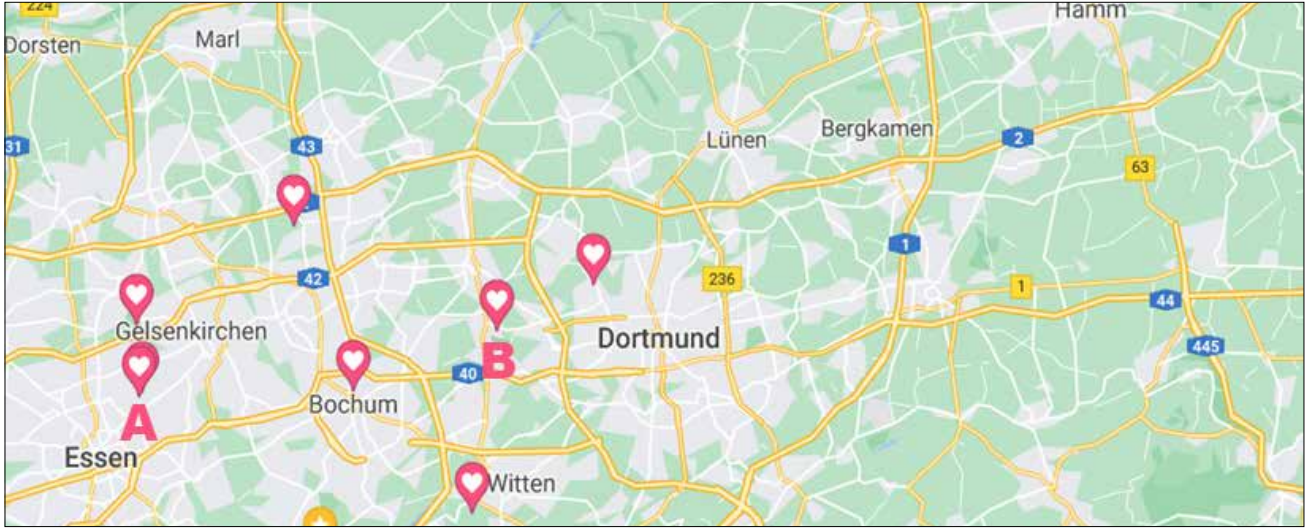
Kentselleşme ile mevcut sanayi yapılarının şehir merkezinde kalarak hacimlerinin yetersiz hale gelmesi ve hammadde temininde ortaya çıkan zorluklar bu yapı gruplarının işlevsizleşmesine neden olmuştur. Yok olma tehdidi ile karşı karşıya olan sanayi yapıların belli bir dönemin ekonomik ve sosyo-kültürel izlerini taşımasının fark edilmesi ile sanayi yapılarının korunmaları gündeme gelmiştir (Köksal, 2005, s.12-32) Atıl kalan endüstri yapıları uzun bir süre çirkin, kirli ve gereksiz olarak değerlendirilmişlerdir (Föhl, 1995). Endüstri mirasının korunması konularında aktif olarak yer alan ülkelerde bile hızlı bir değişim ve tahribat süreci yaşanarak yapılar kısmen ya da tamamen yok olmaktadır. Bu kapsamda 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan endüstri mirası kavramı ve örgütler, 1970'lerin sonundan itibaren endüstri devrimini deneyimlemiş ülkelerde hız ve önem kazanmıştır (Köksal, 2005, s.152). Endüstrileşmenin daha geç ve sınırlı olarak gerçekleştiği ülkelerden biri olan Türkiye'de ise 1990'larda şekillenmeye başlamıştır (Saner, 2012, s.56-59). Dünya miras konuları ile ilgili birçok yerel kuruluş ortaya çıkmıştır. Bu konuda sistematik olarak çalışan iki uluslararası belge bulunmaktadır. Bunlardan Avrupa Konseyi, mirasın çok disiplinli karakterini tanımlayarak kamu kuruluşları, üniversiteler ve bilimsel araştırma kurumları tarafından etüt ve araştırma programlarının yürütülmesini öngörmektedir (Council of Europe, 1990). Bir diğeri ise dünyanın çeşitli ülkelerinden çok sayıda üyesi olan Uluslararası Endüstri Mirasını Koruma Komitesi (TICCIH) yan kuruluşları ile belgeleme, arşivleme, tanımlama ve koruma görevlerini üstlenmektedir. Aynı zamanda özerk bir kuruluş olan TICCIH, Uluslararası Anıtlar ve Siteler Konseyi (ICOMOS) tarafından atanan bir danışmandır (TICCIH, 2003). ICOMOS, tarihi eserlerin ve alanların korunmasına adanmış küresel olmayan bir devlet kuruluşudur. ICOMOS, endüstriyel mirasın sürekliliğine yönelik uluslararası alanda faaliyet gösteren UNESCO'ya tavsiyelerde bulunur ve dünya mirası listesine eklenecek mirasları ilan eder (ICOMOS, 1964). 1999 yılında kurulan ERIH (The European Route of Industrial Heritage/Avrupa Endüstri

Mirası Güzergâhı) adlı bir Avrupa topluluğudur. ERIH eski endüstri bölgelerindeki değişimleri duyurmak ve kültürel miras kapsamında bölgesel turizmin gelişimi için çalışmalar yapan ülkelerarası bir ağıdır (ERIH). Endüstriyel mirasın belgelenmesi ve korunması ile ilgili çalışmalar yapan çeşitli kuruluşlar bulunmaktadır.

Ruhr Bölgesi'nde Yer Alan Kömür Madeni İşleme Tesislerinin Kullanım Dönüşümü Kapsamında Endüstriyel Miras Olarak Değerlendirilmeleri

Almanya'da yer alan Kuzey Ren Vestfalya (NRW) eyaletine bağlı olan Ruhr Bölgesi, güneyde Ruhr kuzeyde Lippe olmak üzere iki nehir arasında yer almaktadır. Bölge köklü bir kömür madenciligi geleneğine sahiptir (Dahlbeck & Gärtner, 2019, s.25). Demir ve çeliğin işlenmesi için önemli bir enerji kaynağı olan kömür, devasa tesislerin ve işleme sahalarının gelişmesine olanak sağlamıştır (Wehling, 2016a, s.42-43). 1840'larda sanayileşmenin başlangıcından ortalama 1975-1980 yıllarına kadar bölgede gelişim gösteren kömür ve çelik endüstrisine ait yapı sahaları, endüstriyel bir manzara oluşturmuştur (Wehling, 2016a, s.42).

Dünya'da kömür ile sanayi alanında yaşanan önemli gelişmeler ekonomik, siyasi ve toplumsal değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Kömürün kalbi olarak bilinen Ruhr Bölgesi, çevresel ve ekonomik nedenlerden dolayı kömür madeni üretimini kademeli olarak sonlandırarak, endüstriyel miras niteliğindeki bu yapı sahalarının korunmasına ve kullanım dönüşümü kapsamında değerlendirilmesine yönelik kalkınma stratejileri oluşturmuştur. Almanya'da sanayi alanlarının korunmasına yönelik ilk girişimler 1960 yıllarının sonlarında maden ocaklarının çevresinde bulunan, yıkım tehdidiyle karşı karşıya kalan, işçi konutları ile gündeme gelmiştir. Dortmund Teknik Üniversitesi Planlama Bölümü öğrencileri ve öğretim üyelerinin yerleşkenin yıkımına karşı gösterdikleri tepkisi, yerel halk ve belediyenin iş birliği ile "şehir tarihinin dikkate değer bir parçası" ve korumaya değer "tarihi bir belge" olarak tanımlanmış ve 1971 yılında yıkımdan kurtarılmıştır (Raines, 2011, s.186-187). Buna benzer bir süreç Krupp şirketinin Oberhausen'daki Gutehoffnungshütte (madencilik ve çelik fabrikası) işçilerine hizmet vermiş "Almanya'daki en eski özel işçi konutu" olan Eisenheim'da yaşanmıştır. 1970 yılının başında Profesör Roland Günter ve Fachhochschule Bielefeld öğrencileri tarafından yürütülen araştırma projesi ile yerleşim alanının geleceği değişmiştir (Raines, 2011, s.187-188). Bu yerleşim alanlarını kurtaran toplu eylemler Ruhr Bölgesi'ndeki sanayi alanlarının korunmasına yol açmıştır. NRW'nin 1980 yılındaki ilk anıt koruma yasasına göre, "nesnelere, nesnelere çoğunluğu ve nesnelere muhafaza edilmesi ve kullanılması kamu yararına olan parçaları" anıt olarak

Şekil 5: Ruhr Bölgesi'nde Yer Alan ERIH Rotası'na Dahil Yeniden Kullanılmış Kömür Madenleri (<https://www.erih.net/>, 19.02.2020.) / *Adaptive Reused Coal Mines Included in the ERIH Route in the Ruhr Area*

tanımlanmıştır. Bu “nesnelere”, estetik değerlere atıfta bulunmadan “çalışma ve üretim ilişkilerinin gelişimi için önemli (...)” olanları içermektedir (Durchholz & Pfeiffer, 2008, s.113-114). 1989 yılında IBA Emscher Park projesi yetkilileri, bölge halkı, koruma kurulları ve meslek odalarının çalışmaları ile işlev dışı kalan Zeche Zollverein fabrikasının da tekrar kullanımı gündeme gelmiştir. Bu kararda, yerel gazetelerin ve yıkım kararına karşı gelişen tepkilerin de rolü büyük olmuştur (Lorenz, 1985). 1990 yılında Uluslararası Emscher Park Yapı Fuarı'nda, erken madencilik örnekleri olmak üzere geniş bir alana yayılan yapı sahalarının ve sanayileşmeye tanıklık etmiş yapı stokunun endüstriyel ve kültürel miras olarak koruma altına alınmaları açıklanmıştır (Wehling, 2016b, s.32). Yapı sahasının kullanım dışı kalması ile bölge, bilim, teknoloji ve sanat alanında yatırımlar ile desteklenmiştir. Bu yaklaşım kömür madeni işleme tesislerini kullanım dönüşümü kapsamında anıtları, müzeleri ve parkları (Şek. 5) ile kültürel etkinliklerin yapıldığı çok katmanlı bir alana dönüştürmüştür. Uluslararası bir model haline gelen bu dönüşüm girişimciler, sendikalar ve devlet arasındaki yakın iş birliği ile 50 yıl önce başlamıştır (Berger, 2018). Bu yerel hareketlerin Ruhr Bölgesi'nde yayılarak etkisini göstermesi ile endüstriyel yapı ve sahaların korunması yeni bir boyut kazanmıştır. Endüstriyel kültürü yönetmek için yarışmalar, üniversiteler, politikacılar, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar gibi birden fazla aktörün sürece dahil olması ile bölgenin sürdürülebilir dönüşümü için çeşitli yöntemler bir araya getirilmiştir. Karabaic (2013) bu bölgedeki endüstriyel miras faaliyetlerini tarihi anıtların korunması, kentsel dönüşüm, peyzaj yönetimi, kültürel gelişim ve turizm tasarımı olarak özetlemektedir. Bölgede yer alan bazı yapı ve yapı sahaları, 1999 yılında kurulan Avrupa Endüstri Mirası Güzergahı (ERIH) kurumu tarafından

endüstriyel kültürün geliştirilmesi için gezi rotası olarak belirlenmiştir. Ruhr Bölge'sinde kullanım dönüşümü kapsamında değerlendirilmiş ve ERIH gezi rotasına dahil sekiz adet kömür madeni üretim tesisi ve sahası yer almaktadır (Şek. 5). Sırasıyla bunlar: Zeche Zollern LWL-Industriemuseum, Zeche Zollverein, Kokerei Hansa, Zeche Ewald ve Landschaftspark Hoheward, Nordsternpark, Maximilianpark, Zeche Friedrich Heinrich, Zeche Nachtigall LWL-Industriemuseum ve Muttental'dir. ERIH kendi içinde bazı değerlendirme ölçütleri ile endüstriyel miras açısından özel öneme sahip yapı ve yapı sahalarını “Anchor Points⁴/Çapa Noktası” kalite mührü ile ayrıca tanımlamaktadır. Çalışma kapsamında örnek teşkil eden bu tesislerden yalnızca iki tanesi “Anchor Points” ERIH bağlantı noktası olma özelliğine sahiptir (Çizelge- 1 ve Şek. 5' de yer alan A ve B konumu). Bunlardan birincisi Zeche Zollverein (Foto. 7) ikincisi ise Zeche Zollern LWL Industriemuseum (Foto. 2) olarak yer almaktadır (ERIH, 2020). Farklı dönemlerin teknik ve mimari izlerini taşıyan bu yapı sahaları kültür ve sanat merkezi olarak endüstri mirasları arasında yer almaktadır. Ruhr Bölgesi'nde yer alan dönüşümler bu kapsamda değerlendirilecek bütüncül bir dönüşüm proje planlaması için referans olmaktadır.

⁴ Kullanım dönüşümü kapsamında özel tarihi öneme sahip endüstri ve sanayi yapılarının ve kaliteli bir ziyaretçi deneyimi sunan ERIH derneğinin ilgi çekici yerler için oluşturduğu kültürel etkinlikler, multimedya etkileşimli kurulumlar ve fabrika operasyonlarının gösterileri gibi belirli kriterleri kapsayan kalite mührüdür.

RUHR BÖLGESİ'NDEKİ DÖNÜŞÜMLERİN ÜZÜLMEZ TAŞKÖMÜRÜ İŞLETME MÜESSESİ İÇİN DEĞERLENDİRİLMESİ

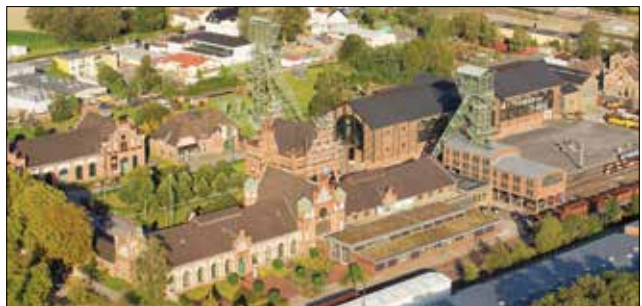
Çizelge 1: Ruhr Bölgesi'nde Yer Alan Kullanım Dönüşümü Kapsamında Değerlendirilen “Anchor Points/Çapa Noktası” Mühürlü Kömür Madeni İşleme Tesisleri (Merve Varol Can) / “Anchor Points” Sealed Coal Mine Processing Facilities Evaluated Within the Scope of Use Transformation in the Ruhr Area

Yapı Stoğunun Adı		Zollern II/IV Colliery LWL Industrial Museum	Zeche Zollverein
Günümüz Kullanımı		Sanat ve Kültür Merkezi	Sanat ve Kültür Merkezi
Yapı Sahası		6 Hektar	100 Hektar
Yapım Yılı		1898-1904	1847-1932
Üretim (Günlük)		?	12.000 (7.000 Kok)
Dönüşüm Yılı		1999	2000
Dünya Mirası Listeleri		ERIH	UNESCO + ERIH
Yakınında Bulunduğu Şehrin Nüfusu (2016)		585.813	582.624
Yapı Sahası Konumu		Grubenweg 5 44388 Dortmund/Almanya	Gelsenkirchener Str. 181 45309 Essen/Almanya
Yapının Konumu	Şehir Merkezine Olan Mesafesi	5km	11km
	Endüstriyel Peyzaj	✓	✓
	Ana Yollara Yakınlığı	✓	✓
Yapı Değeri	Tarihi Değeri	✓	✓
	Mimari ve Estetik Değeri	✓	✓
	Sembolik Değeri	✓	✓
Kültürel Kimlik	Tarihi Elemanlar	✓	✓
	Özgün Malzemeler	✓	✓
	Orjinal Yapı Strüktürü	✓	✓
Yapının Özgün İşlevi		Kok ve Kömür İşleme Tesisi	Kok ve Kömür İşleme Tesisi

Zeche Zollern LWL Endüstri Müzesi Tarihsel Süreci

Zeche Zollern, dekoratif şekilli kırmızı tuğla duvarları sayesinde barok bir sarayı andıran mimarisi ile Ruhr Bölgesi'ndeki en dikkat çekici maden komplekslerinden biridir (Foto. 2).

1898 yılında kömür ocağında yer alan gotik binalarının çoğu, mimar Paul Knobbe tarafından tuğladan tasarlanmıştır. 1904'te kömür ocağında kullanılan dönemin en güncel jeneratörlerinin ve makinelerinin bulunduğu merkezi motor evi tamamlanmıştır. 1945 yılına kadar kömür ocağında zorunlu işçi çalıştırılmıştır. 1951 yılında lamba salonu (lambahane) denilen yapı yeniden inşa edilmiş ve duş odaları eklenmiştir.

Fotoğraf 2: Zollern II/IV Kömür Madeni LWL Endüstri Müzesi (https://zeche-zollern.lwl.org/media/filer_public_thumbnails/filer_public/3f/be/3f8489-6618-4b1e-a021-86a7943948da/12577-033.jpg__1920x920_q90_crop_subsampling-2_upscale.jpg) / Zollern II/IV Coal Mine LWL Industrial Museum

Şekil 6: Zeche Zollern II/IV Nolu Kuyu Korunmuş Binaları ve Madenci Konutları Vaziyet Planı (Merve Varol Can, Kaynak :Lageplan_Zollern.pdf) / Zeche Zollern No. II/IV Shaft Preserved Buildings and Miner's Residences Layout Plan

Fotoğraf 3: Zollern II/IV Makine Salonu (Merve Varol Can Arşivi, 21.02.2020) / Zollern II/IV Machine Hall

Fotoğraf 4: (Lohnhalle) Madencilerin Ücretlerini Aldığı Salon ve Eski Yönetim Binası / The Hall Where Miners Get Their Wages and Old Administration https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Zeche_Zollern_Lohnhalle.jpg

Motor evinin Art Nouveau tarzındaki ana girişi (Foto. 3), Berlin'li mimar Bruno Möhring tarafından tasarlanmıştır ("Zollern II/IV Colliery," 2019). 1966 yılında kapatılan madene bir erişim yolu açılması için makine salonunun yıkılması planlanmıştır. Bir grup sanatçı, Kuzey Ren Vestfalya Eyaleti Başbakanı'na dilekçe vererek Almanya' da endüstriyel bir binayı kurtarmak için ilk protesto girişiminin öncülleri olmuştur (Bösch, 2007, s.51). 1968 yılında makine salonu devlet koruma listesine dahil edilerek yıkılmaktan kurtarılmıştır (Aktaran: Raines, 2011, s.190). Zollern Kömür Madeni 1969'da kapatılmasından üç yıl sonra, Almanya'nın uluslararası öneme sahip ilk kömür ocağı olma özelliği ile endüstriyel miras anıtı olarak kabul edilmiştir (Şek. 6). 1981'den günümüze kadar

Kuzey Ren Vestfalya Endüstri Müzesi'nin merkezi haline gelmiştir (ERİH, 2019). Kömür çıkarma işlemlerinin yapıldığı yeraltı ve yerüstünü birbirine bağlayan eski kuyu vinci: seyir terası ve kömürün nasıl işlendiğini gösteren kalıcı sergilerin yer aldığı müzeye dönüştürülmüştür. Madencilerin ücretlerini aldığı (Lohnhalle) salon ise yüksek duvarları, tonozlu ahşap tavanı, kiliseyi andıran plan şeması ve pencereleri ile kutlama ve çeşitli etkinlikler için kiralana bilmektedir (Foto. 4).

Çelik konstrüksiyon ve kırmızı tuğlalı makine salonu başka bir yerde benzeri olmayan tarihi elektrikli sarma makinesi ile birlikte korunarak sergi salonu olarak

Fotoğraf 5: (Waschkaue) Eski Soyunma Odası ve Duşlar https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/28/Dortmund_-_Zeche_Zollern24_-_Waschkaue_in_05_ies.jpg / *Old Locker Room and Showers*

kullanılmaktadır. Madencilerin kıyafetlerini tavanda örtülerin altına çektikleri zincirli metal sepetlerin yer aldığı soyunma ve duş binası (Waschkaue), madencilerin hayatının anlatıldığı bir sergi salonuna dönüştürülmüştür (Foto. 5). Aynı binada yer alan eski lamba salonu⁵ (Lampenstube), yeraltında havanın temiz olup olmadığı veya patlayıcı metan içerip içermediğini tespit etmeye yarayan maden faaliyetlerinde hayati önem taşıyan madenci lambasının kültürel tarihine ışık tutmaktadır.

Eskiden kömür ocağının ahırlarından biri olan (Pferdestall) ise şu an birinci sınıf bir restoran olarak hizmet vermektedir (Foto. 6). Bunlara ek olarak yapı sahası içerisinde yer altı madencilik tarihine yer veren Montanium isimli yerüstünde yapay bir tünel oluşturulmuştur. Zollern anıt ilan edilmeden önce kömür ocağı santrali, kömür yıkama tesisi (lavuar⁶) ve orijinal kuyu vinci başlığı yıkılmıştır.

Fotoğraf 6: (Pferdestall) Eskiden At Ahır Olan Restaurant <http://files.webbuilder.hosteurope.de/a9/e2/a9e255bc-ab89-4ce8-a7f6-ea42b1e72d8c.jpg> / *Restaurant that used to be Horse Stable*

⁵ Türkiye’de kullanılan bir diğer adı Lambahane’dir

⁶ Fransızca “lavoir” (çamaşırhane) kelimesinden Türkçe’ye “lavuar” olarak geçmiş olan kelime, ocaklardan çıkarılan kömürün yıkıldığı ve zenginleştirildiği tesise verilen isimdir. (<http://www.fransizcasozluk.net/lavoir.htm>, 29.09.2019)

Zeche Zollverein Tarihsel Süreci

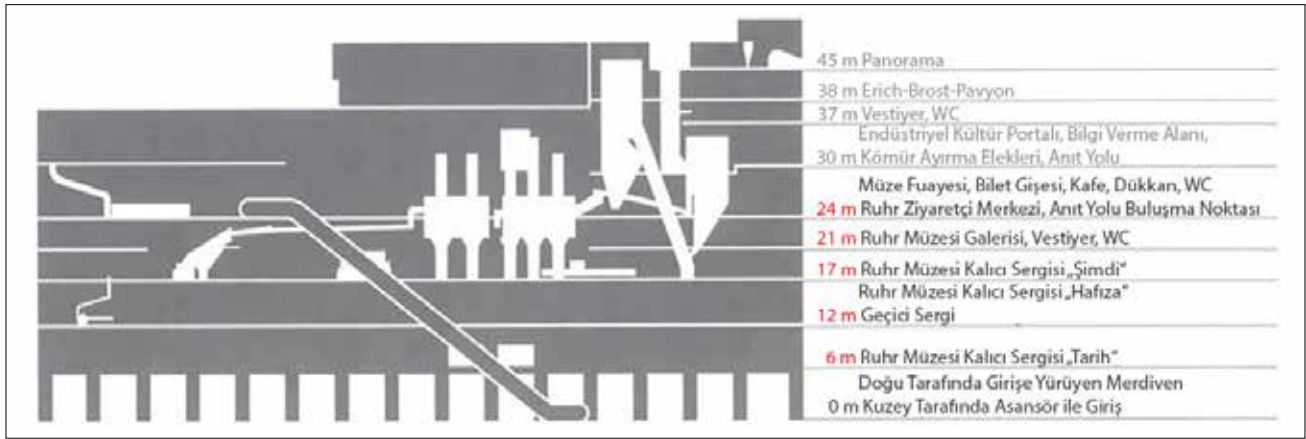
1834 yılında Franz Haniel’in, Schönebeck’te çelik üretimi için ihtiyaç duyduğu koklaşabilir taş kömürü yataklarını arama faaliyetleri sonucunda yerleşke ortaya çıkmıştır. Duisburg’lu sanayi adamı Franz Haniel’in 1847 yılında araziyi satın alması ile birlikte Zeche Zollverein maden birliğini kurmuş ve ilk maden kuyuları açılmıştır. Aynı zamanda 1847 yılında hizmete açılan Köln-Minden demiryolu da yer seçiminde önemli rol oynamıştır. Güzergâh, o zamanlar yeni bir ulaşım aracı olan demiryoluna iyi bir bağlantı sağlayan, kömür ocağı alanının kuzeyinden geçmektedir (“Zeche Zollverein,” 2022). 1932 yılında günde 12.000 ton kömür işleyen tesis, Ruhr Bölgesi’nin en büyük maden tesisidir (Foto. 7). Yurt dışından gelen kömürlerin fiyat baskısı nedeni ile 23 Aralık 1986’da (135 yıl sonra) maden ocağında son vardiya çalışmıştır (Buschmann, 1998). 1986 yılında madencilik mimarisinin eşsiz bir anıtı olarak tescillenip yıkımdan kurtarılmıştır.

Fotoğraf 7: Zeche Zollverein Yapı Sahası (https://www.rheinische-industriekultur.de/objekte/projekte_img_flaechendenkmale/img_flaechen/projekte_flaechen4.jpg) / *Zeche Zollverein Building Site*

Uluslararası Bina Sergisi (IBA) Emscher Park’ın bir parçasını olan Zollverein, öncü bir proje haline gelmiş ve 1989’da sürekli olarak “dönüşümle koruma” ilkesine dayanan, 12 nolu maden ocağındaki yeni salon ve binaların kullanımı için ilk rehabilitasyon aşaması başlatılmıştır. Yapı stoku içinde yer alan eski kompresör salonu 1996 yılında Ruhr bölgesindeki en sıra dışı restoran yerlerinden biri olan Casino Zollverein’a (Foto. 8) dönüştürülmüştür. Kazan dairesi 1997 yılında İngiliz mimar Norman Foster tarafından Red Dot Tasarım Müzesi⁷ olarak etkinlikler ve sunumlar için olağanüstü bir mekâna dönüştürülmüştür (Foto. 9). 1999 yılında ise endüstriyel turizmin başlaması ile 400 kilometrelik bir yol, Endüstriyel

⁷ 1955 yılında Villa Hügel’de „güzel tasarlanmış endüstriyel ürünlerin kalıcı bir gösterisi“ olarak başlayan şey, o zamandan beri dünyanın en büyük çağdaş tasarım sergisi haline gelmiştir.

Şekil 7: Ruhr Müzesi Şematik Kesit (Merve Varol Can, Kaynak: Ruhr Museum (detail.de)) / Ruhr Museum Schematic Section

Fotoğraf 8: Casino Zollverein https://zollverein-cm.imgix.net/2019/10/JT-180604-003_RZ_Jochen_Tack_Casino_Zollverein.jpg?auto=compress%2Cformat&ixlib=php-1.2.1&w=1920&h=1080&fit=crop&crop=middle

Fotoğraf 10: Zeche Zollverein Ruhr Müzesi (Merve Varol Can Arşivi, 15.10.2015) / Zeche Zollverein Ruhr Museum

Miras Rotası'nın (ERIH) merkezi bağlantı noktası haline gelmiştir (Zollverein, 2019). Kömür yıkama işleminin yapıldığı lavuar binası 2010 yılında jeolojik, arkeolojik, tarihi koleksiyonları ve kömür madeni işleme süreçlerinin deneyimlendiği Ruhr Müzesi'ne⁸ (Foto. 10) dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 9: Zeche Zollverein Eski Kazan Dairesi (<https://thelink.berlin/wp-content/uploads/2017/11/Zeche-Zollverein-02-%C2%A9-Hendrik-Bohle.jpg>) / Zeche Zollverein Former Boiler Room

Müzeye eski yıkama tesisinin üst kotundan 58 metre uzunluğunda bir yürüyen merdiven ile giriş eklenmiştir. Kalıcı ve geçici sergilerin yer aldığı eski kömür yıkama tesisinde (Şek. 7) kömürün konveyör ve bantlar ile yapıya üst kotlardan girerek alt kotlara doğru sınıflandırılması ile oluşan işlem akışı deneyimlenmektedir.

Maden kuyuları ve tesisleri, merkez kok kömürü işleme tesisi, kömür siloları ve işçi yerleşkeleriyle 19. ve 20. yüzyıllarda kömürle çalışan endüstrinin ayakta kalmış önemli örneklerinden biri olan Zeche Zollverein, kömür ve çelik endüstrisinin gerek sosyo-ekonomik gerekse estetik açılarından belirleyici olduğu, bölgedeki kültürel dönüşümün önemli bir sembolü olarak yer almaktadır.

Ruhr Bölgesi'nde yer alan "Anchor Points/Çapa Noktası" mühürlü Zeche Zollverein ile Zollern II/IV Kömür Madeni LWL Endüstri Müzesi için şu değerlendirmeler yapılabilir:

⁸ 1904 yılında Essen müze derneğinin kurulması ile açılan müze 2008 yılında tamamen yeni bir yapıya devredilerek Zeche Zollverein'da Ruhr Müze Vakfı olarak kurulmuştur.

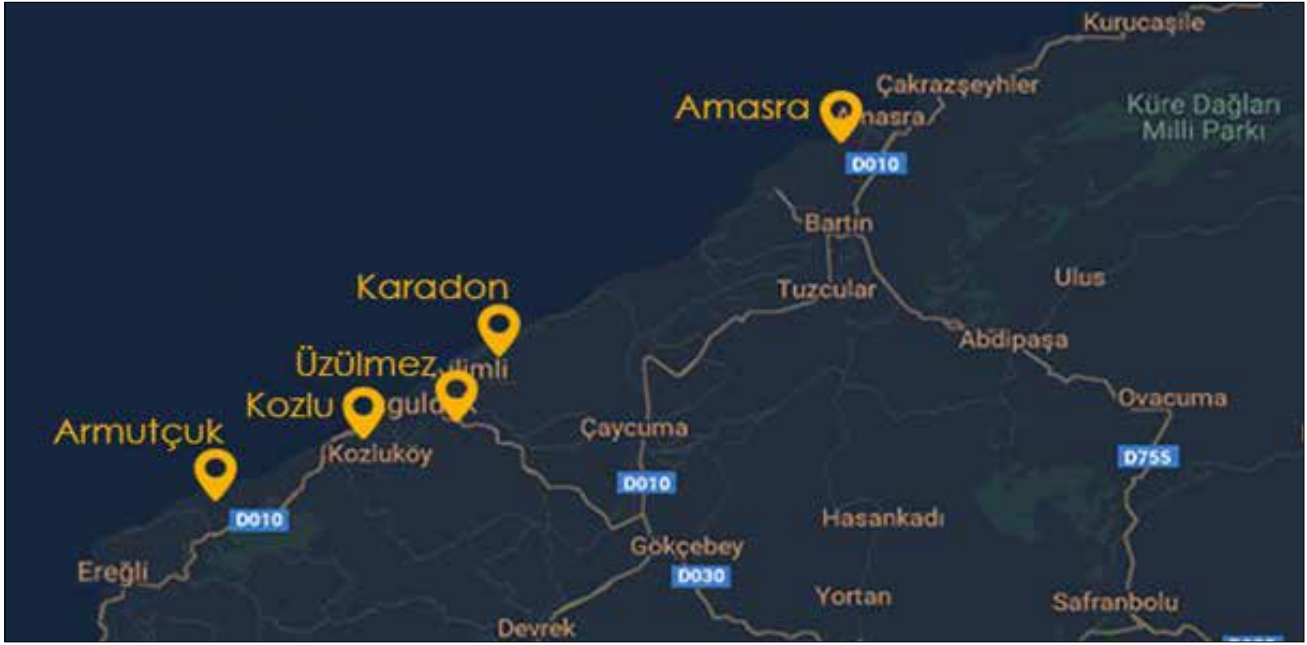
- Geniş ve düz arazilere yayılan plan şemaları birbiri ile ilişkili (yapılar arası transfer yolları ve aktarma bantları) çeşitli yapı hacimlerinden oluşmaktadır. Bu özellikleri ile farklı işlevler için uygunluk göstermektedirler.
- Yeraltından kömürün çıkarılmasına ve işçimalzeme transferine olanak sağlayan düşey çelik strüktür asansör sistemi, saha içerisinde diğer yapı gruplarından ayırt edici bir şekilde özgün farklılık göstermektedir. Yapı sahasının silüetini belirleyen baskın form ve yüksekliğe sahip yapı elemanı genellikle işlevsiz olduğu için seyir terası olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Kömürün yeraltından çıkarıldığı asansör sisteminin konumlandığı kuyu evi, makine salonu ve yıkama/zenginleştirme işlemlerinin yapıldığı lavuar tesisi gibi büyük ölçekli ağır makinelerin ve taşıyıcıların yer aldığı mekanların, kömür tarihi ve üretim sürecinin vurgulandığı sergi salonu veya müze (Foto- 10) olarak dönüştürüldükleri görülmektedir. Üretimde yer alan dolaşım hattı yeni oluşturulan mekan içerisinde sirkülasyon alanlarını desteklemektedir.
- Kömür işleme sürecine destek olan teknik birimler kompresör, makine dairesi gibi dönemin teknolojik üretim biçimini yansıtan ağır sanayi ekipmanları korunarak geçici ve kalıcı sergi salonları (Foto.3 ve Foto. 9) olarak öne çıkmaktadır.
- Yer altı ve yerüstü maden çalışmalarına destek veren, üretim alanı ile doğrudan bağlantısı olmayan atölye, depo, ambar, ahır gibi yapıların kafe ve restaurant (Foto. 6) olarak dönüştürüldükleri görülmektedir.
- İşçi soyunma ve duş binaları açık ve geniş plan şemaları ile sahip oldukları özel kıyafet sepeti askı sistemleri korunarak kalıcı olarak sergilenmektedir. Mevcut kıyafet sepetlerinin (Foto. 5) özgün bir fon oluşturduğu bu mekanlar sergi ve etkinlik alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. .
- Birimler arası kömür transferi için kullanılan asansör, konveyör ve bantlar ile tesisler arası nakliye ve ulaşım için gelişim gösteren demir yolları kömür madeni üretim sahalarının özgün transfer elemanları sirkülasyon alanlarını desteklemektedir.
- Saha içerisinde yer alan açık kömür stok alanları ve atık yığınları sahip oldukları büyük ölçekleri ile rekreasyon alanları olarak doğal bir endüstriyel çevre oluşturmaktadır.

TÜRKİYE TAŞKÖMÜRÜ KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ BÜNYESİNDE YER ALAN ÜZÜLMEZ TAŞKÖMÜRÜ İŞLETME MÜESSESESİ'NE BAĞLI ATIL YAPI SAHALARI VE POTANSİYELLERİ

Osmanlı Dönemi'nde Ereğli Havzası'nda başlayan kömür üretimi günümüze kadar devam etmektedir. Zamanla işletilen kömür yataklarının tükenmesi ve yeni rezervlerin keşfedilmesi ile yer üstünde bulunan bazı kömür madeni işleme tesisleri kullanım dışı kalmıştır. Aynı zamanda artan üretim miktarları mevcut hacimlerin yetersiz kalması ile belirli bir döneme ait bu yapıların yıkılmasını gerektirmiştir. Kömür üretiminin toplumsal hafızadaki yeri ele alındığında, söz konusu yapı sahalarının özgün işlevlerini koruyarak kültürel amaçlı kullanımları ile sürdürülebilirliklerinin sağlanması mümkündür. Bunun için bütüncül bir dönüşüm planlamasına sahip olan Ruhr Bölgesi'ndeki referanslar emsal teşkil etmektedir. Gelecek nesiller için dönemin teknik, mimari ve kültürel izlerini yansıtan bu yapı sahalarını muhafaza edip mimarisine uygun işlevler ile kullanım dönüşümü kapsamında değerlendirilmeleri önem arz etmektedir.

Türkiye Taşkömürü Kurumu Tarihsel Süreci

Zonguldak'ta maden kömürü üretimi, 1848 yılında Hazine-i Hassa İdaresi kontrolünde başlamıştır. Kozlu ve Üzülmaz bölgesinde ilk kömür kuyuları açılarak sahilde demiryolu döşeme çalışmaları yapılmıştır. Kırım Savaşı'nın başlaması ile müttefik donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak için 1854-1855 yılları arasında havza ocakları İngiltere'ye devredilmiştir. Bu dönemde dekovil hatları, yeni demiryolları döşenmiştir. 1865 yılında havzanın yönetimi padişahın emri ile Ereğli Kaymakamı ve Maden Nazırı Dilaver Paşa'ya verilmiştir. 1883'ten sonra sırası ile Ermeni Karamanya Kumpanyası, Gürcü Kumpanyası, Saracazadeler Maden Kömür Şirketi ve Fransız Ereğli Şirketi Osmaniyesi kurulmuştur. Meşrutiyet Dönemi'nde ise (1908-1914) havza Ticaret ve Ziraat Nezaretine devredilmiştir. I. Dünya Savaşı Dönemi'nde (1914-1920) Savaş Kömür Merkezi kurularak, idaresi Alman bir albaya verilmiştir. Savaşın sonunda havzanın idaresi, İtilaf Kuvvetleri Kömür Komisyonu'na devredilmiştir. 1926-1927 yıllarında ise devlet direkt olarak işletmeci pozisyonu olarak, Üzülmaz, Kilimli ve Kozlu Maden İşleri Anonim Şirketlerini kurulmuştur. 1937 yılında Etibank tarafından kurulan müesseseye devredilen havza, 1957 yılında Etibank'tan ayrılıp tüzel kişiliğe sahip Türkiye Taşkömürü İşletmeleri bünyesinde toplanmıştır. 11 Nisan 1983 yılında Kanun Hükmünde Kararname ile beş müessese olarak Türkiye Taşkömürü Genel Müdürlüğü kontrolüne geçmiştir. (Aktaran: Ekmen, 2016, s.10 ; Zaman, 2012, s.338-353). Günümüzde batıdan doğuya sırası ile Armutçuk, Kozlu, Üzülmaz, Karadon ve Amasra Taşkömürü İşletme Müesseseleri olarak beş ana üretim

Şekil 8: Türkiye Taş Kömürü Genel Müdürlüğü Bünyesinde Yer Alan İşletme Müesseseleri (<http://www.taskomuru.gov.tr/> 03.05.2020) / Operating Establishments within the General Directorate of Hard Coal in Turkey

sahası olarak faaliyetlerine devam etmektedirler (Şek. 8). Söz konusu yapı sahasının tarihi süreci içerisinde farklı yönetim ve işletmelerin el değiştirmesinden dolayı, sahalar içerisinde farklı dönem yapıları ve ekleri bir arada yer almaktadır.

Üzülmaz Taşkömürü İşletme Müessesesi

Zonguldak Kömür Havzası, donanmanın gereksinimini karşılamak ve Hazine-i Hassa tarafından yönetilmek üzere Galata'lı Yahudi sarrafların kurduğu kömür kumpanyasına kiraya verilmiştir. Daha sonra George ve John Berkeley isimli mühendis kardeşlerin Zonguldak'a gelmesi ile Kozlu ve Üzülmaz'de ilk kuyular açılmıştır (Aktaran: Ekmen, 2016, s.10).

Fotoğraf 11: 63 no'lu Maden Ocağı (TTK Arşivi) / Mine No. 63

Türkiye Taşkömürü Kurumu Genel Müdürlüğü'ne bağlı beş ana kömür üretim sahasından biri olarak faaliyette bulunan, Zonguldak Merkez'de 114 Ada ve 25 Parselde, 63 no'lu maden (Foto. 11) ocağının kapısı (Derebaca) ve 1907 yapımı yığma taş bina ve 1936 yapımı betonarme kagir atölye binaları ve çeşitli müştemilat ile Üzülmaz Taşkömürü İşletme Müessesesi (TİM) Şek. 9'da 9 numaralı konum endüstri mirası için önemli bir alandır (KİVİ, 2020, s.121).

1851 yılında kömürlerin taşınması amacı ile İngilizler tarafından Üzülmaz Asma-Dilaver lavuarından liman hattına kadar uzanan bir dekovil hattı yapılmıştır (Şek. 9). Aynı zamanda hat Çaydamar İşletmesi üzerinden geçen Kozlu Taşkömürü İşletme Müessesesi'ne ve liman bağlantısına sahiptir (BAKKA, 2017, s.182-183). Müessesenin kapsamı dahilinde yakın çevresi ile ilişkili TTK Eğitim Madeni ve Maden Müzesi,⁹ Seyfi Arkan'ın tasarladığı ilkokul, lokal, konut ve lojmanlar ile Rombaki Konağı (konukevi), Üzülmaz Müessese Müdür evi (Karaelmas Maden Şehitleri Müzesi), kok fabrikası bacası başta olmak üzere tarihsel, işlevsel, çevresel değerlere sahip özgün yapı ve öğeleri yer almaktadır. Kömür üretimi devam eden müessesede bazı işletmeler özelleştirilmiş, Dilaver İşletmesi devredilmiş ve Çaydamar İşletmesi (Şek. 9'da 2 numaralı konum ve Şek. 10) ise kapanmıştır. Kömür madenciliği faaliyetlerinde uzun süre hizmet veren ve kentsel bellek açısından önem

⁹ 1926 yılında üretimi durdurulan aktif kömür madeni, eğitim amaçlı yeniden düzenlemiştir. Aynı zamanda 190 yıllık kömür geçmişi olan Zonguldak kentin ilk maden müzesidir (BAKKA, 2021: 157).

Şekil 9: Türkiye Taş Kömürü Genel Müdürlüğü Üzülmaz, Kozlu, Liman ve Ankara kömür demiryolu hattı (Merve Can Varol, TTK Arşivi) / Turkish Hard Coal General Directorate Üzülmaz, Kozlu, Port and Ankara coal railway line

arz eden bu yapı sahalarında durum tespiti yapılmıştır (Çizelge 5). Aynı zamanda Üzülmaz TİM karo sahasında belli bir döneme tanıklık etmiş faaliyette olan aktif yapı stoku da yer almaktadır. Bunlar Üzülmaz İşletme Binası, Tertip Binası, Tahlisiye Vinci, Vinç Binası (Kuyu Vinci) ve Kompresör Binası olarak sıralanabilir.

Çaydamar Taşkömürü İşletme Müdürlüğü

1848 yılından itibaren farklı devletler ve şirketler tarafından işletilen havza, II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1914)

Ticaret ve Ziraat Nezaretine devredilerek, Çaydamar ve Karıncadere ocakları satın alınmıştır (Aktaran: Ekmen, 2016, s.10). Havza Zonguldak Merkez ilçesinin güney kesiminde yer almaktadır (Şek. 9). Geçmişte önemli bir üretim alanı olan Çaydamar'ın (Foto. 12) tasmana¹⁰ neden olmaması için 1994 yılında faaliyeti sonlandırılmıştır (BAKKA, 2018, s.53). Dönemin teknolojik ve kültürel değerlerini yansıtan durum tespiti yapılmamış yapı stoku yer almaktadır (Çizelge 2). Aynı zamanda yapı sahasında yer alan yapı stokunun bir kısmı, Mesleki Eğitim ve Küçük Sanayi Destekleme Vakfı (MEKSA) tarafından

Çizelge- 2: Çaydamar İşletme Müdürlüğü'nde Yer Alan Yapı Stoku (Merve Varol Can, TTK Envanterleri) / Building Stock in Çaydamar Operation Management

Bina Adı	TTK No	Yapım Yılı	Alanı	Yapı Türü	Durumu
Tertip Binası	3615	1951	1058 m2	Betonarme	Kirada (MEKSA)
Kompresör Binası	3614	1945	650 m2	Betonarme	Kirada (MEKSA)
Ambar	3634	1946	410 m2	Y. Y. Kargir	Atıl
Şovelman Vinci ve İhraç Makine Dairesi	3614	1945	400 m2	Çelik Strüktür	Atıl
Vinç Binası	3634	1951	20 m2	Y. Y. Kargir	Atıl
Pervane Binası	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Çelik	Atıl
İdare Binası	3617	1945	340 m2	Betonarme	Atıl

Fotoğraf 12: Çaydamar Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (TTK Arşivi) / Çaydamar Hard Coal Operation Management Organization Building

kullanılmaktadır. Kullanım dışı kalan eski işletmeye ait bazı yapılar günümüze ulaşabilmiştir (Şek. 10).

*Tertip Binası*¹¹: 1951 yılında yapılan bu bina işçilerin kömür ocağına girmeden önce iş planlamalarının yapıldığı ve lambahane denilen ocak lambalarının dağıtımının yapıldığı binadır (Foto. 13). 1058 m² brüt alanı olan yapının kullanım dışı kalmasından sonra içi

¹⁰ Madencilik faaliyetleri sebebiyle yeraltında oluşan boşluklardan dolayı yeryüzünde meydana gelen çöküntüdür.

¹¹ Madencilerin yeraltında hangi bölümlerde ve hangi vardiyalarda çalışacağına dair günlük iş çizelgelerinin hazırlandığı ve bildirildiği yazıhanedir.

Şekil 10: Çaydamar Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Vaziyet Planı (TTK Arşivi, 16.11.2009) / Çaydamar Hard Coal Operation Management Layout Plan

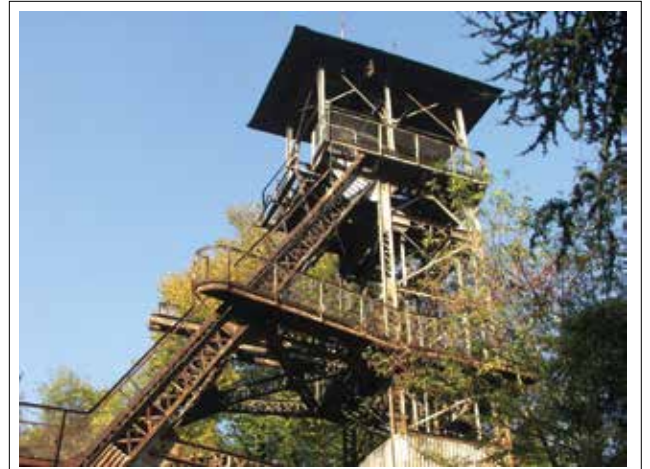
Fotoğraf 13: Çaydamar Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Tertip Binası (Ece Bakioğlu Arşivi, 16.11.2009) / Çaydamar Hard Coal Operation Management Organization Building

Fotoğraf 14: Kompresör Binası (Ece Bakioğlu Arşivi, 16.11.2009) / Compressor House

Fotoğraf 15: Ambar (Ece Bakioğlu Arşivi, 16.11.2009) / Warehouse

Fotoğraf 16: Şovelman Vinci (üstte) ve İhrac Makine Dairesi (altta) (Ece Bakioğlu Arşivi, 16.11.2009) / Shovelman Crane (upper) and Export Engine Room (bottom)

boşaltılarak MEKSA adlı kuruluşa atölye olarak Türkiye Taşkömürü Kurumu tarafından kiraya verilmiştir.

Kompresör Binası: 1945 yılında yapılan 650 m2 brüt alana sahip bu yapı (Foto. 14), içi boşaltılarak TTK tarafından MEKSA adlı kuruluşa atölye olarak kiraya verilmiştir.

Fotoğraf 17: Eski Şovelman Vinci ve İhraç Makine Dairesi (TTK Arşivi) / *Old Shovelman Crane and Export Engine Room*

Fotoğraf 19: Pervane Binası (TTK Arşivi, 2009) / *Propeller Building*

Fotoğraf 18: Vinç Binası (Aydın Ekinci Arşivi, 21.03.2022) / *Crane Building*

Ambar Binası: 1946 yılında yapılan 410 m² brüt alana sahip olan yapı, günümüzde boş olup herhangi bir işlev için kullanılmamaktadır (Foto. 15).

Şovelman Vinci ve İhraç Makine Dairesi: 1945 yılında yapılan 400 m² brüt alana sahip olan yapı (Foto. 17) günümüzde içi boşaltılmış ve herhangi bir işlev için kullanılmamaktadır (Foto. 16).

Vinç Binası: 1951 yılında yapılan 20 m² brüt alana sahip olan yapı günümüzde boş olup herhangi bir işlev için kullanılmamaktadır (Foto. 18).

Pervane Binası: Yapım yılı belli olmayan bu bina günümüzde boş olup herhangi bir işlev için kullanılmamaktadır (Foto. 19).

İdare Binası: 1945 yılında yapılan 340 m² brüt alana sahip olan yapı günümüzde boş olup herhangi bir işlev için kullanılmamaktadır (Foto. 20).

Fotoğraf 20: İdare Binası (Ece Bakiöğlü Arşivi, 16.11.2009) / *Administration Building*

Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü

Asma lavuar binasının faaliyetinin sona ermesi ile asma ocağından (Şek. 11) çıkan kömürler vagonlar ile merkez lavuara (Şek. 12) getirilerek zenginleştirme işlemleri yapılmıştır. Burada yıkanan kömürler limanda bulunan stok sahalarına yığılarak oradan gemi yüklemeleri yapılmıştır. Asma ocağında yeraltında kömür üretiminin devam etmesi için gerekli direk, demir vb. malzemelerin ocağa girişi Derebaca adı verilen vagon yolu bulunan

Fotoğraf 21: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Lavuar Binası (Muhsin Maden Arşivi) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Management Coal Washing Building*

Fotoğraf 22: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (Solda) ve Kok Fabrikası (Sağda) (Muhsin Maden Arşivi) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate (Left) and Coke Factory (Right)*

Şekil 11: Üzülmöz Kok Fabrikası Karo Sahası ve Asma Eski Lavuar, Atölye ve Ambarlar (TTK Arşivi) / *Üzülmöz Coke Factory Site and Asma Old Lavuar, Workshop and Warehouses*

Fotoğraf 23: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Lavuar Binası (Muhsin Maden Arşivi, 13.02.2004) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Coal Washing Building*

galeriden sağlanmıştır. Asma Taşkömürü İşletme Müdürlüğü bünyesine bağlı karo sahasında üretim hacmine bağlı olarak farklı dönemlerde çeşitli yapılar eklenmiş ya da yıkılmıştır (Foto. 21). Bu yapılardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Ayakta veya kısmen yıkılmış ve zarar görmüş yapıların özgün donanımları/ metal aksamı farklı amaçlar nedeni ile yapılardan sökülmüştür (Foto. 26). Atıl yapıların yanı sıra yapı sahasında aktif olarak da yer alan henüz belgelenmemiş birçok yapı stoku yer almaktadır. (Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü'ne ait atıl yapı stokuna Çizelge- 3'de yer verilmiştir).

Lavuar Binası: 1906 yılında yapımına başlanan binanın çeşitli kaynaklarda 1907 yılında tamamlandığı yer almaktadır. Kare planlı kesme taş binanın TTK envanterlerinde 1910 yılında tamamlandığı görülmektedir (Çizelge 3). Türkiye'nin ilk lavuar (kömür yıkama) binasının 63 No'lu kömür madeni ocağının (Foto. 11) işletmecisi olan Mr. Rombaki tarafından Fransızlara yaptırıldığı bilgisi yer almaktadır (KİVİ, 2020). Yığma taş lavuar binasında

yıkama, sınıflama ve eleme işlemleri yapılmıştır. Günümüzde yapı içerisinde işlevine ait herhangi bir donatı yer almamaktadır (Foto. 24).

Kömürlerin zenginleştirilmesi amacıyla inşa edilen bina 1907-1926 arası "63 Ocakları Lavuarı", 1926-1938 arası "İş Bankası TÜRKİŞ Lavuarı", 1938 yılından 1957 yılına kadar da "Üzülmöz TİM Lavuarı"

RUHR BÖLGESİ'NDEKİ DÖNÜŞÜMLERİN ÜZÜLMEZ TAŞKÖMÜRÜ İŞLETME MÜESSESİ İÇİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çizelge 3: Asma-Dilaver İşletme Müdürlüğü'nde Yer Alan Yapı Stoku (Merve Varol Can, TTK Envanterleri) / *Building Stock in Asma-Dilaver Operation Management*

Bina Adı	TTK No	Yapım Yılı	Alanı	Yapı Türü	Durumu
Lavuar Binası	3314	1910	100 m2	Yığma Taş	Atıl
Atölye	3323	1935	300 m2	B.A. Kagir	Atıl
Malzeme Salaşı	3233	1921	173 m2	Y. Y. Kagir	Atıl
Malzeme Ambarı	3235	1937	407 m2	Y. Y. Kagir	Atıl
Bölüm Ambar Yazıhanesi	3236	1932	83 m2	Y. Y. Kagir	Atıl
Malzeme Ambarı	3237	1914	348 m2	Y. Y. Kagir	Atıl
Malzeme Salaşı	3238	1932	68 m2	Y. Y. Kagir	Atıl
Trafo Malzeme Ambarı	3239	1937	337 m2	Y. Y. Kagir	Atıl

olarak kullanılmıştır (Foto. 23). 1957 yılından sonra 2000 yılına kadar TTK Genel Müdürlüğüne bağlı Üzülmaz TİM Mekanizasyon Atölyesi olarak kullanılmıştır (KİVİ, 2020, s.41).

Fotoğraf 24: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Lavuar Binası İç Mekân (Muhsin Maden Arşivi, 13.02.2004) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Coal Washing Building interior*

Fotoğraf 25: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Atölye Binası (Muhsin Maden Arşivi, 13.02.2004) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Workshop Building*

Fotoğraf 26: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Atölye Binası İç Mekân (Muhsin Maden Arşivi, 13.11.2008) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Workshop Building Interior*

Atölye Binası: 1936 yılında İş Bankası Türk Şirketi tarafından Üzülmaz 63 Ocaklarının kok fabrikası yapılırken, elektro mekanik gereksinimi üzerine yapılmış bir atölye binasıdır (Foto. 25). 1938'den sonra 2000 yılına kadar TTK Genel Müdürlüğü'ne bağlı Üzülmaz TİM bölge atölyesi (Torna, Tesviye ve Dökümhane) olarak kullanılmıştır (KİVİ, 2020, s.109).

Bu yapı grubunun, Kozlu ve Üzülmaz'deki işçi, memur, mühendis konutları ve sosyal tesisleri (1934-1936) projelerini yapan, mimar Seyfi Arkan tarafından tasarlandığına dair bir söylenti bulunmaktadır. Fakat Seyfi Arkan'ın tasarladığı binaların listesinde söz konusu binadan bahsedilmemektedir (KİVİ,

Fotoğraf 27: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (3233) Malzeme Salaşı (Aydın Ekinci Arşivi, 01.04.2022) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Material Warehouse*

Fotoğraf 28: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (3235) Malzeme Ambarı (Aydın Ekinci Arşivi, 01.04.2022) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Material Warehouse*

Fotoğraf 29: 3236 Bölüm Ambar Yazıhanesi (soldan birinci bina) 3237 Malzeme Ambarı (soldan ikinci bina) (Aydın Ekinci Arşivi, 01.04.2022) / *Department Warehouse Office (first building from left) and Material Warehouse (second building from left)*

Fotoğraf 30: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (3237) Malzeme Ambarı (Aydın Ekinci Arşivi, 01.04.2022) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Material Warehouse*

Fotoğraf 31: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (3238) Malzeme Salaşı (Aydın Ekinci Arşivi, 01.04.2022) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Material Warehouse*

Fotoğraf 32: Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (3239) Trafo Malzeme Ambarı (Aydın Ekinci Arşivi, 01.04.2022) / *Asma-Dilaver Hard Coal Operation Directorate Transformer Material Warehouse*

2020). Yakın bir zamanda Asma Taşkömürü İşletme Müdürlüğüne bağlı malzeme ambarları kullanım dışı kalmıştır.

Asma lavuarı ve atölyesinin yakınında yer alan Zonguldak Merkez'de 1619 Ada ve 16 Parselde (Şek. 13'de yer alan Asma-Dilaver TİM ambarlarına ait yapı stoku) ayakta veya kısmen yıkılmış yapım yılı 1914 ile 1937 yılları arasında değişen yapı stoku yer almaktadır. Fotoğraf 27 ve fotoğraf 32 arasındaki Asma-Dilaver TİM malzeme ambarları ve ona ait malzeme salaşı, ambar yazıhanesi ve ambar trafosu olarak geçen yapı stokunun özgün yapı donanımları sökülmiş veya zarar görmüştür.

Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü

Dilaver ocağı (Foto. 33) kömür çıkarma işlemlerini, yeraltından dikey olarak kuyular ile değil müştereken galeri girişli maden ocağı sınıfında yeryüzüne yatay olarak gerçekleştirmektedir. Buradan çıkarılan kömür, ocak içi kuyular aracılığı ile Asma ocağına

Fotoğraf 33: Eski Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (Alaaddin Kara Arşivi, 04.09.2019) / *Former Dilaver Hard Coal Operation Directorate*

Fotoğraf 34: Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü (Alaaddin Kara Arşivi, 04.09.2019) / *Dilaver Hard Coal Operation Directorate*

bağlanmaktadır. Buradan kömür siloları ile indirilerek Asma ocağından kömür motorları ile çıkarılmaktadır. Aynı zamanda Dilaver'den Asma'ya kamyonlar ile de kömür nakli yapılmıştır. Asma ocağından çıkarılan kömürler kullanım alanına göre limana veya Merkez Lavuarı'na zenginleştirilmek üzere nakledilmiştir.

Yapı sahasında durum tespiti yapılmamış 1943 yılına ait Dilaver İşletme binası (Foto. 34), (1944) motor garajı (Foto. 35), (1941) kompresör binası (Foto. 36) müstemilat ve (1943) sinema (Foto. 37) yer almaktadır (Çizelge 4). Yapı sahasında yer alan sinema, kömüre dayalı bir ekonomi ile şekillenen kent yapısının ekonomik, politik ve sosyo-kültürel değerlerinin yanı sıra günlük yaşam örüntülerindeki yerini de sergilemektedir. Aynı zamanda sosyolojik doku ve kentsel yapı lojmanlar, dispanser, kreş, misafirhane ve sosyal tesisleri içeren yapılar ile gelişmiştir.

Zonguldak Merkez 115 ada 15 parselde yer alan Dilaver TİM'e ait karo sahası (Foto. 33) ve 1013 ada 26 parselde yer alan sinema binası (Foto. 37) TTK'dan Milli Emlak'a devredilmiştir. Demir Maden adında özel bir şirket tarafından kiralanmış yapı sahasında yer alan yapıların güncel durumları hakkında işletme tarafından bilgi alınamamaktadır.

Fotoğraf 35: Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Motor Garajı (Alaaddin Kara Arşivi, 04.09.2019) / *Dilaver Hard Coal Operation Directorate Engine Garage*

Fotoğraf 36: Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Kompresör Binası (Alaaddin Kara Arşivi, 04.09.2019) / *Dilaver Hard Coal Operation Directorate Compressor Building*

Çizelge- 4: Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü'ne Ait Yapı Stoku (Merve Varol Can, TTK Envanterleri) / *Building Stock of Dilaver Hard Coal Operation Management*

Bina Adı	TTK No	Yapım Yılı	Alanı	Yapı Türü	Durumu
İşletme Binası	3543	1943	414 m2	Y. Kargir	Kirada (Demir Maden)
Motor Garajı	3563	1944	-	Y. Kargir	Yıkılmış
Kompresör	3541	1941	-	B.A. Kagir	Kirada (Demir Maden)
Sinema	3564	1943	-	Kargir	Kirada (Demir Maden)

Fotoğraf 37: Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü Sineması (Alaaddin Kara Arşivi, 04.09.2019) / *Dilaver Hard Coal Operation Directorate Cinema*

Fotoğraf 38: Zonguldak Liman'ında yer alan Merkez Lavuar Tesisi (Yıkımdan Önce) (TTK Arşivi) / *Central Coal Washing Facility in Zonguldak Port (Before Demolition)*

Merkez Lavuar İşletme Müdürlüğü

Marshall yardımları ile fonlanan EKİ (Etibank Ereğli Kömürleri İşletmesi Şirketi) Amenajman Programı dahilinde, 1954 yılında havzada yer alan ocaklarda dağınık biçimde bulunan lavuarlarda yıkanan ve taşınan kömürün, kent merkezinde inşa edilecek tek bir lavuarda toplanması, yıkanması ve Zonguldak Limanı'ndan deniz yolu ile taşınması kararı alınmıştır. 1900'lü yılların başından beri merkezde kullanılan eski lavuar tesisi yıkılarak, İngiliz Simon-Carver şirketi tarafından yeni lavuar tesisi inşa edilmiştir. 1956 yılında yapımına başlanılan tesis 1957 yılında işletmeye açılmıştır (KİVİ, 2018, s.59).

2002 yılından itibaren Üzülmöz ve Kozlu Taşkömürü İşletme Müesseseleri tarafından Merkez Lavuar (Foto. 38) kullanılmıştır (Kızgut, vd. 2004, s.377). Zaman içerisinde teknolojik alt yapının yetersiz kalması ve yıkama masraflarının artması üzerine 2006 yılında kullanım dışı kalarak (Foto. 39 ve 40) büyük bir bölümü (Şek. 12) yıkılmıştır (KİVİ, 2018, s.60; Öztürk, 2010).

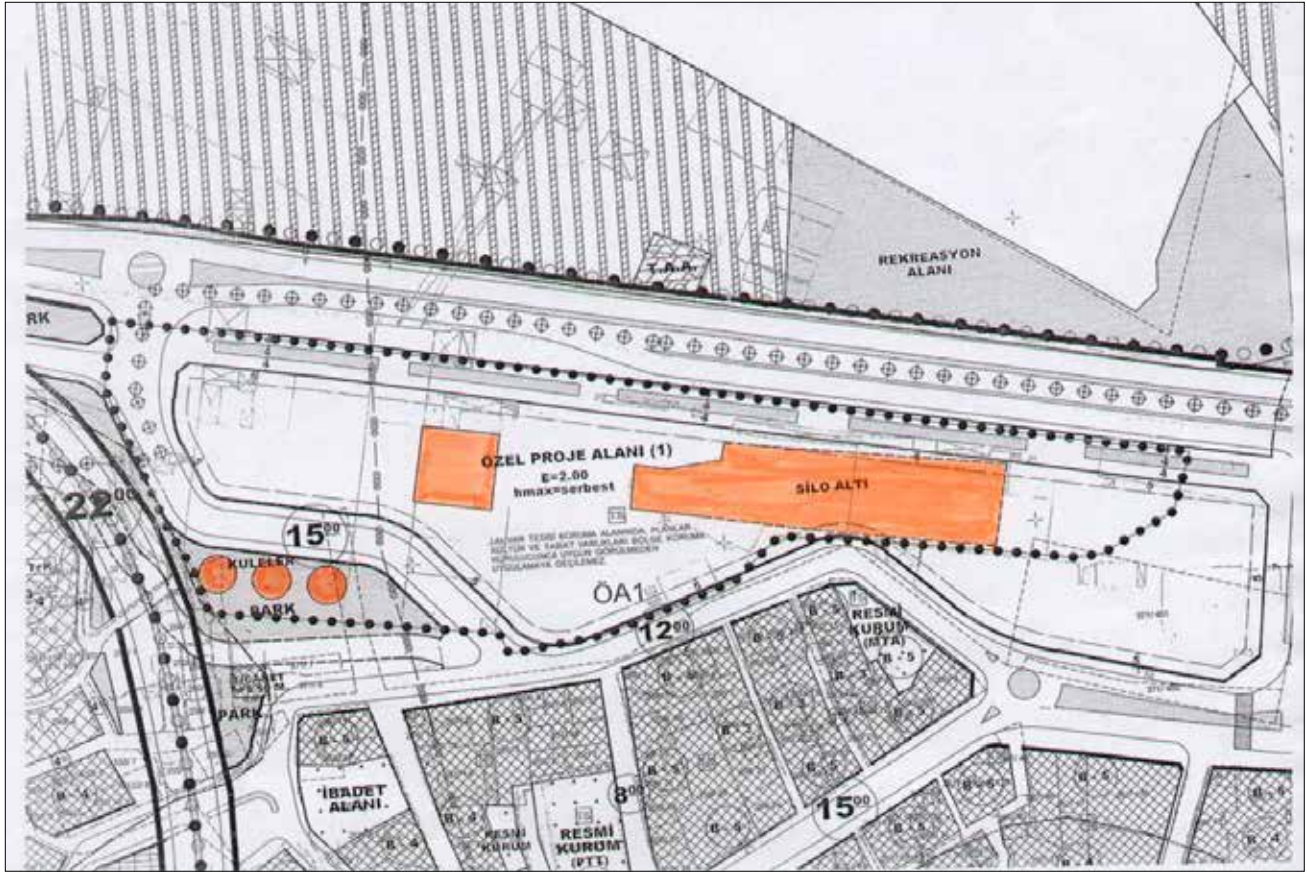
Fotoğraf 39: Zonguldak Liman'ında yer alan Merkez Lavuar Tesisi (Yıkımdan Önce) (Muhsin Maden Arşivi, 02.01.2006) / *Central Coal Washing Facility in Zonguldak Port (Before Demolition)*

Merkez Lavuarı'nın yıkım işlemleri sırasında tescil çalışmalarının başlatılmış olmasına rağmen süreç engellenememiştir (Foto. 41 ve 42).¹²

¹² Yıkımdan geriye kalan ve tescil edilebilen kuleler, kriblaj binası ve silo altı yapıları olmuştur. Karabük K.T.V.K.K. 08.12.2006/335 tarih ve sayı ile (2. Grup Koruma) Endüstriyel Kültür Mirası Envanteri'nde bulunmaktadır.

RUHR BÖLGESİ'NDEKİ DÖNÜŞÜMLERİN ÜZÜLMEZ TAŞKÖMÜRÜ İŞLETME MÜESSESESİ İÇİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Şekil 12: Merkez Lavuar Vaziyet Planı (TTK Arşivi) / Central Coal Washing Plant Layout Plan

Fotoğraf 40: Zonguldak Liman'da yer alan Merkez Lavuar Tesisi (Yıkımdan Önce) (Muhsin Maden Arşivi, 13.11.2006) / Central Coal Washing Facility in Zonguldak Port (Before Demolition)

Yıkımdan geriye kriblaj ünitesi (Foto. 42), kömür yıkama ünitelerine ait üç adet dekantasyon kulesi (Foto. 43) ve silo altı tesisinin (Foto. 44) yer aldığı 23.000m²'lik boş bir alan kalmıştır. Tescil süreci devam ederken kriblaj binasından kalan kısımlarda yıkılmıştır (BAKKA, 2017, s.35).

Fotoğraf 41: Zonguldak Liman'da yer alan Merkez Lavuar Tesisi (Yıkım Süreci) (TTK Arşivi, 13.11.2006) / Central Coal Washing Facility in Zonguldak Port (Before)

Fotoğraf 42: Zonguldak Liman'da yer alan Merkez Lavuar Tesisi, Kriblaj Binası (Yıkımdan Sonra) (TTK Arşivi, 03.04.2007) / Central Coal Washing Facility in Zonguldak Port, Coal Crushing House (After)

Fotoğraf 43: Merkez Lavuar Tesisi Yıkımdan Sonra Merve Varol Can Arşivi, 03.01.2020) / *Central Coal Washing Plant After Demolition Demolition*

Beton kuleler (Foto. 43), dramatik bir post-endüstriyel atmosferde yalnızca anıtsallığı ve tekliği yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda bir dönüm noktası olarak ortak kentsel belleğin önemli bir bileşenine karşılık gelmektedir. (Aktaran: Karabağ, 2021, s.14-15).

Fotoğraf 44: Merkez Lavuar Tesisi Silo Altı Yıkımdan Sonra (Merve Varol Can Arşivi, 03.01.2020) / *Central Coal Washing Plant Under Silo (After Demolition)*

Üzülmez Kok Fabrikası

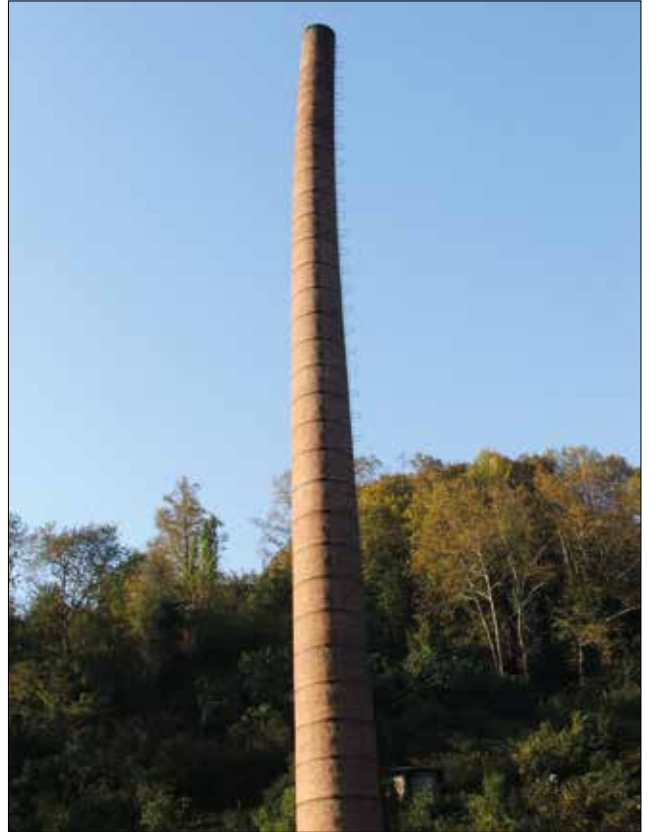
15 Ağustos 1934 yılında Başbakan İsmet İnönü ve İktisat Bakanı Celal Bayar tarafından tesisin temelleri atılmıştır (Şek. 13). Koppers Company Inc. tarafından inşa edilmiştir (Foto. 45). 6 Ekim 1935 yılında İş Bankası'nın girişimleri ile Cumhuriyetin ilk kok fabrikası koklaştırma işlemi için

deneme üretimlerine başlamıştır. Yılda 220.000 ton kömür işleyerek 80.000 ton kok, 110.000 ton briket, 640 litre temiz benzol, 4.000 ton ham katran, 1.800 litre kreozot, 130 litre fenol ve günde 70.000 m³ hava gazı elde edecek kapasite ile kurulmuştur (Zaman, 2014, s.135-136).

II. Dünya Savaşı öncesinde ve devamında yurt dışından kok ve kömür ithal edilememiştir. 1936 yılında tam kapasite ile faaliyete geçmiştir. 1937 yılında kömür havzası demir yolu ile Ankara'ya bağlanmıştır (Şek. 9). Ankara ve İstanbul'un hava gazı ihtiyacı için gerekli olan kok bu fabrikadan temin edilmiştir (Zaman, 2014, s.140). Teknolojik yatırımlar yapılmadığı için 1974 yılında ekonomik ömrünü tamamladığı gerekçesi ile kullanım dışı

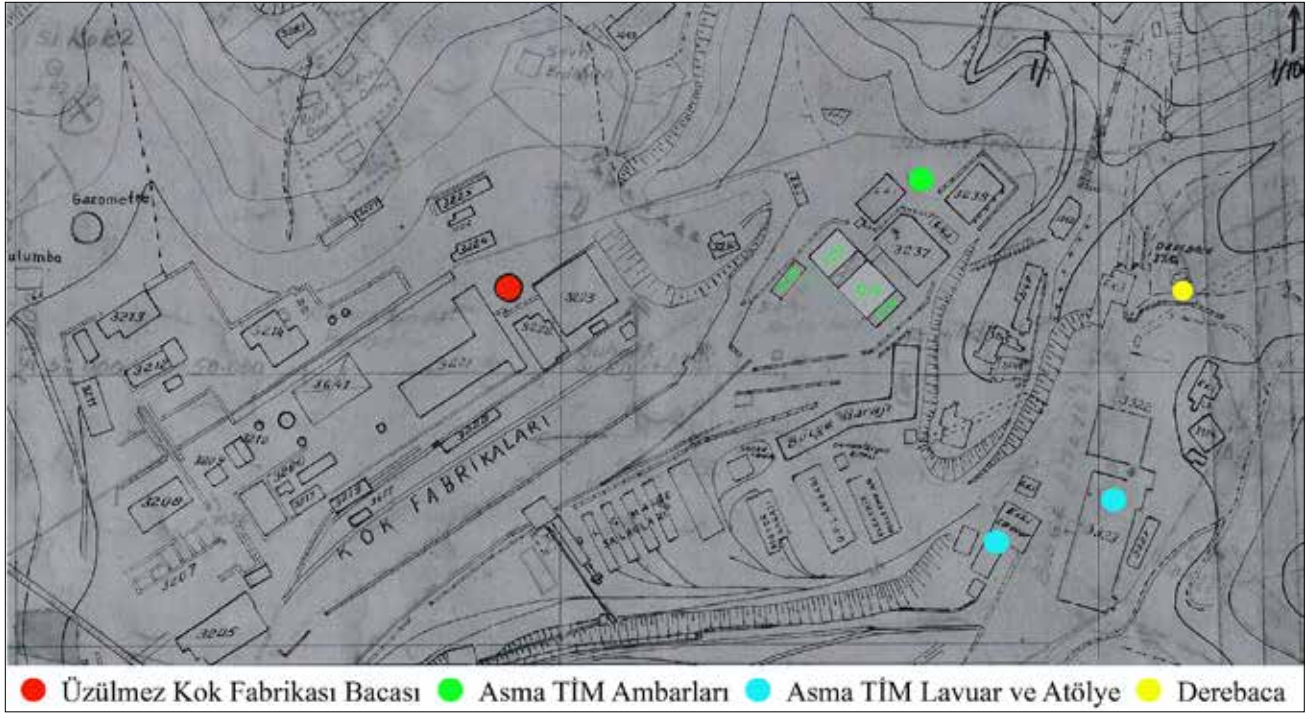

Fotoğraf 45: Üzülmez Kok Fabrikası (Muhsin Maden Arşivi) / *Üzülmez Coke Factory*

Fotoğraf 46: Üzülmez Kok Fabrikası'ndan geriye kalan kok bacası (Muhsin Maden Arşivi, 13.02.2004) / *Coke Chimney Remaining From Üzülmez Coke Factory*

Şekil 13: Üzülmek Kok Fabrikası Karo Sahası ve Asma Eski Lavuar, Atölye ve Ambarlar (Merve Varol Can, TTK Arşivi) / Üzülmek Coke Factory Site and Asma Old Lavuar, Workshop and Warehouses

kalmıştır. 1988 yılında yıkımı gerçekleştiren müteahhit firmanın girişimleri ile 63m yüksekliğindeki kok bacası (Foto. 46) Karabük Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nca sanayi mirası olarak koruma altına alınmıştır (Doğan Haber Ajansı, 2017).

Üzülmek Taşkömürü İşletme Müessesesine bağlı kullanım dışı kalan yapı ve yapı sahaları için şu değerlendirmeler yapılabilir:

- Kömür üretimi bölgede önemli bir istihdam oluşturduğundan Ruhr örneğinde de olduğu gibi bu bölgelerde nüfus yoğunluk göstermektedir. Topoğrafyası ile eğimli ve ormanlık arazilerde konumlanmaktadır.
- Karadeniz'e kıyısı olması ile nakliye için liman ve demir yolu bağlantısı bulunmaktadır. Bu özelliği ile kendine özgü enderlik değeri bulunmaktadır.
- Kömür üretim hacmi ile orantılı olarak söz konusu yapılar, Ruhr örneklerine kıyasla küçük boyutlardadır. Fakat üretimde yer alan kömür işleme süreçleri (ayıklama, kırma, yıkama gibi) farklı plan şemaları ve birbiri ile ilişkili çeşitli yapı hacimleri işlevsel benzerlik göstermektedir.
- Ruhr örneğinde de olduğu gibi mimari özellikleri yatayda genişleyen, açık plan şemalı, yüksek tavanlı ve çok kütleli hacimlerden oluşan az katlı yapılarıdır. Yeraltı galerileri ve tünelleri vardır.

- Dönemin işçi konutları ve sosyal tesisleri diğer örneklerde de olduğu gibi yapı sahalarının etrafında şekillenmiştir.
- Kömür üretimine bağlı olarak üretim sahasına yakın konumlandırılan kok fabrikası ve kömür ile çalışan termik santraller ile ilişkileri Ruhr örneği ile benzerlik göstermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Üzülmek Taşkömürü İşletme Müessesesi'nde işletme müdürlüklerine (Çizelge- 5) bağlı Cumhuriyet öncesi ve sonrası olmak üzere farklı dönemlerde inşa edilmiş yapı grupları yer almaktadır (Çizelge- 2, 3 ve 4). Dönemin endüstriyel ve kültürel izlerini taşıyan kömür madeni işleme tesisleri ulusal ölçekte önemli bir yere sahiptir. Karadeniz'e kıyısı olması ile bazı tesislerin kömür nakliyesi için liman dekovil bağlantıları bulunmaktadır (Şekil- 9). Bu bağlantı hatları Zonguldak Havzası'nı özgün kılan özellikler arasındadır. Çalışma sahası içerisinde yer alan yapıların plan dağılımları/ilişkileri Ruhr'daki örnekler ile benzerlik göstermesine rağmen, söz konusu ölçek farklılıkları nedeni ile TTK bünyesinde yer alan yapı sahaları morfolojik ve tipolojik olarak çeşitlilik göstermektedir. Aynı zamanda kullanılan teknoloji ve üretilen kömür tipi, yapı sahasında yer alan hacimlerde/ünitelerde değişkenlik göstermektedir. Fakat bu farklılıklar kullanım dönüşümü kapsamında bölgesel özgünlükler olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda kömür üretiminde ortaya çıkan taş atıklar, Ruhr

örneklerinde de olduğu gibi bantlar ya da demir yolu ile pasa sahası denilen atık sahalarına bırakılmaktadır. Atık yığınlarından oluşan bu sahalar tesislerin üretim kapasitelerine bağlı olarak büyük ölçekli açık alanlardan oluşmaktadır. Yapı sahalarının konumları itibari ile doğal çevre ile olan yakınlıkları, kömür transfer ağları ve saha içerisinde yer alan açık kömür istifleme alanları, su kaynaklarına yakın olmaları gibi kendine özel peyzaj alanları ile kullanım dönüşümü kapsamında rekreasyon alanları için avantaj sağlamaktadır.

Üzülmez Taşkömürü İşletme Müessesine bağlı atıl yapı stoku (Çizelge- 2, 3 ve 4) kültür varlığı olarak tarihi, sosyal, ekonomik ve özgün değerlere sahip bir mirastır. Buna rağmen Cumhuriyetin ilk kok fabrikası olma özelliğini taşıyan tescilli kok bacası ve çalışma kapsamında ele alınan Çaydamar İşletme Müdürlüğü olmak üzere tescilli ve tescilsiz diğer müdürlük binaları yerleşke ölçeğinde koruma altına alınmamıştır.

Türkiye örneğinde sadece Zonguldak Havzası'nda gelişim göstermiş tarihsel, mimari, sosyal ve kültürel değerlere sahip bu yapılar maden yatakları, demir yolları vb. bileşenleri ile kendi içinde zengin bir döngü oluşturmaktadır. Aynı zamanda konumları ve birbirleri ile ilişkileri bakımından diğer sanayi yapılarından farklılık göstermektedirler. Sahip oldukları öğeleri ile kentin objeleri olabilecek nitelikteki bu heykelsi yapılar, Zonguldak Havzası'nda yer alan son örnekler arasındadır. Bölgede devam eden kömür çıkarma işlemleri söz konusu yapı gruplarının geleceğini tehdit etmektedir. Yapı sahalarının somut ve somut olmayan öğeleri ve endüstriyel peyzaj alanları ile kent yaşamına dahil edilmesi gerekmektedir. İşletme müdürlüklerinin alan ölçeğinde koruma kararı alınarak tescillenmesi yapı sahalarındaki bütünlüğü sürdürmek için önemlidir. Yapı stoku ölçeğinde özgün işlev örgüsünün korunması için çok disiplinli müdahale kararları geliştirilmelidir. Yapılar hacimsel boyutları ve strüktürel özellikleri göz önüne alınarak özgün yapı malzemeleri korunmalıdır. Yapı sahaları, Zonguldak Havzası'nın ihtiyaçlarına cevap veren, aynı zamanda eski işlevine referans olabilecek eğitim, bilim, kültür ve sanat merkezi olarak değerlendirilmelidirler. Ruhr örneklerinde de olduğu gibi Zonguldak'ta da kömür sahası endüstriyel bir kentsel dokuya dönüşürken, işçi sınıfı kurumlar aracılığıyla şekillenerek örgütlenmiştir. Bu kapsamda kurum kimliği öne çıkartılarak toplumsal hafızada yer eden sosyal ve kültürel doku miras olarak sürdürülmelidir. Yapı sahaları etrafında örgütlenen işçi konutları ve sosyal tesisleri de kapsayan bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bu bütünün diğer parçalarından biri olan Üzülmez-Liman-Kozlu arasında yer alan tarihi dekovil hattı (Şekil- 9), kullanım dönüşümü kapsamında miras izlerinin önemini vurgulayan bir turizm rotası oluşturulmasında ve yerleşkenin ulaşılabilir olmasında önemli bir potansiyel

taşımaktadır. Kömürün nakliyesi için kullanılan mevcut demir yolu hatlarının iyileştirilmesi ile yapı sahalarının birbiri ile olan bağlantıları desteklenerek mirasın bir bütün olarak ele alınması ve çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlaması mümkündür.

Merkezde bulunan lavuar alanı ele alındığında ise merkezi konumu itibari ile ulaşım/erişim kolaylığı sağlamaktadır. Liman ile ilişkisi ve merkezde bulunan üniversite ile okullara olan bağlantısı sayesinde çeşitli yaş gruplarında kullanıcılara yönelik sosyal yaşam alanı olarak dönüştürülme potansiyeli bulunmaktadır. Yıkımdan geriye kalan kuleler ve silo altı yapısı endüstri kültürünün heykelsi bir temsili olarak bölgenin prestij alanı/unsuru olarak katma değer oluşturulmalıdır. Çalışma kapsamı dışında kalan diğer müesseselerdeki aktif ya da atıl özgün kömür madeni işleme tesisleri ve öğeleri de kent ölçeğinde ele alınarak koruma ve dönüşüm senaryoları için ön görüşler oluşturulmalıdır. Kendi içinde bir döngü oluşturan bu yapı sahalarının, endüstriyel peyzajı, yeraltı tünelleri, demir yolları, dekovil hatları önemli potansiyelleridir. Faaliyetine devam ederken kullanım sürecinde özgün değeri olmasına rağmen gözden çıkarılan yapı stoklarının kayıpları en aza indirilmelidir.

Almanya'da bir zamanlar kömür üretimin önemli bir gelişim gösterdiği Ruhr Bölgesi'nde endüstri turizmi kapsamında odak noktaları oluşturulmuştur. Girişimcilerin, sendikaların ve devletin desteği ile yaklaşık 50 yıllık bir dönüşüm sürecini kapsamaktadır. Kömür üretiminden kültür üretimine dönüştürülen bölgeye yapılan yatırımlar bilim ve teknoloji alanında ağırlık göstermiş ve bölgenin önemli bir araştırma merkezi haline gelmesine olanak sağlamıştır. Yapı sahası, içerisinde yer alan yeşil alanların niteliklerinin geri kazandırılarak rekreasyon alanlarının oluşturulması ve yeni kamusal alanların eklenmesi ile miras niteliğinin sürdürülmesi desteklenmiştir. Sahip olduğu yapısal zenginlikleri ile farklı ülkelerden insanların dikkatini çeken bu bölge eğitim, kültür ve sanat etkinlikleri ile sosyal ve kültürel sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Ruhr'da yer alan kömür madeni işleme tesisleri, dönemin teknik ve teknolojik yapısını günümüze aktarmasının yanı sıra bölgedeki yaşam tarzına ve sosyolojisine ait kültürü de yansıtmaktadır. Bir bütün olarak ele alındıklarında, geniş yapı sahalarının ve hacimlerinin birbirleri ile bağlantıları sayesinde, buldukları dönemin izlerini yansıtan, kültürel ve sanatsal etkinliklerin yapıldığı etkileşimli alanlar olarak hizmet etmektedirler. Aynı zamanda endüstriyel kültür kapsamındaki dijital etkileşimli multimedya sunumların ve güncel etkinliklerin yer aldığı tesisler, sadece söz konusu bölgenin sakinleri için değil uluslararası anlamda da bir cazibe merkezi olarak günlük gezilere ve eğitimlere ilham kaynağı olmaktadır.

RUHR BÖLGESİNDEKİ DÖNÜŞÜMLERİN ÜZÜLMEZ TAŞKÖMÜRÜ İŞLETME MÜESSESİ İÇİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çizelge- 5: Üzülmöz Taşkömürü İşletme Müessesesine Bağlı Kullanım Dışı Kalan Yapı ve Yapı Sahaları Özellikleri (Merve Varol Can, TTK Envanterleri) / *Inactive Buildings and Construction Areas Related to Üzülmöz Hard Coal Operation Establishment*

Üzülmöz Bölgesi						
Yapı Stoğunun Adı	Üzülmöz Taşkömürü İşletme Müessesesi			Merkez Lavuar	Üzülmöz Kok Fabrikası	
	Çaydamar Taşkömürü İşletme Müdürlüğü	Asma-Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü	Dilaver Taşkömürü İşletme Müdürlüğü			
Günümüz Kullanımı	Atıl (Bazı Yapılar Kirada)	Atıl (Atölye ve Lavuar Binası)	Milli Emlak Devredilmiş (Demir Maden adında özel bir şirket kiralamıştır)	Atıl	Atıl (Kok Bacası)	
Karo Sahası	28.600 m2	10.641 m2	26.770 m2	23.000 m2	13.360 m2	
Yapım Yılı	1945	1935, 1910	1940	1956	1935	
Üretim (Günlük)	1000 Ton	1000 Ton	?	4000 Ton	?	
Dönüşüm Yılı	-	-	-	-	-	
Dünya Mirası Listeleri	-	Tescilli	-	Tescilli	Tescilli	
Yakınında Bulunduğu Şehrin Nüfusu (2016)	126.404	126.404	126.404	126.404	126.404	
Yapı Sahası Konumu	Birlik Mah. Bölüm Sokak Zonguldak/Türkiye	Asma Mah. Ladin Sokak Zonguldak/Türkiye	Dilaver Mah. Yeşildağ Sokak Zonguldak/ Türkiye	Merkez- Zonguldak /Türkiye	Başarla Mah. Merkez- Zonguldak /Türkiye	
Yapının Konumu	Şehir Merkezine Olan Mesafesi	4km	5km	9km	Merkez	3,5km
	Endüstriyel Peyzaj	✓	✓	✓	✓	✓
	Ana Yollara Yakınlığı	✓	✓	✓	✓	✓
Yapı Değeri	Tarihi Değeri	✓	✓	✓	✓	✓
	Mimari ve Estetik Değeri	✓	✓	✓	✓	✓
	Sembolik Değeri	✓	✓	✓	✓	✓
Kültürel Kimlik	Tarihi Elemanlar	✓	✓	Bilinmiyor	✓	✓
	Özgün Malzemeler	✓	✓	Bilinmiyor	✓	✓
	Orjinal Yapı Strüktürü	Kısmen var	Kısmen var	Bilinmiyor	Yok	Yok
Yapının Özgün İşlevi	Kömür İşleme Tesisi	Kömür İşleme Tesisi	Kömür Ocağı	Kömür Yıkama Tesisi	Koklaştırma Tesisi	

Zonguldak Havzası'nda yer alan belli bir döneme tanıklık ederek sosyal yaşama konu olmuş kömür üretimine ait son örnekler topluma kazandırılarak yeniden deneyimlenmelidir. Böylece katma değer oluşturacak kültürel miras unsurları ile ulusal ve uluslararası ölçekte dikkat çekmeye başlayacaktır. Bu kapsamda Ruhr

örneğinde öne çıkan yerel halkın aidiyet duygularının canlandırılması, yönetimlerin bilinçlendirilerek gerekli politikaların düzenlenmesi, endüstriyel peyzaj yönetimi ve turizm tasarımı için gerekli alt yapılarının oluşturulması önem arz etmektedir. Ruhr'daki söz konusu dönüşümlerin başarısının temelinde bu oluşum yer almaktadır.

KAYNAKLAR

- Akbulut, E. (2011). *Zonguldak Kömür Havzası'ndaki Seyfi Arkan Yapılarının Koruma Sorunları* (Yayın No. 350401) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=1zw6GvY-Me-q3Hf6HR-3US0HTrq20-G1-kve_XjBDUjX-fieMXQ9UujQb3gcHDVBOy
- Doğan Haber Ajansı. (2017, Mayıs 25). *Koruma altındaki 82 yıllık kok bacası restore edilecek*. https://www.pusulagazetesi.com.tr/arsiv_79663/koruma-altindaki-82-yillik-kok-fabrikasi-bacasi-restore-edilecek/
- Başer, Nuri E. (2011). *I. Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişmelerin Rolü* (Yayın No. 298144) [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=zqI_ZOqb18GC2rT9c2JGrVtThXvRmROwAvhlyL-opMn-Sn04Lri8QWpC2Qus6C
- Berger, S. (2018, Aralık 20). Bewundert von der ganzen Welt. *Die Zeit*, Nr. 53/2018.
- Bösch, D. (2007). *Ruhrgebiet: Entdeckungsreise Industriekultur*. Klartext Verlag, 140–3. 51.
- Buschmann, W. (1998). *Zechen und Kokereien im rheinischen Steinkohlenbergbau: Aachener Revier und westliches Ruhrgebiet*. Gebr. Mann Verlag.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, October 27). Industrial Revolution. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution>
- Council of Europe. (1990). *On the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe* (Recommendation No. R (90) 20). of the Committee of the Ministers to Member States. <https://rm.coe.int/09000016804e1d18>
- Çörek, İ. (2018). *Aesthetic Paradigm and The Pure/Poetic/Bold Materiality of Industrial Heritage Buildings: The Case of Zonguldak Coal Washery Area* (Publication No. 489601) [Master's Thesis, Middle East Technical University]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=RrI-Krk3A-RkF4YfHofuk0xEhy-hbk5V_QIusfoL4q0XLFeW36bZPrsQBGDq-AV
- Dahlbeck, E. & Gärtner, S. (2019). *Just Transition For Regions And Generations. Experiences from structural change in the Ruhr area* (ISBN 978-3-946211-21-1). WWF Germany. https://regionsbeyondcoal.eu/wp-content/uploads/2019/02/2019_01_15_Just-Transition-for-regions-and-generations.pdf
- Durchholz, U. & Pfeiffer, M. (2008). *Auf dem Weg in die Zukunft: Zollverein nach der Stilllegung*. Stiftung Zollverein (Hrsg.), Welterbe Zollverein. Klartext.
- Ekmen, Fadile G. (2016). Zonguldak'ta Kültürel Mirasın Korunması ve Özel Bir Teşebbüs Örneği: Çanakçılar Arkeoloji ve Etnografya Müzesi. A. Efiloğlu, N. Hatunoğlu, H. Özer, T. Gürdal & H. Sankır (Edit.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014* (s. 9-20). Bülent Ecevit Üniversitesi. https://cdn3.beun.edu.tr/w3//dosyalar/ana_sayfa/yayinlar/0516.pdf
- Föhl, A. (1995). *Bauten der Industrie und Technik*. Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, sayı: 47.
- Gülmez, M. (1991). *Türkiye'de Çalışma İlişkileri 1936 öncesi* (2. Baskı). Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınlar No:236.
- Hospers, Gert J. & Wetterau B. (2018). *Kleiner Atlas Metropole Ruhr Das Ruhrgebiet im Wandel*. Regionalverband Ruhr.
- International Council On Monuments and Sites/ ICOMOS. (1964). *II. International Congress of Architects and Tehnicians of Historic Monuments* (The Venice Charter). International Charter For The Conservation and Restoration of Monuments and Sites. <https://www.icomos.org/en/participer/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157-thevenice-charter>
- Kara, M. (2013). Osmanlı devleti'nin son döneminde ereğli kömür havzası (1829- 1920). *International Journal of History*, 5 (1), 223-250. <https://www.historystudies.net/indir.php?yol=dergi&dosya=tar2015129ab23>
- Karabağ, K. (2021). Layers of industrial heritage and the changing urban identity of zonguldak. Download citation of Layers of Industrial Heritage and the Changing Urban Identity of Zonguldak (researchgate.net)

- Karabaic, M. (2013). Organizing industrial heritage in north rhine-westphalia (nrw). *TICCIH Congress 2012: The International Conservation for the Industrial Heritage Series 2*, (p. 285-288). <https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/10/Taipei2012SelectedPapersv9.pdf>
- Kivi. (2018). Zonguldak Merkez Lavuar Alanı. Kivi Stratejik Planlama AŞ - Turizm tasarımı
- Kivi. (2020). *Üzülmez Kültür Vadisi Projesi Fizibilite Raporu*. Kivi Stratejik Planlama AŞ. https://issuu.com/arkitera/docs/uzulmez_kulturvadisi_fizibilite_raporu_web
- Kızıgüt, S., Çuhadaroğlu, D., Toroğlu, İ., Samanlı, S., Barış, K. & Pilevneli, C. (2004). Zonguldak Merkez Lavuarında Metalurjik Kömür Hazırlamaya Yönelik İyileştirme Çalışmaları. *Türkiye 14. Kömür Kongresi Bildiriler Kitabı*, (p. 371-399). <https://silo.tips/download/zonguldak-merkez-la-vuarinda-metalurjik-kmr-hazirlamaya-ynelk-yletrme-alimalari>
- ERIH (2019, September 29). *Zollern I/IV Colliery Lwl Industrial Museum*. European Route of Industrial Heritage. <https://www.erih.net/>
- ERIH (2020, February 22). *The Milestones Of European Industrial Heritage: Anchor Points. Selection Criteria And Procedure*. European Route of Industrial Heritage. <https://www.erih.net/>
- Köksal, G. (2005). *İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri* (Yayın No. 223540)[Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=-Z0vbSUGrhM9fXoGkRe6Q5ulFovkPTYuLxBWkRbM5xIypRd9rfiW_zDp8K29KJ4g
- Lorenz, C. (1985, Kasım 15). Denkmalschützer kämpfen für die Erhaltung von Zollverein, *Westdeutsche Allgemeine Zeitung*.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2) (s. 5-12). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/612188>
- Özer, H. & Günaydın, A. (2017). Zonguldak'ta Maden İşçilerinin Kömür Ocaklarında Kullandıkları Bazı Madencilik Terimleri Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (3), (s. 1334-1352). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/351222>
- Özgül, N. (2007). Cumhuriyetin Yeni Anadolu Kenti Zonguldak ve Endüstri Mirası. *Mimarlık Dergisi*, 336. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=286&RecID=1599>.
- Öztürk, A. (2010, Temmuz 26). Zonguldak Merkez Lavuarı Alanı: Kent Kimliğine Sahip Çıkan Zonlaşmaların Başarı Öyküsü. *Mimdaporg*. <http://www.mimdap.org/?p=37682>
- Paradowski, Robert J. (2018). *American Industrial Revolution*. Salem Press Encyclopedia.
- Polatoğlu, Mehmed G. (2019). Atatürk Dönemi'nde Maden ve Enerji Alanında Kurulan ve Sonraki Dönem Türkiye Sanayisine Katkı Sağlayan Bir İktisadi Devlet Teşekkülü: Etibank. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38 (66), (s. 444-478). <https://doi.org/10.35239/tariharaştırmaları.503985>
- Raines, Anne B. (2011). Wandel durch (Industrie) Kultur [Change through (industrial) culture]: conservation and renewal in the Ruhrgebiet, *Planning Perspectives*, 26 (2), (p. 183-207). <https://doi.org/10.1080/02665433.2011.550443>
- Sanayi Devrimi. (2019, Eylül 29). *Wikipedia*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sanayi_Devrimi
- Saner, M. (2012). Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar Ve Türkiye'deki Yaklaşımlar, *Planlama Dergisi*, 1-2 (52), (s. 53-66). https://www.academia.edu/6646151/End%C3%BCstri_Miras%C4%B1_Kavramlar_Kurumlar_ve_T%C3%BCrkiyedeki_Yakla%C5%9F%C4%B1mlar_Mehmet_Saner
- Tamzok, N. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları 1861-1948. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (04), (s. 179-204). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002083
- T.C. Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı/BAKKA. (2017). *Kömüre Giden Demir Yolu, "Kelebeğin Rüyasına Yolculuk"* (ISBN: 978-605-83349-4-6). <http://bakkakutuphane.org/upload/flip-page/tren%20proje%20kitap%20ikili/HTML/index.html>
- T.C. Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı/BAKKA. (2018). *"Kozlu Zonguldak Üzülmez Demiryolu Hattı Fizibilite Raporu ve Konsept Geliştirme*

- Çalışması*". <https://www.kalkinmakutuphanesi.gov.tr/assets/upload/dosyalar/fizibilite-raporu-1-2-3-3-4-5.pdf>
- T.C. Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı/BAKKA. (2021). *TR81 Batı Karadeniz Bölgesi Endüstri Mirası Ögelerinin Araştırılması* (ISBN: 978-605-70403-0-5). https://bakkakutuphane.org/upload/dokumandosya/endustrimirasi_rapor_web.pdf
- TMMOB Maden Mühendisleri Odası. (2015). *Enerji ve Kömür Raporu*. https://www.maden.org.tr/resimler/ekler/22ed738b2c7ba36_ek.pdf
- TMMOB Maden Mühendisleri Odası. (2020). *Kömür ve Enerji Raporu*. <https://enerji.mmo.org.tr/wp-content/uploads/2020/09/MADEN-M.O-K%C3%96M%C3%96R-VR-ENERJ%C4%B0-RAPORU-2020.pdf>
- TICCIH. (2003). *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*. The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage. <https://ticcih.org/about/charter/>
- TICCIH. (2011). *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/>
- Wehling, Hans-W. (2016a). Annäherungen an die Industrielle Kulturlandschaft Ruhrgebiet. Prozesse und Strukturen – Zonen, Achsen und Systeme. *Mitteilungen der Essener Gesellschaft für Geographie und Geologie*, 2 (p. 35-55). http://eggg.de/sites/default/files/MEGGG_2016>Wehling_IndustrielleKulturlandschaft.pdf
- Wehling, Hans-W. (2016b). Das UNESCO-Welterbe und das Ruhrgebiet. *Essener Gesellschaft für Geographie und Geologie (Hg.): Mitteilungen der Essener Gesellschaft für Geographie und Geologie*, 2 (p. 24-34). http://eggg.de/sites/default/files/MEGGG_2016>Wehling_UNESCO_Welterbe.pdf
- Wrede, V. (2010). Nicht nur Kohle – das Geopotenzial des Ruhrgebiets. *Mitteilungen der Essener Gesellschaft für Geographie und Geologie*, 1 (p. 12-33). http://eggg.de/sites/default/files/Wrede_Geopotenzial.pdf
- Yavuz, S. (2005). *Haydarpaşa Garı ve Çevresindeki Yapıların Tarihsel Araştırması, Askeri Karakol ve Muhacir Misafirhanesi Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi*, (Yayın No. 198853) [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=XohQ0H2mJnBfxLPsY8dG4xHFhA1EqPvdEmR6HMJmsfEGHLC CqksXYKypLMfgEtom>
- Yurtoğlu, N. (2016). Türkiye’de Zonguldak-Ereğli Kömür Havzasının Yapısal Analizi (1920-1940). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16 (33) (ss. 211-256). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttd/issue/37013/424447>
- Yücel, F. (2015). *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*. Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı, (1. Baskı).
- Yüksel, B. (2017). Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri. *İş ve Hayat*, 3 (6), (ss. 155-178). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/isvehayat/issue/34275/378851>
- Zaman, Ekrem M. (2012). *Zonguldak Kömür Havzası: İnsan, Mekân, Zaman*. TMMOB Maden Mühendisleri Odası.
- Zaman, Ekrem, M. (2014). *Konuşan Fabrika Bacası*. Mühendislik Mimarlık Öyküleri 6, (1. Baskı). Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. <http://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/mmoo.pdf>
- Zeche Zollverein. (2022 Şubat 22). Wikipedia. https://tr.wikipedia.org/wiki/Zeche_Zollverein
- Zollern II/IV Colliery. (2019 Eylül 29). Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Zollern_II/IV_Colliery
- Zollverein. (2019 August 24). *Von Superlativen der Industriegeschichte bis zum Strukturwandel*. <https://www.zollverein.de/>

ADIYAMAN BAYRAM TAPLAMASININ SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF ADIYAMAN HOLIDAY TAPLAMA IN THE SCOPE OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 31 Ekim 2021
 Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022
 Kabul: 8 Ağustos 2022

Received: October 31, 2021
 Peer Review: May 31, 2022
 Accepted: August 8, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.011

Turgut TÜRKÖĞLU* - **Mustafa SANDIKCI**** - **Ömer SARAÇ*****

ÖZET

Bu çalışmada Adıyaman'ın yöresel bir ürünü olan bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki yerinin, kültürel değerinin, üretim sürecinin ve bu süreçteki sosyo-kültürel işleyişinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada nitel veri toplama yöntemine başvurulmuş ve veriler yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile elde edilmiştir. Görüşme formu, bayram taplaması yapan yerel halk ve taplama üretiminde bulunan işletme yetkilileri olmak üzere 10 kişiye uygulanmıştır. Araştırmada bayram taplamasının Adıyaman'da yöresel bir lezzet olduğu, sevilerek tüketildiği, üretimi esnasındaki sosyo-kültürel işleyişin insanları olumlu etkilediği; ancak üretiminde birtakım farklılıklar olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Somut Olmayan Kültürel Miras, Yöresel Yiyecek, Bayram Taplaması, Adıyaman, Adıyaman Mutfağı.

* 100/2000 Doktora Bursiyeri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ABD.
 e-posta: turgut.turkoglu44@gmail.com ORCID: 0000-0002-9535-1908

** Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi.
 e-posta: sandikcimustafa@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1437-2484

*** Dr. Öğr. Üyesi Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi.
 e-posta: omersarac@subu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4338-7394

Bu çalışma, 7-8 Ekim 2021 tarihinde düzenlenen 5. Uluslararası Gastronomi ve Turizm Araştırmaları Kongresi'nde sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to determine the place, cultural value, production process and socio-cultural functioning of the holiday taplama, which is a local product of Adıyaman, in Adıyaman cuisine. Qualitative data collection method was used in the research and the data were obtained by semi-structured interview technique. The interview form was applied to 10 people, including the local people who produce the holiday taplama and the business officials who provide the production. In the research, it has been concluded that holiday taplama is a local flavor in Adıyaman, it is consumed with love, the socio-cultural functioning during its production affects people positively, but there are some differences in its production.

Keywords: Intangible Cultural Heritage, Traditional Food, Holiday Taplama, Adıyaman, Adıyaman Cuisine.

GİRİŞ

Yemek; bireysel ve toplumsal yönleri olan, farklı birçok unsur tarafından etkilenebilen ve şekillenebilen kültürel bir değerdir. Bireysel açıdan insanın hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan yemek; toplumsal açıdan bir dine, birlikteliğe, ortak değerlere, inanışlara, uygulamalara sahip olmanın önemli bir göstergesi ve içinde bulunulan kültürün ifadesidir (Beşirli, 2010, s.161; Gürhan, 2017, s.561). Bölgeden bölgeye, toplumdan topluma ve zamandan zamana içerik, uygulama ve anlam olarak değişiklikler gösterebilen yemek, bu farklılıklar sonucunda yöresel ve geleneksel bir boyut kazanmış (Erbil ve Yılmaz, 2018, s.281; Hamzah vd., 2015, s.472) ve nesilden nesile aktarılmaya başlamıştır. Bu süreçte sadece yemek türlerinin değil; yemeğin kültürel yapısı olarak ifade edilebilen ve yeme eylemini bir bütünlüğe kavuşturan yemeğin üretimi, sunumu, tüketimi esnasında kullanılan malzemelerin ve ortaya çıkan uygulamaların da aktarımı sağlanmıştır (Bayram, 2018, s.362). Bu aktarım lezzet ve görüntünün yanı sıra toplumun yaşam şartları, zirai uygulamaları, sofrada adabı, sunum özellikleri, damak zevki, toplumsal ilişkileri, ritüelleri, inanışları, adetleri gibi kültürel özelliklerini de taşıyarak bir bütünlük oluşturmaktadır. Bahsedilen bu yöresel lezzetler ve bu lezzetlerin etrafında şekillenen geleneksel uygulamalar; bölgenin ve toplumun sahip olduğu çevresel ve kültürel faktörlerle şekillenerek o bölgenin ve toplumun yemek kültürünü ve gastronomik kimliğini oluşturmaktadır (Nebioğlu, 2017, s.41).

Her bölgenin, toplumun kendi yaşam şartlarına, kültürel özelliklerine, damak zevkine göre şekillenen, kimlik özelliği kazanan ve sonraki nesle aktarılan bir yemek kültürü vardır (Albayrak ve Güneş, 2010, s.555; Handoya vd., 2018, s.147). Yöresel bir lezzet olan bayram taplaması da Adıyaman'ın gastronomik kimlik göstergelerinden birisidir. Küreselleşme ile birlikte gerçekleşen hızlı kültürel etkileşim, yöreselliğin geride kalması, hazır gıda ve tatlılara kolay erişim gibi nedenler bayram taplamasının yapımını azaltmaktadır. Diğer yandan şehirleşme ile insanların yufka, ekmek, tatlı, bayram taplaması gibi ürünleri yapacak yer bulamaması, bireysel olarak yapmanın ve ürünün kıvamını tutturmanın zorluğu, insanların çeşitli sebeplerle bir araya gelememesi, toplumsal ilişkilerin zayıflaması ve toplumsal etkinliklerin azalması bayram taplaması yapımını azaltan diğer sebeplerdir. Bahsedilen bu durumlara rağmen Adıyaman'ın geleneksel bir lezzeti olan bayram taplaması, yapımında birtakım değişiklikler olmakla birlikte ilin çeşitli bölgelerinde hem yerli halk tarafından hem de unlu mamul üretim yerlerinde yapılmaya devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı Adıyaman ilinin yöresel bir lezzeti olan ve özellikle bayramlarda yapılan bayram taplamasının somut olmayan kültürel miras (SOKÜM) kapsamında değerlendirilmesidir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kültür, pek çok bilim dalı içerisinde yer alan ve her bilim dalı tarafından farklı şekilde tanımlanan bir kavramdır (Şahin, 2010, s.17). Her ne kadar tek bir tanımla ifade edilemeye de kültür en genel şekilde, toplumların tarihlerinden süzülerek gelen her türlü maddi değerlerin ve manevi mirasın toplamı olarak kabul edilmektedir (Sarıoğlu, 2005, s.72-73). Daha özel bir tanımla kültür, insanların düşündüğü (tavır, inanç, fikir ve değerler), yaptığı (davranış ve yaşayış biçimleri), oluşturduğu (binalar, sanat eserleri, el sanatları; gelenekler, yöresel yiyecekler) unsurları kapsayan (Aliağaoğlu, 2004, s.51) bir kavram olarak ifade edilmektedir.

Kültürel miras; bir ulusun veya ülkenin kültürel kimliğini oluşturan, tanımlayan, destekleyen, gösteren; bir ulusun/ülkenin diğer ulus/ülke karşısındaki farklılığını ve varlığını belgeleyen, kültür tanımlamasının içine giren maddi ve manevi bütün unsurları ifade etmektedir (Oğuz, 2013, s.47). Dolayısıyla bir toplumun sahip olduğu ve paylaştığı kültürel miras (Atsar, 2017, s.285), o toplumu diğerlerinden ayırmakta ve zengin bir dünya kültür mirasının da oluşmasını sağlamaktadır (Arıoğlu, 2006, s.186). Kültürel miras kavramı, kapsadığı değerler bakımından genel olarak "somut" ve "somut olmayan" olarak iki alt başlık altında değerlendirilmektedir. Sit alanları, anıtlar, sivil mimari örnekleri gibi fiziki yapılar somut kültürel mirası olarak kabul edilmektedir. Efsaneler, masallar, fıkralar, atasözleri, deyimler, bilmeceler, dua-beddualar, yeminler, doğum gelenekleri, sünnet, söz kesme, nişan, evlenme gelenekleri, el sanatları, seyirlik oyunlar, çocuk oyunları, halk oyunları, türküler, giyim, kuşam (Akay, 2006, s.41), yeme-içme alışkanlıkları ve sofrada adabı ise birer somut olmayan kültürel miras örneğidir.

Hem somut hem de somut olmayan kültürel miras; ulusal kimliği oluşturan, destekleyen, açıklayan maddi ve manevi unsurları (Oğuz, 2001, s.6) simgelemektedir. Toplumların kendisine has manevi inançlarının, adetlerinin, milli kültürünün, milli bir dünya görüşünün olması (Aksu, 2004, s.51) kültürel miras değerlerinin korunması ile mümkün olmaktadır. Bu değerlerin korunması toplumsal farklılıkların sürdürülebilirliğine de önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Her toplum bu koruma görevinden öncelikle kendisi sorumludur. Diğer yandan kültürel miras, her ne kadar temsil ettiği toplum açısından ulusal bir değer taşısa da küreselleşme ile birlikte uluslararası bir anlam ve öneme de sahiptir. Bu

sebeple ulusal çalışmaların yanı sıra uluslararası düzeyde de SOKÜM unsurlarını koruma ve yaşatmaya dayalı çalışmalar yapılmakta ve ortak çözümler aranmaktadır (Türkoğlu, 2019, s.6).

Toplumların milli varlık ve kimliklerinin, kendilerine özgü yapılarının ve yeryüzündeki kültürel zenginliğin devamlılığı için SOKÜM unsurlarının korunması gerekmektedir. UNESCO tarafından 2003 yılında kabul edilen ve Türkiye'nin de 2006 yılında taraf olduğu Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi bu koruma faaliyetlerinde önemli bir yere sahiptir. İlgili sözleşme metninde SOKÜM; "toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar" şeklinde tanımlanmaktadır (UNESCO, 2021).

SOKÜM sözleşmesinin "doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar" başlığı altında yer alan yöresel yiyecekler, belirli bir bölgede aynı yaşam tarzına ve şartlarına sahip insanlar tarafından geliştirilen, o bölgeye özgü malzemeler kullanılarak üretilen ve bölge halkının geneli tarafından sevilerek tüketilen yiyecekler olarak ifade edilebilir (Shin, 2004, s.1). Yöresel yiyecekler, bir bölgenin yemek kültürünü tanıtmada, yapımı esnasındaki sosyo-kültürel hareketlilik sayesinde toplumsal ilişkileri yaşatmada, kültürel aktarımın sağlanmasında önemli bir yer tutmaktadır. Bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilen yemek, sadece fizyolojik ihtiyaç olmasının yanı sıra sosyal bir gerekliliktir ve topluluklarda var olan aidiyetlerin, gelenek ve göreneklerin, sosyal statünün ve ilişkilerin bir sembolü olarak o bölgenin kültürüne dayanmaktadır (Roudsari vd., 2019, s.1). Eğlence, misafir ağırlama, adak, söz, nişan, kına, düğün, ölüm, doğum, bayram, sohbet toplantısı, dinsel tören gibi toplumsal faaliyetler yemek kültürüyle de paralel gelişerek toplumda bir iletişim ağının oluşmasına katkı sunar (Sağır, 2012, s.2675). Bu iletişim ağı içerisinde yer alan yöresel yiyecekler, yöresel yiyeceklerin üretim ve tüketim süreci, üretimde kullanılan aletler, ürünler ve bu ürünlerin elde edilme yöntemleri, sunum şekilleri, sofrada adabı, yeme-içme ile ilgili halk inanışları, değerler ve pratikler o toplumun yaşantısını, kültürünü ortaya koyan önemli unsurlardır. Dolayısıyla bireysel ve toplumsal açıdan önemli bir değer olan yemek ve yemek etrafında şekillenen inanışların, uygulamaların, ritüellerin, pratiklerin korunarak sonraki nesle aktarılması gastronomik mirasın, dolayısıyla kültürel mirasın yaşatılması açısından oldukça önemlidir (Akdağ ve Üzülmüş, 2017, s.306).

Her toplumun içinde bulunduğu ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı, tarihsel birikimi, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, yerleşim yeri, bölgede hüküm sürmüş

beyliklerin, devletlerin izdüşümü olarak o günlerden kalan uygulamalar ve inanışlar farklı mutfak kültürlerinin gelişmesinde etkili olabilmektedir. Bu etkenlerin dışında göçler, ticari ve siyasi ilişkiler, yaşanan bölgenin coğrafi ve fiziki özellikleri, sahip olunan inanç ve inanışlar, teknoloji, turizm, küreselleşme, diğer toplumlarla, kültürlerle etkileşim gibi sebeplerle bölgelerin yemek kültürleri zaman içerisinde değişiklikler gösterebilmekte, yeni anlamlar kazanabilmekte veya sahip oldukları anlamları yitirebilmektedir. Bu tür sebepler doğrultusunda insanlar yaşadıkları bölgeye uygun ürünler yetiştirmek, yaşadıkları bölgenin fiziki ve coğrafi şartlarına göre hayatlarını şekillendirmek zorunda oldukları için her toplumun kendisine özgü bir yemek kültürü ve damak zevki ortaya çıkmaktadır (Uzel, 2018, s.38). Sahip olunan yöresel yemek kültürünü korumak ve yaşatmak toplumların sahip olduğu kültürel kimliğin korunması, farklı lezzetlerin sürdürülebilirliğinin sağlanması, insan sağlığının korunması açısından önemlidir. Ancak günümüzde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan bu unsurların zamanın üretim-tüketim anlayışına ve hızına yenik düşmemesi için en azından kayıt altına alınması, genç nesillere uygulamalı olarak gösterilmesi ve o duyguların, aidiyetin yaşatılması toplumsal bir sorumluluk olarak değerlendirilmelidir.

Mutfak kültürünün değişmesine neden olan birçok unsur bulunmaktadır. Doğal yağların yerine margarinlerin kullanılması, konserve ve hazır gıdaların artması, bal ve pekmezin yerini şekerin alması, gıda katkı maddelerinin ve yapay tatlandırıcıların ürünlere girmesi, yemek pişirme araçlarının ve şartlarının değişmesi, GDO'lu ürünlerin yaygınlaşması gibi nedenler mutfak kültürünün değişmesine neden olan sebepler arasında yer almaktadır (Akın vd., 2015, s.34). Ayrıca beslenme alışkanlıklarının değişmesiyle fastfood ve hazır gıdaların aşırı tüketimi, yiyeceklerin üretim şeklinin ve içeriklerinin değişmesi, hızlı tüketimin artması gibi sebepler insan sağlığını olumsuz etkilemekte ve tüketici davranışlarının değişmesine sebep olmaktadır. Böylesi bir ortamda hızlı yemeğe dayalı tek düze bir yemek kültürü ortaya çıkarken geleneksel gastronomik değerler yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır (Özkaya vd., 2013, s.13). Diğer yandan kimi tüketiciler de daha bilinçli davranma arayışına girmektedir. Doğal, taze, yerel ve geleneksel gıda ürünlerinin bu ihtiyacı karşılayacak nitelikte olması, sağlıklı ve çevreye zararsız olması tüketicileri etkilemekte ve tüketicilerin beslenme alışkanlıklarında geçmişe dönüş yaşanmaktadır (Başat vd., 2017, s.65; Kan vd., 2010, s.16; Roudsari vd., 2019, s.5; Solmaz ve Altınar, 2018, s.122). Ancak geçmişin değerlerine dönüş olarak adlandırılan bu eğilim; uygulama yerine ürün bazlı olduğu takdirde toplumsal etki ve içselleştirilmiş davranış açısından modern çağın değişen üretim tüketim alışkanlıkları karşısında zayıf kalmaktadır. Böylece kültürel pratiğe dönüşmeyen yöresel ürünler geçmişin

izini taşımak yerine geçmişin benzeri olarak kalmaktadır. Buradan yola çıkarak yemek kültürünün iç içe geçmiş çok sayıda bileşenden oluştuğu için, bu bileşenlerden bir veya daha fazlasının olmaması veya değiştirilmesi durumunda yöreselliğin sorgulanabileceği söylenebilir (Hamzah vd., 2013, s.373). Bu sebeple mevcut yemek kültüründe geleneğin korunması; çevrenin korunması, sürdürülebilir tarımsal faaliyetlerin sağlanması, toplumun geleneksel olanın değerini ve güvenilirliğini kabullenerek geleneksel kültürün uygulamalarını sürdürmesi, geleneksel olanı geliştirerek aktarımını sağlaması açısından önem taşımaktadır (Sofyarto, 2018, s.199). Ayrıca geleneksel bilgiye dayanan yöresel yemek kültürü düzgün bir şekilde yönetilirse talep gören, değer atfedilen bir ulusal varlık haline gelerek toplum refahının ve aidiyetinin oluşması sağlanabilir (Mahila, 2010, s.37).

Bu araştırmada yöresel bir lezzet olarak SOKÜM kapsamında değerlendirilen Adıyaman bayram taplamasının üretim ve tüketim süreci ile bu süreç dahilinde gerçekleşen sosyo-kültürel hareketlilik ele alınmış ve bayram taplamasının geçmişten bugüne ne tür değişikliklere uğradığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Adıyaman bayram taplaması, özellikle Ramazan Bayramlarında yöre halkının bir araya gelerek dayanışma içerisinde hazırladığı yöresel bir yiyecektir. Un, şeker, süt, yumurta, yoğurt, rezene, çörek otu, susam, küncü gibi ürünler katılarak hazırlanan hamurunun belirli bir kıvama getirilerek sac üzerinde pişirilmesiyle hazırlanan bayram taplaması, gevrek yapısıyla diğer şireli tatlılara göre farklılık göstermektedir. Bayram taplaması, yapımı esnasında bölge halkının bir araya gelmesi toplumsal birlikteliği ve dayanışmayı sağlaması, genç neslin bu hareketliliğe tanık olarak kültürel aktarımın gerçekleşmesi açısından oldukça önemlidir. Bayram taplaması uzun raf ömrü olan doğal ürünlerin yapımıyla hazırlanan uzun yıllardır yapılan ve yapımı devam eden geleneksel bir ürün olarak bilinmektedir.

YÖNTEM

Bu araştırmada, SOKÜM'ün "doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar" başlığı altında yer alan yöresel yiyecekler, kültürel bir ifade aracı olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın amacı Adıyaman ilinin yöresel yiyeceklerinden olan bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki yeri, önemi, kültürel değeri ve yapımı sırasındaki sosyo-kültürel işleyişin irdelenmesidir.

Yapılan ön araştırmada bayram taplamasının birkaç haber sitesinde yer aldığı, akademik çalışmalarda sadece ürün adı olarak geçtiği ve taplamanın ne olduğuna dair kısa bilgilerin verildiği görülmüştür (Sabbağ, 2015; Sabbağ ve Yeşilyurt, 2018; Ukav, 2014; Yeşilyurt vd.,

2017). Ayrıca Adıyaman mutfağı ile ilgili sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Bu doğrultuda ilgili çalışma, yöresel bir lezzet olarak SOKÜM niteliği taşıyan bayram taplamasının kültürel zeminini oluşturan belleğin ve yapımı esnasındaki sosyo-kültürel pratiklerin kayıt altına alınması, bilinirliğinin sağlanması, sonraki nesle aktarılması ve bu noktada duyulan sorumluluk bilincinin ortaya konulması açısından önem taşımaktadır.

Araştırmada bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki yerini, yöresel bir lezzet olarak kültürel değerini ve üretimi esnasındaki kültürel işleyişi hakkında geçerli ve güvenilir sonuçlara ulaşabilmek amacıyla nitel veri toplama yöntemine başvurulmuştur. Veriler, bayram taplaması yapan yerel halk ve taplamanın üretiminde bulunan işletme yetkililerinden yarı yapılandırılmış görüşme formu yardımıyla elde edilmiştir. Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formunun tercih edilmesinin en önemli nedeni araştırmacının, görüşmenin akışına göre sorularını şekillendirebilmesi, katılımcıların cevaplarını irdeleyerek alt sorularla daha kapsamlı cevaplar elde edebilmesidir (Türnüklü, 2000, s.547). Diğer yandan konunun ilgili kişilerin bakış açısından incelenmesi ve bu bakış açıları oluşturan sosyal yapının ve süreçlerinin ortaya koyulabilmesi (Yıldırım, 1999, s.10) sebebiyle yarı yapılandırılmış görüşme tekniği oldukça önemlidir.

Görüşme formunda yer alan sorular literatür araştırması sonucunda hazırlanmış, soruların anlaşılabilirliği ve amaca ulaşılması için Adıyaman mutfağına ve akademik yazına hâkim uzman görüşüne başvurulmuştur. Form iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların sadece meslekleri ve yaşlarını öğrenmeye yönelik iki adet soruya yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bayram taplamasının SOKÜM bağlamında irdelenmesini sağlayacak dokuz adet açık uçlu soru yer almaktadır.

Örneklemin başlangıçta belirsiz olması ve bayram taplaması konusunda bilgi ve deneyimi olan kişilere ulaşılmasının gerekliliğinden dolayı görüşme yapılacak kişilerin seçiminde kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada 15 Ağustos 2021 ve 30 Ağustos 2021 tarihleri arasında 10 kişiye ulaşılmış görüşmeler ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmıştır. Verilerin analizinde, verilerin bir araya getirilerek yorumlanması, neden-sonuç ilişkisi kurularak karşılaştırmalar yapılabilmesi amacıyla (Karataş, 2015, s.73) betimsel analiz yöntemi tercih edilmiştir.

BULGULAR

Tablo 1’de görüşme gerçekleştirilen katılımcı bilgileri yer almaktadır. Katılımcıların üçü bayram taplamasını üreten işletme sahibi diğer yedisi taplama yapan Adıyaman yerli halkından oluşmaktadır. Katılımcıların yaş aralığı 28 ile 86 arasında değişiklik göstermektedir.

Tablo:1. Katılımcı Bilgileri

Sıra No	Meslek	Yaş
1	İşletme Sahibi	42
2	İşletme Sahibi	38
3	İşletme Sahibi	54
4	Ev Hanımı	28
5	Ev Hanımı	36
6	Ev Hanımı	38
7	Ev Hanımı	56
8	Ev Hanımı	56
9	Ev Hanımı	57
10	Ev Hanımı	86

Tablo 1’de belirtilen katılımcılara yöneltilen dokuz soru ve cevapları aşağıdaki sorular ve sorulara verilen yanıtlar olacak şekilde ayrı ayrı belirtilmiştir.

Soru 1: “Bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki yeri ve tarihi hakkında bilgi verir misiniz?”

Bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki yeri ve tarihi hakkında yöneltilen soruya; *Annelerimizi, teyzelerimizi, çevremizdeki büyükleri yaparken görüyorduk. Bayramlarda yapılıyordu, pasta börek yerine taplama yapılıyordu* (K8). *86 yaşındayım, ben küçükken annem babam, çevremizdekiler yapıyorlardı* (K10)” denilerek yapımının uzun yıllara değindiği belirtilmiştir. K1 ve K3 ise bayram taplamasının tarihinin Adıyaman tarihi kadar eski olduğunu belirterek *“Adıyaman’ın yerleşim yeri olmasıyla beraber süregelen, Adıyaman’da yer etmiş geleneksel bir üründür. Özellikle Samsat’ta yapılıyor ve Samsat da çok eski bir yerleşim yeri”* demişlerdir. Bayram taplamasının Adıyaman mutfağında önemli bir yeri olduğunu belirten K2 *“tadım bilenler için vazgeçilmez. Bayramlarda burada olursanız insanların saatlerce bunu beklediğini görürsünüz. Yöre halkı sahipleniyor, yöre dışında tanıtımı sağlanmıyor”* ifade etmiştir. Bayram taplamasının özelliklerinden dolayı da Adıyaman mutfağında önemli yeri olduğunu belirten K3 ve K6 ise *“Hazır tatlılar her yerde bulunabiliyor ama taplamanın farklı bir tadı olduğu için damak tadı olanlar bayram taplamasını tercih ediyorlar. Ayrıca şireli hazır ürünler zararlı olduğu için insanlar şeker oranının az olmasıyla daha sağlıklı, güvenilir bir ürün olan bayram taplamasını tercih ediyor”* demişlerdir.

Soru 2: Bayram taplamasının içeriği ve yapımı hakkında bilgi verir misiniz?

Bayram taplamasının yapımında kullanılan malzemeleri K8 şöyle sıralamıştır; *“un, yumurta, yağ, tuz, toz şeker, kabartma tozu, ekmek sodası, süt, yoğurt, susam, çörek otu, rezene kullanılıyor. İçerik yer yer, damak zevkine göre değişebiliyor ama genel olarak bunlarla yapılıyor.”* Bayram taplamasının yapım aşaması ise; *“ununu elersin, yumurtası, yağı, sütü, yoğurdu, mayası, susamı gerekli malzemeleri konulduktan sonra kıvamına getirilir, yumakları yapılır. Yumaklar yapılırken bir yandan da sac hazırlanır. İnce ince açıldıktan sonra pişirilmeye başlanır. Bu tatlının en ayırt edici özelliği içerisindeki özel karışımdır. Rezene ve çörek otunun karışımı ile elde edilen bu karışım, aroması ile bayram taplamasına özellik ve özerklik kazandırmıştır. Ayrıca üzerine zerik denilen sarı bir ot sürülerek renk de verilebiliyor (K2, K6, K7)”* denilerek anlatılmıştır.

Fotoğraf 1. Bayram Taplaması Harcı (Kaynak: Turgut Türkoğlu, 2021) / Holiday Taplama Dough (Reference: Turgut TÜRKOĞLU, 2021)

K1, K2 ve K7 zerik bitkisi hakkında; *“zerik denilen bu sarı ot genellikle Samsat dağlarında yetişir. Yaz aylarında buğdayların arasında yetişiyor. Nadir, değerli bir çiçektir. 10-15 günlük bir yetişme dönemi var. Sabah ezanından sonra güneş doğmadan yarım saat, bir saat önce toplanması gerekiyor. Güneş doğduktan sonra dikenleri sertleşiyor ve toplayamıyorsunuz. Farklı, üst kısmı tüy gibi bir bitkidir. Bu sarı bitki toplandıktan sonra kurutulularak torbalarda muhafaza edilir ve bayram*

taplaması için bekletilir Buralarda sadece taplama için kullanılıyor. Güzel bir rayihası var” demişlerdir.

Fotoğraf 2. Zerik Bitkisinin Toplanmış Hali (Kaynak: Turgut Türkoğlu, 2021) / The Harvested Form of the Zerik Plant (Reference: Turgut TÜRKÖĞLU, 2021)

Yapım aşamasına yönelik gelen diğer cevaplar incelendiğinde bayram taplaması; “daha önceleri tandırda pişirilirmiş. Şimdi taş tabanlarla, odun fırınlarda, elektrikli fırınlarla da yapılıyor, teknolojiyle değişiyor, biz sacda pişiriyoruz (K6). Şimdi hamuru yoğurulup açıldıktan sonra fırınlara da gönderildiği oluyor. Önceki bayramda 15 evin taplamasını fırında yaptık (K3)” denilmiştir.

K10; “eskiden yapılan taplamayla şimdi birbirine çok benzemiyor, şimdi şeker kullanıyorlar. Önceden şeker yerine pekmez kullanırdı, doğal olduğu için tadı daha güzeldi. Pekmez, yağ, un, çörek otu, rezene, susam olurdu. Bulamaç hazırlanı, hazırlandıktan sonra bir tarafı tandıra yapıştırılıyordu” derken K8 bulamaçlı yapılan taplamayı ve bugünkü çeşitlerini detaylandırarak şöyle ifade etmiştir; “Önceden bulamaçlı yapılıyordu. Hamurun içine susam, rezene, yumurta, yoğurt, maya, yağ katılırdı. Açılan hamurların bir tarafı sacda pişirilirdi. Pekmez ve un ile yapılan bulamaç da hamurun pişmeyen diğer tarafına sürülürdü. Kadınlar sırayla sürüyordu, iki tane bilen erkek, kadın, yaşlılar da oturup pişiriyordu.

Bir tarafı taşın ısıyla diğer, bulamaçlı taraf da ateşe gelerek kızarıyordu. Yani bir tarafı saca yapıştırılıyordu, o sacın sıcaklığıyla pişiyordu, diğer bulamaçlı tarafı da ateşe geliyordu o şekilde pişip kızarıyordu. Ailece sırayla konuluyordu, sırayla her aileye yapılıyordu. Önceden şeker yerine pekmez vardı, şimdi de yumurta kabartma tozu konuluyor. Yapanların kimi ince kimi kalın açıyor, herkes kendi el becerisine, damak tadına göre açıyor. Çünkü saca konulan hamur kalın açılırsa taplama pişince yumuşak oluyor. Tabi içine konulan malzeme de bunu etkiliyor. Bazıları şekerli bazıları tuzlu yapıyor. Sadece tuz yağ ve unla yapanlar da oluyor, o daha ince daha gevrek oluyor.”

Fotoğraf 3. Bayram Taplamasının Sacda Pişirilişi (Kaynak: Turgut Türkoğlu, 2021) / Baking of Holiday Taplama on a Sheet (Reference: Turgut TÜRKÖĞLU, 2021)

Soru 3: Bayram taplamasının özellikleri (saklama koşulları, raf ömrü...) hakkında bilgi verir misiniz?

Bayram taplamasının saklama koşulları ile ilgili K8 “serin bir yerdeyse ve düzgün pişirilmişse birkaç ay dayanabiliyor” derken bir diğer katılımcı “nem ve güneş ışığıyla direkt temas etmediği sürece 1 sene kadar dayanır. Oldukça sağlıklı bir üründür. Tam buğday unu, süt, yoğurt, bitkisel ürünlerle yapılıyor. Üzerine zerik sürülüyor. İçeriğindeki ürünlerin doğal olması raf ömrünü uzatıyor (K1)” şeklinde cevap vermiştir. K2 ise bayram taplamasının raf ömrüyle ilgili geçmişte söylenen bir sözü örnek vererek “gençler bir ısırp askere gider, bir sene sonra geldiklerinde yine aynı lezzeti alır, derlerdi” demiştir.

Soru 4: Bayram taplamasının çeşitleri ve farklı yöresel isimleri var mı?

Bayram taplamasının çeşitlerini belirlemeye yönelik yöneltilen soruya verilen cevaplar incelendiğinde; “tat olarak şekerli ve tuzlusu var. Yapımında bölgeden bölgeye değişiklikler olabiliyor. Samsat'ta ince, Kahta'taysa kalın şekilde yapılıyor. Hamuru daha büyük veya daha küçük açan oluyor. Malzemesi, kesmesi, pişirmesi değişebiliyor, işletmelerde sarı ot sürülerek hazırlananları da var

(K1; K8).” Ayrıca “içine süt katılınca daha kıtır, yoğurt konulunca daha yumuşak bir kıvamı oluyor (K5)” denilmiştir. Bir başka katılımcı ise “şehirlerde yapılan ismi taplama, köylerdeyse killor’dur. Peksimet veya pesmet diye bilinen, taplamayla aynı malzemeden yapılan ürüne savaştı ekmeği olarak bilinirdi. Dayanıklı ve doyurucu olduğu için anneler evlatları, askerleri için cepheye gönderirmiş (K2)” diyerek ürünün hem dayanıklılığına hem de doyurucu olmasına dikkat çekmiştir.

Soru 5: Bayram taplaması hangi sıklıkla tüketiliyor? Sadece bayram gibi özel günlerde mi tüketiliyor yoksa günlük tüketimde de yer almakta mıdır? Geçmişte hangi zamanlarda tüketilmekteydi?

Bayram taplamasının hangi günlerde yapıldığı ve tüketildiğini belirlemeye yönelik sorular sorulara katılımcıların ortak bir cevap verdiği ve bayram taplamasının önceleri sadece ramazan bayramlarında yapıldığı belirtilmiştir. İlgili soruya verilen cevaplar aşağıda verilmiştir;

“Geçmişte bayrama yakın dönemlerde yapılırdı. Kurban Bayramı’nda kurbanla, etle uğraşıldığı için Ramazan Bayramı’nda yapıyoruz. Önceden de sadece bayramlarda, bayrama yakın zamanlarda yapılırdı. Ramazanın son günlerinde, bayrama 3-5 gün kala yapılıyordu. Önceden sadece bayramlarda yapıldığı için adı da bayram taplaması olarak bilinmekte. Evler birleşerek imece usulü yapılan bir ürün, şimdi ticari amaçla da yapıldığı için tezgâhlarda sürekli bulunabilen, tüketilebilen bir ürün. Ancak işletmelerde genellikle doymuş yağlarla yapıldığı veya hazır ürünler konulduğu için evlerde yapılan tadı vermiyor (K1, K4, K6, K9)” denilmiştir. Benzer bir şekilde K7; “şimdi eskiden daha çok yapılıyor. Çünkü önceden sadece Ramazan Bayramı’na özgü olarak yapılırken şimdi Adıyaman’daki çoğu fırında yapıldığını görüyoruz” demiştir.

Soru 6: Bayram taplamasının yapımı esnasındaki sosyo-kültürel işleyiş hakkında bilgi verir misiniz?

Bayram taplamasının yapımı esnasında sosyal dayanışmanın ve sosyal ilişkilerin ortaya nasıl çıktığını belirlemeye yönelik sorular sorulara verilen cevaplar incelendiğinde komşuluk ilişkilerine olumlu etkisi olduğu görülmektedir. İlgili sorular verilen cevaplar bir araya getirilerek aşağıda verilmiştir.

“Zahmetli bir iş olduğu için köylüler toplanır; hamur işlenir pişirilir. Tabi bu 5-6 evin birleşmesiyle yapılıyor (K1). Evler taplama yapımı için toplanıp bir araya geldiği zaman herkes bir iş yapar (K2). Birisi yoğurur birisi açar birisi pişirir; çünkü çok meşakkatli iştir.

Yapacak kişiler toplanıp kararlaştırıyorlar; kimin evi müsaitse o evde yapılmasına karar veriliyor. Herkes kendi hamurunu yoğurarak getiriyor (K5). Bayram taplaması bayramlarda yapıldığı için yapımına dualarla başlanıyor; güle güle ağız tadıyla yiğün diyerek bitiriliyor (K4)”. İlgili soruya K6 ise; “Geçen sene 6 kişi yaptık. 1 kişi yumak yaptı, 3 kişi açtı 2 kişi pişirdi. Yapımı esnasında da insanlar birbirini daha iyi tanıyor, bir şeylerini paylaşıyorsun, sohbetler ediyorsun, güzel bir ortam oluşuyor” şeklinde cevap vererek yapımı esnasındaki iletişimin komşuluk ilişkilerine olumlu yansıdığını belirtmiştir.

Soru 7: Bayram taplamasının gelenekselliği hakkındaki düşünceleriniz nedir?

Bayram taplamasının gelenekselliği ile ilgili yöneltilen soruya verilen cevaplar incelendiğinde genel olarak, geçmişte aile büyükleri tarafından yapıldığı için ayrı bir değer taşıdığı, bu sebeple de bu geleneği devam ettirme ihtiyacı duyulduğu belirtilmiştir. İlgili soruya K5 “annelerimizin, büyüklerimizin yaptığı, tadını sevdiğimiz bir ürün. Onlardan gördüğümüz için bu geleneği sürdürme isteğimiz oluyor. Küçük yaşlarda tadına alıştığımız için şimdilerde de o tadı arıyoruz, yapma isteği duyuyoruz. Ayrıca küçüklüğümüzün bir tadı, hatırası olduğu için sürdürmek lazım. Mesela taplama yediğim zaman halen köydeki o ortamı, havayı hatırlıyorum, annemle anneannemle böyle yapıyorduk diye hatıralarımız canlanıyor” derken K7 ve K8; “büyüklerimiz büyüklerinden, onlar da kendi büyüklerinden görmüştür. Bir bayram hazırlığı, bayram şenliği olarak yapılırdı. Şimdilerde de bayram yaklaşınca komşular bir araya toplanarak hazırlanıyor. Bayramın gelişine hazırlık yapılıyor; bir coşkusu heyecanı oluyor” demiştir.

Soru 8: Bayram taplamasının törensel bir sunum şekli (ritüeli) var mı?

Bayram taplamasının sunumu esnasında bir adet, uygulamanın olup olmadığını belirlemeye yönelik sorular sorulara, herhangi bir uygulamanın gerçekleşmediği, ikram edilirken yanında herhangi bir içeceğin verilebileceği belirtilmiştir. K1 ve K8 bu durumu “önceden ayrılanla ikram ediliyordu, şimdi yoğurt veya çay, kola gibi içeceklerle de sunulabiliyor. Yapımına başlarken de ikram ederken de hayır; bereket, sağlık, birlik beraberlik duaları ediyoruz” şeklinde belirtmiştir.

Soru 9: Bayram taplaması yapımı kuşaktan kuşağa aktarılıyor mu? Sizde aktarımındaki en büyük sorun nedir?

Özellikle kırsal kesimlerde gençler de ailelerinden görerek öğreniyor, aktarımı sağlıyor. “Şehirde gençler çok bilmez ama tadını bilen gençler seviyor, kızıyla geçen sene yapmıştık bu sene de yapalım istiyor. Komşumuzun da küçük kızı geçen sene yemişti şimdi yine yapılmasını istiyor. Yapım aşamasını da severek izliyorlar. Köylerdeki çocuklar, bizim çocuklarımız biliyor ama şehirdeki çocuklar daha önce görmedikleri için ilgilerini çekiyor (K1, K6)” derken bu görüşe benzer şekilde K8 “Adıyaman’ın yerlileri biliyor ama gençlerin alışık olduğu bir tat olmadığı için çok rağbet gösterdiklerini sanmıyorum. Ama biz yaptığımız için bizim çocuklarımız biliyor, çoğu insan da hamurunu hazırlayıp fırına götürdüğü için, tatlı türlerini aldığı için gençler bilmiyor. Bizim yaşımızda olanlar, tadını bilenler taplamayı tercih ediyorlar” demiştir. Ayrıca gençler ile ilgili “zahmetli gördükleri için yapımına çok yanaşmayabiliyorlar. Hazırlanmış varsa tabi severek tüketiyorlar (K4)” demiştir. Bayram taplamasının aktarımıyla ilgili sunulan görüşlerde ise; “ikram olarak sunulacak ürünler çoğaldığı ve bunlara kolay ulaşılabildiği için taplama yapımı azalmaya başladı. Artık mevsimine göre tatlılar, dondurma gibi ikramlar verilebiliyor (K4). Çarşıda da ticari amaçlı satışı başladığı ve yaygınlaştığı için, taplamanın da yapımı zor olduğu için halk arasında yapımı azalmakta (K5)” denilmiştir.

K9 ise ilgili soruya hem gençlerin hem de büyüklerin açısından bakarak cevabı detaylandırmış ve şöyle demiştir; “özellikle evlerinin önünde uygun yeri olan evlerde yapılıyor. Buna rağmen aktarımının sağlandığını düşünüyorum, çünkü bayram taplaması Adıyaman’a yer etmiş bir tatlı, bir aidiyet oluşmuş. Haliyle çocuklarımız, gençlerimiz bir kere yediği zaman bu tadı benimsiyor, sahipleniyor. İnsanların, yapımı esnasında bir araya gelmesi, sohbetler etmesi, güzel vakit geçirmesi onları birbirine bağlıyor. Yapımı ne kadar zor olsa da insanların bir araya gelip yapmasıyla keyifli bir ortam olabiliyor. Hem büyükler kendi dertlerini paylaşabiliyor hem küçükler bu ortamda eğlenebiliyor. Böylece gençler orada yabancılık hissetmiyor. Böyle olunca büyükler de çocuklar sevsin, yapımını öğrensin diye severek yapabiliyorlar. Sadece şehirleşme, özel alanların azalması, çeşitli sebeplerle bir araya gelememe gibi sebeplerle yapımı azalabiliyor. Veya yeni taşınmış insanlar bu birlikteliğe uzak kalabiliyor ama yöre halkı tarafından severek yapılan ve sürdürülen bir gelenek.”

Bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki bilinirliği ile ilgili ise K3; “yerel halk biliyor, seviyor. Şehir dışına giden halk kendisiyle birlikte götürüyor” derken K6; “bazı komşularımız da tadını biliyor beğeniyor ama Dut’ta (Adıyaman ilçesi) olmalarına rağmen yapımını pek bilmiyorlar. O yüzden birlikte yapalım diyorlar ama yapılmasını yönelik çevremizde talep oluyor. Çevremizden

Hatay’a, İstanbul’a götürenler oldu hepsi de beğendi, hepsinden olumlu dönüşler aldık. Bu sene de istendi ama meşakkatli olduğu için her zaman yapamıyoruz” demiştir. Ayrıca K2; “Adıyaman’ın Nemrut’u gibi barajı gibi diğer doğal ve tarihi güzellikleri gibi tanıtımı yetersiz kalmıştır. Biz tanıtım amaçlı fuarlara, Adıyaman günlerine gittik ama yerel yönetimlerden destek bulamadık” şeklinde görüş belirtmiştir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Adıyaman bayram taplamasının incelendiği bu araştırmada bayram taplamasının Adıyaman mutfağındaki yerini, yöresel bir lezzet olarak kültürel değerini ve üretimi esnasındaki kültürel işleyişi inceleyebilmek için bayram taplaması yapan yerel halk ve satışını yapan işletme yetkilileri ile görüşmeler yapılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda elde edilen bulgular bir araya getirilerek aşağıda verilmiştir.

Adıyaman mutfağında önemli bir yeri olan bayram taplaması Adıyaman’ın yerel halkı tarafından yaygın olarak bilinen, yapılan ve sevilerek tüketilmekte olan geleneksel bir üründür. Tarihi, Adıyaman’ın yerleşim yeri olarak kullanıldığı zamanlara kadar dayanan bayram taplaması, ismini ise yapıldığı dönemden almaktadır. Kurban bayramlarında kurbanla meşgul olduğu için ramazan bayramlarından birkaç gün önce yapılmaya başlanan bayram taplaması, yöre halkı için bayramın gelişini ifade eden ve bayram hazırlığı niteliği taşıyan, heyecan uyandıran bir gelenektir. Katılımcılar, çocukluklarında ailelerinin bayram öncesinde taplama yaptığını, kendilerinin de heyecanlı bir şekilde izlediklerini, şimdi ise o günleri hatırlattığı, anıları tazelediği için kendilerinin de severek yaptığını ve yapmayı bir sorumluluk olarak gördüklerini belirtmektedir. Büyüklerinden görerek yapmayı öğrendiklerini ifade eden katılımcılar, kendi çocuklarının ve komşu çocuklarının da bayram taplamasının tadını sevdiklerini ve bayramlar yaklaştıkça yapılması için ısrar ettiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca komşuların, aile üyelerinin bir araya gelerek taplama yaptıkları sırada gençlerin de orada bulunması, taplama yapımına aşina olmalarını, görerek öğrenmelerini sağlamakta ve gençlere verilen küçük işler ile bir nevi usta-çırak ilişkisi ortaya konulmaktadır. Sevmelerine rağmen zorluktan ve zahmetinden dolayı yapımında yer alamayan gençler, bir sonraki bayram zamanında tekrar yapılması için ısrar etmektedir. Bayram taplamasını bilmeyen, daha önce tatmamış halk da tadını beğenmekte ve şehir dışına giderken yanlarında götürmekte olup tüketenler tarafından olumlu geri dönüşlerde bulunmaktadır.

Bayram taplamasının üretimine ve tüketimine yönelik elde edilen sonuçlara göre bayram taplaması yapımında geçmiş ve bugün arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Geçmişte tandır içinde pişirilen ve içerisine tatlandırıcı olarak pekmez konulan bayram taplaması bugün ise saclarda, elektrikli fırınlarda, taş taban ve odun fırınlarda yapılabilmektedir. İçerisinde un, süt, yoğurt, yumurta, yağ, tuz, kabartma tozu, maya, susam, rezene, çörek otu bulunmakta, isteğe göre şeker ilave edilmektedir. Ayrıca dağlarda buğdayların arasında kendiliğinden yetişen ve “zerik” olarak bilinen sarı, dikenli bir bitkinin özü kullanılarak da tat ve renk verilebilmektedir. Adıyaman mutfağında tatlı olarak geçen ancak bilinen şireli tatlılara göre farklılık gösteren bayram taplamasının tuzlu ve şekerli olarak çeşitleri bulunmaktadır. Malzemesine ve yapımına göre ise yumuşak veya kırı olabilmektedir. Ayrıca benzer ürünlerle yapılan, kesimine ve kalınlığına göre bayram taplamasından ayrılan peksimet (pesmet) diye bir çeşidi bulunmaktadır. Güneşle direkt temas etmeyen, kuru ve serin ortamlarda saklanmak koşuluyla bir yıla kadar raf ömrü olan bayram taplaması, içerisindeki doğal ürünler ile hem kolay bozulmamakta hem de sağlıklı bir ürün olma özelliği taşımaktadır. Bayram taplamasının sunumunda ise ayrı bir sunum şekli bulunmamakla birlikte geçmişte yoğurt, ayran veya çay, günümüzde ise herhangi bir meşrubat ile ikram edilmekte ve tüketilmektedir.

Önceleri sadece bayramlarda birkaç evin, ailenin bir araya gelerek yaptığı taplama, artık işletmelerde de yapılarak satışa sunulduğu için her dönem üretilmektedir. Üretim artması ve işletmeler tarafından da satışa sunulması, bayram taplamasını sevenlerin kolayca ulaşabilmesi, daha önce tatmayanların ise deneyebilmesi için bir kolaylık sunmaktadır. Böylece yöresel bir lezzetin yerel halkın dışına çıkarak diğer insanlar tarafından bilinmesi sağlanmış olmaktadır. Ayrıca tadı, biçimi gibi geleneksel yapısı bozulmadan üretilerek yaygınlaşan yöresel yiyecekler, kültürel değerlerin sürdürülebilirliği açısından fayda sağlamaktadır. Ancak fabrikasyon üretim her ne kadar yöresel bir ürünün tanınması ve yaygınlaşması açısından olumlu bir durum olsa da o ürünün arka planını oluşturan gelenekten soyutlanmakta, isim ve içerik benzerliğinden ibaret kalmaktadır. Bu noktada önemli olan, yöresel bir lezzetin yaygınlaşması ve bilinirliğinin artmasının yanında yapımının da geleneksel bir şekilde devam ettirilmesi gerektiğidir. Çünkü yöresel yiyecekler tadının, görünüşünün ve sunumunun yanında yapımıyla ve yapımı sırasındaki sosyo-kültürel hareketlilik ile bütünlük sağlamaktadır.

Bayram taplamasının yapımı esnasındaki sosyo-kültürel işleyişe bakıldığında, taplama yapımının zor olmasından dolayı birkaç evin, ailenin bir araya gelerek yapması gerekmektedir. Bayram taplaması yapımına

geçilmeden önce yapılacak olan evler gün kararlaştırarak kendi malzemelerini hazırlamaktadır. Daha sonra karar verdikleri kişinin evine giderek sırayla herkesin taplaması hazırlanmaya başlanır. Bu esnada her kişiye; hamuru yoğurma, bezeler haline getirme, bezeleri açma, pişirme gibi iş dağılımı yapılmaktadır. Ortak bir amaç uğruna ortak bir kültürel birikim ile ortaya konulan bu toplumsal faaliyetin, yardımlaşma kültürü olan imece usulünün yaşatılması, komşuluk ilişkilerinin pekişmesi, bölgeye yeni taşınan veya komşuların arasına yeni katılan kişilerin bölge halkı ile tanışması ve o bölgedeki sosyal hayata alışması açısından etkileri bulunmaktadır. Ayrıca ortak olarak yapımı gerçekleşen bayram taplamasının yapımı esnasında genç neslin bu duruma tanık olması hem yöresel bir lezzeti öğrenmelerine hem de sosyal ilişkilere tanık olmalarına fırsat sunmaktadır. Halkın büyüklerinden gördükleri bir ürünün yapımını severek benimsemeleri ve sahiplenmeleri, geçmişleriyle olan kültürel iletişimin sağlıklı şekilde sürdürülmesi, aynı şekilde yöre halkının taplama yapımını ve yapımı esnasındaki toplumsal ilişkileri kendi gençlerine aktarmaları ile bir araya gelen toplum üyelerinin ait oldukları kültüre dair sorumluluklarının yerine getirilmesi sağlanmaktadır. Bu sorumluluk bilinci, ait olunan kültürel değerlerin, yaşanmışlıkların, geçmişe olan hürmetin ve geçmiş ile olan kültürel iletişimin önünü açmakta ve bugünlere taşınmasını sağlamaktadır. Böylece yöresel yiyeceklerin sosyo-kültürel işleyiş ile bir bütünlük ortaya koyduğu ve her ikisinin bir arada uygulanarak SOKÜM değerlerinin aktarımında etkili olduğu sonucuna varılabilmektedir. Bu doğrultuda, Adıyaman ilinde yöresel bir lezzet olarak uzun yıllardır yapılan, yöre halkı tarafından sevilerek üretilen ve tüketilen bayram taplaması gerek yöresel bir ürün olması gerekse yapımı esnasındaki sosyo-kültürel işleyiş özellikleri ile bölge kültürünün önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Adıyaman bayram taplamasının incelendiği araştırmada yöresel yiyeceklere yönelik genel bir değerlendirilmesi yapıldığında; yöresel yiyecekler bir bölgenin, topluluğun ekonomik düzeyi, iklim şartları, zirai uygulamaları ve hayvancılığı, toplumsal uygulamaları, beslenme alışkanlıkları gibi yaşamlarına ilişkin ipuçları vermektedir. Böylesi geniş bir alanı kapsayan ve toplum hayatının somut ve somut olmayan kültür alanlarını net bir şekilde ortaya koyan yöresel yiyecekler incelenirken sadece tadı ve sunumu ile sınırlı kalınmamalıdır. Çünkü yöresel yiyeceklerin içeriği, yapımı ve sunumu, içinde bulunduğu toplumun kültürel kodları ile biçimlenmiştir. Burada ürünün yapımının zorluğu kolaylığı, içeriğinin sadeliği veya yoğunluğu önemli değildir. Çünkü geçmişten gelen, geleneksellik kazanmış ürünler, ortaya çıktığı dönemin şartlarına göre şekillenmiştir. Yılları, asırları aşarak mevcut zamana gelebilmiş ürünler, o toplumun kimliğine işlemiş ve herhangi bir yönüyle o toplumun parçası olmuştur. Ancak değişen yaşam şartları,

insanların değişen istek ve tutumları, farklı kültürlerden etkilenmeler sonucunda beslenme alışkanlıkları ve yemek kültürü de değişime uğramaya başlamıştır. Bu noktada yöresel lezzetlere sahip çıkılması ve yöresel lezzetlerin yaşatılması, küreselleşme çağındaki doyumsuz tüketimin karşısında durulabilmesi, fastfood ve sürekli tüketime dayalı hale gelen beslenme alışkanlıklarından uzaklaşılabilmesi adına bir hatırlatıcı olmaktadır. Özellikle hızlı bir şekilde gerçekleşen kentleşme neticesinde apartman tarzı konutların yaygınlaşmasıyla özel mülkiyetlerdeki yaşam alanları daralmış ve taplama, yufka gibi ortak faaliyetlerin yapılabilirliği azalmaya başlamıştır. Ayrıca fastfood tarzı tüketiminin artması ile yöresel yiyeceklerin yaygınlığı azalmaya başlamış, yemek ile birlikte yemek yeme, sofrada adabı, yeme-içmeye bağlı inanış ve uygulamalar gibi yemek kültürünü oluşturan unsurlar unutulmaya yüz tutmuştur. Dolayısıyla böyle bir eğilimin toplumların yemek kültürlerindeki farklılıkların giderek azalmasına ve küresel bir yemek kültürüne doğru gidişe yol açabileceğini söylemek mümkündür (Gürhan, 2017, s.563). Bu durum karşısında kültürel zenginliklerin yaşatılması adına yöresel yiyeceklerin toplum içerisindeki yerinin korunması ve yöresel yiyecekler etrafında şekillenen sosyo-kültürel işleyişin yaşatılması önem taşımaktadır (Başat vd., 2017, s.65). Nitekim yemek ve birey arasında zaruri bir ilişki olduğu gibi yöresel yemekler ve toplum arasında da kültürel bir ilişki söz konusudur. Çünkü yöresel yemek kültürü, toplumsal hayatın bir parçasını oluşturmakta, toplumsal ilişkilerin yaşanmasını, sürdürülmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla toplum kültürünün parçası olan, ait olduğu toplumun geçmişini ve bugünü anlatan yöresel yiyecekler, SOKÜM unsuru olarak önem taşımaktadır. Bu noktada Adıyaman'ın yöresel yiyeceklerinden olan bayram taplamasının anlatıldığı bu çalışmada, yöresel yiyeceklerin yapımının dışına çıkarak yapımı esnasındaki sosyo-kültürel işleyiş, yöresel yiyeceklerin geleneksel yapısı, modern zamanın getirdiği fastfood tüketim şekli karşısındaki önemi ve vazgeçilmezliği, toplumlar için taşıdığı önem, kültürel miras değeri olarak aktarımı ve aktarımı esnasında karşılaşılan sorunlar ele alınmış ve sahip olduğu bu zengin içerik ile SOKÜM literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akay, A. S. (2006). Somut olmayan kültürel mirasın tarih araştırmalarında kaynak olma özelliği. *Milli Folklor Dergisi*, (70), 38-58.
- Akdağ, G. ve Üzülmüş, M. (2017). Sürdürülebilir gastronomi turizmi kapsamında otantik yiyeceklere yönelik bir inceleme. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 301-309. <https://doi.org/10.21325/jotags.2017.132>
- Akın, G., Özkoçak, V. ve Gültekin, T. (2015). Geçmişten günümüze geleneksel Anadolu mutfak kültürünün gelişimi. *Antropoloji Dergisi*, (30), 33-53. https://doi.org/10.1501/antro_0000000319
- Aksu, H. (2004). Osmanlı sonrası Türk el sanatlarının dirilişi. *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitimi Kursları El Sanatları Dergisi*, (1), 51-55.
- Albayrak, M. ve Güneş, E. (2010). Traditional foods: Interaction between local and global foods in Turkey. *African Journal of Business Management*, 4(4), 555-561.
- Aliağaoğlu, A. (2004). Sosyo-kültürel miras turizmi ve Türkiye'den örnekler. *Ankara Üniversitesi Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), 55-69. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000045
- Arioğlu, İ. E. (2006). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi TBMM'de kabul edildi. *Milli Folklor Dergisi*, (69), 186-187.
- Atsar, A. (2017). Perlindungan hukum terhadap pengetahuan dan ekspresi budaya tradisional untuk meningkatkan kesejahteraan masyarakat ditinjau dari undang-undang No. 5 Tahun 2017 Tentang Pemajuan Kebudayaan Dan Undang-Undang No. 28 Tahun 2014 Tentang Hak Cipta. *Jurnal Law Reform*, 13(2), 284-299. <https://doi.org/10.14710/lr.v13i2.16162>
- Başat, H. T., Sandıkçı, M. ve Çelik, S. (2017). Gastronomik kimlik oluşturmada yöresel ürünlerin rolü: Ürünlerin satış ve pazarlanmasına yönelik bir örnek olay incelemesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 64-76. <https://doi.org/10.21325/jotags.2017.112>

- Bayram, Ü. (2018). Gastronomik kültürel miras olarak Buldan Günbalı. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(1), 361-371. <https://doi.org/10.21325/jotags.2018.192>
- Beşirli, H. (2010). Yemek, kültür ve kimlik. *Milli Folklor Dergisi*, (87), 159-169.
- Erbil, K. ve Yılmaz, G. (2018). Kültürel miras bağlamında Sakarya ilinde yaşayan etnik grupların Türk mutfağına katkıları. *Turizm Akademik Dergisi*, 276-285.
- Gürhan, N. (2017). Toplumsal değişme ve yemek kültürü üzerine sosyolojik bir çözümleme: Mardin örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 562-570. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20175434620>
- Hamzah, H., Karim, M. S. A., Othman, M., & Hamzah, A. (2013). Dimensions of authenticity in Malay cuisine from experts' perspectives. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(3), 369-377. <https://doi.org/10.5901/ajis.2013.v2n3p369>
- Hamzah, H., Karim, M. S. A., Othman, M., Hamzah, A., & Muhammad, N. H. (2015). Challenges in sustaining the Malay traditional kuih among youth. *International Journal of Social Science and Humanity*, 5(5), 472-478.
- Handoya, C. C., Clarissa, Claudia, G., Milka, & Firdayanti, S. A. (2018). Klappertaart: an Indonesian Dutch influenced traditional food. *Journal of Ethnic Foods*, 5(2), 147-152. <https://doi.org/10.1016/j.jef.2017.12.002>
- Kan, M., Gülçubuk, B., Kan, A. ve Küçükçongar, M. (2010). Coğrafi işaret olarak Karaman Divle tulum peyniri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(19), 15-23.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.
- Mahila, S. (2010). Traditional knowledge dalam sistem hukum hak kekayaan intelektual Indonesia. *Journal Lex Specialis*, (Special Issue), 34-42.
- Nebioglu, O. (2017). Gastronomik kimlik ve gastronomik turizm ürünlerinin sınıflandırılması üzerine nitel bir araştırma: Alanya örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 39-60. <https://doi.org/10.21325/jotags.2017.69>
- Oğuz, M. Ö. (2001). Küreselleşme ve ulusal kalıt kavramları arasında Türk halkbilimi. *Milli Folklor Dergisi*, (50), 5-8.
- Oğuz, M. Ö. (2013). *Küreselleşme ve Uygulamalı Halk Bilimi* (2. Baskı). Akçağ Yayıncılık.
- Oğuz, M. Ö. (2018). *Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?* (3. Baskı). Geleneksel Yayıncılık.
- Özkaya, F. D., Sünnetçioğlu, S. ve Can, A. (2013). Sürdürülebilir gastronomi turizmi hareketliliğinde coğrafi işaretlemenin rolü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 1(1), 13-20.
- Roudsari, A. H., Vedadhir, A., Rahmani, J., & Bonab, A. M. (2019). Explaining the barriers and facilitators of ethnic and traditional food choices from the viewpoints of women. *Journal of Ethnic Foods*, 6(33), 1-8. <https://doi.org/10.1186/s42779-019-0034-2>
- Sabbağ, Ç. (2015). Adıyaman yemek kültürü. R. Y. Yıldırım (Ed.), *Fırat'tan Volga'ya medeniyetler köprüsü* (s.104-115) içinde. Adıyaman Üniversitesi Yayınları.
- Sabbağ, Ç. ve Yeşilyurt, C. (2018). The effect of ecological food production on food culture: Example of Adıyaman. *Fresenius Environmental Bulletin*, 27(2), 5259-5268.
- Sağır, A. (2012). Bir yemek sosyolojisi denemesi örneği olarak Tokat mutfağı. *Turkish Studies*, 7(4), 2675-2695.
- Sarıoğlu, H. (2005). El sanatlarını milli değer olarak algılamak. *Milli Folklor Dergisi*, (66), 72-74.
- Shin, D. H. (2004). Korean traditional food: Status, prospects and vision for globalization. *Extension Bulletin Food and Fertilizer Technology Center*, (557), 1-13.
- Sofyarto, K. (2018). Perlindungan hukum hak kekayaan intelektual atas pengetahuan tradisional terhadap perolehan manfaat ekonomi. *Lambung Mangkurat Law Journal*, 3(2), 195-204. <https://doi.org/10.24815/kanun.v20i1.9832>

- Solmaz, Y. ve Altınar, D. D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 108-124.
- Şahin, İ. D. (2010). *Yerel kültür mirasının dijitalleştirilmesi ve halk kütüphaneleri: Yalova örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Türkoğlu, T. (2019). *Somut olmayan kültürel miras kaynaklarının turizm çekiciliği kapsamında değerlendirilmesi: Türk kâğıt süsleme (ebru) sanatı* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılacak nitel bir araştırma tekniği: görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24(24), 543-559.
- Ukav, İ. (2014). Adıyaman ilinde kırsal turizm potansiyeli ve geliştirme fırsatları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(51), 15-33. <https://doi.org/10.17755/esosder.71778>
- Ulular, A. B. (2006). *Konya'da geleneksel konutta mutfak* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- UNESCO. (2021). Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi. <https://www.unesco.org.tr/Pages/181/177/> (Erişim Tarihi: 01.05.2021).
- Uzel, R. A. (2018). Geleneksel mutfak kültürü ve tarımsal ürün çeşitliliğinin, üniversite öğrencileri beslenme durumu üzerine etkisi. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 55(1), 37-44. <https://doi.org/10.20289/zfdergi.358701>
- Yeşilyurt, H., Yeşilyurt, C., Güler, O. ve Özer, S. (2017, Eylül, 28-Ekim, 1). *Otel işletmelerinin menülerinde yöresel yemek kültürünü yaşatmak: Adıyaman örneği*. Uluslararası Batı Asya Turizm Araştırmaları Kongresi, Van, Türkiye
- Yıldırım, A. (1999). Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 23(112), 7-17.

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

THREE HOUSE EXAMPLES FROM HASANKEYF CASTLE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Ocak 2022	Received: January 23, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022	Peer Review: May 31, 2022
Kabul: 23 Ağustos 2022	Accepted: August 23, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.012

Şerif TÜMER*

ÖZET

Yaklaşık 110 dönümlük bir alana yayılım gösteren Hasankeyf Kalesi gerek İslâm öncesi gerekse İslami dönemde önemli bir yerleşme olma durumunu korumuştur. İç kalede kesintisiz olarak devam eden yerleşim 1970 yıllarına kadar sürmüştür, sonrasında halkın “aşağı şehir” olarak da adlandırdığı ve günümüzde baraj suları altında kalan alanda, Hasankeyf Kalesi surlarının dışında yaşam devam etmiştir. Günümüzde iç kalede aktif yaşam olmamakla beraber konutlar dönemin birer hatırası olarak kısmen yıkılmış kısmen de ayakta, varlıklarını içinde insanlar olmadan sürdürmektedir. Kalede yapılan incelemelerde yapım tekniği açısından üç konut türü ile karşılaşılmıştır. Bunlardan ilki kaya oyma konutlar, ikincisi taş malzemenin kullanımıyla inşa edilmiş yığma konutlar, üçüncüsü ise kaya oyma ve yığmanın bir arada kullanıldığı bileşik yapı türüdür. Kaya oyma konutlar bölgedeki ve Anadolu'daki benzer örnekler açısından değerlendirildiğinde İslami dönem öncesine ait olduğu izlenimini vermekle beraber üzerlerinde bir tarih ibaresi, yazı, sembol, motif ya da kitabe gibi yapı künyesine yönelik belge niteliğindeki ipuçlarının bulunmaması bizi tarihlendirme noktasında şimdilik daha temkinli hareket etmeye itmektedir. Yığma konutlar kalede yaşamış insanların sözlü ifadelerinden hareketle erken Cumhuriyet dönemine tarihlendirilebilir. Bileşik yapı (kaya oyma ve yığma) esaslı konutlar ise kullanılan Türk ve İslâm dönemi devşirme malzemelerinden hareketle kaya oymalara yığma eklemelerinin yapıldığı dönemlere tarihlendirilebilir. Çalışmada bu yapı türleri birer örnekle ele alınarak tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf Kalesi, Kaya oyma konut, Geleneksel konut, Kırsal mimari, İç kale yerleşmesi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

e-posta: serif_tumer@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0108-9647

Bu makalenin hazırlanmasına izin veren Hasankeyf Kalesi kazı başkanı Doç. Dr. Zekai ERDAL ile arazi çalışmam esnasında yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Hande Nur GÜLEÇOĞLU, Doktorant İlker GÜMÜŞ ve Uzman Yaşar GÜLBİÇİN'e teşekkürler. Görseller 2021 yılının Ağustos ayına aittir.

ABSTRACT

Spreading over an area of approximately 110 decares, Hasankeyf Castle preserved its status as an important settlement both in pre-Islamic and Islamic periods. The settlement, which continued uninterruptedly in the inner castle, lasted until the 1970s, and then life continued outside the walls of Hasankeyf Castle in the area called the " outer castle settlement" by the people and which is now flooded by the dam. Although there is no active life in the inner castle today, the houses are partly destroyed and partly standing as a memory of the period, continuing their existence without people. In the examinations made in the castle, three types of residences were encountered in terms of the construction system. The first of these is the masonry houses built with the use of stone materials, the second is the rock-carved houses, and the third is the type in which rock carving and masonry are used together. When the rock-carved dwellings are evaluated in terms of similar examples in the region and Anatolia, they give the impression that they belong to the pre-Islamic period, but the absence of documentary clues such as a date inscription, writing, symbol, motif or inscription on them pushes us to act more cautiously at the point of dating for now. The masonry houses can be dated to the early Republican periods based on the verbal expressions of the people who lived in the castle. On the other hand, compound (rock-carved+masonry) based houses can be dated to the periods when masonry additions to the rock carvings were made, based on the Turkish and Islamic period spolia materials. In the study, these building types will be introduced with an example.

Keywords: Hasankeyf Castle, Rock-carved house, Traditional house, Rural architecture, Citadel settlement.

GİRİŞ

Hasankeyf Kalesi, Dicle Nehri'ne hakim bir noktada yer almaktadır. Mardin ve Batman şehirlerinin geçiş güzergahı üzerinde kurulmuş olan kalenin su kaynağına yakın olması hem suya ulaşılabilirlik hem de suyun kontrolü açısından önem arz etmiştir. Korunaklı bir mimariye sahip olan Hasankeyf iç kalesi, ulu cami etrafında meydana gelen yerleşim ile varlığını yüzyıllarca devam ettirmiştir. Kalede son bir kaç on yıl öncesine kadar yaşam devam etmekte iken halk zamanla şuan baraj suları altında kalmış olan şehirde iskan edilmiştir.

İç kalede teras şeklinde inşa edilen konutların yerleşim düzeni, topoğrafyanın bir sonucudur. Ulu caminin güney yönünde yoğunlaşan ve yine güney hattında devam eden yerleşim bu haliyle bir tercihten ziyade topoğrafyanın zorlamasıdır. Topoğrafya şartlarını lehine çeviren halk, kaya oyma konutların üzerine inşa ettikleri yığma konutlar ile de coğrafyadan istifade etmişlerdir. Konutlar aynı zamanda geleneksel konut mimarisinin doğayla uyumluluk ilkesinin de güzel bir örneğidir.

Hasankeyf İç kalesinde yer alan konutlar inşa tekniği, malzeme ve malzemenin kullanımı açısından çeşitlilik arz etmektedir. Bu çalışmada iç kalede karşılaşılan üç farklı yapıım sisteminden birer konut ele alınarak tanıtılacak, böylelikle kalenin genel konut mimarisi açısından ana hatları belirlenecektir. Özellikle kaya oyma konut açısından oldukça zengin olan iç kale yine kaya oyma yöntemiyle yapılmış mescid ve kilise örneklerine de sahiptir. Estetik arayışın ikinci planda olduğu bu konutlar eklentileri itibariyle hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğuna işaret eder. Bu açıdan bakıldığında, insanların pratik inşa yöntemleri ile kendi evlerini inşa ettikleri geleneksel halk yapı sanatının örneklerinden olan bu konutlar tarım ve hayvancılığa yönelik eklenti ve müştemilatları ile aynı zamanda kırsal mimari örnekleri olarak da tanımlanabilir.

HASANKEYF KALESİ'NDEKİ YERLEŞİMİN TARİHÇESİ

Batman iline bağlı Hasankeyf ilçesi¹ yaşamak için temel gereksinim olan suyun yani Dicle Nehri'nin kenarında kurulmuş olması sebebiyle erken dönemlerden itibaren tarih sahnesinde yer almış önemli bir yerleşimdir. Günümüzde Ilısu Barajı suları altında kalmış olan

aşağı şehirde (Foto. 1) yer alan Hasankeyf Höyük'te yapılan kazılar neticesinde radyokarbon ölçümlerine de dayanılarak M.Ö. 10 000 yıllarına dayanan tarihi bir geçmişten rahatlıkla söz edilebilmektedir (Miyake, 2012, s.3-6; Kozbe, 2017, s.9). Çanak çömleksiz neolitik dönem, Demir Çağı ve Hellenistik Döneme ait bulgu ve buluntular kalenin dışındaki yerleşimin tarihçesi hakkında net bilgiler edinebilmemize olanak sunar (Miyake, 2012, s.3-7).

Fotoğraf 1. Hasankeyf Kalesi yerleşiminin genel görünümü(Kazı Arşivi'nden) / General view of Hasankeyf Castle settlement (Excavation from Archive)

Hasankeyf'in güneyinde yer alan Hasankeyf Kalesi (Foto.1) Ortaçağ'ın önemli yerleşim merkezlerindedir. Stratejik konumu itibariyle ona sahip olmak isteyen medeniyetlerin sık sık karşı karşıya geldiği ve bu bağlamda oldukça fazla el değiştiren bir yerleşme durumundaydı. Hasankeyf Kalesi'ndeki yerleşimin tarihçesini M.S. 4. yüzyıldan itibaren takip edebilmekteyiz (Kozbe, 2017, s.2). Bir Roma garnizonu olan iç kalede, iri blok taşlı temel seviyesi itibariyle Roma mimarisi kalıntısı olan Büyük Saray yapısı Roma döneminin en önemli kalıntısıdır. Kale'nin Asur dönemine kadar inen tarihi geçmişi ihtimaller dahilinde olsa da henüz bunu destekleyecek net bir bilgi, buluntu ya da kalıntıya şimdilik rastlanamamıştır².

İslâm'ın erken dönemlerinde Hasankeyf'in ilk fethi noktasında yeterli bilgi mevcut değildir (Mıynat, 2008, s.26-35). Sırasıyla Emevi, Abbasi, Hamdani, Mervani, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi yönetimleri altında kalan şehir 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır (Kozbe, 2017, s.6-7). Şehir Türklerin hakimiyetine geçtikten sonra ciddi bir imar görmüş, günümüzdeki eserlerin çoğu da Türk-İslam döneminden kalmıştır.

¹ Hasankeyf ismi kaynaklarda çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Süryani kaynaklarında şehrin ismi "Hesna Kepha/Hesna de Kepha", Ermeni kaynaklarında "Kentzy", Ortaçağ İslam kaynaklarında ise "Hısn Keyfa" olarak geçmektedir(Mıynat, 2008: 12). Süryanice "Kifo" kelimesinden türetildiği düşüncesi ile (Oğuzoğlu, 1997: 364) ismin "Kaya Kale" anlamında kullanıldığı düşünülmektedir(Zengin, 2001: 21-24; İsen, 2014: 9).

² 2021 yılı içerisinde Hasankeyf Kalesi kazı başkanı Doç. Dr. Zekai Erdal tarafından yürütülen çalışmalarda Demir Çağı'na tarihlendirilen bir eser ele geçirilmişse de katmandan çıkarılmadığı için taşıma yoluyla geldiği değerlendirilmektedir. Kazı sonuç raporu henüz yayımlanmadığından dolayı bilgiler kendisinden sözlü olarak edinilmiştir. Konu ile ilgili olarak: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/hasankeyf-kazilarinda-3-bin-yil-onesine-ait-bulgulara-ulasildi/2444718>

Artuklular devrinde inşa edildiği kabul edilen Hasankeyf Ulu Camisi'nin (Uluçam, 2012, s.103-104; Boran, 2001, s.43; Arık, 2003, s.116) yerleşme açısından İslam şehirciliğinde gördüğümüz ulu cami etrafında şekillenen yapılaşmaya olanak sağladığı (Foto. 2) düşünülebilir.

Fotoğraf 2. Hasankeyf Ulu Camisi ve İç kalenin yeni Hasankeyf'den görünümü / *Hasankeyf Grand Mosque and the inner castle View from new Hasankeyf*

Kaya Oyma

Hasankeyf Kalesi'nin kuzeyinde yeni Hasankeyf'e bakan bu konut tümüyle kayanın oyulmasıyla meydana getirilmiştir. Geniş bir avlu içerisinden girişin sağlandığı konutun bahçesinde yine kaya oyulmuş, merdivenlerle iniş sağlanan bir de sarnıç (Foto. 3) yer almaktadır. Kayanın insan eliyle şekillenmiş olduğu duvarlardaki murç izlerinden anlaşılabilir. Hâlihazırda kazı evi deposu olarak istifade edilen konut 1970 yılına kadar aktif olarak kullanılmıştır. Son yıllarda yapılmış demir kapı ve konutun baraja bakan bir bölümüne demir parmaklık eklemelerinin dışında konutta ekme ya da özgünlüğünü bozacak bir kullanım söz konusu değildir. Konut içinde herhangi bir kitabe, simge, motif vb. gibi unsurlara rastlanmadığı için tarihlendirme noktasında net bir şey söylemek zordur. Konuta girişin sağlandığı cephe üzerinde iki adet niş açılmıştır. Giriş kapısının güneyinde belki de ocak olarak kullanılmış büyük bir niş ve kapının hemen yanında daha küçük, günlük kullanım eşyası ya da konuta girmeden hemen önce ayakkabı koymak için kullanıldığı aklı gelen ikinci bir niş yer alır. Düzgün olmayan konut plânı söz konusudur (Plân 1). Bu da belirli dönemlerde ihtiyaca göre genişletilebildiğini düşündürür. Konutun ilk halinin, günümüzdeki mevcut durumu olup olmadığını bu nedenle kestirmek zordur. Yaklaşık 2 m. genişliğindeki³ bir hol vasıtası ile kapıdan konut içine ulaşılmaktadır. Bu holün hemen solunda birbiriyle geçişi

Fotoğraf 3. Konutun avlusu, sarnıcı ve giriş kapısı / *Courtyard, cistern and entrance gate of the house*

Plân 1. Konutun plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş/Y. Gülbiçin) / *Plan of house*

Fotoğraf 4. Konut kapısı ve merdivenler / *House door and stairs*

olan iki oda yer almaktadır. Odalarda birer ocak ile nişler de yer alır (Foto. 5). Bu odalardan üçgene yakın bir biçim gösteren oda 235x500x450x400 cm. ebatlarında ve 210 cm. yüksekliğinde, dairevi biçimli olan oda ise 420x320 cm. çapraz ölçülü ve 280 cm. yüksekliğindedir. Konutun ortasında diğer odalarında açıldığı sofa konumundaki (Foto. 6) düşük kotlu mekâna merdivenler vasıtası (Foto. 4) ile inilir. Sekiz basamaklı merdivenin bağladığı mekânlar

³ Kaya oyma konutlar inşa yöntemi açısından belirli bir düzen ya da sisteme sahip olmadıkları için düzgün bir plân olgusu ile karşılaşılamamaktadır. Oda içi çapraz ölçüleri arasında çok ciddi farklar olmakla birlikte odaların yükseklikleri de birbirinden farklı olabilmektedir.

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

Fotoğraf 5. Giriş kapısının yanındaki oda / *The room near of entrance door*

Fotoğraf 7. Ocağın yanındaki zemin oyuğu / *Floor recess next to the hearth*

Fotoğraf 6. Odaların merkezi konumundaki mekân / *The place in the center of the rooms*

Fotoğraf 8. Hayvan bağlamak için oyulan duvar / *Wall carved for tying animals*

arasındaki kot farkı ise yaklaşık bir metredir. Bu mekânın hemen üzerinde baca şeklinde bir açıklık (Foto. 6) vardır. Bu açıklığın hemen altında yan yana oyulmuş beş adet niş yer almaktadır. Bu nişler konutlarda daha önce yaşamış insanların ifadesine göre et vb. yiyeceklerin saklanması için oyulmuştur. Bu nişlerin hemen altında yine kaya oyma bir ocak bulunur. Mekânın duvarlarında görülen is ve duman kaynaklı kararmalarda burada hem ocak bulunduğunu hem de bu mekânın aynı zamanda aşhane vazifesi gördüğünü düşündürmektedir. Ocağın hemen yanında su depolama işlevine hizmet ettiği düşünülen zemine oyulmuş bir oyuk (Foto. 7) yer alır. Diğer tüm odalarda görüldüğü gibi bu odada da hayvanların bağlanması amacıyla duvarlarda oyuklar (Foto. 8) oluşturulmuştur. Bu merkezi mekânın batı yönünde iki oda vardır. Bunlardan yarım daire biçimine yakın olan oda yaklaşık 170x170x130 cm., kare biçimli oda ise (Foto. 9) 230x230x235x185 cm. ebatlarındadır. Bu iki odanın arasında hol vazifesi gören birimden de (Foto. 9) konutun en batı ucundaki dikdörtgene yakın bir plân özelliği ile son oda (Foto. 10) konumlanır. Bu oda 440x290x270x260 cm. ebatlarında ve 180 cm. yüksekliğindedir. Oda içerisinde

Fotoğraf 9. Aralarından geçit verilen iki mekân / *Two spaces with passage between them*

günlük kullanım eşyalarının depolanması ve hatta yatma ihtiyacını da karşılayabilecek nitelikte bir niş yer alır. Nehre bakan yüzü ise açık olup son yıllarda demir bir korkuluk ile kapatılmıştır.

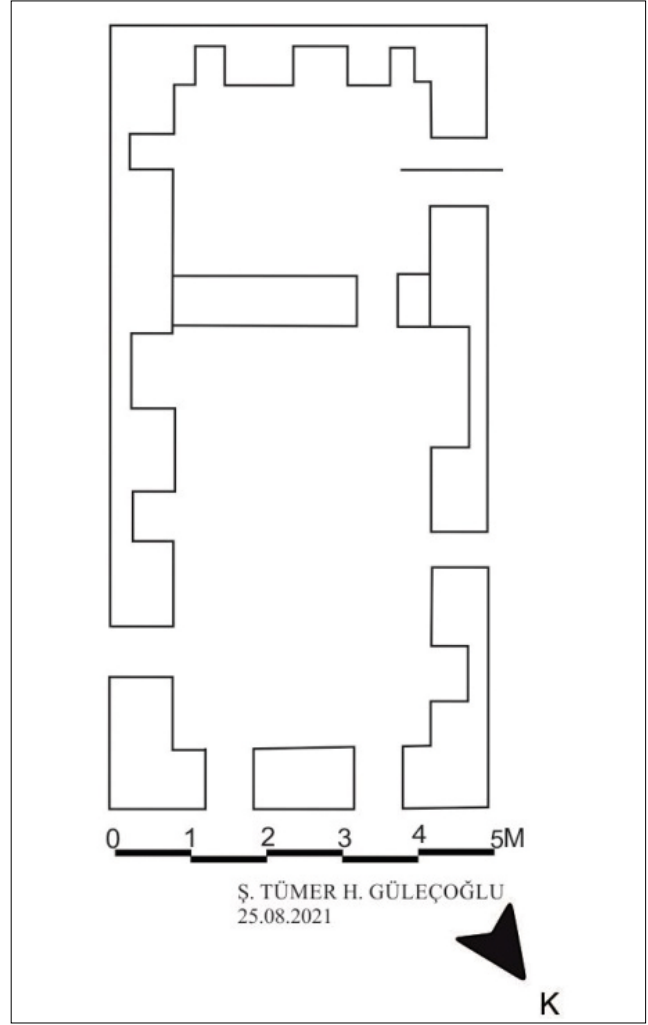
Fotoğraf 10. Konutun batı yönündeki son mekân / *The last place on the west side of the house*

Yığma

Hasankeyf Kalesi'nin yürüyüş rotası üzerinde ve küçük saraya hâkim bir noktada inşa edilen konut (Foto. 11) tümüyle yığma esaslıdır. Konutun üzerinde herhangi bir kitabe ya da tarih ibaresi yoktur. Bölge sakinlerinden sözlü olarak edinilen bilgilere göre erken cumhuriyet dönemine tarihlenen konut dikdörtgen bir plan özelliği (Plân 2) arz eder ve sofasızdır. Çatısı tamamen yıkılmış olan konuta giriş, 83 cm. genişliğinde ve 168 cm. uzunluğunda bir kapı ile (Foto. 11) sağlanır. Konutun giriş bölümü 65 cm. kalınlığında bir duvar ile odadan ayrılmaktadır. Günümüzde bu duvar yıkılmış olsa da kalıntılardan bu anlaşılabilir. Bu ilk mekânda yaklaşık olarak 200x325 cm. ebatlarındadır. Duvarın ortasında 150 cm. uzunluğunda ve 70 cm. genişliğinde bir ocak ile bu ocağın iki yanında yaklaşık 30 cm. genişlikte ve 45 cm. derinlikte iki niş yer alır. İç mekân teşekkülü ve konut içindeki durumu göz önüne alındığında buranın aşhane olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kısmın

Fotoğraf 11. Konutun genel görünümü / *General view of the house*

Plân 2. Konutun plânı / *Plan of house*

Fotoğraf 12. Konut içinin genel görünümü / *General view of the house interior*

ve diğer bölümün zemin-tavan yüksekliği ise 242 cm'dir. Bu bölümden 85 cm. açıklığında bir kapı ile asıl yaşama birimine geçilir. 560x320 cm. ebatlarında olan mekânın kuzeybatı cephesinde 156 cm. açıklığında bir niş ile 48 ve 67 cm. açıklığında (birisi daha sonra kapatılmış)

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

iki pencere (Foto. 12) yer alır. Konutun kuzeydoğu cephesinde ise 64 ve 78 cm. genişliğinde (Foto. 12) iki adet pencere yer alır. Konutun güneydoğu yönünde yol olmasından kaynaklı olduğu düşünülen tek bir pencere yer alır. Ayrıca aynı cephenin önünde hayvanların su içmesi için kullanıldığı düşünülen zemin kaya oymaları (Foto. 13) mevcuttur. Duvar kalınlığı konutun tümünde 65 cm'dir.

Fotoğraf 13. Konutun güney cephesi / South facade of the house

Bileşik Yapılı

Hasankeyf Ulu Camisi'nin kible yönünde yerleşimin yoğunlaştığı kısımda yer alan konut (Foto. 14) kaya oyma mekânla yığma esaslı eklemenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Taş yığma bölümden girişin sağlandığı konutun kaya oyma ya da yığma kısımlarına dair inşanın tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Konut plân açısından incelendiğinde kuzey cephedeki girişin hemen iki yanında birer oda yer alır (Plân 3). Girişin doğusunda yer alan oda yığma esaslı olup beşik tonozla örtülü ve dikdörtgen formludur (Foto. 15). Odanın doğu cephesinin ortasında bir ocak ile yanlarında birer pencere vardır. Duvar kalınlığı 70 cm'dir. Kuzey ve güney duvarlarında ise yüksekçe nişler yer alır. Girişin batısındaki mekân ise bileşik yapı (kaya oyma ve yığma) olup dikdörtgene yakın düzgün olmayan bir plân özelliği arz eder (Foto. 16). Oda, kuzey duvarda ortada bir ocak ile iki yanındaki pencere ve genişçe bir niş ile teşkilatlandırılmıştır. Bu iki odanın arasındaki bir koridor vasıtası ile köşe sofa vazifesi gören alana ulaşılır. Bu mekân dikdörtgene yakın plânlı 875x890 cm. çapraz ölçülüdür. Bu kısmın ocak ve pencerelerinin yer aldığı cephesi (Foto. 17) yığmadır. Oda, ortasından itibaren batıya doğru tümüyle kaya oymadır. Tümüyle kaya oyma olan oda konutun güneybatısında yer alır. Odanın ortasında kaya kütesinden bir uzantı yer alır.

Fotoğraf 14. Konutun genel görünümü / General view of the house

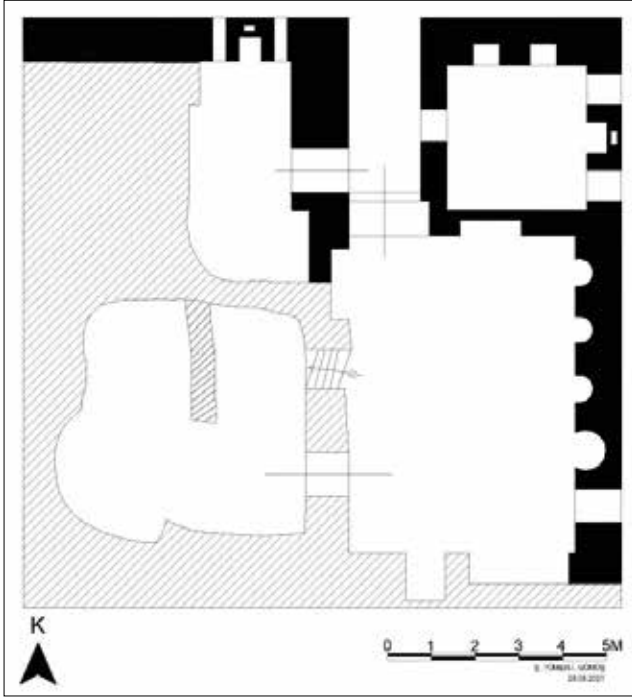
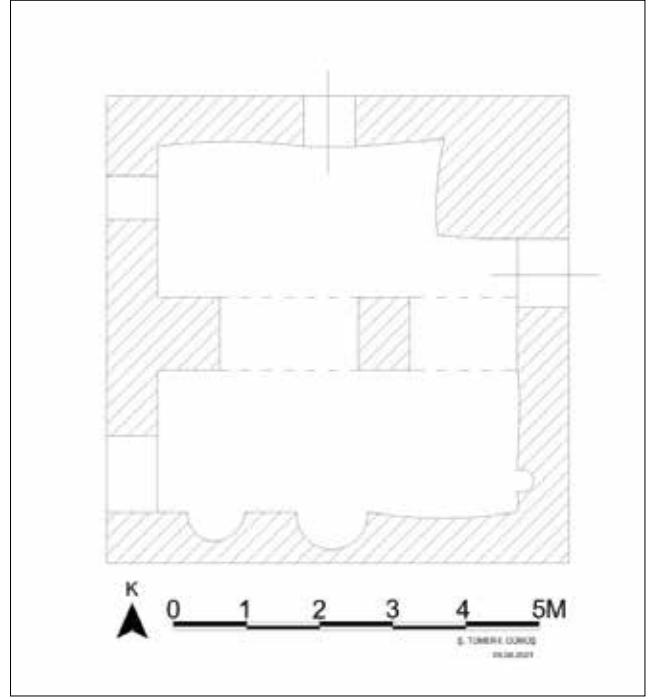

Fotoğraf 15. Girişin batısındaki oda / Room to the west of the entrance

Fotoğraf 16. Girişin doğusundaki oda / The room to the east of the entrance

Bu konutta ilginç bir şekilde bir kaya oyma mescitle de bağlantı vardır. Köşe sofa şeklindeki birimden kaya oyma merdivenlerle ulaşımın sağlandığı mescid yapısı (Foto. 18) kareye yakın bir plân özelliği (Plân 4) arz eder. Biri bağımsız iki yığma ayağın yer aldığı mescidde ayaklar

Plân 3. Konutun plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş) / *Plan of house*Plân 4. Mescidin plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş) / *Plan of mosque*Fotoğraf 17. køşe sofa / *Corner sofa*Fotoğraf 18. Mescid / *Mosque*

ve mihrap kısmı yığmadır. Mescidin mihrap cephesi 490 cm batı cephesi ise 500 cm'dir. Mescidin diğer bölümleri tamamen kaya oymadır. Bu birimin ilk kullanım şeklinin mescid mi olduğu ya da sonradan mı mescide dönüştürüldüğü bilinmediği gibi konutla bağlantısının sonradan mı sağlandığı da⁴ bilinmemektedir. Mescid konutun güneybatı odasının hemen üzerinde yer almaktadır (Plân 5).

⁴ Hasankeyf Kalesi yapıları define hayaliyle yaşayan vandallar tarafından çok ciddi zayıat ve yıkıma uğramıştır. Konutla mescidin bağlantısı bu zayıat neticesinde de açılmış olabilir. Bu bağlantının düzgün bir açıklıkla sağlanmamış olmasıyla birlikte hemen merdivenin önündeki moloz yığı (Foto. 19) bizi bu düşünceye sevk etmektedir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Hasankeyf ilçesi ve kalesi Artuklu Devletine başkentlik yapmış önemli bir Türk-İslâm yerleşimidir. İç kaleden günümüze gelen eserlerin önemli bir kısmı da yine Ortaçağ'dan dolayısıyla İslâmi dönemden kalmadır. Kale iç yerleşim alanı her ne kadar anıtsal mimari ile ön plâna çıksa da konut mimarisi açısından oldukça zengin ve gösterişlidir. Günümüzde yeni Hasankeyf'e bakan yamaçlarında bal peteğini andıran mimarisi ve yerleşim şeması ile konutlar kalenin silüetinde (Foto. 20) temel etkendir.

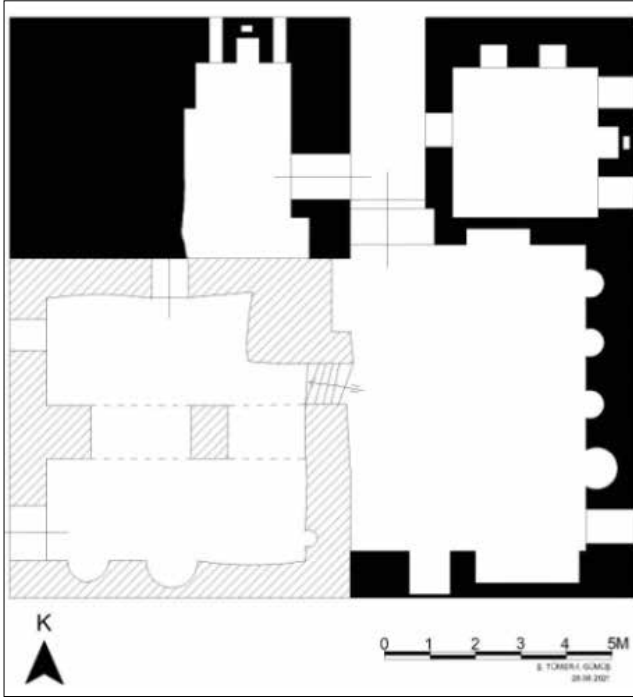
HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

Fotoğraf 19. Konut mescid bağlantısı / House with mosque connection

Fotoğraf 20. Kale konutlarının genel görünümü / General views of the castle house

Plân 5. Konut-Mescid Plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş) / Plan of house-mosque.

Fotoğraf 21. Yusuf Ağa Konağı / Yusuf Ağa Mansion

Fotoğraf 22. Yusuf Ağa Konağı / Yusuf Ağa Mansion

Kale'nin özellikle Ulu Cami etrafında yoğunlaşan yığma konutlar genellikle tek mekânlı/tek odalı ve işlevsel amaçlı yapı örnekleridir (Kozbe, 2017, s.28). Estetik arayışın temel hareket noktası olmadığı konutlar, mağaralarda yaşayan insanların zamanla ekonomik iyileşme ve konfor arayışına bağlı olarak gelişim göstermişlerdir. Bu nedenle de kaledeki tüm yığma konutlar Cumhuriyet dönemi örnekleridir. Ulu Cami'nin kible yönünde yer alan ve Yusuf Ağa Konağı (Foto. 21-22) olarak adlandırılan yığma konut, iç kalede ayakta kalmış örnekler arasında en gösterişlisidir. İncelediğimiz yığma konutla (Foto. 11) Yusuf Ağa Konağı arasında malzeme ve işçiliği açısından benzerlik söz konusudur. Ancak Yusuf Ağa Konağı'nın mahzen, ahır vb. amaçlarla kullanılan zemin katı ve iç mekân doğu duvarının

ortasında yer alan büyük niş ile bu nişin yanında yer alan iki adet daha küçük niş ve çatı kısmındaki farklı renk taş işçiliği bu iki konutu birbirinden ayıran farklılıklardır. Kaledeki diğer yığma konutların büyük çoğunluğu gibi bu konutta tek mekânlı olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 23. Kalenin doğusunda yer alan kaya oyma konutların çevrelediği bir vadi / *The rock-carved dwellings to the east of the castle surrounded by a valley*

Fotoğraf 24. Kasr Rabi (Ağustos 2021) / *Kasr Rabi (August 2021)*

İncelediğimiz yığma konut (Plân. 2; Foto. 12) diğer konutlardan farklı olarak asıl kullanım alanı bir duvar vasıtasıyla giriş bölümünden ayrılmıştır. Bu kısımda bir ocağın yer alması ve mekânın ebatları itibariyle daha çok aşhane ve günlük kullanım eşyalarının muhafaza edildiği birim izlenimini vermektedir. Konutun güney cephesinin önünde yer zemin kaya oymaları coğrafyanın sunduğu imkânların konut lehinde kullanımına bir örnektir. Bu kaya oymalar (Foto. 13) hayvanların su içme ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. İç kaledeki tespit edilen tüm yığma konut örnekleri sofasız olarak inşa edilmiştir. Bu durumu bir tercihten ziyade zorunluluk ile açıklamak daha doğrudur. İç kaledeki alanın verimli kullanılması tutumu ile ekonomik koşulların mimari üzerindeki belirleyici etkisi bu inşaa tarzını kaçınılmaz kılmıştır. Konut tüm bu bileşenler kapsamında değerlendirildiğinde halk yapı sanatı olarak tanımlanan ve halkın kendi konutunu inşa ettiği, konutun yayılım alanını arazinin/parselin, tamamlanma sürecini ekonomik statünün belirlediği bir çizgide değerlendirilebilir.

İnsanlığın ilk barınaklarından olan mağaralar (Arsebük, 1996, s.17) temel ihtiyaçlardan olan barınma için doğanın insanoğluna sunduğu bir ödül gibidir. Mağaralarla⁵ birlikte coğrafyanın elverdiği bölgelerde kayaların oyularak barınak haline getirilmesi ise insanlığın belki de en eski inşa yöntemlerindedir. Hasankeyf ilçesi ve kalesi bu açıdan oldukça zengin kaya oyma konut türleri (Foto. 23) ile yine kaya oyma kilise, mescid vb. yapılar açısından çeşitlilik arz eder. Ilısu Barajı ile birçok kaya oyma mekân ve doğal mağara su altında kalmıştır. Sayıları binleri bulan⁶ bu kaya oymalar hâlihazırda Kasr Rabi olarak adlandırılan bölümden Şa'b Vadisine oradan iç kaleye, iç kaleden ise güney yamaçlara kadar inmektedir. Kaya oyma konutlar⁷ üzerlerinde herhangi bir kitabe, tarih ibaresi, yazıt, süsleme gibi ipucu verecek bir takım unsurlara sahip olmadığı için tarihlendirme noktasında net bir şeyler söylemek mümkün değildir.

Çalışma kapsamında incelediğimiz konut konum itibariyle manzaraya yönelimin esas alındığı⁸, Dicle Nehri'ne bakan yüzünün balkon açıkları şeklinde düzenlendiği cephe anlayışına sahiptir. Bu konutta dâhil olmak üzere birçok kaya oymayı belirli bir plân tipine dâhil etmek zordur. Kaya oymaların ihtiyaca göre konut içinde başka oyuklar açılarak büyütülebilmesi, geleneksel konutların esneklik ilkesi ile (Bektaş, 2001, s.47-52) yakından ilintilidir. Yığma konutlarda bu eklemeleri malzeme teknik vb. gibi özellikleri itibariyle ayırt edilebilirken kaya oymalarda böyle bir ihtimal yoktur. Dolayısıyla incelenen bir kaya oymanın inşa edildiği ilk hali olup olmadığını kestiremiyoruz. Çünkü konutun daha sonra ihtiyaçlar dâhilinde yeni oyuklar açılarak genişletilmesi ihtimaller dâhilindedir.

Anadolu'da kaya oyma kültürü açısından öne çıkan Kapadokya Bölgesi konut, müstemilat, cami/mescid ve kilise yapılarıyla (Cimşit, 2008, s.71-74; Erdal, 2014, s.517; Budak, 2018, s.328) ünlüdür. Bununla birlikte Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin'de (Dalkılıç ve Aksulu, 2004, s.321) kaya oyma geleneğinin örneklerinin

⁵ Hasankeyf Kalesi'nde daha önce yaşamış insanlar ister kaya oyma olsun isterse de doğal mağara olsun her iki örneğe de mağara demektedirler. Bu durum onların konutun yapımındaki yöntemden ziyade doğanın sunduğu imkanı bilinç altlarında yaşatmalarıyla ilgili görünmektedir.

⁶ Batman Kültür Envanterinde 6000-7000 (Kozbe, 2017: 6) olarak verilen sayı Ali Mıynat tarafından 7500 (Mıynat, 2008: 157) olarak ifade edilir. Ayrıca seyyah kaynaklarındaki farklı veriler ve bilgiler için bkz: Mıynat, 2009: 191

⁷ Hasankeyf Kalesi'ndeki kaya oyma konutlar ile doğal mağara oluşumları murç izleri sayesinde birbirlerinden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir.

⁸ Seyyahların Hasankeyf'e dair notlarından kaya oyma konut geleneğinin ciddi bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Sadece konutlar değil birçok yapı türünde kaya oyma geleneğinin varlığından bahsederler (Mıynat, 2009: 183-197).

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

görüldüğü diğer bazı şehirlerdir. Fakat Hasankeyf ilçesi ve kalesi kaya oyma geleneği içerisinde gerek konut sayısı gerekse de konutların ölçüleri bakımından daha nitelikli bir özel bir yer tutar. Konut girişindeki ayakkabılık nişinden itibaren konut içinde aydınlatma ve yüklük amaçlı nişlerin tümü de kaya oymadır. Daha sonra (Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi) kaya oyma konutlara sadece ocağın eklendiği gözlenir. Hasankeyf kalesinin etekleri sayısız kaya oyma mekân ile doludur. Aynı şekilde Hasankeyf yakınındaki birçok merkezde bu geleneğe rastlamak mümkündür. Batman'ın köylerinde de kaya oyma konut geleneğinin varlığını (Azizov ve Yılmaz, 2012, s.65-79) biliyoruz. Bölgede kaya oyma konutlarda günümüzde yaşayan kalmamıştır.

Hasankeyf Kalesi'ndeki bileşik yapıli konut sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Kasr Rabi (Foto. 24) olarak bilinen konut ise oyma ve yığmanın bir arada kullanıldığı en nitelikli örneklerdendir. Kaya oyma konutlara daha sonra yapılan yığma eklemelerle oluşturulan bu konutlarda asıl unsur kaya oyma mekânlardır. Hasankeyf Kalesi'nde görülen bu konut türünün son halini İslami dönemde aldığını yığma kısımlardaki devşirme malzemelerden (Tümer, 2021, s.31-32) anlayabilmekteyiz. İslami dönem yapılarından alındığı anlaşılan devşirme malzeme Hasankeyf Kalesi'ndeki birçok konutta karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz bileşik yapıli konutun (Foto. 14) giriş yönündeki iki bölüm ile konutun doğu cephesi sonradan eklenerek cas⁹ ile sıvanmıştır. Konutun odalarının açıldığı ve köşe sofaı plân tipini andıran mekân ortak kullanım alanı olarak işlev görmüş ve ona göre teşkilatlandırılmış gibidir.

Tüm bu konut türleri halk yapı sanatının güzide birer örnekleridir. Coğrafyanın sunduğu imkânlar çerçevesinde çevreyle uyumlu olarak dizilim gösteren Hasankeyf Kalesi konutları aynı zamanda kırsal mimari olarak adlandırdığımız kategori içerisinde de değerlendirilebilir. Kaya oyma konutların hemen hemen tümünde görülen ve hayvan bağlamak amacıyla duvara açılmış oyuklar (Foto. 8), konutta insanlarla birlikte hayvanlarında yaşadığının kanıtıdır (Tümer, 2021, s.46-52). İster tek mekânlı isterse de çok mekânlı olsun tüm konutlarda bu gediklere rastlanmaktadır. İncelediğimiz kaya oyma konutta ise konutun her odasında bu gediklerden vardır. Dolayısıyla kır insanının temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığın konut üzerindeki belirleyici etkisi, mimaride bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Yığma konutun güneydoğu yönünün zeminindeki kaya oyma yalıklar da hayvancılığa atıfta bulunan bir başka göstergedir. İç kale yerleşim alanının kısıtlı olmasının ve bu nedenle de tarımdan daha ziyade hayvancılığın ön plâna çıkmasının bu tutum üzerinde etkili olduğu da düşünülebilir. “Halk yapı sanatı” tabiri konutun inşa yol ve yöntemleri noktasında bir açıklama getirebilse de tarımsal ve hayvancılığa yönelik eklentilerin belirleyici olduğu konutları kırsal mimari kapsamında ele almak daha doğru olacaktır.

⁹ Cas, kireç taşının öğütülerek içine yumurta akı veya kül gibi maddelerinde eklenmesiyle elde edilmiş bir harç çeşididir. Batman, Siirt ve Diyarbakır bölgesi yapılarında yoğun bir kullanım alanı vardır (Tayla,2007:365).

KAYNAKÇA

- Arık, O., 2003. *Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, Kültür Yayınları Ltd. Şti., Ankara, Mas Matbaacılık.
- Azizov, A., ve Yılmaz, A., 2012. "Batman Köylerinde Kaya Oyma Ev Geleneği İçerisinde Razaman Yağız Evi", 16. *Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (Ed. Meryem Acara Eser ve Ebru Bilget Fataha ve Gülseren Koyun), Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, s. 65-79.
- Bektaş, C., 2001. *Halk Yapı Sanatı*, İstanbul, Literatür Yayınları.
- Boran, A., 2001. *Anadoludaki İç Kale Cami ve Mescidleri*, TTK Yayınları, Ankara, TTK Basımevi.
- Budak, A., 2018. *Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri*, İstanbul, Literatürk Academia.
- Cimşit, F., 2007. *Tepe Kent Yerleşmelerinde Psiko-Sosyal Alan Olgusunun Konut Örüntüleri ile İlişkisi; Uçhisar Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul.
- Dalkılıç, N. ve Aksulu, I., 2004. Midyat Geleneksel Kent Dokusu ve Evleri Üzerine Bir İnceleme, *Gazi Üni. Müh. Mim. Fak. Der.*, c.19, sayı 3, s. 313-326.
- Erdal, Z., 2014. *Aksarayda Türk Devri Mimarisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* [Basılmamış Doktora Tezi], Van.
- İsen, Z., 2014. *Hasankeyf'in Şehircilik Tarihi*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], Batman.
- Kozbe, G., 2017. *Batman Kültür Envanteri* (ed.), Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, C.3, Batman, Arkadaş Basım Ltd. Şti.
- Mıynat, A., 2008. *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], Muğla.
- Mıynat, A., 2009. "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", 1. *Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (Ed. Adnan Çevik ve Salim Cöhce), Batman Valiliği, s. 182-198.
- Miyake, Y. vd., 2012. "New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia", *Neo-Lithics* 1/12, s. 3-7.
- Oğuzoğlu, Y., 1997. "Hasankeyf" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 364-368.
- Tayla, H., 2007. *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I-II*, İstanbul, Taç Vakfı Yayınları.
- Tümer, Ş., 2021. "Hasankeyf Kalesi'ndeki Bir Kaya Oyma Konut ve Düşündürdükleri", 1. *International Hasankeyf Scientific Research And Innovation Congress* (Ed. Bahar Altunok ve İlyas Erpay), Batman, s.46-52.
- Tümer, Ş., 2021. "Hasankeyf Kalesi'ndeki Konutlarda Devşirme Malzeme Kullanımı", 1. *International Hasankeyf Scientific Research And Innovation Congress* (Ed. Bahar Altunok ve İlyas Erpay), Batman, s. 29-45.
- Uluçam, A., 2012. "Hasankeyf Ulu Camii" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 103-104.
- [URL 1, 2021]
<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/hasankeyf-kazilarinda-3-bin-yil-oncesine-ait-bulgulara-ulasildi/2444718>
- Zengin, B., 2001. *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, Samaha Turizm.